This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

https://books.google.com

603255833Z

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

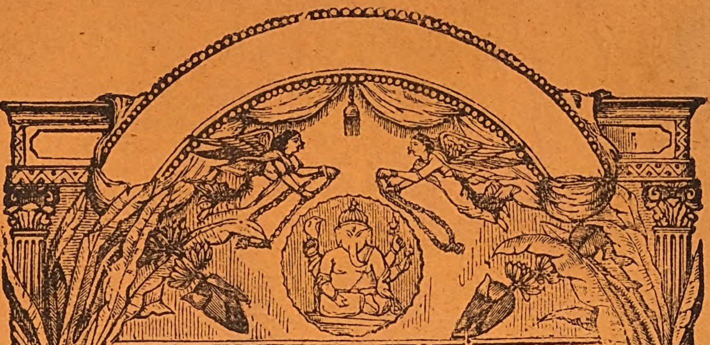

अथ

श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाह्निकसूत्रावलिः

प्रारभ्यते ॥

किंमत रुपये ३.

हें पुस्तक, मुंबई काळकादेवीचा रस्ता घरनंबर ६७ येथें ग्रन्थकर्त्यांचे नांवें रोख पैसा पाठविणाऱ्या ब्राह्मणास मात्र मिळेल.

Digitized by Google

Digitized by Google

॥ श्रीः ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसने-याज्ञिकसूत्रावलिः

पुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजवैद्यनारायणशर्मणा

अनेकग्रन्थेभ्यः सङ्गृहीता.

तस्या इयं विशिष्टसंग्रहयुता

द्वितीयावृत्तिः,

मुम्बापुर्यां

पञ्चाधिकाष्टादशशत (१८०५) सङ्ख्याके शालिवाहनशके

आषाढशुक्लैकादश्यामिन्दुवासरे,

निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रापयित्वा

प्राकाश्यं नीता.

BODLEIANA · BIB

अस्याः पुनर्मुद्रणादिः सर्वोऽप्यधिकारो ग्रन्थकर्त्रा स्वाधीनः स्थापितः । इयं च १८६७-ष्टे: २५ तिसङ्ख्याकराजनियमानुसारतो लेखारूढीकृताऽस्ति ॥

मौल्यं रूप्यकत्रयम् (३).

Digitized by Google

" अथ श्रीकामाक्षीवर्णनम्." **कालिकापुराणे । श्रीभगवानुवाच**—कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ । कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता । १ ॥ कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी । कामाङ्गनाशिनी यस्मात्कामाख्या तेन चोच्यते । २ ॥ एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः । ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैः स्तुता सा जगतां प्रसूः । ३ ॥ तत्र पूर्वो ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः । मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा । ४ ॥ अजीर्णपत्रः सुच्छायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः । आम्रातकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः । ५॥ पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता । आम्रातकस्य निकटे ममप्रीतिविवृद्धये । ६ ॥ तत्रत्या पृथिवी सर्वा देवीरूपा स्मृता बुधैः । नातः परतरं स्थानं पूज्यमस्ति जगत्त्रये । ७ ॥ **इति कामाक्षीवर्णनम् ॥**

Digitized by Google

॥ अथ प्रस्तावनिका ॥

श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयान्हिकसूत्रावलिनामाऽयं ग्रन्थोऽनेकग्रन्थानुरोधेन कृतः। अत्र च **निर्णयसिन्धुः धर्मसिन्धुः श्रौतोल्हासः स्मार्तोल्हासः आचारमयूखः आचारार्कः धर्मप्रवृत्तिः कात्यायनसूत्राणि पारस्करगृह्यसूत्राणि याज्ञवल्क्यशिक्षादिसूत्राणि मदनपारिजातः नागोजीभट्टकृतान्हिकम् शुक्लयजुर्वेदसंहिता विश्वामित्रकल्पः भट्टोजिदीक्षितकृतान्हिकम् आन्हिककर्मप्रकाशः पद्मनाभप्रयोगः वाचस्पतिः ब्राह्मणसर्वस्वम् आन्हिककारिकाः बृहदारण्योपनिषत्** इत्यादिग्रन्थेभ्य आधारभूतानि वचनानि सङ्गृहीतानि सन्ति। तेभ्यश्चात्रोषःकालादारभ्य शयनकालपर्यन्तं दिवसस्याष्टसु भागेषु यस्मिन् यस्मिन्भागे यद्यत्स्नानसन्ध्यादिकं शास्त्रतः कर्तव्यत्वेन विहितं तन्मया प्रथमं मूलग्रन्थप्रमाणत्वेनोक्त्वा बालबोधार्थं तदेव प्रयोगादिप्रदर्शनेन स्पष्टीकृतम्। तथा आन्हिकसरण्यामनुक्तमप्यावश्यकत्वेन सङ्ग्रहयोग्यं **स्त्रीणामाह्निकं परिशिष्टप्रकरणं** च सङ्गृहीतम्।

२. अस्यां द्वितीयावृत्तौ तु बहूपयोगितया **दक्षिणद्वारनिर्णयः प्रातःस्नानप्रयोगः नवकण्डिकाश्राद्धसूत्रं मृत्युञ्जयजपविधिः हेमाद्रिकृतः स्नानसङ्कल्पः श्रावणीप्रयोगः सप्रमाणा यज्ञपात्राकृतयः** अन्यान्यप्युपयुक्तान्यनेकग्रन्थवचनानि सङ्गृहीतानि। अत्र च (त्र्यम्बकक्षेत्रवासी **नारायण**त्र्यम्बकदीक्षितः, **वासुदेवगणेशदीक्षितश्च**, ब्रह्मपुरनिवासी **विनायक**नारायणशास्त्री, विराटपुरनिवासी (वांईकर) **प्रभाकर**दाजीज्योतिषी, वसईग्रामवासी **लक्ष्मण**बाबाभट्टपुरन्दरे इत्यादिकैः) मम मित्रैर्यद्यत्सूचितं तत्रोपयुक्तस्यापि तत्तत्स्थले सङ्ग्रहः कृतोऽस्ति ॥

३. एवं च बहुग्रन्थानुसारतः सङ्गृहीतोऽयं ग्रन्थश्चिरकालमाचारशीलानामिहामुत्र च सुखकारको भूयादित्याशास्महे ॥

मुम्बापुर्यां शके १८०५
सुभानुनाम संवत्सरे
आषाढ शु० ११.

पुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजो
वैद्यो नारायणशर्मा.

Digitized by Google

अनुक्रमणिका.

विषयाः — पृष्ठांकाः

मङ्गलाचरणम् १

ब्रह्मकर्मविचारः. १

ॐकारपूर्वकत्वमुक्तम् १३
अथाशौचे कर्मत्यागविचारः १४
ईश्वराराधने साधनानि. २
ईश्वराराधनावश्यकता. ३
ऋषिच्छन्दादि....................१२
दक्षिणद्वारनिर्णयः ५
नित्यकर्मणि विशेषविचारः ९
नित्यकर्मविधौ संक्षेपेण कारिकाः ...१६
ब्रह्मकायस्य लक्षणम् १
ब्राह्मणाचाराः १४
ब्राह्मणानां वेदाध्ययनावश्यकता. ...३
भारतवर्षे जन्मफलम् २
यजुर्वेदीयब्राह्मणप्रशंसा. ५
वेदाः ३
वेदप्रशंसा. ४
शुक्लयजुर्वेदप्रशंसा.................४
समावर्तनोत्तरं ब्राह्मणस्य सदावर्तनम् १५
सर्वकर्मसिद्ध्यर्थे संकल्पावश्यकता. १५

प्रथमभागकृत्यानि. १७

अग्निनामानि ८४
अग्निप्रज्वलनम्...................८३
अग्निहोत्रफलम् ८३
अग्निहोत्रशालाकुण्डरचनाप्रकारः ...७६
अघमर्षणं तदेव पापपुरुषनिरसनम् ५३
अर्घ्यम् ५३
अर्घ्यफलम्.......................५४
अभिवादनम् ५८
आकण्ठस्नानम्.....................३१
आचमनम् ४८
आचमनप्रकाराः ....४८।४९
आचमनफलम् ४९
आर्द्रवस्त्रनिष्पीडनम् ३१
आसनपरिमाणम् ४१
आसनविधिः ४१
इध्मादिविचारः...................८२
ईश्वरनामोच्चारणम् १७
उक्तवस्त्रधारणम् ३९
उपवस्त्रपरिधानावश्यकता..........४०
उपवस्त्राभावे प्रतिनिधिः ४०
उपस्थानम् ५४
उष्णोदकस्नाननिषेधः २८
कच्छविचारः २०
कर्मविशेषे दर्भप्रमाणम् ४५
का० परिशि० त्रिकालसन्ध्याप्रयोगः ७०
कालातिक्रमणे सन्ध्योपासनम् ४८
कुण्डसंस्कारादि कर्म...............८४
कुशपवित्रम्......................४५
कुशपवित्रप्रमाणम्.................४५
कुशपवित्राभावेऽन्यपवित्रम्.........४५
गण्डूषविधिः २०
गणेशस्तुतिः.....................२४
ग्रहादिस्तुतिः २५
गृहेस्नानादिविचारः ३०
गायत्रीजपविधिः ५७
गायत्रीवर्णदेवताः ५५
गायत्रीशब्दस्यार्थः ५६
गायत्रीतर्पणम् ७०
ग्राह्यं भस्म......................४२
जपफलम् ५६
जपनियमाः.....................५६
जपलक्षणम् ५७
जपसंख्या ५६
जपस्थलम् ४७
जलाभावेऽर्घ्यविचारः ५४
जलाभावे आचमनम् ५०
तीर्थप्रार्थना ३०
तीर्थभेदाः ३१
त्रिकालसन्ध्यानामानि ४७
दन्तधावनावश्यकता...............२१

Digitized by Google

दन्तधावनकाष्ठाभावे २२
दन्तधावनकाष्ठप्रमाणम्............२२
दन्तधावनकाष्ठवर्जनकालः.........२२
दन्तधावनविधिः २३
दन्तधावने उक्तकाष्ठानि ... .२१
दन्तधावने दिग्विशेषः..........२२
दन्तघर्षणान्ते गण्डूषविधिः.........२२
दिग्विचारः.......................४२
देवीस्तुतिः २४
धौतवस्त्रप्रसारणम् ३९
नद्यादौ जलग्रहणप्रकारः १८
नद्यादौ प्रातःस्नानप्रयोगः ३२
नारायणस्तुतिः २३
नित्यदानम् ९४
नित्यदानप्रयोगः ९५
पाणिपादप्रक्षालनम्...............२०
पात्राकृतयः.......................७८
प्रत्यक्षस्नानाभावे गौणस्नानानि......२८
प्रातःकाले दर्शनायोग्याः पदार्थाः... १८
प्रातरुत्थानकालः १७
प्रातरौपासनपरिचरणम्............९२
प्रातःसन्ध्याप्रयोगः ५९
प्रातःस्नानाभावे दोषः २७
प्रातःस्नानफलम् २७
प्रातःस्मरणसूक्तम् ३८
प्राणायामः ५१
प्राणायामप्रकाराः ५१
प्राणायामसंख्या...................५१
पृष्ठोदिविविधानम् ८४
प्रैषपद्धतिः ८३
पुण्यश्लोकजनस्तुतिः २६
ब्राह्मणभोजनम्....................८३
भस्मधारणम् ४२
भस्मधारणफलम् ४३
भस्मधारणप्रकाराः ४३
भस्मधारणाभावे दोषः ४३
भूमिस्पर्शनम् १८
मङ्गलपदार्थदर्शनम्................९५
मार्जनम् ५२
मातृपितृवन्दनम् ९६
मालालक्षणम् ४४
मुखमार्जनविधिः २१
मुखप्रक्षालनानन्तरं देहशुद्धिः २३
मौनधारणम्......................२१
यज्ञपात्राणि ७७
रामस्तुतिः २५
रुद्राक्षधारणाभावे दोषः ४४
रुद्राक्षधारणफलम् ४४
लिङ्गगुदप्रक्षालनम् २०
वर्ज्यदन्तधावनकाष्ठानि............२२
वर्ज्यवस्त्राणि......................३९
वनस्पतिप्रार्थना....................२२
वस्त्रधारणम्.......................३९
वस्त्रादिशुद्धिः ४०
विण्मूत्रोत्सर्गविधिः १८
शिखाबन्धनम् ४८
शिखाबन्धनविचारः ४८
शिवस्तुतिः २४
शुचिर्भूतता १८
शौचस्थलम्.......................१८
शौचे उक्ता दिशः १९
शौचे उपवीतधारणप्रकारः १९
शौचे जलपात्रादिग्रहणविचारः ...१९
शौचे मृत्तिकालेपनम् १९
शौचावश्यकता २०
श्रौतः प्रातर्होमः...................८७
श्रौतः सायंहोमः...................८४
सन्ध्याकालः ४७
सन्ध्याभावे दोषः ४६
सन्ध्याफलम् ४६
सन्ध्यामुद्राः.......................५०
सन्ध्यामन्त्रक्रमः...................५२
सन्ध्यावर्णाः.......................४७
सन्ध्याविसर्जनम् ५९
सन्ध्याव्याख्या ४६
सन्ध्यास्तुतिः ५८
सन्ध्यास्थलम् ४७
सन्ध्योपासनम् ४१

सन्ध्योपासने दिशः ४७
सन्ध्योपयोगी जलपात्राणि.........४७
सप्त महाव्याहृतयः ५८
स्वकरतलावलोकनम् १८
सायंप्रातर्होमः ७४
सायमौपासनपरिचरणम् ९०
स्नानभेदाः २८
स्नानकालः.....................२७
स्नानम्.........................२६
स्नानात्पूर्वं भक्षणायोग्याः पदार्थाः २६
स्नानादौ निषिद्धजलम् २९
स्नानानन्तरं वस्त्रपरिधानम् ३९
स्नानार्थं उक्तदिशः २९
स्नानार्थे उक्तं जलम् २८
स्नाने उक्ततीर्थानि ३२
सूर्यस्तुतिः २४
हेमादिपवित्रप्रमाणम् ४६
होमनिषेधः ८३
होमप्रकारः ७५

द्वितीयभागकृत्यानि. ९६

अध्ययनप्रकाराः ९९
अन्तर्मातृकान्यासः ११२
अनध्यायः.....................१००
अभिषेकविचारः ११९
अष्टत्रिंशदुपचाराः १०३
आचमनम् ११८
आवाहनम् ११७
आशीर्वादमन्त्राः १४३
आसनम् ११८
उत्तरपूजाप्रकारः १२६
उद्वर्त्तनम् ११९
कलशादिपूजा ११७
कालविशेषे पूज्यदेवताः १०१
गृहेदेवागारम्..................१०१
गृहे देवताप्रतिमाविचारः १०२
ताम्बूलम् १२५
तुलसीग्रहणविचारः १२१
दशोपचाराः १२३
देवपूजा १००
देवतानैवेद्यार्पणविधिः १२३
देवतीर्थविचारः १२५
देवप्रतिमायां स्नानविचारः ११८
देवपूजाप्रयोगः १२६
देवस्पर्शेऽनधिकारः १०१
देवार्चनकालः १०१
देवे गन्धानुलेपनम् १२०
देव्या आर्तिः १४१
धूपः १२३
ध्यानम् ११७
नवग्रहादिप्रतिमाः ११६
नवविधाभक्तिः १२६
निर्माल्यग्रहणविचारः १२५
नैवेद्यपात्रम् १२३
नैवेद्यभक्षणविचारः १२४
न्यासाः १०४
पञ्चगव्यम् पंचनद्यश्च ११८
पंच पल्लवानि.................१२३
पंच पुष्पाणि १२३
पंच रत्नानि १२२
पंचाङ्गन्यासाः १०४
पंचामृतम्.....................११९
पंचायतनदेवताः ११५
पंचायतनस्थापनविचारः ११५
पंचायतनार्तिः १४०
पंचोपचाराः १०३
प्रदक्षिणाः १२५
प्राणप्रतिष्ठा १११
पुष्पार्पणप्रकारः १२०
पुष्पाभावे. १२२
पुरुषसूक्तावश्यकता. १०६
पूजनप्रकाराः १०३
पूजाफलम्. १२६
पूजायां ग्राह्यपुष्पाणि १२१
पूजाविधिः १०१
बहिर्मातृकाः ११३
बिल्वपत्रम्. १२१

Digitized by Google

भूतादिशुद्धिः १०६–१०८
भूशुद्ध्यादिप्रयोगः १०७
भुक्तस्यापि रात्रौ पंचोपचारपूजा ...१०१
मन्त्रपुष्पम्. १२५
मन्त्रपुष्पांजलिमन्त्राः १४१
महाभिषेकविधिः ११३
मानसपूजा मानसपूजास्तोत्रं च ...१४४
मुद्रालक्षणम्. ११७
वर्ज्यपुष्पाणि. १२२
वस्त्राद्यर्पणम्. १२०
वेदाध्ययनफलम्................१००
शिक्षायां ताडनम्. ९९
षडङ्गन्यासप्रयोगः १०५
षोडशाङ्गन्यासाः १०६
षोडशाङ्गन्यासप्रयोगः १०६
षोडशोपचाराः १०३
षोडशोपचारपूजामन्त्राः १०४
साष्टाङ्गनमस्कारः १२५
स्नानादिपात्रेषु पदार्थनिक्षेपः ...१०४
स्वाध्यायाध्ययनम्. ९८

तृतीयभागकृत्यानि. १४५

गृहस्थाश्रमप्रशंसा................१४५
योगक्षेमविधिः १४५

चतुर्थभागकृत्यानि. १४६

पंचमहायज्ञाः १४७
पंचमहायज्ञफलम्................१४७
तर्पणप्रकारः १६४
तर्पणप्रयोगः १६६
तर्पणम्........................१६०
तर्पणस्थलम् १६३
तर्पणादौ पितॄणामनुक्रमः १६३
तर्पणे तिलग्रहणविचारः १६४
तर्पणे तिलनिषेधः................१६४
तर्पणे पात्राणि. १६३
ब्रह्मयज्ञः १४९
ब्रह्मयज्ञप्रयोगः १५७
ब्रह्मयज्ञविधिः १४९
माध्यान्हसंन्ध्या १४६
माध्यान्हसन्ध्याप्रयोग १४६
वस्त्रनिष्पीडनम् १६४
सूर्योपस्थानप्रयोगः १५०

पञ्चमभागकृत्यानि. १७३

अग्नेर्ध्येयरूपम् १८२
अतिथिपूजनम् १८९
अन्नग्रासप्रमाणम्................१९३
अन्नपरिवेषणम् १९३
अन्नस्तुतिः १९४
आपोशनम् १९४
गन्धगुणाः.....................१८८
गन्धधारणप्रकारः १८७
गन्धस्थानानि १८८
गन्धे उक्तद्रव्याणि १७७
चित्राहुतयः १९४
ताम्बूलभक्षणम् २००
नानाविधकर्मसु प्रोक्तान्यग्निनामानि१८६
नित्यश्राद्धम् १७९
नित्यश्राद्धप्रयोगः................१७९
पङ्क्तिवारणम् १९४
प्राणाहुतिग्रहणम् १९५
प्राणाग्निहोत्रम् १९५
ब्राह्मणसुवासिनीनांसमाराधनप्रयोगः१८९
भोजनम् १९०
भोजनकालः १९२
भोजनप्रकारमाह................१९७
भोजनप्रयोगः १९७
भोजनादौ देवतीर्थग्रहणम् १९३
भोजने ग्राह्यपात्राणि १९२
भोजने दिशा मण्डलं च.........१९३
भाजने मिताहारः १९७
भोजने वर्ज्यपात्राणि वर्ज्यासनानिच१९२
भोजने विशेषनियमाः १९६
मण्डलाभावे दोषः १९४
मुद्राधारणम् १८८
वैश्वदेवः १८०
वैश्वदेवप्रयोगः १८३

Digitized by Google

वैश्वदेवफलम् १८२
वैश्वदेवाग्निप्रज्वलनम् १८२
वैश्वदेवे कुण्डम् १८२
वैश्वदेवे ग्राह्याग्निः ... .१८१
वैश्वदेवे पात्राणि १८१
वैश्वदेवे हवनीयद्रव्यविचारः ...१८१
श्राद्धकारिका: १७६
श्राद्धसूत्रम् १७३
श्राद्धे ब्राह्मणलक्षणम् १७८
श्राद्धे वैश्वदेवः १८२
हस्तेनामाह्यपदार्थाः १९३
क्षुत्तृडुपशमनार्थमन्नार्पणम् १९५

षष्ठसप्तमभागकृत्यानि. २००

अष्टमभागकृत्यानि. २०१

कालातिक्रमे सायंसन्ध्या २०१
दीपकालः दीपगुणाश्च २०३
दीपलक्षणम् २०३
रात्रिस्मरणसूक्तम् २०८
वाजसनेयानां सायंतर्पणादिनोक्तम् २०३
शयनकालः २०७
शयने आवश्यककर्माणि २०८
शयने दिग्विचारः २०८
शयने भूमिः २०७
शय्याविचारः..................२०७
सायंसन्ध्याकालः...............२०१
सायंसन्ध्याफलम् २०२
सायंसन्ध्यास्थलम् २०१
सायंसन्ध्याप्रयोगः २०२
सायंसन्ध्यायां जपविचारः २०२
सायंसन्ध्यायां दिग्विचारः २०१
सायंसन्ध्यायामर्घ्यम् २०२
सायंसन्ध्यायां मन्त्राचमनम् २०२
स्त्रीणां मैथुनात्प्राग्विधिः २०६
स्त्रीपुरुषयोर्व्यवायः २०४
सुखशायिनां स्मरणम् २०८

स्त्रीणामाह्निकाचारः. २०९

तुलसीपूजाप्रयोगः २११
रजस्वलास्त्रीकृत्यम् २१०
विधवाधर्माः २१०
स्त्रीणां देवतार्चनविधिः २११
सुवासिनीनित्यकृत्यम् २०९

परिशिष्टस्यानुक्रमणिका.

अथर्ववेदीयलक्ष्मीसूक्तम् १३
अध्यायोपाकर्म....................८३
ईशावास्यम्......................९०
उपाकर्मप्रयोगः..................८४
ऋषिश्राद्धम् ८९
गणपत्यथर्वशीर्षम्.................१
देव्यथर्वशीर्षम् ११
नवग्रहमङ्गलाष्टकानि ४५
नारायणाथर्वशीर्षम् ३
नूतनोपाकर्मविचारः ६४
महामृत्युञ्जयमन्त्रजपः............४१
यज्ञोपवीतविधिः ३२
यज्ञोपवीतधारणं लक्षणं च.........३३
यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः............३४
याज्ञवल्क्यचरित्रम् ९१
रुद्राभिषेकविधिः १५
वाजसनेयब्राह्मणानांशान्तिसूक्तपाठः ५३
वेदोक्तं सबीजं नवग्रहस्तोत्रम् ४३
शिवाथर्वशीर्षम् ४
श्रावणीपद्धतिः ६२
श्रावणीप्रयोगः ६४
षट्प्रणवयुक्तमृत्युञ्जयमहामन्त्रः ...४२
संक्षेपतो यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ...३७
संक्षेपतः सन्ध्याप्रयोगः...........३७
संक्षेपतोभोजनप्रयोगः ४१
सूर्याथर्वशीर्षम् ९
स्वशाखावर्णनम् ९७
सूचना ग्रन्थार्पणं च ९८
हेमाद्रिकृतः स्नानसङ्कल्पः ४६

Digitized by Google

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाह्निकसूत्रावलिः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐतत्सत् ॥ अथ श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयब्राह्मणानां नित्यान्हिकसूत्रावलिः प्रारभ्यते ॥ तत्रादौ "मङ्गलाचरणम्"– नमामि देवं करुणाकरं तं विनायकं विघ्नगणं हरन्तम् । गौरीसुतं गौररुचिं गजास्यं वृन्दारकैर्वर्णितचारुलास्यम् ॥ १ ॥ शारदाम्भोजवदनां शारदां वन्दितां सुरैः । वन्दे च कामदां देवीं कामाक्षीं कुलदेवताम् ॥२॥ नमस्कृत्य तातं निजं विठ्ठलं च प्रसूमन्नपूर्णां गुरुं याज्ञवल्क्यम् । तदुक्तान्हिकाचारसूत्रप्रमाणान्मया रच्यते स्वल्पसूत्रावलीयम् ॥ ३ ॥ भिन्नैर्भिन्नैर्मुनीनां वचनजलगणैः पूर्णमाचारसिन्धुं निर्मथ्याचारसारग्रहणमपि बुधैर्दुष्करं चेत्तथापि । निर्वाहार्थं प्रडीनं क्रियत इह न किं खे खगैः स्वात्मशक्त्या तद्वत्सूत्रावलीयं क्रियत इह मया वेद्यमेवं सुधीभिः ॥ ४ ॥

॥ अथ ब्रह्मकर्मविचारः ॥

१. "ब्रह्मकायस्य लक्षणम्." भगवान्धन्वन्तरिः– शौचमास्तिक्यमभ्यासो वेदेषु गुरुपूजनम् । प्रियातिथित्वमिज्या च ब्रह्मकायस्य लक्षणम् ॥ आन्हिककारिकासु–शान्ताः सन्तः सुशीलाश्च सर्वभूतहिते रताः।क्रोधं कर्तुं न जानन्ति एतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सन्ध्योपासनशीलश्च सौम्यचित्तो दृढव्रतः । समः परेषु च स्वेषु ए० । एकाहारश्च संतुष्टः स्वल्पाशी स्वल्पमैथुनः । ऋतुकालाभिगामी च ए० ।

Digitized by Google

परान्नं परवित्तं च पथि वा यदि वा गृहे । अदत्तं नैव गृह्णाति ए० । सत्यं ब्रह्म तपो ब्रह्म ब्रह्म चेन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया ब्रह्म ए० ॥ **वसिष्ठः**— योगस्तपो दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ **महाभारते**— संपतन्मोहजालेषु कदाचिदिह मानुषे । ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्तत्पुत्र परिपालय ॥ **कात्यायनः**— वेदे तथात्मज्ञाने च ब्राह्मणो यत्नवान्भवेत् । एष धर्मस्य सर्वस्य चतुर्वर्गस्य साधकः ॥ **अङ्गिराः**— अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चैव पालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

२. "**भारतवर्षे जन्मफलम्.**" **विष्णुपुराणे**— अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने । यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः॥ कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् ॥गायन्ति देवाः किलगीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गापवर्गस्य च हेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥

३. "**ईश्वराराधने साधनानि.**" **याज्ञवल्क्यः**—पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ **मनुः**— वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ **अत्रिः**— वेदं गृहीत्वा यः कश्चिच्छास्त्रं चैवावमन्यते । स सद्यः पशुतां याति संभवानेकविंशतिः॥ **व्यासः**— ब्राह्मणक्षत्रियविशस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तधर्मयोग्यास्तु नेतरे । तस्मादहरहर्वेदं द्विजोऽधीयीत वाग्यतः । धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्वेषां शक्तितः पठेत्॥ उक्तं च प्रतिषिद्धं च पुनः संभावितं तथा। साक्षेपं निरपेक्षं च ऋषिवाक्यमनेकधा। वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम्॥ एतत्त्रयं यत्र भवेत्प्रमाणं तद्वाक्ययुक्तं कुरु तत्प्रमाणम् ॥ **मनुः**— प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः । तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे । ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः । साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ **प्रयोगेष्वपि श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थमित्युक्तम्**। अस्यार्थः **विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः**। विधिर्नाम **ब्राह्मणम्**। विधेयोनाम **मन्त्रः**। तर्कोनाम **अर्थवादः** । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः ॥

Digitized by Google

४. "**ईश्वराराधनाऽवश्यकता.**" **विश्वामित्रकल्पे याज्ञवल्क्यः**– आत्मनो न सहायार्थं पिता माता च तिष्ठति । न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलम् ॥**व्यासः**– आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्यैवं पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो **नारायणः** सदा ॥ **विष्णुशर्मा**– आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् । धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥

५. "**ब्राह्मणानां वेदाध्ययनावश्यकता.**" **याज्ञवल्क्यः**– यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् । वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरं परम् । मधुना पायसेनैव स देवांस्तर्पयेद्द्विजः । पितॄन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम् । यजूंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः । प्रीणाति देवानाज्येन मधुना वा पितॄंस्तथा । स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् । सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा । मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसं पठन् । पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ **व्यासः**– श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां नयने द्वे विनिर्मिते । एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥ तस्माद्ब्राह्मणेन वेदाध्ययनमवश्यमेव कर्तव्यम् ॥

६. "**वेदाः.**"**मनुः**– त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्वार्थवित्प्रभो ॥ **चरणव्यूहे**– तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति ॥ **ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वणवेदश्चेति** ॥ तत्र **ऋग्वेदस्यायुर्वेद** उपवेदः अत्रिगोत्रं स्वरूपं तु– पद्मपत्रायताक्षः सुविभक्तग्रीवः कुञ्चितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णः पञ्चवितस्तिमितः अस्य मधुच्छन्दा ऋषिः सोमो देवता गायत्री छन्दः॥ **यजुर्वेदस्य** धनुर्वेदउप० काश्यपगोत्रं स्वरू०– पिङ्गाक्षः कृशमध्यः स्थूलगलकपोलस्ताम्रवर्णः षट्प्रादेशदीर्घः अस्य परमेष्ठीऋषिः इन्द्रो देवता त्रिष्टुप् छन्दः ॥ **सामवेदस्य** गान्धर्ववेदउप० भारद्वाजगोत्रं स्वरू०– स्रग्वी शुचिः बृहच्छरीरः काञ्चननयनः आदित्यवर्णः षडरत्निमात्रः अस्य गौतम ऋषिः अग्निर्देवता जगती छन्दः॥ **अथर्वणवेदस्य** शिल्पशास्त्राद्युप० वैखानसगोत्रं स्वरू०–तीक्ष्णश्चण्डः कामरूपी विश्वात्मा नीलोत्पलवर्णः दशारत्निमात्रः अस्य दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः आपो देवता अनुष्टुप् छन्दः ॥ **ईतिर्धृतिः शिवा शक्तिश्चतस्रो**

Digitized by Google

वेदयोषितः । भवन्ति यज्ञकालेऽस्मिन्नीशानादि व्यवस्थिताः॥ "वेदाङ्गानि" शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतींषि षड्वेदाङ्गानि ॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥ लक्षं तु वेदाश्चत्वारो लक्षं भारतमेव च । लक्षं व्याकरणं प्रोक्तं चतुर्लक्षं तु ज्योतिषम् ॥ महाभारते– ब्रह्मन् वेदरहस्यं च यच्चान्यत्स्थापितं मया । साङ्गोपनिषदां चैव वेदानां विस्तरक्रिया । इतिहासपुराणानामुन्मेषं निर्मितं च यत् । भूतं भव्यं भविष्यच्च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ॥ श्रुतिस्मृतिसमं पुण्यं पापनाशनमुत्तमम् । चिन्तयेद्ब्राह्मणो भक्त्या धर्मसंस्थापनाय च ॥

७. "वेदप्रशंसा." पाराशरस्मृतौ– न कश्चिद्वेदकर्ता स्याद्वेदस्मर्ता चतुर्मुखः । वेदो नारायणः साक्षात्स्वयम्भूरिति शुश्रुम॥ मनुः- श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः । इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् । श्रुतिर्वेदस्तु विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्ममे । वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

८. "शुक्लयजुर्वेदप्रशंसा." यजुर्वेदकल्पतरौ– सन्मूलो यजुराख्यवेदविटपी जीयात्स माध्यन्दिनिः शाखा यत्र युगेन्दुकाण्डसहिता यत्रास्ति सा संहिता । यत्राभ्राब्धिलता विभान्ति शरशैलाङ्केन्दुभी ऋग्दलैः पँश्चद्वीषुनभोङ्कवर्णमधुपैः खाग्न्यर्कगुञ्जुञ्जितैः॥ चरणव्यूहे– द्वेसहस्रे शतन्यूने मन्त्रे वाजसनेयके । इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत्सर्वं सशुक्रियम् ॥ देवीभागवते–अयातयामानि तु भानुगुप्तान्यन्यानि जातान्यतिनीरसानि । यजूंषि तेषामथ याज्ञवल्क्यो ह्ययातयामानि रवेरवाप ॥ उक्तं च– कलौ माध्यन्दिनी शाखा कलौ चण्डीविनायकाविति स्मृतिः ॥ वायुपुराणे–शक्रसोमाग्निरुद्राश्च विश्वेदेवास्त्रिलोचनः । विधाता शङ्खपाणिश्च तथा सप्तर्षयोऽमलाः । मृकुण्डकपिलव्यासयाज्ञवल्क्यपराशराः । वाल्मीकिर्नारदोऽगस्त्य इत्येते वाजिशाखिनः ॥

(१) काण्डानि १४ । (२) अध्यायाः ४० । (३) मन्त्राः १९७५ । (४) अक्षराणि ९०५२५ । (५) ॅइत्याकाराण्यनुस्वारचिन्हानि १२३० ।

Digitized by Google

९. "**यजुर्वेदीयब्राह्मणप्रशंसा.**" **होलिभाष्ये**– ऋग्वेदी च पितृस्थाने यजुर्वेदी पितामहः । त्रिवेदी प्रपितुः स्थाने विश्वेदेवा ह्यथर्ववित् । वाजिविप्रविशेषेण श्राद्धकर्म निरन्तरम् । शुक्ला प्रशस्ता कृष्णा तु यजुरुक्तनिषेधतः ॥ तस्मात्कव्यानि हव्यानि दातव्यानि द्विजातये । वजिने दत्तमेकं तु तत्कोटिगुणितं भवेत् ॥

१०. "**दक्षिणद्वारनिर्णयः**"– क्षीराम्भोनिधिमध्यगे सुलसिते चिन्तामणेरालये गीर्वाणद्रुमवाटिकापरिवृते सिद्धचष्टकेऽनावृते । वैडूर्याष्टदलाम्बुजे जनकजायुक्तं बृहत्तारकं सानन्दं तदुपास्महे परतरं रामाभिधानं महः ॥१॥ इह किल पूर्तादौ मण्डपप्रतिष्ठायां दक्षिणद्वारं याजुषानामिति निश्चितम् ॥ तदुक्तं **मात्स्ये**— बह्वृचौ पूर्वतः स्थाप्यौ दक्षिणे तु यजुर्विदौ । सामगौ पश्चिमे तद्वदुत्तरेण त्वथर्वणौ ॥ अत्र **तैत्तिरीया** विवदन्ते ॥ अस्माभिरेव पूर्वयजुष्ट्वात्तत्र स्थेयम् ॥ तन्न । तेषां पूर्वत्वाभावात् । तथाहि वेदविभागात्पूर्वमेव दीर्घदर्शितया भगवता **भास्करेण** सारभागोद्धरणाच्छुक्लानामेव पूर्वत्वं सारत्वं चोक्तं । किञ्च– माध्यन्दिनी तु या शाखा सर्वसाधारणी हि सा । तामेव च पुरस्कृत्य वसिष्ठेन प्रभाषितामिति **कल्पद्रुमे वसिष्ठवचनात्** ॥ सर्वेषु वेदमात्रेषु साधारणी तारतम्यरहितेति तस्यार्थः ॥ **कात्यायनोऽपि सर्वानुक्रमस्यारम्भे**— मण्डलं दक्षिणमक्षिहृदयश्चाधिष्ठितं येन शुक्लानि यजूंषि भगवान् याज्ञवल्क्यो यतः प्राप तं विवस्वन्तं त्रयीमयमर्चिष्मन्तमभिध्याय माध्यन्दिनीयवाजसनेयके यजुर्वेदाम्नाये सर्के सखिले सशुक्रिये इति । अत्र यजुर्वेदाम्नाय इति वेदाम्नायशब्दयोः पर्यायत्वाद्विरुक्तिः प्रसज्येतेति आम्नायशब्दो मुख्यार्थकः । एवं च शुक्लानां मुख्यत्वं भगवता **सूत्रकारेणापि** प्रतिपादितम् । अत एव **होलिभाष्ये**— यजुर्वेदस्य मूलं हि भेदो माध्यन्दिनीयकः । सर्वानुक्रमणी तस्याः कात्यायनकृता तु येति ॥ **शौनकोऽपि**– यजुर्वेदलक्षणकथनमुखेन शुक्लानां मुख्यत्वं प्रतिपादितवान् । यथा मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयो ह्यन्ये शाखान्तराः स्मृताः ॥ अस्यार्थः– मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदसंज्ञा यत्र मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे त्रिगुणं विधिविधेयतर्करूपं पठ्यते । तथा च भगवता **सूत्रकारेण** वेदलक्षणमुक्तम्—**विधिर्विधेयं तर्कश्च वेद**

Digitized by Google

इति । अस्यार्थः— विधिर्विधायकं वाक्यम् । विधेयो मन्त्रः तर्कोऽर्थवादः । एतत्त्रयं माध्यन्दिनीयवेदे एव पठ्यते नान्यत्र ॥ तथा च **शतपथे**— सोऽसावाज्यमधिश्रयतीषेत्त्वेति वृष्ट्यै तदाह । यदाहेषेत्त्वेति । अत्र सोऽसावाज्यमधिश्रयतीति विधिः । इषेत्त्वेति विधेयो मन्त्रः । वृष्ट्यै इत्याद्यर्थवादः ॥ **गुह्यमालायामन्यथैव** त्रिगुणत्वमुक्तम्— माध्यन्दिनयजुर्वेदे **खंब्रह्मान्तमुदाहृतम्** । तारपूर्वं हि त्रिगुणं नान्यशाखासु मुख्यतः ॥ **पराशरोऽप्येवमेवाह**—समाप्य चोत्तरादिर्यन्मन्त्रब्राह्मणयोर्द्विजाः ॥ ॐ **खंब्रह्मेति** यो ध्यायन् दर्शकश्चोपवेधसः ॥ **ॐङ्कारस्त्रिगुणः** प्रोक्तः **खंब्रह्म** त्रिगुणं तथा । माध्यन्दिनीयशाखायां यजुर्वेदे पठन्ति हीति ॥ यद्वा— ऋषिच्छन्दोदैवतरूपं त्रिगुणं यत्र पठ्यते । मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे स यजुर्वेदो मुख्यः ॥ अतएव श्रीमतानन्तदेवेन **खंब्रह्मान्तताया** अभावाद्गौणत्वं काण्वशाखीयानामप्युक्तम् ॥ **श्रुतिरपि** तेषां गौणत्वमाह । **तानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते** इति ॥ एवमेतेषां यजुषां शुक्लत्वं प्रतिपादयन्त्या श्रुत्या तेषामर्थात्कृष्णत्वमुक्तं भवति ॥ उभयोरेकपण्डित इत्युक्त्या इतरस्य बालिशत्ववत् ॥ व्याख्यातं च **गङ्गाभट्टैः** । शुक्लानि शुद्धानि । **श्रीभगवत्पादैरपि** ॥ शुक्लानि शुभ्राणीत्येतदिति ॥ एवं च तेषां शुभ्रत्वशुद्धत्वे वदद्भ्यां **श्रीभगवत्पादगङ्गाभट्टाभ्यामर्थादन्ये**षामशुद्धत्वकृष्णत्वे सूचिते ॥ अतएव **वेदभाष्यकारेण** शुक्लानीत्यस्य शुद्धानि शुभ्राणि पवित्राणीत्यर्थमुक्त्वा । अर्थादन्येषामशुद्धत्वं कृष्णत्वमपवित्रत्वं च सूचितमित्युक्तम् । **महीधरेणापि**— तानियजूंषि बुद्धिमालिन्यात्कृष्णानि जातानीति बुद्धिवैशद्याच्छुक्लानीति च ॥ ननु तेषां कृष्णत्वे किं प्रमाणमिति चेच्छृणु—कुपितेन श्रीयोगीश्वरेण वान्तानि अङ्गारभूतानि यजूंषि तित्तिरयो भूत्वा आशुः। इति **भागवते** कथनाद्वान्ताशित्वाच्च। **तदुक्तं श्रीमद्भागवते**— यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः ॥ तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशला इति ॥ शुक्लानां मुख्यत्वमपि **तत्रैव** । यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादित इति । अर्थादन्येषामशुद्धत्वं कृष्णत्वमपवित्रत्वं सूचितमित्युक्तं । एवंच शुक्लानामयातयामतां वदता **श्रीमद्भा-**

Digitized by Google

सेनापि । एतेषां यातयामतारूपदोषवत्त्वं सूचितं । अत एव **श्रीभगवत्पादैरपि** बृहदारण्यकान्तिमकण्डिकायां शुक्लानीत्यस्यायातयामानीत्यर्थं उदाहृतः । किंच । स्तोमादेव शाखाविभागात्प्राक् पञ्चदशशाखोद्धरणेऽपि एतेषां यजुष्ट्वव्यवहारात् । स्तोमश्च यजुष्ट्वमेवेति गम्यते ॥ तथाच श्रुतिः— **स्तोमश्च यजुश्च ऋक्चेत्यादिः** । तथा च **यजुरेव शिर** इत्यादीनामपि शुक्लयजुःपरत्वमेवेति गम्यते । एतेन ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेद इति । ऋग्वेदस्य प्रथमत्वं वदन्तोऽपि परास्ताः । तैत्तिरीयादिभ्यः पूर्वत्वेऽपि शुक्लेभ्यः पूर्वत्वाभावात् ॥ अत एव श्रीमतानन्तदेवेन **कल्पद्रुमे** कृष्णरुद्रस्यापठनीयत्वमुक्तम् ॥ अत एव **प्रतिज्ञासूत्रभाष्ये** ॥ **अनन्तदेवेन** स्मृतिरुदाहृता ॥ शुक्लं कृष्णमिति द्वेधा यजुश्च समुदाहृतम्। शुक्लं वाजसनेयं तु कृष्णं स्यात्तैतिरीयकम् ॥ बुद्धिमालिन्यहेतुत्वात्तद्यजुः कृष्णमीर्यते ॥ व्यवस्थितप्रकरणात्तद्यजुः शुक्लमीर्यत इति ॥ तस्मान्नैतेषां दक्षिणद्वारे स्थातुमधिकारः ॥ शुभ्रकृष्णयोः शुद्धमलिनयोः पवित्रापवित्रयोर्यातयामायातयामयोः शुभ्रशुद्धपवित्रायातयामानामेवाश्रयादित्यलम् ॥ अत एव **दानमयूखे**— दक्षिणे तु द्वारपालौ रुद्रान्पुरुषसूक्तकम् । श्लोकाध्यायं शुक्रियं च मण्डलाध्यायमेव चेत्युक्त्वा ॥ श्लोकाध्यायो देवसवितः । शुक्रियं **ऋचंवाचं** । मण्डलाध्यायं **यदेतन्मण्डलं** तपतीति शुक्लयजुषामेव सूक्तान्युक्तानि ॥ **गङ्गाभट्टैश्च**—दक्षिणद्वारे अथ कात्यायनानामित्युक्त्वा कात्यायनानामेव मधुपर्क उक्तः ॥ **नारायणभट्टाश्च**—अथ दक्षिणकुण्डे माध्यन्दिनीययजुर्वेदिनो होमविधिः इत्यारामोत्सर्गपद्धतौ प्राहुः ॥ एवमेव **प्रतिष्ठामयूखेऽपि**— **कमलाकरभट्टा** अप्येवमेवाहुः—न च तैत्तिरीयसूक्तानां जपस्य क्वचिदुक्तत्वान्माध्यन्दिनीयानां होतृत्वेऽपि तेषां जापकत्वं शङ्कनीयम् । हुत्वेतिक्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृत्वे एव संभवात् ॥ होमकर्तृभिरेव जपः कार्य इति तैरेव व्याख्यातत्वात् । तैरेव च पूर्वश्लोकव्याख्यायां **यदेतन्मण्डलमित्यस्यैव** पठनीयत्वमुक्तम् । **प्रतिष्ठामयूखेऽपि**—आनोभद्रानुवाकश्च आशुःशिशानकस्तथा । यद्देवास्त्रीणि च पठेत्ततोऽष्टौ च पुनन्तु मा ॥ अभिधा असि सप्तैव दीर्घायुस्ते ऋचं पठेत् ॥ आप्यायस्वेति षट् । नमोस्तु सर्पेभ्यः० । आकृष्णेन० । नमः शम्भवाय० ।

Digitized by Google

इत्येका । अग्निर्देवता० । त्रातारमिन्द्रम्० । सोमᳫं राजानं० । अन्नपते० । महाँइन्द्रः० । ऋचंवाचं० । इत्यादिशुक्लसूक्तानामेव पठनीयत्वमुक्तम् । न च प्रतिष्ठायाम् । आदित्यो वा एष एतन्मण्डलमिति **गागाभट्टै**रुक्तत्वात्कृष्णैर्विवदितव्यम् । श्लोकाध्यायमित्यस्यैव पद्यस्य तत्रैतादृशव्याख्यानेन शाखानुक्तत्वेऽपि बह्वृचानां श्रीसूक्तपठनमिव तत्र तस्यैव पठनस्य बोधनेन शुक्लानामभावे न किंचित्प्रमाणं गम्यते। किञ्च यदि तस्य तैत्तिरीयस्थितिरेवाभिप्रेता स्यात्तेषामेव मधुपर्कवरणादि ब्रूयात् । न च तदुक्तम् । तस्मात्सूक्तपठनकथनेऽपि स्थितिः शुक्लानामेवेति सर्वमनवद्यम् । एतेन **त्रिविक्रमोऽपि** व्याख्यातो भवति । एतेनोत्सर्गादिविषये **मयूखकारेण** पठितस्य तैत्तिरीयसूक्तकथनस्य सानुकूलत्वं वदन्तः परास्ताः । न च कात्यायनानामिति **गागाभट्टोक्तौ** कात्यायनान्यैः कण्वशाखिभिर्विवदितव्यम् । तेषां काण्वानां कात्यायनत्वाभावात् । तथाहि—मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव द्विजश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥ प्रवरान्पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न चिन्तयेत् । गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ इत्यादि कात्यायनेनोक्तत्वेऽपि मातुलकन्यापरिणेतृत्वात्सत्वे वा गुरुवचनपालकत्वाभावेन विश्वामित्रज्येष्ठपञ्चाशत्पुत्रवद्दूषितत्वात् । अत एव पञ्चदशशाखान्तर्गतत्वेऽपि न तैरस्माभिः सह विवाहादिः । अपि च गौणमुख्ययोर्मुख्यस्यैव स्वीकरणीयतया तेषां मुख्यत्वाभावान्न तेषामधिकारः । तथाहि—यस्यां सूत्रं भवेत्सा हि मुख्या शाखेति कीर्त्यत इति प्रसिद्धेर्भगवतः **श्रीमत्कात्यायनस्य** माध्यन्दिनीयशाखानुसारेणैव प्रवृत्तेः तेषामेव मुख्यत्वात् । तथाहि—एषा हि भगवतां **सूत्रकाराणां** शैली लक्ष्यते । यन्मुख्यशाखोक्तमन्त्रप्रतीकमुपाददते इतरशाखोक्तांश्च सकलान्पठन्ति । इति सकलप्रसिद्धा । तथा च—श्रीमता **सूत्रकारेण** माध्यन्दिनीशाखोक्ता मन्त्राः । **अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान् शिवोनामासी**त्यादयः प्रतीकमात्रेणोक्ताः। उलूखले मुसले आप्यायताम् ध्रुवा हविषा इत्यादयश्च कण्वशाखोक्ताः संपूर्णाः । तथा च माध्यन्दिनीयानुसारेणैव भगवतः सूत्रकृतः प्रवृत्तेस्तेषामेव मुख्यत्वम् । अत एव **बृहन्नारदीये**—यजुर्वेदमहाकल्पतरोरेकोत्तरं शतम् । शाखास्तत्र शिखाकारा दशपञ्चाथ

Digitized by Google

शुक्लगाः । तत्रापि मुख्यं विज्ञेयं शाखा माध्यन्दिनी यजुरिति । किंच केषांचिन्मते कात्यायनाभिधायाः सप्तदशशाखायाः सत्वान्नैतेषां कात्यायनत्वम् । न चास्तु तेषामेव दक्षिणद्वारपालत्वम् । तदभावे च प्रथमशाखीयत्वादस्माभिरेव स्थेयमिति वाच्यम् । माध्यन्दिनशाखायाः सर्वशाखासाधारणस्य वसिष्ठेनाभिहितत्वान्नारदेन च मुख्यत्वाभिधानादन्यासां गौणत्वाद्द्वयोर्गौणयोः परस्परकार्यसंपादकत्वाभावान्माध्यन्दिनीयानामेव मुख्यत्वात्सकलशाखाकार्यसंपादकत्वात्तैरेव दक्षिणद्वारि स्थेयम् । न कृष्णैर्न वा काण्वैरिति सकलमभिरामम् ॥ यत्पादाम्बुरुहार्चनात्समभवन्विष्णवीशपद्मोद्भवास्त्रैलोक्यावननाशसर्गनिपुणा यस्यैव कारुण्यतः ॥ दक्षद्वारविनिर्णयः समभवत्तस्यामरेशस्य च श्रीरामस्य पदाम्बुजातयुगुले नारायणेनार्पितः । यद्वा मयात्र लिखितं सदथाप्यसद्वा ग्रन्थान्विलोक्य विविधान्स्वमतानुरूपम् । माध्यन्दिनीयविबुधा अवलोक्य तच्च दीने मयि प्रददतु ध्रुवमाशिषोर्याः ॥ इतिश्रीमच्छुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनीयशाखाध्यायी **देवोपनामकनारायण**सूरिकृतो दक्षिणद्वाँरनिर्णयः समाप्तः ॥

११. **"नित्यकर्मणि विशेषविचारः."** **छान्दोग्योपनिषदि— यदेव विद्यया करोति श्रद्धया वीर्यवत्तरं भवति ॥ बुधः**— न्यायागतेन द्रव्येण कर्माणि कुर्यादिति ॥ **याज्ञवल्क्यः**— योऽसौ विस्तरशः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः । असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते । स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचामने तथा । जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् । अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः । स्नानाचरणमित्येतत्समुद्दिष्टं महात्मभिः । यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥ (गेहे चेत्तदमन्त्रवदित्यस्य वर्षासु वृष्ट्यतिशयजनितशीतभयेन हेमन्तशिशिरयोरत्यन्तशीतभयेन च यदा गृहाभ्यन्तरेऽवश्यकर्त्तव्यतया प्रातःस्नानं करोति तदा तेन मलप्रक्षालनरूपकममन्त्रकमेव स्नानं कार्यमित्यर्थः) ॥ **कात्यायनः**— अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्ना-

---

* अयं दक्षिणद्वारनिर्णयसंग्रहः **त्र्यम्बक**क्षेत्रनिवासिनो **धारणे**त्युपनाम्नः परलोकगतस्या**म्बादासा**त्मजबाबाशास्त्रीसंज्ञकस्य ग्रन्थसंग्रहात् **करवीरक्षेत्रस्थबाबामहाराजा**नुजनानामहाराजद्वारा महता प्रयत्नेन संपादितः ॥

Digitized by Google

नकर्मणः । प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥ (तनुयाद्विस्ताराविधिना न कुर्यादित्यर्थः । यदा तु निरग्नेर्होमादिनिमित्तत्वेन स्नानादेरतित्वरा नास्ति तदा तेनासङ्गवकालपर्यन्तं यथाविधिना स्नानसन्ध्यादिकर्माणि कार्याणि) **उक्तं च**—अस्नात्वा स्वमलं भुङ्क्ते अजप्त्वा पूयशोणितम् । अजुव्हंश्च कृमीन्कीटानदद्दंश्च शकृत्तथा ॥ **मनुः**— नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् । देवताभ्यर्चनं चैव नित्यहोमं तथैवच । देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा । नाक्रमेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च । मैत्रप्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वाण्हे एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् । दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् । ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु । गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन्देवतातिथीन् । सर्वतः प्रतिगृण्हीयान्नतु तृप्येत् स्वयं ततः । नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् । द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् । देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः । स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ उद्धृत्य वामहस्तेन पानीयं न पिबेद्द्विज इति ॥ **हारीतः**— अनुष्ठितं तु यद्देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तत्तदुक्तं कर्म चाचरेत् ॥ **वराहपुराणे**—स्नानसन्ध्यातर्पणादिजपहोमसुरार्चनम् । उपवासवता कार्यं सायंसन्ध्याहुतिस्तथा ॥ **कर्मप्रदीपे**—पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मालम्भे अवेक्षणे । अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे । मार्जारमूषकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसंभवे । निमित्तेष्वेषु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् । तथा च तैलयन्त्रस्य शब्दो यावत्प्रवर्त्तते । तावत्कर्म न कर्तव्यं शूद्रान्त्यजगणस्य च । भोजने वहने दाने उपहारे प्रतिग्रहे । सन्ध्यात्रयेऽम्बुपाने च पूर्वं पश्चाद्द्विराचमेत् ॥ **मण्डनः**—मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते । गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् ॥ **याज्ञवल्क्यः**— देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः । नाक्रमेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्तनादिवा । देवतातिथिकार्यार्थं गुरुभृत्यार्थमेव च । सर्वतः प्रतिगृण्हीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ **अग्निपुराणे**— सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्ते शुद्धमानसः । जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् । यावन्तश्च पृथिव्यां हि चीर्णवेदव्रता द्विजाः । अचीर्णव्रतभेदा वा विकर्मपथमाश्रिताः । तेषां हि

Digitized by Google

पावनार्थाय गायत्री नित्यमेव हि ॥ **सन्ध्याकल्पे**— कुशहीना तु या सन्ध्या तिलहीनं तु तर्पणम् । दानं च दक्षिणाहीनं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता । जीवन्नेव भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते । न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् । स साधुभिर्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः॥ **भरद्वाजः**—सूतके मृतके वापि प्राणायाममन्त्रकम् । तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् । गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् । मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥ **उक्तंच**— तिलकं ब्रह्मसूत्रं च पाद्यमाचमनीयकम् । तिष्ठन्नैव सदा कुर्यात्सद्यः शूद्रो भवेद्विजः । दीर्घकाष्ठे शिलापृष्ठे नौकायां शकटे तटे । विवाहे बहुसंपर्के स्पर्शदोषो न विद्यते ॥ **अङ्गिराः**—अग्न्यागारे गवां गोष्ठे देव ब्राह्मणसन्निधौ । आहारे जपकाले च पादुकानां विसर्जनम्॥ **नागदेवः**— दिवोदितानि कर्माणि प्रमादाद्विकृतानि वै । शर्वर्याः प्रथमे यामे तावत्कुर्याद्यथाक्रमम् । राष्ट्रक्षोभे नृपक्षोभे रोगार्ते क्षयसूतके । सन्ध्यावन्दनविच्छित्तिर्न दोषाय कदाचन । देवाग्निद्विजवैद्यादिकार्ये महति वा भवेत् । सन्ध्यालोपो न दोषोऽस्ति येन तत्पुण्यसाधनम् ॥ **ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधः**— शिरसोऽक्षरदैवत्यमाव्हानं च विसर्जनम् । ध्यानं जपप्रयोगं च येषु कर्मसु यादृशम् । ज्ञातव्यं ब्राह्मणैर्यत्नाद्ब्राह्मण्यं येन वै भवेत् । स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव पाखण्डं च रजस्वलाम् । स्नानकाले न संभाषेज्जपहोमादिकेषु च ॥ **स्मृतिसंग्रहे**— समयाचारिको धर्मो जातिदेशकुलोद्भवः । ग्रामाचाराः परिग्राह्याः सर्वत्रैव यथोदितम् । **याज्ञवल्क्यः**-- देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ **बृहस्पतिः**— अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ **गृह्यपरिशिष्टे**— बव्हल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रचोदितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥ यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि च । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥ **मनुः**— कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः । स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः॥ **ब्राह्मे**—ब्रह्मण्याधायकर्माणि निःसंगः कामवर्जितः । प्रसन्नेनैव मनसा कुर्वाणो याति

Digitized by Google

तत्पदम् ॥ **याज्ञवल्क्यः**— आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगं तथैव च। वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः । अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यापनं जपम् । होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं लभेत् । यजुर्वेदस्य मन्त्राणां सम्यक्पाठस्य सिद्धये । प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनन्तरम् । सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदं समारभेत् ॥ आत्मशाखामधीत्यादावन्यशाखामतः परम् । स्वशाखां यः परित्यज्य शाखारण्डः स उच्यते ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ **आश्वलायनः**— ऋषिदैवतच्छन्दांसि प्रणवं ब्रह्मयज्ञके । मन्त्रादौ नोच्चरेच्छ्राद्धे यागकालेऽपि चैव हि ॥ **श्रावणिपद्धतिः**— स्वरवर्णलयोपेतं मन्त्रस्थानक्रियान्वितम् । वेदमेवं पठेद्यस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते ॥ **शौनकः**— ॐकारं व्याहृतीस्तिस्रो गायत्रीं त्रिपदां तथा । मनसैवमनुस्मृत्य वेदादिकमुपक्रमेत् ॥ **मनुः**— वेदापाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके । नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतम् ॥ **स्मृतिमहार्णवे**— अन्वाधाने ऋषिच्छन्दौ यजुषां नैव कारयेत् ॥ **कात्यायनपरिभाषाखण्डे— एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ यज्ञकर्मणि ॥ प्रतिज्ञासूत्रे—तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये**— स्वाहां कुर्यान्न मन्त्रान्ते न चैव जुहुयाद्धविः । स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत् ॥ **कृष्णभट्टीये**— न च स्मरेदृषिच्छन्दः श्राद्धे वैतानिके मखे । अग्निहोत्रे वैश्वदेवे विवाहादिविधौ तथा । होमकाले न दृश्यन्ते प्रायश्छन्दर्षिदेवताः । शान्तिकादिषु कर्मसु मन्त्रपाठजपादिषु । होमे नैव प्रकर्त्तव्याः कदाचिदृषिदेवताः ॥ **होलिभाष्ये**— ॐकारसंज्ञं त्रिगुणं त्र्यक्षरं च त्रिदैवतम् । त्रिब्रह्मेति त्रिषु स्थानं त्रिकल्पं त्रिप्रतिष्ठितम् ॥ **आपस्तम्बः**— तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु सर्वशः । तिस्रः सार्द्धाश्च कर्त्तव्या मात्रास्तत्वार्थचिन्तकैः ॥ **शौनकः**— मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयो ह्यन्ये शाखान्तराः स्मृताः ॥

१२. **"ऋषिच्छन्दादि." छन्दोगब्राह्मणम्—यो हि वार्षो—**

Digitized by Google

विदित्वार्षो यच्छन्दोब्राह्मणविनियोगो न ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति अध्यापयति स्थाणुं गच्छति गर्तं वा प्रतिपद्यते वा प्रमीयते पापीयान् भवति । यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति । अथ यो मन्त्रे वेद स सर्वमायुर्वेत्ति अयातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति । तस्मान्मन्त्रे विद्यादिति ॥ व्यासः— अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेद्याजयेद्वा पापीयान् जायते तु सः ॥ "मन्त्रार्षिः" योगियाज्ञवल्क्यः— येन यो ऋषिणा दृष्टो मन्त्रः सिद्धिश्च तेन वै । मन्त्रेण तस्य स प्रोक्त ऋषिभावस्तदात्मकः॥ "मन्त्रच्छन्दः"—छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससीवाऽथवा कृते । आत्मा तु छादितो देवि मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा । आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन छन्द इति स्मृतम् ॥ "मन्त्रदेवता"—यस्य यस्य च मन्त्रस्य प्रोद्दिष्टा या च देवता । तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते ॥ "मन्त्रविनियोगः"— पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदं तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥ निरुक्तं यत्तु मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं चाभिधीयते ॥ एवं पञ्चविधं योगं जपकाले त्वनुस्मरेत् । होमे वान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥

१३. "ॐकारपूर्वकत्वमुक्तं." छन्दोगपरिशिष्टे—ॐकारपूर्वं हि योगोपासनं यानि नित्यानि पुण्यतमानि कर्माणि दान यज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदैवपित्र्यमन्त्रोच्चारब्रह्मारम्भादीनि यच्चान्यत्किञ्चिच्छ्रेयस्तत्सर्वं प्रणवमुच्चार्य प्रवर्त्तयेत्समापयेच्च ॥ स्वरितोदात्त एकाक्षर ॐकारो ऋग्वेदे । सर्वोदात्त एकाक्षर ॐकारो यजुर्वेदे । दीर्घोदात्त एकाक्षर ॐकारः साम्नि।संक्षिप्तोदात्त एकाक्षर ॐकारोऽथर्वणवेदे ॥ वाचस्पतौ तु—ॐकारस्य ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपत्वमुक्तम् ॥ बौधायनः— अपिवा प्रणवमेव त्रिरन्तर्जले पठन्सर्वपापात् प्रमुच्यते सर्वपापात्पूतो भवति ॥ "ॐकारफलम्" – योगियाज्ञवल्क्यः— माङ्गल्यं पावनं धर्म्यं सर्वकामप्रसाधनम् । ॐकारं परमं ब्रह्म सर्वम-

Digitized by Google

न्त्रेषु नायकम् । यथा पर्णं पलाशस्य शङ्कुनैकेन धार्यते । तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते । सिद्धानां चैव सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा । अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठार्थोङ्कार उच्यते । आद्यं मन्त्राक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता । सर्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते । तेन संपरिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति हि । सर्वमन्त्राधियज्ञेन ॐकारेण न संशयः । तत्तदोङ्कारयुक्तेन मन्त्रेण सफलं भवेत् ॥

१४. **"अथाशौचे कर्मत्यागविचारः."** **कात्यायनः**—सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते । होमः श्रौते च कर्त्तव्यः शुष्कान्नेनाथवा फलैः ॥ **जाबालः**—जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो विधीयते । शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥ सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियाः ॥ **मनुः**—उभयत्र दशाहानि कुलस्थान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते । शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ **यमः**—सूतके च कुलस्थान्नमभोज्यं मनुरब्रवीत् । एकादशेऽह्नि कुर्यात्तु दानमध्ययनं तपः ॥ **पराशरः**—एकाहाद्ब्राह्मणः शुद्ध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदज्ञो निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥ **आ० का०**—देशान्तरे मृतं श्रुत्वा गोत्रिणं च स्वबान्धवम् । स्वगोत्री शुद्ध्यते सद्यो मातापित्रोर्दशाहकम् । यदि गर्भविपातश्च श्रूयते माससंख्यया । यावन्मासस्थितो गर्भस्तावद्यामाश्च सूतकम् । आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् । अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिस्थं च नवोदकम् । ग्राममध्ये मृतः कश्चिन्नरो नारी चतुष्पदः । न कुर्यादन्नपानं च मृतं यावन्न नीयते । अपां मध्ये गवां गोष्ठे विवाहे यज्ञमण्डपे । राहोर्दर्शनकालस्य सूतकं न विधीयते ॥

१९. **"ब्राह्मणाचाराः."** **याज्ञवल्क्यः**—श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक् संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ **वसिष्ठः**—आचारः परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः । हीनाचारः परीतात्मा प्रेत्य चेह विनश्यति । नैनं तपांसि न ब्रह्म ना-

Digitized by Google

ग्निहोत्रं न दक्षिणा। हीनाचाराश्रितं भ्रष्टं तारयन्ति कथञ्चन। तपोदानोपवासेषु व्रतेषु नियमेषु च। इज्याध्ययनधर्मेषु योऽनासक्तः स निष्क्रियः॥ **पराशरः**— सन्ध्यास्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम्। वैश्वदेवाऽतिथेयश्च षट् कर्माणि दिने दिने॥ **दक्षः**— आचारः प्रथमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च। तस्मादेतत्समायुक्तं गृह्णीयादात्मनो द्विजः। आचाराल्लभ्यते पूजा आचाराल्लभ्यते प्रजा। आचारादन्नमक्षय्यं तदाचारस्य लक्षणम्। आचारात्प्राप्यते स्वर्ग आचारात्प्राप्यते सुखम्। आचारात्प्राप्यते मोक्ष आचारात्किन्न लभ्यते॥ **तस्मात्**—चतुर्णामपि वर्णानां आचारो धर्मपालनम्। आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः। दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः। दुःखभोगी च सततं रोगी चाल्पायुषी भवेत्॥ **दक्षः**— अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः। आश्रमेण विना तिष्ठन्प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः॥ **विष्णुपुराणे**— यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन यत्। द्वापारे यत्तु मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ। तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः। प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिमाप्नोति मानवः॥ **कपर्दिकायाम्**— यत्रैविद्यात्मकं कर्म श्रौतं तदभिधीयते। श्रुतिस्मृत्यात्मकं कर्म स्मार्तं चैव तदुच्यते। याजुर्वेद्यो मखेऽध्वर्युर्होता ऋक्शाखिकस्तथा। उद्गाता सामवेदी च श्रौतं कर्म त्रिधा स्मृतम्॥

१६. **“सर्वकर्मसिद्ध्यर्थं सङ्कल्पावश्यकता.” यजुःसंहितायाम्— अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि। इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः॥** **बृहद्यमः**—सङ्कल्पं च यथा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिके। अन्यथा पुण्यकर्माणि निष्फलानि भवन्ति च॥ **मार्कण्डेयः**—सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसंभवाः। व्रतं नियमधर्मौ च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः॥ **ऋषिभट्टीये**—सङ्कल्पश्चेन्मनसि मननं प्रोक्तरीत्याथ वाचा व्याहर्तव्यं तदनु च करेणाम्बुसेकास्त्रिधेति। वाङ्मात्रेण त्वरितकरणे केचिदिच्छन्ति चाम्बुक्षेपस्थानेऽञ्जलिमुपदिशंत्यन्य एष्विष्ट आद्यः॥

१७. **“समावर्तनोत्तरं ब्राह्मणस्य सदावर्तनम्.” पारस्करगृह्यसूत्रे— स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः। कामादितरो नृत्यगीतवादित्रा-**

णि न कुर्यान्न च गच्छेत्कामं तु गीतं गायति चैव गीते वा र-
मत इति श्रुतेर्ह्यपरं क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेन्न च धावेदुद-
पानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसंधिसर्पणविवृतस्नानविषमलङ्घ-
नशुष्कवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणभैक्षणानि न कुर्यान्न ह वै स्नात्वा
भिक्षेताप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेर्वर्षत्यप्रावृतो
व्रजेदयं मे वज्रः पाप्मानमपहनदित्यप्स्वात्मानं नावेक्षेताजात-
लोम्नीं विपुꣳषीꣳ षण्ढं च नोपहसेन्न च गच्छेद्गर्भिणीं विज-
न्येति ब्रूयात्सकुलमिति न कुलं भगालमिति कपालं मणिधनु-
रितीन्द्रधनुर्गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीतोर्वरायामनन्तर्हितायां भू-
मावुत्सर्पंस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात्स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं
प्रमृज्जीत विकृतं वासो नाच्छादयीत दृढव्रतो वधत्रः स्यात्सर्वत
आत्मानं गोपायेत्सर्वेषां मित्रमिव ॥ ९ ॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतं च-
रेद्माꣳसाश्यमृन्मयपायी स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चाद-
र्शनमसंभाषणं च तैः शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यान्मूत्रपुरीषे
ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात्सूर्याच्चात्मानं नान्तर्दधीत तप्तेनोदकार्था-
न्कुर्वीतावज्योत्य रात्रौ भोजनꣳ सत्यवदनमेव वा दीक्षितोऽ-
प्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवांश्चेत् ॥ १० ॥

१८. "नित्यकर्मविधौ संक्षेपेण कारिकाः." वाचस्पतौ दक्षः—
प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजाना-
मुपकारकम् । उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत् । नित्यनैमि-
त्तिकैर्मुक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः । यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरु-
ते द्विजः । अज्ञानाद्यदि वा मोहात्स तेन पतितो भवेत् । दिवसस्या-
द्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे
तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् । विभागेष्वेषु
यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषत इति ॥

Digitized by Google

॥ प्रथमभागकृत्यानि ॥

१९. "**कारिकाः.**" **वाचस्पतौ दक्षः**–उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । सन्ध्यायां च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः । सन्ध्यां नोपासते यस्तु ब्राह्मणो हि विशेषतः । सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते । स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते । ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि । देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्याणि पूर्वाण्हे मनुष्याणां च मध्यमे । पितृणामपराण्हे च कार्याण्येतानि यत्नतः । पौर्वाण्हिकं तु यत्कर्म यदि तत्सायमाचरेत् । न तस्य फलमाप्नोति वन्ध्या स्त्री मैथुनाद्यथा । दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतद्विधीयते ॥

२०. "**प्रातरुत्थानकालः.**" **मनुः**–ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयेत् । कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च । वेदतत्त्वार्थ ईश्वरः ॥ "**ब्राह्ममुहूर्तः**" **विष्णुपुराणे**– रात्रेः पश्चिमयामस्य मुहूर्तो यस्तृतीयकः । स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः स प्रबोधने॥ पञ्चपञ्च उषःकालः सप्तपञ्चारुणोदयः । अष्टपञ्च भवेत्प्रातस्ततः सूर्योदयः स्मृतः ॥ **धन्वन्तरिः**– धर्मार्थकामप्रीत्यर्थं सतां ग्रहणमुत्तमम् । प्राप्नुयात्स्वर्गवासं च नित्यमेव समाचरेत् । "**प्रातरुत्थानाभावेदोषः**" **रत्नावल्याम्**–ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी। तां करोति द्विजो मोहात्पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥

२१. "**ईश्वरनामोच्चारणम्.**" **व्यासः**–हेजिण्हे रससारज्ञे सर्वदा मधुरप्रिये । **नारायणाख्यपीयूषं** पिब जिण्हे निरन्तरम् । त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव श्रीनाथ विष्णो भवदाज्ञयैव । प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये । सुप्तः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत्त्वया । यद्यत्कारयते कर्म तत्करोमि तवाज्ञया । तस्मा**न्नारायण, रामकृष्ण, राधाकृष्ण, गौरीशङ्कर, विष्णो, गजानन, सच्चिदानन्द** इत्यादि नामस्मरणं नित्यमेव कर्त्तव्यम् ॥

---

*टीप प्रथमादिभागास्त्वष्टधा विभक्तदिवसांशाः ते च प्रत्येकं स्थूलमानेन पादोनचतुर्घटिकात्मका ज्ञातव्याः ॥

Digitized by Google

२२. "शुचिर्भूतता." कात्यायनः—उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः। परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ अङ्गिराः—उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आचम्य चोदकम्। मुखशुद्ध्यर्थमादौ तु गण्डूषत्रितयं चरेत् ॥

२३. "स्वकरतलाद्यवलोकनम्." आचारप्रदीपे—कराग्रे वसते लक्ष्मीः करमध्ये सरस्वती। करमूले स्थितो ब्रह्मा प्रभाते करदर्शनम् ॥ अन्यच्चः— भारद्वाजमयूराणां चाषस्य नकुलस्य च। प्रभाते दर्शनं श्रेष्ठं वामपृष्ठे विशेषतः ॥ आचारप्रदीपे नागदेवः—श्रोत्रियं सुभगां गां च अग्निमग्निचितिं तथा। प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते॥

२४. "प्रातःकाले दर्शनायोग्याः पदार्थाः." नागदेवः—पापिष्ठं दुर्भगं चान्धं नग्नमुत्कृत्तनासिकम्। प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम्। भल्लातकं कर्षफलं काकमार्जारमूषकान्। क्लीबं च गर्दभं चैव न पश्येत्प्रातरेव हि ॥

२५. "भूमिस्पर्शनम्." मदनपारिजाते—समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डले। विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥

२६. "प्रारुत्थानानन्तरं नद्यादौ जलग्रहणप्रकारः." नागदेवः—अभावे कूपवापीनामनपाये पयोभृताम्। रजोदुष्टेऽपि पयसि उपभोगो न दुष्यति। तस्मात्प्रथममुद्धृत्य जलं भूम्यां परित्यजेत् ॥ व्यासः—सरित्सरस्सु वापीषु गर्त्तप्रस्रवणादिषु। स्नायात्प्रथममुद्धृत्य पञ्च पिण्डांस्तु वारिणा ॥

२७. "विण्मूत्रोत्सर्गविधिः." पारस्करगृह्यसूत्रे—तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात्स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृञ्जीत। विकृतं वासो नाच्छादयीत। मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात्।

२८. "शौचस्थलम्." अङ्गिराः—अयज्ञियैरनार्द्रैश्च तृणैः संछाद्य मेदिनीम् ॥ कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥ बौधायनः—देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्। उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं विधीयते ॥ दशहस्तान्परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशये। दश हस्तान्पुरीषार्थे तीर्थे नद्यां चतुर्गुणम् ॥ अवकृष्य च विण्मूत्रं काष्ठलोष्ठतृणादिना। उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृढं विधृतमेहनः। धाराशौचं न कुर्वीत

Digitized by Google

शौचशुद्धिमभीप्सता । चुलकैरेवे कर्तव्यं हस्तशुद्धिविधानतः । तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा ॥

२९. **"शौचे उक्ता दिशः."** **पराशरः**—ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विण्मूत्रमेम च । नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपादतीत्याभ्यधिकं भुवः॥ **यमः**—प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्णेऽपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा । उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥ **मनुः**—छायायामन्धकारे च रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखं मुखं कुर्यात्प्राणबाधाभयेषु च । रात्रौ गृहेऽपि यथासुखं मुखं कुर्यात् ॥

३०. **शौचे उपवीतधारणप्रकारः."** **अमरे**—उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् । **आ०का०**—मूत्रे तु दक्षिणे कर्णे पुरीषे वामकर्णके । उपवीतं सदा धार्यं मैथुने तूपवीतिवत् ॥ **अङ्गिराः**—कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् । विण्मूत्रं तु गृही कुर्याद्वामकर्णे समाहितः ॥ **सायणीये**—मलमूत्रं त्यजेद्विप्रो विस्मृत्यैवोपवीतधृक् । उपवीतं तदुत्सृज्य धार्यमन्यन्नवं तदा ॥

३१. **"शौचे जलपात्रादिग्रहणविचारः."** **सायणीये**—गृहीत्वा जलपात्रं तु विण्मूत्रं कुरुते यदि । तज्जलं मूत्रसदृशमतश्चान्द्रायणं चरेत् । शौचोत्तरमिति शेषः ॥ **"मृत्तिकाग्रहणम्."** **यमः**—आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात्ससिकतां तथा । विप्रे तु शुक्ला ग्राह्योक्ता रक्ता क्षात्रे विधीयते । हरिद्रवर्णा वैश्ये तु शूद्रे कृष्णा प्रकीर्तिता ॥ **भृगुः**—यस्मिन् देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका । सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् तया शौचं विधीयते ॥

३२. **"शौचे मृत्तिकालेपनम्."** **याज्ञवल्क्यः**—गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ **"मृत्तिकाप्रमाणम्."** **भृगुः**—द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे पञ्च करे दश । उभयोः सप्त दातव्या विट्शौचे मृत्तिकाः स्मृताः । एकं शौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां च चतुर्गुणम् । यद्दिवा विहितं शौचं तदर्धं निशि कीर्तितम् । तदर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि ॥ **शौनकः**—आर्द्रामलकमात्रास्तु मूत्रशौचे

Digitized by Google

हि मृत्तिकाः। **शातातपः**—आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते स्थिताः। तथैवाहुतयः सर्वाः शौचे देयास्तु मृत्तिकाः । अन्तर्जलाद्देवगृहाद्वल्मीकान्मूषकगृहात् । कृतशौचस्थलाच्चैव न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः ॥ **आदित्यपुराणे**—स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः । दिवा शौचस्य निश्यर्धं पथि पादो विधीयते । आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम् ॥

३३. "**लिङ्गगुदप्रक्षालनम्.**" **आश्वलायनः**—लिङ्गशौचं पुरा कृत्वा गुदशौचं ततः परम् ॥ **देवलः**—धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् । तथा च वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत् ॥

३४. "**शौचाऽवश्यकता.**" **दक्षः**—शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो यतो द्विजः । शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ **व्याघ्रपादः**—शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धं तथान्तरम् ॥

३५. "**पाणिपादप्रक्षालनम्.**" **नागदेवः**—एकैकया मृदा पादौ हस्तौ प्रक्षाल्य यत्नतः । निबद्धशिखाकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत् ॥ **चन्द्रिकायाम्**—पादतले तिस्रो मृत्तिका गुल्फयोश्चतस्र इति । अरण्ये निर्जले रात्रौ चौरव्याकुलिते पथि । कृत्वा मूत्रपुरीषं च द्रव्यहस्तेन शुद्ध्यति । गङ्गातोयेन कृत्स्नाया मृदो भारैश्च गोमयैः । आमृतेराचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्ध्यति ॥ **वृद्धपराशरः**— कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः ॥

३६. "**गण्डूषादिविधिः.**" **नागदेवः**— मूत्रे पुरीषे भुक्त्यन्ते रेतःप्रस्रवणे तथा । चतुरष्ट द्विषट् द्व्यष्ट गण्डूषैः शुद्धिमाप्नुयात् । अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमपः स्पृशेत् ॥ **आश्वलायनः**—कुर्याद्द्वादश गण्डूषान् पुरीषोत्सर्जने ततः। मूत्रोत्सर्गे च चतुरो भोजनान्ते तु षोडश । भक्ष्यभोज्यावसाने तु गण्डूषाष्टकमाचरेत् । **प्रयोगपारिजाते**—पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणं पितरस्तथा । ऋषयः पृष्ठतः सर्वे वामे गण्डूषमाचरेत् ॥

३७. "**कच्छविचारः.**" **ग्रन्थान्तरे**—कच्छेन सहितो विप्रो मूत्रोत्सर्गं करोति चेत् । अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।

Digitized by Google

गुह्यं प्रक्षाल्य सलिलैर्मूत्रोत्सर्गादनन्तरम् । गण्डूषत्रितयं कृत्वा तेन शुद्धो भवेद्द्विजः । मुक्तकच्छस्तु यो विप्रो धरण्यां पादतश्चरेत् । पदे पदे सुरापानं प्रायश्चितं न विद्यते ॥

३८. "**मौनधारणम्.**" हारीतः—उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने । श्राद्धे भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥ **अङ्गिराः**— सन्ध्ययोरुभयोर्जाप्ये भोजने दन्तधावने । पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः । गुरूणां संनिधौ दाने योगे चैव विशेषतः । एतेषु मौनमातिष्ठन्स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

३९. "**मुखमार्जनविधिः.**" दन्तधावनमन्त्रः— **औदुम्बरेण दन्तान्धावयेदान्नाद्याय व्यूहध्वꣳ सोमो राजायमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन चेति ॥ हरिहरभाष्ये—औदुम्बरेण द्वादशाङ्गुलसंमितेन कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलेनोदुम्बरकाष्ठेन दन्तान्धावयेत् ॥**

४०. "**दन्तधावनावश्यकता.**" **अत्रिः**—मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा ॥

४१. "**दन्तधावने उक्तकाष्ठानि.**" **नागदेवः**—करञ्जोदुम्बरौ चूतः कदम्बो लोध्रचम्पकौ । बदरीति द्रुमाश्चैते प्रोक्ता दन्तप्रधावने ॥ **वाचस्पतिः**—अथो मुखविशुद्ध्यर्थं गृह्णीयाद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्यशुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । आम्राम्रातकधात्रीजमङ्कोटखदिरोद्भवम् । शम्यपामार्गखर्जूरीशेलुश्रीपर्णिपीलुजम् । राजादनं च नारङ्गं कषायं कटुकण्टकम् । क्षीरवृक्षोद्भवं वापि प्रशस्तं दन्तधावनम् । जिह्वोल्लेखनिकां वापि कुर्याच्चापाकृतिं शुभाम् । ततः कुर्यात्प्रयत्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् ॥ **नृसिंहपुराणे**—तिन्तिणिर्वेणुपृष्ठं च आम्रनिम्बौ तथैव च । सर्जे धैर्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो रणे । प्लक्षजे चार्थसम्पत्तिर्बदर्यां मधुरः स्वरः । खादिरे चैव सौभाग्यं बिल्वे तु विपुलं धनम् । उदुम्बरे च वाक्सिद्धिर्बन्धूके च दृढा मतिः । सैध्रे च कीर्त्तिः सौभाग्यं पालाशे सिद्धिरुत्तमा । कदम्बे सकला लक्ष्मीराम्र आरोग्यमेव च । अपामार्गे स्मृतिर्मेधा प्रज्ञा वाणी वपुर्धृतिः । आयुः शीलं यशो लक्ष्मीः सौभाग्यं चोपजायते । अर्केण हन्ति रोगां-

Digitized by Google

स्तु बीजपूरेण तु व्यथाम् । दाडिमे सिन्दुवारे च उटजे कुटजे तथा । जाती च करमर्दी च दुःस्वप्नं नाशयेदिति । ककुभेन तथायुष्मान्भवेत्पलितवर्जितः ॥ तत्स्माच्छुष्कं तथार्द्रं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

४२. "**दन्तधावनकाष्ठाभावे.**" **आचारार्के**–तिन्तिण्यादिविहितवृक्षोद्भवेन चूर्णीकृताग्रेण प्रक्षालितेन शुष्केणार्द्रेण वा दन्तधावनं कुर्यात् ॥ **नागदेवः**–अभावे दन्तकाष्ठस्य प्रतिषिद्धादिने तथा । अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम् । यद्वा तृणपर्णोदकैरङ्गुल्या वा दन्तान्धावयेत् ॥

४३. "**वर्ज्यदन्तधावनकाष्ठानि.**" **गर्गः**– कुशं काशं पलाशं च निशुपं यस्तु भक्षयेत् । तावद्भवति चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥ अर्धशुष्कं त्वचा हीनं यत्नेन परिवर्जयेत् । पतितं चातिरिक्तं च कीटविद्धं तथैव च ॥

४४. "**वनस्पतिप्रार्थना.**" **विश्वामित्रकल्पे**–आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो देहि वनस्पते ॥

४५. "**दन्तधावनकाष्ठप्रमाणम्.**" **गर्गः**–चतुरङ्गुलमात्रं तु नारीणां नात्र संशयः ॥ **नागदेवः**–दशाङ्गुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् । अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसंमितम् । नाङ्गुलीभिश्च मृद्भिश्च पर्णैर्लोष्ठैश्च भस्मना । नायसैश्च तथा लौहैः सदा दन्तान् मृजेद्द्विजः ॥

४६. "**दन्तधावनकाष्ठवर्जनकालः.**" **व्यासः**–प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ **आचार्यः**–अष्टम्योश्च चतुर्दश्योः पञ्चदश्यां त्रिजन्मसु । व्यतीपाते च संक्रान्त्यां दन्तकाष्ठं न भक्षयेत् ॥

४७. "**दन्तधावने दिग्विशेषः.**" **विष्णुः**–प्राङ्मुखस्य धृतिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च । दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः । उत्तरेण गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च । पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥

४८. "**दन्तघर्षणान्ते गण्डूषविधिः.**" **शौनकः**– पश्चाद्द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम् । स्मृत्वोङ्कारं च गायत्रीं बध्नीयाद्दै

Digitized by Google

शिखां ततः ॥ **वृद्धपराशरः**—कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मृज्जलैः निबद्धशिखाकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत् ॥

४९. "**दन्तधावनविधिः.**" **धन्वतरिः**—तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम्। कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रन्थितमव्रणम् अयुग्मग्रन्थि यच्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजम्। अवेक्ष्यर्तुं च दोषं च रसं वीर्यं च योजयेत्। कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः। निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा। मधुको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा। क्षौद्रव्योषत्रिवर्गोक्तं सतैलं सैन्धवेन च। चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत्। एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन च। दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन्। जिव्हानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च। तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम्। मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाड्यहरं परम्। दन्तदार्ढ्यकरं रुच्यं स्नेहगण्डूषधारणम्। क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः। भिल्लोदककषायेण तथैवामलकस्य वा। प्रक्षालयेन्मुखं नेत्रे स्वस्थः शीतोदकेन वा ॥

५०. "**मुखप्रक्षालनानन्तरं देहशुद्धिः.**" **व्यासः**—अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोपि वा। यः स्मरेत्पुंण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः। अनेन प्रकारेणाद्भिः शरीरं मार्जयेत्। ततः सवितारं नमस्कुर्यात्॥ **आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्वन्ति दिने दिने। जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते।** पश्चात् तुलसीं गां च नमस्कुर्यात् तत्र मन्त्रौ—**महाप्रसादजननी सर्वसौभाग्यवर्धिनी। आधिव्याधिहरा नित्यं तुलसी त्वं नमोस्तु ते ॥ गावो मे अग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः। गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥**

५१. "**प्रातःस्मरणे नारायणस्तुतिः.**" **आचारमयूखे व्यासः**—प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्तिशान्त्यै नारायणं गरुडवाहनमब्जनाभम्। ग्राहाभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम्। प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना पादारविन्दयुगुलं परमस्य पुंसः। नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य। प्रातर्भजामि भजतामभयङ्करं तं प्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहत्यै। यो ग्राहवक्रपतितांघ्रिगजेन्द्रघोरशोकप्रणाशनकरो धृतशङ्खचक्रः। श्लोकत्र-

Digitized by Google

यमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेन्नरः । लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥

९२. "गणेशस्तुतिः." सद्धर्मचिन्तामणौ– प्रातः स्मरामि गणनाथमनाथबन्धुं सिन्दूरपूर्णपरिशोभितगण्डयुग्मम् । उद्दण्डविघ्नपरिखण्डनचण्डदण्डमाखण्डलादिसुरनायकवृन्दवन्द्यम् । प्रातर्नमामि चतुराननवन्द्यमानमिच्छानुकूलमखिलं च वरं दधानम् । तं तुन्दिलं द्विरसनाधिपयज्ञसूत्रं पुत्रं विलासचतुरं शिवयोः शिवाय । प्रातर्भजाम्यभयदं खलु भक्तशोकदावानलं गणविभुं वरकुञ्जरास्यम् । अज्ञानकाननविनाशनहव्यवाहमुत्साहवर्धनमहं सुतमीश्वरस्य । श्लोकत्रयमिदं पुण्यं सदा साम्राज्यदायकम् । प्रातरुत्थाय सततं यः पठेत्प्रयतः पुमान् ॥

९३. "सूर्यस्तुतिः."– प्रातः स्मरामि खलु तत्सवितुर्वरेण्यं रूपं हि मण्डलमृचोऽथ तनुर्यजूंषि । सामानि यस्य किरणाः प्रभवादिहेतुर्ब्रह्माहरात्मकमलक्ष्यमचिन्त्यरूपम् । प्रातर्नमामि तरणिं तनुवाङ्मनोभिर्ब्रह्मेन्द्रपूर्वकसुरैर्नुतमर्चितं च । वृष्टिप्रमोचनविनिग्रहहेतुभूतं त्रैलोक्यपालनपरं त्रिगुणात्मकं च । प्रातर्भजामि सवितारमनन्तशक्तिं पापौघशत्रुभयरोगहरं परं च । तं सर्वलोककलनात्मककालमूर्तिं गोकण्ठबन्धनविमोचनमादिदेवम् । श्लोकत्रयमिदं भानोः प्रातः प्रातः पठेत्तु यः । स सर्वव्याधिनिर्मुक्तः परं सुखमवाप्नुयात् ॥

९४. "देवीस्तुतिः."–प्रातः स्मरामि शरदिन्दुकरोज्ज्वलाभां सद्रत्नवन्मकरकुण्डलहारभूषाम् । दिव्यायुधोर्जितसुनीलसहस्रहस्तां रक्तोत्पलाभचरणां भवतीं परेशाम् । प्रातर्नमामि महिषासुरचण्डमुण्डशुम्भासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् । ब्रह्मेन्द्ररुद्रमुनिमोहनशीललीलां चण्डीं समस्तसुरमूर्तिमनेकरूपाम् । प्रातर्भजामि भजतामभिलाषदात्रीं धात्रीं समस्तजगतां दुरितापहन्त्रीम् । संसारबन्धनविमोचनहेतुभूतां मायां परां समधिगम्य परस्य विष्णोः । श्लोकत्रयमिदं देव्याश्चण्डिकायाः पठेन्नरः । सर्वान्कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥

९५. "शिवस्तुतिः."–प्रातः स्मरामि भवभीतिहरं सुरेशं गङ्गाधरं वृषभवाहनमम्बिकेशम् । खट्वाङ्गशूलवरदाभयहस्तमीशं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् । प्रातर्नमामि गिरिशं गिरिजार्द्धदेहं सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् । विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोभिरामं संसाररो-

Digitized by Google

गहरमौषधमद्वितियम् । प्रातर्भजामि शिवमेकमनन्तमाद्यं वेदान्तवेद्यमखिलं पुरुषं महान्तम् । नामादिभेदरहितं षड्भावशून्यं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् । प्रातः समुत्थाय शिवं विचिन्त्य श्लोकत्रयं येऽनुदिनं पठन्ति । ते दुःखजातं बहुजन्मसंचितं हित्वा पदं यान्ति तदेव शम्भोः ॥

९६ "**रामस्तुतिः**" **आन्हिककर्मप्रकाशे**—प्रातः स्मरामि रघुनाथमुखारविन्दं मन्दस्मितं मधुरभाषि विशालभालम् । कर्णावलम्बिचलकुण्डलशोभिगण्डं कर्णान्तदीर्घनयनं नयनाभिरामम् ॥ प्रातर्भजामि रघुनाथकरारविन्दं रक्षोगणाय भयदं वरदं निजेभ्यः । यद्राजसंसदि विभज्य महेशचापं सीताकरग्रहणमङ्गलमाप सद्यः ॥ प्रातर्नमामि रघुनाथपदारविन्दं वज्राङ्कुशादि शुभरेखि सुखावहं मे । योगीन्द्रमानसमधुव्रतसेव्यमानं शापापहं सपदिगौतमधर्मपत्न्याः ॥ प्रातर्वदामि वचसा रघुनाथनाम वाग्दोषहारि सकलं शमलं निहन्ति । यत्पार्वती स्वपतिना सह भोक्तुकामा प्रीत्या सहस्रहरिनामसमं जजाप ॥ प्रातः श्रयेच्छ्रुतिनुतां रघुनाथमूर्त्तिं नीलाम्बुदोत्पलसितेतररत्ननीलाम् । आमुक्तमौक्तिकविशेषविभूषणाढ्यां ध्येयां समस्तमुनिभिर्जनमुक्तिहेतुम् ॥ यः श्लोकपञ्चकमिदं प्रयतः पठेद्धि नित्यं प्रभातसमये पुरुषः प्रबुद्धः । श्रीरामकिङ्करजनेषु स एव मुख्यो भूत्वा प्रयाति हरिलोकमनन्यलभ्यम् ॥

९७. "**ग्रहादिस्तुतिर्वामनपुराणे**"—ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमिसूतो बुधश्च । गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ "**ऋषिस्तुतिः**"—भृगुर्वसिष्ठः क्रतुरङ्गिराश्च मनुः पुलस्त्यः पुलहश्च गौतमः । रैभ्यो मरीचिश्च्यवनश्च दक्षः कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् । सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च । सप्त स्वराः सप्त रसातलानि कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् । सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च सप्तर्षयो द्वीपवनानि सप्त । भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् । पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः स्पर्शी च वायुर्ज्वलितं च तेजः । नभः सशब्दं महता सहैव कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् । इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं पठेत्स्मरेद्वा शृणुयाच्च तद्वत् । दुःखप्रणाशस्त्विह सुप्रभातं भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥

Digitized by Google

५८. "पुण्यश्लोकजनस्तुतिः." आचारमयूखे– पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः । अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च बिभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः । सप्तैतान् संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् । जीवेद्वर्षशतं सोऽपि सर्वव्याधिविवर्जितः ॥ अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी तथा । पञ्चकं ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥ मदनपारिजाते–अविमुक्तचरणयुगलं दक्षिणमूर्तेश्च कुक्कुटचतुष्कम् । स्मरणमपि वाराणस्या निहन्ति दुःस्वप्नमपशकुनं च ॥ पद्मपुराणे–उमा उषा च वैदेही रमा गङ्गेति पञ्चकम् । प्रातरेव पठेन्नित्यं सौभाग्यं वर्धते सदा ॥ सोमनाथो वैद्यनाथो धन्वन्तरिरथाश्विनौ । पञ्चैतान् यः स्मरेन्नित्यं व्याधिस्तस्य न बाधते ॥ कपिला कालियोऽनन्तो वासुकी तक्षकस्तथा । पञ्चैतान्स्मरतो नित्यं विषबाधा न बाधते ॥ हरं हरिं हरिश्चन्द्रं हनूमन्तं हलायुधम् । पञ्चकं वै स्मरेन्नित्यं घोरसंकटनाशनम् ॥ रामं स्कन्दं हनूमन्तं वैनतेयं वृकोदरम् । पञ्चैतान् संस्मरेन्नित्यं भवबाधा विनश्यति ॥ आदित्यश्च उपेन्द्रश्च चक्रपाणिर्महेश्वरः । दण्डपाणिः प्रतापी स्यात्क्षुद्बाधा च न बाधते ॥ वसुर्वरुणसोमौ च सरस्वती च सागरः । पञ्चैतान्संस्मरेद्यत्र तृषा तत्र न बाधते ॥ सनत्कुमारदेवर्षिशुकभीष्मप्लवङ्गमाः । पञ्चैतान् स्मरतो नित्यं कामस्तस्य न बाधते ॥ रामलक्ष्मणौ सीता च सुग्रीवो हनुमान् कपिः । पञ्चैतान्स्मरतो नित्यं महाबाधा प्रमुच्यते ॥

५९. "स्नानात्पूर्वं भक्षणयोग्याः पदार्थाः." चतुर्विंशतिमते– इक्षुरापः फलं मूलं पयस्ताम्बूलमौषधम् । भक्षयित्वापि कर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः । आरोग्याभाव एवायं विधिः । आरोग्ये सति तु स्नानसन्ध्यादिकं कृत्वैवेक्ष्वादिभक्षणं कार्यम् ॥

६०. "स्नानम्." कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे– अथातो नित्यस्नानं नद्यादौ मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्योदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं कुशोपग्रहो बद्धशिखी यज्ञोपवीत्याचम्योरुꣳ हीति तोयमामन्त्र्यावर्त्तयेद्येते शतमिति सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं

Digitized by Google

प्रतिनिषिञ्चेत् कटिबस्त्यूरू जङ्घे चरणौ करौ मृदा त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्याचम्य नमस्योदकमालभेदङ्गानि मृदेदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो निमज्जेदापो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्य इत्युन्मज्य निमज्योन्मज्याचम्य गोमयेन विलिम्पेन्मानस्तोक इति । ततोभिषिञ्चेदिमं मे वरुणेति चतुसृभिर्मापउदुत्तमं मुञ्चन्त्ववेवभृथेत्यन्ते चैतन्निमज्योन्मज्याचम्य दर्भैः पावयेदापोहिष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीर्देवीराप इति द्वाभ्यामपोदेवा द्रुपदादिव शन्नोदेवीरपाꣳ रसमपोदेवीः पुनन्तु मेति नवभिश्चित्पतिर्मेत्योङ्कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या चादावन्ते चान्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेद्द्रुपदादिवायङ्गौरिति वा त्र्यृचं प्राणायामं वा सशिरसमोमिति वा विष्णोर्वा स्मरणम् ॥

६१. "**स्नानकालः.**" **हेमाद्रौ**—अरुणकिरणयुक्तां प्राचीं दिशमवलोक्य स्नायादिति ॥ **याज्ञवल्क्यः**— प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकृतं हि तत् । सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् । अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ आ० का०— घटिकाद्वयावशिष्टायां रात्र्यां गच्छेज्जलाशये ॥ तिलगन्धाक्षतापुष्पैर्दर्भाद्यैः सहितः शुचिः । प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः । यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः । प्रातःस्नानं सनक्षत्रं सन्ध्या नक्षत्रसंयुता । होमः प्रागुदयाद्भानोर्गायत्र्यास्तु ततो जपः ॥

६२. "**प्रातःस्नानफलम्.**" **याज्ञवल्क्यः**—गुणा दश स्नानपरस्य साधो रूपं च तेजश्च बलं च शौचम् । आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं दुःस्वप्ननाशश्च यशश्च मेधा ॥ **दक्षः**—प्रातः स्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः । प्रातःस्नानाद्यतः शुद्ध्येत्कायोऽयं मलिनः सदा । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित् । दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥ **नागदेवः**—अगम्यागमनाच्चैव पापेभ्यश्च परिग्रहात् । रहस्याचरितात्पापान्मुच्यते स्नानयोगतः ॥

६३. "**प्रातःस्नानाभावे दोषः.**" **याज्ञवल्क्यः**—अस्नात्वा ना-

Digitized by Google

चरेत्कर्म जपहोमादिकं तथा । लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् । स्विद्यन्ते हि सुषुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च । अङ्गानि समतां यान्ति चोत्तमान्यधमैः सह ॥ **नागदेवः**—अस्नातस्य **क्रियाः सर्वा** भवन्ति निष्फला यतः । प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमुपस्थितम् । अस्नातस्तु पुमान्नार्हो जपहोमादिकर्मसु । प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥ **योगियाज्ञवल्क्यः**—स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः स्मृतिश्रुत्युदिता नृणाम् । तस्मात्स्नानं निषेवेत श्रीपुष्ट्याऽरोग्यवर्धनम् ॥

६४. "**स्नानार्थे उक्तं जलम्.**" **मरीचिः**—भूमिष्ठमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा । गाङ्गं पयः पुनात्येव पापमामरणात्कृतम् ॥ **यमः**—आप एव सदा पूतास्तासां वह्निर्विशोधकः । तस्मात्सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं स्मृतम् । नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥ **गार्ग्यः**—कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च । नित्यं याद्दच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत् ॥ **नागदेवः**—सरित्सु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च । क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्रामलाः क्रियाः । वाप्यां कूपे तडागे वा नद्यां वा चोष्णवारिणा । प्रातःस्नानं सदा कुर्यादुष्णेनैव सदातुरः ॥

६५. "**उष्णोदकस्नाननिषेधः.**" **वृद्धमनुः**—संक्रान्त्यां रविवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने । आरोग्ये पुत्रमित्रार्थे न स्नायादुष्णवारिणा ॥ मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृष्टस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

६६. "**स्नानभेदाः.**" **नागदेवः**—असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया । मन्त्रस्नानादिकाः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः । स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः । चतुर्विधं तत्र मुख्यं गौणं वै षड्विधं भवेत् । सजीवपितृकः स्नायान्न्यस्तदक्षिणतःकचः । प्रमीतपितृकः स्नायात्सव्यभागकचः पुमान् ॥ क्वचित्स्थले मुसलस्नानमप्युक्तं तच्चैवम्—निरुद्धकर्णनासस्तु मुसलस्नानमाचरेत् ॥ उभे सन्ध्ये च स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः । तिसृष्वपि हि सन्ध्यासु स्नातव्यं तु तपस्विभिः ॥

६७. "**प्रत्यक्षस्नानाभावे गौणस्नानानि.**" **योगियाज्ञयल्क्यः**—

Digitized by Google

मान्त्रं भौमं तथाऽग्नेय्यं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसं चैव सप्त-स्नानान्यनुक्रमात् । आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्भं च पार्थिवम् । आग्नेय्यं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजःकृतम् । यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते । वारुणं चावगाहं तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ **जाबालिः**–अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः । ज्वराऽभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा । चतुर्थे हनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् । सा सचैलाऽवगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचमेच्च पुनः पुनः । अन्ते च वाससां त्यागस्तथा शुद्धा भवेत्तु सा ॥

६८. "**स्नानादौ निषिद्धजलम्.**" **वाचस्पतौ**–स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः । मासद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानादिकं वर्ज्यं वर्जयित्वा सुरापगाम् ॥ यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रतोयं पिबेत्स्वयम् । उपोष्य बिल्वपद्मानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा तेन शुद्धिमवाप्नुयात्॥ **धन्वन्तरिः**– तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् । योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् । सबाह्याभ्यन्तरान्रोगान् प्राप्नुयात्क्षिप्रमेव हि ॥ **यमः**–अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तडागानि तथैव च ॥ एषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ **वृद्धशातातपः**— अन्त्यजैः खानिते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते । एतद्वचनद्वयमापदनापद्विषयकमिति वाचस्पतौ स्पष्टीकृतम् ॥

६९. "**स्नानार्थे उक्तदिशः.**" **विष्णुः**— स्रोतसोऽभिमुखं स्नायान्नदीषु प्रवहज्जले । स्थावरे च तडागे च रवेरभिमुखं सदा । स्रोतसोऽभिमुखो मज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा । गृहे गृहमुखः कूपे तडागे सूर्यसन्निधौ । प्रातः संक्षेपतः स्नानं शौचार्थे तु तदिष्यते । **रेणुः**– तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् । नद्यादौ तु प्रवाहाभिमुखो वा स्नानमाचरेत् । नद्यां स्रवत्सु च स्नायात्प्रतिस्रोतःस्थितो द्विजः । या याः समुद्रगा नद्यस्ता-

Digitized by Google

सु स्नानं तु संमुखम् । सर्वेषां शाखिनामेवं विना वाजसनेयिनः ॥

७०. " **गृहेस्नानादिविचारः.**"—**बौधायनः**—गृहस्नाने न तु प्रोक्तं मार्जनं तर्पणादिकम् । नान्तराचमनं प्रोक्तं पश्चादाचम्य शुद्ध्यति ॥ **आ० का०**—पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं मुखं यज्ञोपवीतकम् । द्विराचम्य कराभ्यां तु दर्भान्धृत्वा शिखां स्पृशेत् । द्वौ कुशौ दक्षिणे हस्ते त्रयः सव्ये तथासने । पादमूले शिखायां च एकैकं धारयेत्कुशम् । प्राणायामत्रयं कृत्वा कालज्ञानं ततः स्मरेत् ॥ **बृहद्यमः**—सङ्कल्पश्च यथा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिके । तद्यथा—आचम्य अञ्जलावुदकं गृहीत्वा स्नानसंकल्पं कुर्यात् ॥ **अद्य पूर्वोच्चरित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम इह जन्मनि कायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकज्ञाताज्ञातस्पर्शास्पर्शासनभोजनशयनगमनकृतकर्मदोषनिरासद्वारा त्रिविधतापोपशमनार्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःस्नानमहं करिष्ये** । इति संकल्प्य स्नानं कुर्यात् ॥ "**स्नाने आसनम्.**" **कालिकापुराणे**—तोये शिलामयं कुर्यादासनं कौशमेव वा ॥ " **जलादिविचारः.**"—अभावे देवखातानां सरितां सरसां तथा । उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारके स्नानमाचरेत् । (पारके इत्यनुत्सृष्टजले) चतुर्हस्तसमायुक्तं समंताच्चतुरस्रकम् । प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः । हस्ताभ्यामञ्जलिं कृत्वाऽनामिकामूलपर्वणोः । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत्सेयं मुद्रा चावाहनी स्मृता । विष्णोः पादप्रसूताऽसि वैष्णवी विष्णुदेवता । त्राहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् । पश्चाद्गङ्गादितीर्थानि प्रार्थयेच्च समन्ततः ॥

७१. **तीर्थप्रार्थनाः.**" **यथा**—गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु । नन्दिनी नलिनी सीता मालती च मलापहा । विष्णुपादाब्जसंभूता गङ्गा त्रिपथगामिनी । भागीरथी भोगवती जान्हवी त्रिदशेश्वरी । द्वादशैतानि

---

* एतेन वाजसनेयिनां समुद्रगामिनीषु नदीषु प्रवाहाभिमुखस्नाननिषेधेन तैः प्रत्यक्षसमुद्रसंगमवतीष्वपि गङ्गागोदादिनदीषु सूर्याभिमुखं स्नानं कर्तव्यम् । समुद्रगा इत्युक्तत्वात् । गङ्गादिनदीसंगमपर्यंतं प्रवाहनामादिधारकासु यमुनाभीमातुङ्गभद्रादिषु तु स्वतः सागरगामित्वायोगात्प्रवाहाभिमुखमेव स्नानं कर्तव्यमिति प्रतिभाति ।

Digitized by Google

नामानि यत्र यत्र जलाशये । स्नानोद्यतः पठेद्यत्र तत्रैव नि-
वसाम्यहम् । एतान् मन्त्रान्पठित्वान्ते सर्वाङ्गस्नानमाचरेत् ॥ **मार्क-
ण्डेयपुराणे**–शिरस्नानं च कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा ॥

७२. "**आर्द्रवस्त्रनिष्पीडनम्.**" **वृद्धमनुः**–निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु पश्चात्सन्ध्यां समाचरेत् । अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेत् ॥ **प्रयोगपारिजाते**–स्नानं कृत्वार्द्रवस्त्रं तु ऊर्ध्वमुत्तारयेद्द्विजः । आर्द्रवस्त्रमधस्ताच्चेत्पुनः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

७३. "**आकण्ठस्नानम्.**" का० **त्रिकण्डिकासूत्रे हरिहरभाष्ये–जटिलस्य शिरोरोगिणश्चाकण्ठमज्जनं स्नानम्। सभर्तृकयोषितां च ग्रहणादिनिमित्तं गङ्गादितीर्थेषु संक्रान्त्यादिपर्वनिमित्तं च फलप्रदम् । नद्यादिष्वपि सशिरस्कमेव । नित्यमेव स्त्रीशूद्राणां सर्वत्र तूष्णीं स्नानम् ॥**

७४. "**तीर्थभेदाः.**" "**मानसतीर्थानि.**" **वाचस्पतावगस्तिः**— सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया तीर्थं सर्वत्रार्जवमेव च । दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थं च प्रियवादिता । ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यंतीर्थमुदाहृतम् । तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा । एतत्ते कथितं देवि मानसं तीर्थलक्षणम् ॥ "**शारीरतीर्थानि**"—यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । मनो विशुद्धं पुरुषस्य तीर्थं वाचां यमस्त्विन्द्रियनिग्रहस्तपः । एतानि तीर्थानि शरीरजानि स्वर्गस्य मार्गं प्रतिबोधयन्ति ॥ "**भौमतीर्थानि**"— प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारण्यमेव च । प्रयागं च प्रवक्ष्यामि धर्मारण्यं तृतीयकम् । एवमादीनि तीर्थानि स्नानकार्ये निबोधत ॥ "**परंच**"— चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानान्नशुद्ध्यति । शतशोऽथ जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि ॥ **अमरः**— अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले **कायम्** । मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः **पित्र्यं** मूले त्वङ्गुष्ठस्य **ब्राह्मम्** ॥ **आन्हिककारिकासु**—कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रकरस्य तु । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । ब्राह्मणो ब्रह्मतीर्थेन दृष्टिपूताभिराचमेत् । कण्ठगाभिर्नृपः शुद्ध्येन्नाभिगाभिस्तथोरुजः । स्त्रियाश्च शूद्रसंस्पर्शे मन्त्रेणापि विशुद्ध्यति ॥

Digitized by Google

७५. "स्नाने उक्ततीर्थानि." अग्निपुराणे— नदीदेवनिखातेषु तडागेषु सरस्सु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च । निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् । ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते । तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥ वाचस्पतौ—ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् । येषां वाक्योदके नैव शुद्धयन्ति मलिना जनाः ॥

७६. अथ नद्यादौ प्रातःस्नानप्रयोगः"— शुचिर्भूतः कर्ता शुभ्रां यथादेशसंभवां वा मृदमार्द्रं गोमयं कुशान् तिलाक्षतान् सुरभीणि पुष्पाणि भस्म चादाय तीर्थतटे गच्छेत् । तदनन्तरं सूर्याभिमुखस्तीर्थानि प्रार्थयेत् । "तीर्थप्रार्थना"— नमामि गङ्गे तव पादपङ्कजं सुरासुरैर्वन्दितदिव्यरूपम् । भुक्तिं च मुक्तिं च ददासि नित्यं भावानुसारेण सदा नराणाम्॥ या गतिर्योगयुक्तानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम्। सा गतिः सर्वजन्तूनां गौतमीतीरवासिनाम् ॥ पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । आगच्छन्तु पवित्राणि स्नानकाले सदा मम ॥ त्वं राजा सर्व तीर्थानां त्वमेव जगतः पिता । याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अपामधिपतिस्त्वं च तीर्थेषु वसतिस्तव । वरुणायनमस्तुभ्यं स्नानानुज्ञां प्रयच्छमे । अधिष्ठात्र्यश्च तीर्थानां तीर्थेषु विचरन्ति याः। देवतास्ताः प्रयच्छन्तु स्नानाज्ञां मम सर्वदा ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति। नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु॥ इति संप्रार्थ्य हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य "*सङ्कल्पः"— अद्य पूर्वोच्चरित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम इह जन्मनि जन्मान्तरे वा कायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकज्ञाताज्ञातस्पर्शास्पर्शभुक्ताभुक्तपीतापीतादिसकलपातकनिरासपूर्वकमासनभोजनशयनगमनादिष्वनृतभाष-

---

* केचित्तु प्रायश्चित्ते श्रावण्यादिनैमित्तिकस्नाने हेमाद्रिप्रोक्तं महासंकल्पं कुर्वन्ति तीर्थस्नानादावन्यतः कारयन्ति च स संकल्पः परिशिष्टप्रकरणे द्रष्टव्यः ॥

Digitized by Google

णादिदोषनिरासद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थममुकतीर्थे प्रातःस्नानमहं करिष्ये ॥ इतिसंकल्प्य "तीर्थाभिमन्त्रणम्"— * * ॐ उरुꣳ हि राजा व्वरुणश्चकार सूर्य्याय पन्थामन्न्वेतवाऽउ । अपदे पादा प्रतिधातवे करुतापवक्ता हृदयाव्विधश्चित् । नमो व्वरुणाया भिष्ठितो व्वरुणस्य पाशः । १ $\frac{२३}{८}$ ॥ इतिमन्त्रेण न्युब्जाञ्जलिहस्तेन तोयमभिमन्त्रयेत् ॥ "जलावर्त्तनम्"— ॐ ये ते शतं व्वरुणये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो अद्य सवितोत व्विष्णुर्व्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः । २ ($\frac{\text{सूत्रोक्तः}}{\text{पा०}}$) ॥ इतिमन्त्रेण जलं दक्षिणहस्ताङ्गुलिभिर्दक्षिणावर्तंत्रिवारमावर्त्तयेत् (भ्रामयेत्) ॥ "पूर्णाञ्जलिनापोग्रहणम्"— * * ॐ सुमित्रियान ऽआप ऽओषधयः सन्तु * * । ३ $\frac{२२}{६}$ ॥ इति मन्त्रेण जलाञ्जलिं गृह्णीयात् ॥ "तीर्थतटे जलप्रक्षेपणम्"— * * ॐ दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च व्वयन्द्विष्मः । ४ $\frac{२२}{६}$ ॥ इति मन्त्रेणाञ्जलिस्थमुदकं स्वशत्रून्मनसा विचिन्त्य तन्नाशार्थं स्ववामभागे तीर्थतटे क्षिपेत् ॥ मृत्तिकामादाय तस्याः त्रिभागान्कृत्वा प्रथमभागं वामहस्तेन गृहीत्वा तेन नाभेरधः कटिप्रदेशमनुलेपयेत् । हस्तं प्रक्षाल्य पुनस्तेनैव हस्तेन द्वितीयभागेन बस्तिं ऊरू जङ्घे चरणौ करौ च प्रत्येकं तूष्णीं त्रिस्त्रिरनुलिप्य पुनर्हस्तं प्रक्षाल्याचम्य तीर्थोदकं नमस्कुर्यात् ॥ ॐ इदं व्विष्णुर्व्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाꣳ सुरे स्वाहा । ५ $\frac{१५}{५}$ ॥ इति मन्त्रेण तृतीयभागेन दक्षिणहस्तेन ललाटादिनाभिपर्यन्तानि गात्राण्युपलिप्य हस्तं प्रक्षाल्याचम्य तीर्थोदकं नमस्कुर्यात् । अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे । उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना । मृत्तिके ब्रह्मपूतासि काश्यपेनाभिवन्दिता । त्वया हतेन पापेन गच्छामि परमां गतिम् । मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् । इति संप्रार्थ्य । नाभिमात्रं तीर्थजलं प्रविश्य सूर्याभिमुखः स्थित्वा स्नायात् । तत्र मन्त्रः । ॐ आपोऽअस्मान्मातरः

शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्प्वुः पुनन्तु। विश्वꣳ हि रिप्रम्प्र वहन्तिदेवी ꣳ * * । ६ २/४ ॥ इति मन्त्रेण निमज्य पुनः— ॐ उदिदाभ्यः शुचिरा पूतऽएमि । ७ २/४ ॥ इति मन्त्रेण द्वितीयवारं निमज्य ॥ पुनस्तूष्णीं निमज्योन्मज्याचामेत् ॥ "गोमयमादाय"— अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां वनेवने। तासां वृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ॥ तन्मे रोगांश्च शोकांश्च पापं मे हर गोमय। इति मन्त्रेण गोमयमभिमन्त्र्य ॥ ॐ मानस्तोके। तनयेमानऽआयुषि मानोगोषुमानोऽअश्वेषुरीरिषः। मानोव्वीरान्रुद्रभामिनो व्वधीर्हविष्मन्तꣳ सदमित्त्वा हवा महे। ८ १६/१६ ॥ इति मन्त्रेण सोदकं गोमयं सूर्याय दर्शयित्वा तेन त्रिवारमङ्गानि ललाटादिपादतलपर्यन्तानि मृल्लेपनवदनुलिप्य क्षालयेत् ॥ ["भस्मादाय" (क्षेपकं)—जलमिति भस्म। स्थलमिति भस्म। व्योमेति भस्म। सर्वꣳह वा इदं भस्म। मन एतानि चक्षूꣳषि भस्मानीति ॥ ॐ प्रसद्द्य भस्म्मनायोनिमपश्चपृथिवीमग्ने। सꣳसृज्ज्य मातृभिष्ट्वञ्ज्योतिष्म्मान्पुनरासदः। ९ ३८/१२] इति मन्त्रेण ललाटाद्यङ्गेषु भस्मलेपनं कृत्वा मार्जयेत्। तद्यथा— ॐ इमम्मे व्वरुण श्रुधीहवमद्द्याचमृडय। त्वामवस्युराचके। १० १/२१ ॥ ॐ तत्त्वा यामि ब्रह्मणाव्वन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः। अहे डमानोव्वरुणेहबोद्ध्युरुशꣳसमानऽआयुः प्रमोषीः। ११ २/२१ ॥ ॐ त्वन्नोऽअग्नेव्वरुणस्यव्विद्वान्देवस्यहेडोऽअवयासिसीष्ठाः। यजिष्ठोव्वह्निहतमः शोशुचानो व्विश्वाद्वेषाꣳसिप्रमुमुग्ध्यस्म्मत्। १२ ३/२१ ॥ ॐ सत्वन्नोऽअग्नेवमो भवोतीनेदिष्ठोऽअस्याऽउषसोव्युष्टौ। अव यक्ष्वनोव्वरुणꣳरराणो वीहिमृडीकꣳसुहवोनऽएधि। १३ ४/२१ ॥ ॐ मापोमौषधीर्हिꣳसीर्द्धाम्नोधाम्नो राजँस्ततोव्वरुण नोमुञ्च। यदाहुरघ्न्या ऽइतिव्वरुणेति शापामहे ततो व्वरुण नो मुञ्च। १४ २२/६ ॥ उदुत्तमम्। व्वरुण पाशमस्म्मदबाधमं व्विमध्यमꣳश्रथा-

य । अथा वयमादित्यव्व्रते तवानागसो ऽअदितये स्याम । १५ $\frac{१२}{१२}$ ॥ ॐमुञ्चन्तु माशपत्थ्यादथोव्वरुण्यादुत । अथो यमस्य पड्वीशात्सर्वस्म्माद्देव किल्बिषात् । १६ $\frac{९०}{१२}$ ॐअवभृथनिचुम्पुण । निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्द्देवकृतमेनो यासिषमव मर्त्यैर्म्मर्त्यकृतम्पुरुराव्णो देवरिषस्पाहि । १७ $\frac{४८}{३}$ ॥ इति मन्त्रैः सर्वाङ्गानि मार्जयित्वा पश्चात्तूर्ष्णीं स्नात्वाचम्य पुनर्दर्भैर्मार्जनं कुर्यात् । तत्र सजलेन कुशत्रयेण नाभिदक्षिणपार्श्वमारभ्य शिरोपरि नीत्वा नाभिवामपार्श्वपर्यन्तं प्रदक्षिणमात्मानं पावयेत् ॥ ॐआपो हि । ष्ठामयोभुवस्तानऽऊर्ज्जेदधातन । महेरणायचक्षसे । १८ $\frac{५०}{११}$ ॥ ॐयोवः । शिवतमोरसस्तस्यभाजयतेहनः । उशतीरिवमातरः । १९ $\frac{५१}{११}$ ॥ ॐ तस्म्माऽअरङ्गमामवोयस्यक्षयायजिन्न्वथ । आपोजनयथाचनः । २० $\frac{५२}{११}$ ॥ ॐइदमापःप्प्रवहतावद्यञ्चमलञ्चयत् । यच्चाभिदुद्द्रोहा नृतंयच्चशेपेऽअभीरुणम् । आपोमातस्म्मादेनसः पवमानश्चमुञ्चतु । २१ $\frac{१७}{६}$ ॥ ॐ हविष्मतीरिमाऽआपोहविष्मा२ ऽआविवासति । हविष्मान्देवोऽअध्वरोहविष्मा२ ॥ ऽअस्तुसूर्य्यः । २२ $\frac{२३}{६}$ ॥ ॐदेवीरापोऽअपान्नपाद्योवऽऊर्म्मिर्हविष्यऽइन्द्रियावान्मदिन्तमः । तन्देवेभ्योदेवत्रादत्तशुक्रपेभ्योयेषाम्भागस्थस्वाहा । २३ $\frac{२७}{६}$ ॥ ॐकार्षिरसिसमुद्द्रस्यत्वाक्षित्याऽउन्नयामि । समापोऽअद्भिरग्ग्मतसमोषधीभिरोषधीः । २४ $\frac{२८}{६}$ ॥ ॐअपोदेवामधुमतीरगृभ्णन्नूर्ज्जस्वतीराजस्वश्चितानाः । याभिर्म्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्त्यरातीः । २५ $\frac{१}{१०}$ ॥ ॐद्रुपदादिवमुमुचानः स्विन्नः स्नातोमलादिव । पूतम्पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तुमैनसः । २६ $\frac{२०}{२०}$ ॥ ॐशन्नोदेवीरभिष्टयऽआपोभवन्तुपीतये । शंय्योरभिस्रवन्तुनः । २७ $\frac{१२}{३६}$ ॥ ॐअपाःरसमुद्वयसःसूर्य्येसन्तःसमाहितम् । अपाःरसस्ययोर-

सस्तंव्वोगृह्णाम्म्युत्तममुपयामगृहीतोसीन्द्रायत्त्वाजुष्टङ्गृह्णाम्म्येषते-योनिरिन्द्रायत्वाजुष्टतमम् । २८$\frac{३}{६}$ ॥ ॐअपोदेवीरुपसृजमधुम-तीरयक्ष्मायप्प्रजाभ्भ्य÷ । तासामास्थानादुज्जिहतामोषधय÷ । सुपिप्पलाऽ । २९$\frac{३८}{११}$ ॥ ॐपुनन्तुमा । पितर÷सोम्म्यास÷पुन-न्तुमापितामहाऽपुनन्तुप्प्रपितामहा÷। पवित्रेणशतायुषा।३०$\frac{३६}{१९}$॥ ॐपुनन्तुमापितामहाऽपुनन्तुप्प्रपितामहा÷ । पवित्रेणशतायुषा-व्विश्श्वमायुर्व्व्यश्नवै । ३१$\frac{३७}{१९}$ ॥ ॐअग्नऽआयूंषि । पवस्व-ऽआसुवोर्ज्जमिषञ्चन÷ । आरेबाधस्वदुच्छुनाम् । ३२$\frac{१६}{३५}$ ॥ ॐ पुनन्तुमा । देवजनाऽपुनन्तुमनसाधिय÷ । पुनन्तुव्विश्श्वाभूता-निजातवेद÷पुनीहिमा । ३३$\frac{३९}{१९}$ ॥ ॐ पवित्त्रेणपुनीहि । मा-शुक्रेणदेवदीद्यत् । अग्नेक्रत्वाक्रतूँ१ऽरनु । ३४$\frac{४०}{१९}$ ॥ ॐ यत्तेप-वित्रमर्च्चिष्ष्यग्नेव्वितत्तमन्तरा । ब्रह्मतेनपुनातुमा । ३५$\frac{४१}{१९}$ ॥ ॐ पवमानऽसोऽअद्यन÷पवित्रेणव्विचर्षणि÷ । यऽपोतासपु-नातुमा । ३६$\frac{४२}{१९}$ ॥ ॐ उभाभ्भ्यान्देव । सवित÷पवित्रेणसवे-नच । माम्पुनीहिव्विश्श्वत÷ । ३७$\frac{४३}{१९}$ ॥ ॐ व्वैश्श्वदेवीपुनती। देव्व्यागाद्यस्यामिमाबह्व्यस्तन्वोव्वीतपृष्ठा÷ । तयामदन्त÷सध-मादेषुव्वयंस्यामपतयोरयीणाम् । ३८$\frac{४४}{१९}$ ॥ इति मन्त्रैर्मार्जयित्वा पश्चादुदकं स्पृशेत् ॥ ततः— ॐ चित्पतिर्म्मापुनातुदेवोमासवि-तापुनात्वच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्य्यस्यरश्मिभि÷ । तस्यतेपवित्रपतेप-वित्रपूतस्ययत्कामः÷पुनेतच्छकेयम् । ३९$\frac{४}{४}$ ॥ इति मन्त्रेण नाभेरुर्ध्वं-मार्जयेत् ॥ ॐ वाक्पतिर्म्मापुनात्वच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्य्यस्यरश्मि-भि÷ । तस्य० । ४०$\frac{५}{४}$ ॥ इति मन्त्रेण नाभेरधो मार्जयेत् ॥ ॐ देवो-मासवितापुनात्वच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्य्यस्यरश्मिभि÷ । तस्य० । ४१$\frac{५}{४}$ ॥ इति मन्त्रेण सर्वाङ्गं मार्जयेत् ॥ ततः ॐ पुनातु । इमम्मे० इति मन्त्रेण ॐ भूःपुनातु । तत्त्वाया० इति मन्त्रेण ॐ भुवःपुना-तु । त्वन्नोऽअ० इति मन्त्रेण ॐ स्वःपुनातु । सत्त्वन्नोऽअ० इति म-

Digitized by Google

न्त्रेण ॐ महः पुनातु। मापोमौष॰ इति मन्त्रेण ॐ जनःपुनातु । उदुत्तमम्॰ इति मन्त्रेण ॐ तपः पुनातु। मुञ्चन्तुमा॰ इति मन्त्रेण ॐ सत्यं पुनातु । अवभृथनि॰ इति मन्त्रेण ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं-भर्गोदेवस्यधीमहि । धियोयोनः प्रचोदयात् । सर्वं पुनातु ॥ इति कुशैर्मार्जयित्वा ॥ ॐ अपाघमपकिल्बिषमपकृत्यामपोरपः । अपामार्गत्वमस्मदपदुःष्वप्न्यं सुव । ४२$\frac{११}{३७}$ ॥ इति मन्त्रेणापामार्गैस्त्रिभिर्मार्जयेत् ॥ ततः ।— ॐ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती । परुषःपरुषस्पपरि । एवानोदूर्व्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनच ।४३$\frac{२०}{१३}$ ॥ इति मन्त्रेण दूर्वाभिस्त्रिभिर्मार्जयेत् ॥ अपामार्गैस्तथा दूर्वाभिर्मार्जनं श्रावण्यादिनैमित्तिकस्नाने कुर्यान्न तु नित्यस्नाने।ततो वक्ष्यमाणषट्प-क्षाणामन्यतमेनान्तर्जले मग्नोऽनुच्छ्वसन्नघमर्षणं कुर्यात् । तद्यथा— ॐ द्रुपदादि॰ । ४४$\frac{२०}{२०}$ ॥ इति वा त्रिः पठेत् ॥ आयङ्गौःपृश्निरक्रमी-दसदन्मातरम्पुरः । पितरञ्चप्रयन्त्स्वः ॥ ४५$\frac{}{६}$ ॥ इति वा त्रिः-पठेत् ॥ सशिरसं प्राणायामं वा त्रिः पठेत् ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् ॐ तत्सवितु॰ स्वरोम्। इति सप्तव्याहृतिपूर्वकां सशिरस्कां गायत्रीं वा त्रिः पठेत् ॥ ॐ इति वा त्रिः पठेत् ॥ यद्वा परमात्मानं विष्णुं शेषशायिनं सायुधं सश्रीकमेकाग्रमनसा ध्यायेत् ॥ एवं स्नानं कृतं स्यात् । "स्नानाङ्गतर्पणम्"—प्रथमे देवतर्पणे पूर्वाभिमुखः सन्कुशत्रयं गृहीत्वा तदग्रैः सव्येन देवतीर्थेनोङ्कारपूर्वकं देवेभ्य एकैकमञ्जलिं दद्यात्— ॐ ब्रह्मादयो देवाः स्तृप्यन्ताम् । ॐ भूर्देवास्तृ॰ । ॐ भुवर्देवास्तृ॰ । ॐ स्वर्देवास्तृ॰ । ॐ भूर्भुवःस्वर्देवास्तृ॰ ॥ द्वितीये ऋष्यादितर्पणे उदगग्रान् दर्भान्धृत्वा तदग्रैर्निवीत्या प्रजापतितीर्थे-नोङ्कारपूर्वकमृषिभ्यो द्वौ द्वावञ्जली देयौ । ॐ सनकादिद्वैपायनादयो ऋषयस्तृप्यन्ताम् । ॐ भूर्ऋषयस्तृ॰ । ॐ भुवर्ऋषयस्तृ॰ । ॐ स्वर्ऋषयस्तृ॰ । ॐ भूर्भुवः स्वर्ऋषयस्तृ॰ ॥ तृतीये

Digitized by Google

पितृतर्पणे भुग्नान्दक्षिणाग्रमूलान् दर्भान्धृत्वापसव्येन पितृतीर्थेनोङ्कारपूर्वकं पितृभ्यस्त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दद्यात्।– ॐ कव्यवाडनलादयः पितरस्तृप्यन्ताम्। ॐ भूःपितरस्तृ०। ॐ भुवःपितरस्तृ०। ॐ स्वःपितरस्तृ०। ॐ भूर्भुवःस्वःपितरस्तृ०॥ ततः आचम्य सव्येना यक्ष्मतर्पणं कुर्यात्। तद्यथा– यन्मयादूषितं तोयं शारीरमलसंभवात्। तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं यक्ष्मैतत्ते तिलोदकम्॥ इति मन्त्रेण तीर्थतटे तिलमिश्रं जलाञ्जलिं निक्षिपेत्। पश्चात्— लतागुल्मेषु वृक्षेषु पितरो ये व्यवस्थिताः। ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मयोत्सृष्टैः शिखोदकैः॥ इति मन्त्रेण स्वदक्षिणभागे शिखाग्रं निष्पीडयेत्। ततो धौते वाससी परिधाय भस्मादि धारयेत्। इति नद्यादौ प्रातःस्नानप्रयोगः॥

७७. "अथ प्रातःस्मरणसूक्तम्"– हरिः– ॐ प्रातरग्निम्प्रातरिन्द्रꣳहवामहेप्प्रातर्म्मित्रावरुणाप्प्रातरश्श्विना। प्रातर्ब्भगम्पूषणम्ब्रह्मणस्प्पतिम्प्रातꣳसोममुतरुद्रꣳहुवेम। १$\frac{३४}{३४}$॥ प्रातर्ज्जितम्भगमुग्रꣳहुवेमव्वयम्पुत्रमदितेर्य्योव्विधर्ता। आद्ध्रश्चिद्यम्मन्यमानस्तुरश्चिद्राजाचिद्यम्भगम्भक्षीत्याह। २$\frac{३५}{३४}$॥ भगप्प्रणेतर्ब्भगसत्यराधोभगेमान्धियमुदवाददन्नः। भगप्प्रनोजनयगोभिरश्श्वैर्ब्भगप्प्रनृभिर्न्नृवन्तःस्याम। ३$\frac{३६}{३४}$॥ उतेदानीम्भगवन्तꣳस्यामोतप्प्रपित्वऽउतमध्येऽअन्न्हाम्। उतोदितामघवन्त्सूर्य्यस्यव्वयन्देवानाꣳसुमतौस्याम। ४$\frac{३७}{३४}$॥ भगऽएव भगवाꣳऽअस्तुदेवास्तेनव्वयम्भगवन्तꣳस्याम। तन्त्वाभगसर्व्वऽइज्जोहवीतिसनोभगपुरऽएताभवेह। ५$\frac{३८}{३४}$॥ समध्वरायोषसोनमन्तदधिक्रावेवशुचयेपदाय। अर्व्वाचीनंव्वसुविदम्भगन्नोरथमिवाश्श्वाव्वाजिनऽआवहन्तु। ६$\frac{३९}{३४}$॥ अश्श्वावतीर्ग्गोमतीर्न्नऽउषासोव्वीरवतीꣳसदमुच्छन्तुभद्राः। घृतन्दुहानाव्विश्श्वतꣳप्प्रपीतायूयम्पातःस्वस्तिभिꣳसदानः। ७$\frac{४०}{३४}$॥ इति प्रातःस्मरणसूक्तम्॥

Digitized by Google

७८. "**वस्त्रधारणम्.**" तत्रमन्त्रः—**परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि॥ शतं च जीवामि शरदः सुवर्चा रायस्पोषणभिसंव्ययिष्ये॥ पा० गृ० सूत्रे**—अहतं वासो धौतं वामौत्रेण आच्छादयीत परिधास्य इति ॥ **हरिहरभाष्ये**—अहतं नवं सदशं पवित्रं वासः आच्छादयीत परिदध्यात् । तदलाभे अमौत्रेण अरजकेण धौतं क्षालितं परिधास्या इत्यादिना अभिसंव्ययिष्य इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥

७९. "**धौतवस्त्रप्रसारणम्.**" **शातातपः**—प्रागग्रमुदगग्रं वा धौतं वासः प्रसारयेत् । दक्षिणाग्रं पश्चिमाग्रं पुनः प्रक्षालनं भवेत् ॥

८०. "**उक्तवस्त्रधारणम्.**" **मनुः**—ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं माञ्जिष्ठं नृपतेः स्मृतम् । पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥ **देवलः**—स्वयं धौतेन कर्त्तव्याः क्रियाधर्मा विपश्चिता । न तु नेजकधौतेन नाहतेन च कर्हिचित् ॥ **याज्ञवल्क्यः**—अष्टहस्तं नवं श्वेतं सदशं नान्यधारितम् । अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् । यन्त्रनिर्मुक्तं प्रक्षालितमप्यहतमित्याह ॥ **सत्यातपः**—अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा । शस्तं माङ्गलिकेष्वेतत्तावत्कालं प्रकीर्तितम् ॥

८१. "**स्नानानन्तरं वस्त्रपरिधानम्.**" **नागदेवः**—स्नात्वैव वाससी धौते अक्लिन्ने परिधापयेत् । प्रक्षाल्य चरणद्वन्द्वं हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः । अभावे धौतवस्त्रस्य पट्टक्षौमादिकानि च । कुतपं योगपट्टं वा विवासा येन नो भवेत् ॥ **याज्ञवल्क्यः**—वामकुक्षौ च नाभौ च पृष्ठे चैव यथाक्रमम् । त्रिकच्छेन समायुक्तो द्विजोऽसौ मुनिरुच्यते ॥

८२. "**वर्ज्यवस्त्राणि.**" **दक्षः**—ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं शूद्रधौतं तथैव च । प्रसारितं यमदिशि गर्हितं सर्वकर्मसु ॥ **आपस्तम्बः**—आर्द्रवासास्तु यः कुर्याज्जपहोमपरिग्रहान् । सर्वं तद्राक्षसं विन्द्यात्कर्मजातं च यत्कृतम् । यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा । जपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः । मूषकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥ **आ० का०**—आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥ नानारङ्गविराजितं गतदशं कोशोद्भवं वासितं नीलीरङ्गसमन्वितं च समलं नैवायतं चास्ति यत् । दग्धं चैव

Digitized by Google

च दण्डितं च बहुधा युद्धादिकैश्चित्रितं तद्वर्ज्यं खलु देवपूजनविधौ वस्त्रं कुसुम्भारुणम् ॥

८३. "उपवस्त्रपरिधानाऽवश्यकता." विष्णुपुराणे—होमदेवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजो नाचमने जपे ॥ व्याघ्रपादः—नैकवस्त्रो द्विजः कुर्याद्भोजनं च सुरार्चनम्॥ आ०का०—एकवस्त्रं विनापात्रं सव्ययज्ञोपवीतकम् । प्रत्यक्षं तु नदीशौचं कुर्वञ्छूद्रत्वमाप्नुयात् ॥ "उपवस्त्रधारणमन्त्रः"— पारस्करः— **यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रा बृहस्पती । यशो भगश्च मा विदद्यशो मा प्रतिपद्यताम् ॥** हरिहरभाष्ये— अथोत्तरीयं यशसामेति अथोत्तरीयपरिधानानन्तरं तादृशमेवोत्तरीयं वासो यशसा मेत्यादिना यशोमा प्रतिपद्यतामित्यन्तेन आच्छादयीतेतिगतेनाख्यातेन संबन्धः । एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत ॥

८४. "उपवस्त्राभावे प्रतिनिधिः." स्मृत्यन्तरे—यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे चतुर्थकम् ॥ परशुरामनिबन्धे तु—उपवस्त्रं यदा न स्यात्तदा चत्वारि धारयेत् । तस्मात्सन्ध्यादिकर्मसमये उपवस्त्रमवश्यमेव धार्यम् ॥

८५. "वस्त्रादिशुद्धिः." योगीश्वरः—निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु आचम्य विधिना ततः । देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनामनन्तरम् ॥ आ० का०—गृहस्नानं यदा कुर्याद्वस्त्रमूर्ध्वं परित्यजेत् । अधोग्रेण च संपीड्य पराशरवचो यथा । स्नानं कृत्वार्द्रवस्त्रं च ऊर्ध्वमुत्तारयेद्द्विजः । आर्द्रवस्त्रमधः क्षिप्त्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति ॥ मनुः—काकस्पृष्टानि वस्त्राणि प्रोक्षितानि शुचीनि हि । प्रोक्षणाद्भूमिशुद्धिः स्याद्वाससामपि सर्वदा ॥ योगी—प्रोक्षणेनैव शुद्धिः स्याद्दुकूले नैव कम्बले । प्रक्षालनेन वस्त्रस्य संपर्के सूतके रजे । नीली पट्टे जलं तक्रे गावश्चाण्डालमन्दिरे । पञ्चगव्येन भिक्षान्नं पवित्राणि दिने दिने । द्रव्यस्यान्तर्गता नीली न दूष्यति कदाचन । कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीदोषो न विद्यते ॥ धौमिः—अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन स्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते । वीर्यस्पृष्टं शवस्पृष्टं स्पृष्टं मूत्रपुरीषयोः । रजस्वलादिसंस्पृष्टमाविकं तु सदा शुचि ।

Digitized by Google

त्रपुसीसकताम्राणां क्षीराम्लोदकवारिभिः । भस्मभिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु । घृतस्य नवनीतस्य आढकादिप्रमाणस्य श्वकाकादिदुःस्पर्शे प्रत्यक्षस्पर्शयुक्तं तद्धृतनवनीतादिकं त्यक्त्वान्यद्भाण्डे प्रक्षिप्याग्नौ प्रताप्य वस्त्रेण परिशोध्य गायत्र्याभिमन्त्रितजलाभ्युक्षणाच्छुद्ध्यति । एवं तक्रतैलक्षीरदध्नां द्रोणप्रमाणानां काकाद्युपहतौ शुद्धिं कुर्यात् ॥ सर्वत्र वसुधा पूता यत्र लेपो न विद्यते । यत्र लेपो भवेत्तत्र पुनर्लेपेन शुद्ध्यति ॥ पञ्चगव्यं पिबेद्विप्रो बिभृयाच्छिरसा नृपः । वैश्यस्याभ्युक्षणं प्रोक्तं शूद्रस्य तु निरीक्षणम् ॥ अतीव तृषितो विप्रस्तोयं शूद्रस्य चेत्पिबेत् । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति॥

८६. "**सन्ध्योपासनम्.**" **का० प० सूत्रे–उत्तीर्य धौते वाससी परिधाय मृदोरू करौ प्रक्षाल्याचम्य । त्रिरायम्यासून् पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं क्षिप्त्वोर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षन्नुद्वयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथाशक्ति ॥ पा० गृ० सूत्रे–वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशोबलमिति त्र्यायुषाणि करोति ॥**

८७. "**आसनविधिः.**" **व्यासः**–कौशेयं कम्बलं चैव अजिनं पट्टमेव च । दारुजं तालपत्रं वा आसनं परिकल्पयेत् ॥ "**आसनगुणाः**"–कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि । वशाजिने व्याधिनाशः कम्बले दुःखमोचनम् । अभिचारे नीलवर्णं रक्तं वश्यादिकर्मणि । शान्तिके कम्बलः प्रोक्तः सर्वेष्टं चित्रकम्बलम् । वंशासने तु दारिद्र्यं पाषाणे व्याधिसंभवः । धरण्यां दुःखसंभूतिर्दौर्भाग्यं छिद्रिदारुजे । तृणे धनयशोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः ॥

८८. "**आसनपरिमाणम्.**" **कालीपुराणे**–चतुर्विंशत्यङ्गुलैस्तु दीर्घं काष्ठासनं मतम् । षोडशाङ्गुलविस्तीर्णमुत्सेधे चतुरङ्गुलम् । पञ्चाङ्गुलं वा कुर्यात्तु नोच्छ्रितं चात्र कारयेत् । वास्त्रं द्विहस्तान्नो दीर्घं सार्द्धहस्तान्न विस्तृतम् । त्र्यङ्गुलं तु तथोच्छ्रायं पूजाकर्मणि संश्रयेत् । सर्वेषां तैजसानां च आसनं श्रेष्ठमुच्यते ॥ "**वर्ज्यासनम्**"–आयसं वर्जयित्वा तु कांस्यसीसकमेव च ॥ "**प्रौढपादासनम्.**" **आचारमयूखे**–दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादेन कुर्वीत

Digitized by Google

स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥ आ०का०—आसनारूढपादस्तु जानुनोर्वाथ जङ्घयोः । कृतावसक्थिको यश्च प्रौढपादः स उच्यते ॥ "**स्वस्तिकासनम्.**" **कालीपुराणे**—सव्यमाकुञ्चितचरणं दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्वन्तरे निक्षिपेदिति ॥ "**पद्मासनम्**"— पद्मासनमिदं प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् । जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे । एतदासनं सूर्यार्घ्यप्रदाने योजनीयम् ॥

८९. "**दिग्विचारः.**" **परिभाषाकर्मप्रदीपे**—यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न तूच्यते । दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः । यत्र दिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥ **गौतमः**—रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्दैवं कार्यं सदैव हि । शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः ॥ **तन्त्रान्तरे**—यत्रैव भानुः सततं ह्युदेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । ततोऽपरां पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तां तु । इयं पूज्यपूजकान्तर्वर्तिनी प्राच्यागमोक्तपूजायामेव ग्राह्या ॥ **तत्परिभाषायामुक्तत्वात्** । अन्यत्र तु सूर्योदयोपलक्षितैव प्राची ग्राह्या ॥

९०. "**भस्मधारणम्.**" **पा० गृ० सूत्रे—भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेंऽसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रतिमन्त्रम्** ॥ प्रातः ससलिलं भस्म मध्यान्हे गन्धमिश्रितम् । सायान्हे निर्जलं भस्म एवं भस्म विलेपयेत् ॥

९१. "**ग्राह्यं भस्म.**" **ब्राह्मे**—गङ्गातीरसमुद्भूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः । बिभर्ति सोर्कस्य तेजस्तमोनाशाय केवलम् ॥ **काशीखण्डे**— आग्नेयमुच्यते भस्म दग्धगोमयसम्भवम् । तदेव द्रव्यमित्युक्तं त्रिपुण्ड्रस्य महामुने ॥ **संग्रहे**—अग्निहोत्राग्निजं भस्म विरजाहोमजं तथा । औपासनसमुत्पन्नं समिदग्निसमुद्भवम् । समिदग्निसमुत्पन्नं धार्यं वै ब्रह्मचारिणा । शूद्राणां श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवम् । अन्येषामपि सर्वेषां धार्यं दावानलोद्भवम् ॥ **प्रयोगपारिजाते**—मृद्भस्म चन्दनं प्रोक्तं तोयं चैव चतुर्थकम् । स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्यात्प्रक्षाल्यैव तु भस्मना । देवानभ्यर्च्य गन्धेन जलमध्ये जलेन तु ॥

Digitized by Google

९२. "**भस्मधारणफलम्.**" **कात्यायनः**—श्राद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । धृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥

९३. "**भस्मधारणप्रकाराः.**" **कात्यायनः**—ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्याद्भस्मना तु त्रिपुण्ड्रकम् । उभयं चन्दनेनैव अभ्यङ्गोत्सवरात्रिषु ॥ **प्र० पारि०**—धार्यं भस्मत्रिपुण्ड्रं तु गृहिणा जलसंयुतम् । सर्वे कालं भवेत्स्त्रीणां यतीनां जलवर्जितम् । वानप्रस्थस्य कन्यानां दीक्षाहीननृणां तथा । मध्यान्हात्प्राग्जलैर्युक्तं परतो जलवर्जितम् । मध्याङ्गुलित्रयेणैव स्वदक्षिणकरस्य च । त्रिपुण्ड्रं धारयेद्विद्वान् सर्वकल्मषनाशनम् ॥ **भविष्यपुराणे**—सितेन भस्मना कुर्यात्रिसन्ध्यं च त्रिपुण्ड्रकम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवेन सह मोदते । सत्यं शौचं जपो होमस्तीर्थदेवादिपूजनम् । तस्य व्यर्थमिदं सर्वं यस्त्रिपुण्ड्रं न धारयेत् ॥ **स्मृतिरत्नावल्याम्**—ललाटे हृदये नाभौ गलेंऽसे बाहुसंधिषु । पृष्ठदेशे शिरस्येवं स्थानेष्वेतेषु धारयेत् । मध्यमाऽनामिकाङ्गुष्ठैरनुलोमविलोमतः । अतिस्वल्पमनायुष्यमतिदीर्घं तपःक्षयम् । नेत्रयुग्मप्रमाणेन त्रिपुण्ड्रं धारयेद्द्विजः । षडङ्गुलप्रमाणेन ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रकम् । नृपाणां चतुरङ्गुल्यं वैश्यानां द्व्यङ्गुलं मतम् । शूद्राणामथ सर्वेषामेकाङ्गुल्यं त्रिपुण्ड्रकम् ॥ **काशीखण्डे**—भ्रुवोर्मध्यं समारभ्य यावदन्तो भवेद्भ्रुवोः । मध्यमाऽनामिकाङ्गुल्योर्मध्ये तु प्रतिलोमतः । अङ्गुष्ठेन कृता रेखा त्रिपुण्ड्रः सोभिधीयते ॥ **पुलस्त्यः**—अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः शुद्धं ब्रह्माभिमन्त्रितम् । शिवमन्त्रेण तद्धार्यं मन्त्रेणाष्टाक्षरेण वा । गायत्र्या वा च देवर्षेमन्त्रेण प्रणवेन वा । करोति शिवमन्त्रेण यस्त्रिपुण्ड्रं द्विजोत्तमः । त्र्यक्षः शुद्धतरः सौम्यः शिवलोके महीयते । अष्टाक्षरेण मन्त्रेण यः करोति त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णोः पदमवाप्नोति नान्यथा श्रुतिचोदितम् । सौरं पदमवाप्नोति गायत्र्या मुनिसत्तम । प्राप्नोति ब्रह्मणो रूपं प्रणवेन न संशयः ॥ **क्रियासारे**— वामहस्ततले भस्म क्षिप्त्वाऽच्छाद्यान्यपाणिना । अग्निरित्यादिमन्त्रेण स्पृशन् भस्माभिमन्त्र्य च ॥

९४. "**भस्मधारणाभावे दोषः.**" **बृहन्नारदीये**—स्नानं दानं

Digitized by Google

जपो होमः सन्ध्यास्वाध्यायकर्मसु । ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनश्चेत्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ **प्र० पारि०**—ललाटे तिलकं कृत्वा सन्ध्याकर्म समाचरेत् । अकृत्वा भालतिलकं तस्य कर्म निरर्थकम् ॥

९५. "**रुद्राक्षधारणफलम्.**" **वाचस्पतौ ईश्वरः**— रुद्राक्षा यस्य गात्रेषु ललाटे च त्रिपुण्ड्रकम् । स चाण्डालोपि संपूज्यः सर्ववर्णोत्तमो भवेत् । अभक्तो वापि भक्तो वा नीचो नीचतरोपि वा । रुद्राक्षान्धारयेद्यस्तु मुच्यते सर्वपातकैः । सहस्रं धारयेद्यस्तु रुद्राक्षाणां धृतव्रतः । तं नमन्ति सुराः सर्वे यथा रुद्रस्तथैव सः ॥

९६. "**मालालक्षणम्.**" **आ०का०**—मध्यमादिद्वयं पर्व जपकाले तु वर्जयेत् । तं वै **मेरुं** विजानीयात्कथितं ब्रह्मणा पुरा ॥ मेरुहीना च या माला मेरूल्लङ्घा च या भवेत् । अशुद्धप्रतिकाशा च सा माला निष्फला भवेत् । चित्रिणी बिसतन्त्वाभा ब्रह्मनाडीगतान्तरा । तया संग्रथिता माला सर्वकामफलप्रदा ॥ **नागदेवः**—अरिष्टपत्रं बीजं च शङ्खपद्मौ मणिस्तथा । कुशग्रन्थिश्च रुद्राक्ष उत्तमं चोत्तरोत्तरम् । प्रवालमुक्तास्फटिकैर्जपः कोटिफलप्रदः । तुलसीमणिभिर्येन गणितं चाक्षयं फलम् । **व्यासः**—हिरण्यगर्भमणिभिर्जप्तं शतगुणं भवेत् । सहस्रगुणमिन्द्राक्षै रुद्राक्षैर्नियुतं भवेत् । नियुतं प्रयुतं वास्यात्पद्माक्षैस्तु न संशयः ॥ अष्टोत्तरशतं कुर्यात् चतुःपञ्चाशिकापि वा । सप्तविंशतिका वापि ततो नैवाधमा हिता । अक्षुद्रा समरन्ध्रा च परिपूर्णा दृढापि च । सशब्दा च चला या तु त्रुटिता ग्रथिता तथा । छिन्ना सूत्रेषु ग्रथिता पाषाणस्यापुरातना । निश्चला ग्रथितान्योन्यं संघर्षणविवर्जिता । माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुषु । तर्जन्या न स्पृशेदक्षं जपयेन्न विधूनयेत् । अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्य परिवर्त्तं समाचरेत् । मध्यमाऽकर्षणं त्वस्याः सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥

९७. "**रुद्राक्षधारणाभावे दोषः.**"—अरुद्राक्षो जपः पुंसां तावन्मात्रफलप्रदः । यस्याङ्गे ह्यस्ति रुद्राक्ष एकोऽपि बहुपुण्यदः । विभूतिर्यस्य नो भाले नाङ्गे रुद्राक्षधारणम् । नहि वाण्यां शिवोच्चारस्तं त्यजेदन्त्यजं यथा ॥

Digitized by Google

९८. "**कुशपवित्रम्.**" **कात्यायनः**– अनन्तर्गर्भितं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्रकुत्रचित् ॥ **मार्कण्डेयः**–चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् । एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् । सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ **सुमन्तुः**–समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे । सव्ये चैव तथा त्रीन्वै बिभृयात्सर्वकर्मसु ॥ **अत्रिः**–ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । भोजने वर्तुलं प्रोक्तमेवं धर्मो न हीयते ॥ **बौधायनः**– हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वावासनेऽपि तथैव च ॥ **हारीतः**–वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो द्विजः । उपस्पर्शो भवेत्तुल्यो रुधिरेण मलेन च । उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः । सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत् ॥ **प्र० पारि०**–स्नाने होमे जपे दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि । करौ सदर्भौ कुर्वीत तथा सन्ध्याभिवादने ॥

९९. "**कर्मविशेषे दर्भप्रमाणम्.**" **कुशकण्डिकासूत्रभाष्ये– ब्रह्मयज्ञे गोकर्णमात्रप्रमाणौ द्वौ दर्भौ । तर्पणे हस्तमात्रप्रमाणास्त्रयो दर्भाः** ॥ **अमरः**–प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते । अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुल इति ॥ **अत्रिः**–अनामिकामूलदेशे पवित्रं धारयेद्विजः ॥

१००. "**कुशपवित्रप्रमाणम्.**–" द्व्यङ्गुलं मूलवलयं ग्रन्थिरेकाङ्गुलिर्भवेत् । चतुरङ्गुलमग्रं स्यात्पवित्रस्य प्रमाणकम् । पौष्टिके पञ्चदर्भाणि चतुर्दर्भाणि शान्तिके । पैत्रिके तु त्रिदर्भाणि द्वौ दर्भौ नित्यकर्मणि ॥ **आ० का०**–यथा वज्रं सुरेन्द्रस्य यथा चक्रं हरेस्तथा । त्रिशूलं च त्रिनेत्रस्य ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ॥ **तत्र च** ॥ द्विगुणीकृतानां दर्भशिखानां पाशः प्रदक्षिणमर्द्धवेष्टनं विधाय पश्चाद्भागेन यदा प्रवेश्यते तदा वर्तुलो ग्रन्थिः । यदा प्रादक्षिण्येन सर्ववेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रवेश्यते तदा ब्रह्मग्रन्थिरिति ॥ ब्रह्मयज्ञे जपेचैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । भोजने वर्तुलं प्रोक्तमेवं धर्मो नहीयते ॥

१०१. "**कुशपवित्राभावेऽन्यपवित्रम्.**" **हेमाद्रौ**–अन्यान्यपि पवित्राणि कुशदूर्वामयानि च । हेमात्मकपवित्रस्य कलां नार्हन्ति

Digitized by Google

षोडशीम् ॥ **कातीयसूत्रभाष्ये**–कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः। काशाभावे गृहीतव्या अन्ये दर्भा यथोचिताः ॥ दर्भाभावे स्वर्णरूप्यताम्रैः कर्मक्रियाः सदा। कुशाः काशाः शरा दूर्वा यवगोधूमबल्वजाः ॥ सुवर्णं राजतं ताम्रं दश दर्भाः प्रकीर्तिताः। स्नाने होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । सपवित्रौ सदर्भौ वा करौ कुर्वीत नान्यथा ॥ सर्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रन्थितं न वा। सपवित्रः सदर्भो वा कर्माङ्गाचमनं चरेत्। नोच्छिष्टं तत्सदर्भं च दर्भोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥

१०२. "**हेमादिपवित्रप्रमाणम्.**" **नागदेवः**–माषाणां षोडशादूर्ध्वं कुर्याद्धेमपवित्रकम्। तेभ्यः स्वल्पतरं न्यूनं न कुर्वीत कदाचन। हीनकर्मणि चोच्छिष्टे कुशजातं पवित्रकम् । निर्माल्यरूपं भवति न हेम्नस्तु पवित्रकम् ॥ **शारदायाम्**–ताम्रतारसुवर्णानामर्कषोडशखेन्दुभिः। कृता त्रिशक्तिमुद्रेयं तीव्रदारिद्र्यनाशिनी । इदं पवित्रं तर्जन्यां धारयन्ति सदा द्विजाः ॥ **योगियाज्ञवल्क्यः**–अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूप्यमेव च। कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः। रौप्यधारणमिदं जीवत्पितृकभिन्नविषयम् ॥ **प्र० पारि०**–उत्तरीयं योगपट्टं तर्जन्यां रजतं तथा । न जीवत्पितृकैर्धार्यं ज्येष्ठो वा विद्यते यदि ॥ ब्राह्मे–मन्त्रं विना धृतं यत्तत्पवित्रं विफलं भवेत् ॥

१०३. "**सन्ध्याफलम्.**" **अत्रिः**–सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ **याज्ञवल्क्यः**–यावन्तोऽस्यां पृथिव्यां हि विकर्मस्थास्तु वै द्विजाः। तेषां वै पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥ निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत्। त्रिकालसन्ध्याकरणात्तत्सर्वं हि प्रणश्यति ॥

१०४. "**सन्ध्याभावे दोषः.**" **मरीचिः**–सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनानुपासिता। जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाऽभिजायते ॥ **दक्षः**–सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

१०५. "**सन्ध्याव्याख्या.**" **नागदेवः**–अहोरात्रस्य यः संधिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः। सा तु **सन्ध्या** समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

Digitized by Google

१०६. "सन्ध्याकालः."–नागदेवः–सूर्योदयात्पूर्वं द्वे घटिके सन्ध्याकालः ॥ अग्निस्मृतौ–सन्ध्याकालः प्रागुदयाद्विप्रस्य द्विमुहूर्तकः। क्षत्रियस्य तदर्धं स्यात्तदर्धं स्याद्विशोऽप्युत ॥ धर्मसारे–उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका । अधमा सूर्यसहिता प्रातःसन्ध्या त्रिधा मता ॥

१०७. "त्रिकालसन्ध्यानामानि." व्यासः–गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने । सरस्वती च सायान्हे एवं सन्ध्या त्रिधा स्मृता॥

१०८. "सन्ध्यावर्णाः." व्यासः–गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका । सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ॥ तत्रैव–गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी । सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या वर्णभेदतः ॥

१०९. "सन्ध्योपासने दिशः." बृहत्पाराशरः–ईशान्याभिमुखो भूत्वा द्विजः पूर्वमुखोऽपि वा । सन्ध्यामुपासयेन्नित्यं यथावत्तन्निबोधत ॥

११०. "सन्ध्यास्थलम्." शारदायाम्–पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापर्वतमस्तकम् । तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं सरः । उद्यानानि विविक्तानि बिल्वमूलं तटं गिरेः । देवाद्यायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥ शातातपः–अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च । पुनाति वृषलस्थानं बहिः सन्ध्या ह्युपासिता ॥

१११. "सन्ध्योपयोगिजलपात्राणि." प्र० पारि०–धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता । नद्यां तीर्थे ह्रदे वापि भाजने मृन्मयेपि वा । औदुम्बरे च सौवर्णे राजते दारुसंभवे । कृत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत् ॥ मरीचिः–गोकर्णाकृतिवत्पात्रं ताम्रं रौप्यं च हाटकम् । जलं तत्र विनिक्षिप्य सन्ध्योपासनमाचरेत् ॥ आ० का०–कांस्येनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः । आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचन शुद्ध्यति ॥

११२. "जपस्थलम्." वाचस्पतौ ईश्वरः–गृहे जपः समः प्रोक्तो गोष्ठे शतगुणः स्मृतः । आरामे च तथाऽरण्ये सहस्रगुण उच्यते । अयुतः पर्वते पुण्ये नद्यां लक्षगुणस्तु सः । कोटिर्देवालये प्रा-

Digitized by Google

हुरनन्तः शिवसन्निधौ ॥ **याज्ञवल्क्यः**—शतेन गायत्र्या स्नायात् शतमन्तर्जले जपेत । आपः शतेन पीत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

११३. "**कालातिक्रमणे सन्ध्योपासनम्.**" **मदनपारिजाते**—कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत् ॥

११४. "**शिखाबन्धनम्.**" **चतुर्विंशतिमते**— मध्ये तु बह्वृचाश्चैव निबध्नीयुः शिखां ततः । माध्यन्दिनाश्च ये विप्राः पार्श्वे दक्षिणतः क्रमात् ॥ **नागदेवः**— मस्तके वामभागे च ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । अमन्त्रो दीयते ग्रन्थिर्जपो होमो वृथा भवेत् । स्मृत्वोङ्कारं च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः । पुनराचम्य हृदयं बाहू स्कन्धौ च संस्पृशेत् । मानस्तोकेति मन्त्रेण शिखाबन्धं तु कारयेत् ॥ **संस्कारभास्करे**—खल्वाटत्वादिदोषेण विशिखश्चेन्नरो भवेत् । कौशीं तदा धारयीत ब्रह्मग्रन्थियुतां शिखाम् ॥ **अन्यच्च**—सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

११५. "**शिखाबन्धनविचारः.**" **ग्रन्थान्तरे**— स्नाने दाने जपे होमे सन्ध्यायां देवतार्चने । शिखाग्रन्थिं विना कर्म न कुर्याद्वै कदाचन । आसने शयने सङ्गे भोजने दन्तधावने । शिखामुक्तिं सदा कुर्यादित्येतन्मनुरब्रवीत् ॥

११६. "**आचमनम्.**" **कात्या० प० सूत्रे—आचम्य प्राणान्संमृशति आचामति आमागन्यति** ॥ **आ० का०**—प्रणवं पूर्वमुच्चार्य चतुर्विंशतिसंख्यया । स्वाहान्तं प्राशयेद्वारि नमोन्तं स्पर्शयेत्तथा । स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेद्वाससी परिधाय च । दक्षिणेनोदकं पेयं दक्षं वामेन संस्पृशेत् । तावन्न शुध्यते तोयं यावद्वामो न युज्यते । गोकर्णाकृतिहस्तेन माषमात्रं जलं पिबेत् ॥ **तन्त्रसारे**—दध्ना सह पलैकं तु शुद्धं वारि तथाचमेत् ॥ स्नानं सन्ध्या क्रियाः सर्वाः । कर्तव्याः शीतवारिणा । तथैवाचमनं प्रोक्तं कर्मानुष्ठानसिद्धये ॥

११७. "**आचमनप्रकाराः.**" **नागदेवः**— संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः । मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत् । माषमात्रसुवर्णस्य यत्र मज्जति वै मणिः । एतदाचमनं प्रोक्तं

Digitized by Google

पवित्रं कायशोधनम् ॥ **भरद्वाजः**—आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाऽकृतिवत्करम्। एतेनैव विधानेन द्विज आचमनं चरेत् ॥ **बृहत्पाराशरः**— आमणेर्बन्धनाद्धस्तौ पादौ चाजानुतः शुचिः। प्रक्षाल्याचमयेद्विद्वानन्तर्जानुकरो द्विजः। प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम्। सुमृष्टाङ्गुष्ठमूलेन विप्रमृज्य कृती मुखम् (अङ्गुष्ठमूलेन निर्लोमप्रदेशेन)। दक्षिणे च स्थितं तोयं तर्जन्या सव्यपाणिनः। तत्तोयं संस्पृशेद्यस्तु सोमपानसमं स्मृतम् ॥ **बौधायनः**— ॐ पूर्वाभिः सर्वाभिर्व्याहृतिभिराचामेत्। यत् प्रथममाचमति तेन ऋग्वेदं प्रीणाति। यद्द्वितीयं तेन यजुर्वेदम्। यत्तृतीयं तेन सामवेदम्। यत्प्रथमं संमार्ष्टि तेनाथर्वणवेदम्। यद्द्वितीयं तेनेतिहासादीन्। यत्सव्यं पाणिं प्रोक्षति पादौ शिरो हृदयं चक्षुः कर्णौ नासां नाभिं चोपस्पृशति तेनौषधिवनस्पतिप्रभृतीन्सर्वांश्च देवान् प्रीणाति ॥ **शङ्खः**—त्रिः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम। गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात्। नासत्यदस्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये। स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशिभास्करौ। कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते अनिलानलौ। स्कन्धयोः स्पर्शनादस्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः। मूर्ध्नः संस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥

११८. "**आचमनफलम्.**" **ब्राह्मे**—होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि। आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत्सकृत्। द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥ **व्यासः**— शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्। अपः पाणिनखस्पृष्टा आचामेद्यस्तु वै द्विजः। सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् ॥ **पैठीनसिः**— जानुदघ्नजले नद्यास्तिष्ठन्नेवाचमेद्द्विजः। जानोरुर्ध्वं जले तिष्ठन् नाचान्तः शुचितामियात् ॥

११९. "**आचमनप्रकाराः.**" **विश्वामित्रकल्पे**—शुद्धं स्मार्तं तथा चैव पौराणं वैदिकं तथा। तान्त्रिकं श्रौतस्मार्तं च षड्विधं श्रुतिनोदितम्। विण्मूत्रादिकशौचेषु शुद्धं च परिकीर्त्तितम्। स्मार्त्तं पौराणिकं कर्मण्याचमेद्विधिपूर्वकम्। वैदिकं श्रौतमित्यादि ब्रह्मयज्ञादिपू-

Digitized by Google

वकम् । अस्त्रविद्यादिकार्याणां तान्त्रिको विधिरुच्यते । "**श्रौताचमनम्.**" आ० का०—प्रणवं पूर्वमुच्चार्य सावित्रीं तदनन्तरम् । तथैव व्याहृतीस्तिस्रः श्रौताचमनमुच्यते ॥ "**स्मार्ताचमनम्.**" **भरद्वाजः**—केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करौ ॥ द्वाभ्यामोष्ठौ तु संमृज्य द्वाभ्यामुन्मार्जनं तथा । एकेन हस्तौ प्रक्षाल्य पादावपि तथैव च । संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः संकर्षणादिभिः । आस्यनासाक्षिकर्णौ च नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् । एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥

१२०. "**जलाभावे आचमनम्.**" **आचारमयूखे**—क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते । पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् । अग्निरापश्च वेदाश्च सोमः सूर्योऽनिलस्तथा । सर्वे देवास्तु विप्रस्य कर्णे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ **सांख्यायनः**—आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः । क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने । कर्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ **पराशरः**—प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मुनिरब्रवीत् ॥ गङ्गा च दक्षिणे श्रोत्रे नासिकायां हुताशनः । उभयोः स्पर्शने चैव तत्क्षणादेव शुद्ध्यति ॥ **नागदेवः**—अशब्दाभिरनुष्णाभिस्त्यक्ताभिः फेनबुद्बुदैः । आपद्गतानां शुद्धिः स्यादुष्णेनापि च वारिणा । पादक्षालनशेषेण नाचामेद्वारिणा द्विजः । शुद्धाभावे पिबेत्किञ्चित्त्यक्त्वा भूमौ तु तज्जलम् ॥ (आचमनार्थं तु नित्यमेव शीतोदकं ग्राह्यम्) ॥ **मार्कण्डेयः**—कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् । कुर्वीतालम्भनं चापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥

१२१. "**सन्ध्यामुद्राः.**" **हेमाद्रौ**—संमुखीकृत्य हस्तौ द्वौ किञ्चित्सङ्कुचिताङ्गुली । मुकुली तु समाख्याता पङ्कजा प्रसृतैव सा । पूर्वोक्ता मुकुली या च प्रादेशी निःसृताङ्गुली । व्याकोशमुद्रा मुकुला पञ्च मुद्राः प्रदर्शयेत् । अङ्गुष्ठौ कुञ्चितान्तौ तु स्वकीयाङ्गुलिचेष्टितौ । उच्चौ वाभिहतौ हस्तौ योजयित्वा तु निष्ठुरा । तर्जन्यौ कुञ्चिते कृत्वा तथैव च कनीयसी । अधोमुखी दृष्टनखा स्थिता मध्ये करस्य तु । चतस्रश्चोत्थिताः पृष्ठे अङ्गुष्ठावेकतः कुरु । नालम्ब्यावस्थितौ द्वौ तु योगमुद्रा प्रकीर्तिता ॥

Digitized by Google

१२२. **"प्राणायामः."** का० परि० **सूत्रे–** वाङ्म आस्ये नसोः प्राणोऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाह्वोर्बलमूर्वोरोजो रिष्टानि मेङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह॥ **योगियाज्ञवल्क्यः**—सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ **अगस्त्यसंहितायाम्**–प्राणायामैर्विना यद्यत्कृतं कर्म निरर्थकम् । अतो यत्नेन कर्तव्यः प्राणायामः शुभार्थिना ॥ **देवीपुराणे**–श्रुतिस्मृत्यादि कर्मादौ सगर्भः प्राणसंयमः । अगर्भो ध्यानमात्रं तु सचामन्त्रः प्रकीर्त्तितः ॥

१२३. **"प्राणायामसंख्या."– प्रायश्चित्तत्वश्रवणात्** । द्वौ द्वौ प्रातस्तु मध्याह्ने त्रिस्त्रिः सन्ध्यासुरार्चने । भोजनादौ भोजनान्ते प्राणायामास्तु षोडश ॥

१२४. **"प्राणायामप्रकाराः."—योगियाज्ञवल्क्यः**—नासापुटेनानिलमेव बाह्यमाकृष्य तेनैव शनैः समस्तम् । नाडीषु सर्वासु च पूरयेद्यः स **पूरको** नाम महान्निरोधः । न रेचकं नैव तु पूरकं वा नासाग्रभागे स्थितमेव वायुं । सुनिश्चलं धारयति क्रमेण **कुम्भाख्यमेतं** प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । निःसार्य नासाविवरादशेषं प्राणं बहिः शून्य इवानिलेन । निरुच्छ्वसंस्तिष्ठति चोर्ध्ववायुः स **रेचको** नाम महान्निरोधः । नासिकाविष्ट उच्छ्वासो ध्मातः **पूरक** उच्यते । **कुम्भो** निश्चलनिःश्वासो रिच्यमानस्तु **रेचकः** । न प्राणेनाप्यपानेन वेगाद्वायुं समुत्सृजेत् । येन सक्तून् करस्थांश्च निःश्वासो नैव चालयेत् । शनैर्नासापुटाद्वायुमुत्सृजेन्न तु वेगतः ॥ **"काम्यः" अङ्गिराः**—दह्यमानोऽनुतापेन कृत्वा पापानि मानवः । शोचमानस्त्वहोरात्रं प्राणायामैर्विशुद्ध्यति ॥ पीडयेद्दक्षिणां नाडीमङ्गुष्ठेन तथोत्तराम् । कनिष्ठिकानामिकाभ्यां मध्यमां तर्जनीं त्यजेत् ॥ नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितम् । चतुर्भुजं महात्मानं पूरके चिन्तयेद्धरिम् ॥ **शौनकः**— प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः संयतेन्द्रियः । अथ सन्ध्यामुपासिष्य इति सङ्कल्प्य मार्जयेत् ॥ **स एव**— नासिकामङ्गुलीभिस्तु तर्जनीमध्यमाद्दते । सव्येन तु समाकृष्य दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥ प्रणवं व्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्रा-

Digitized by Google

णायामः स उच्यते ॥ कात्यायनः— दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेनापूरितोदरम् । कुम्भकेन जपं कुर्यात्प्राणायामो भवेदिति ॥ प्र० पारि०— पश्चाङ्गुलीभिर्नासाग्रं पीडयेत्प्रणवेन वै ॥ मुद्रेयं सर्वपापघ्नी वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥ कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्यतेश्च ब्रह्मचारिणः॥ नागदेवः— बाह्यवायोरन्तः प्रवेशनं पूरकः । प्रवेशितस्य धारणं कुम्भकः । धृतस्य बहिर्निःसारणं रेचकः ॥ यथा—पूरणं दक्षया नाड्या कुम्भनं हृदयस्थया । रेचनं वामया कुर्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ रेचकः पूरकश्चैव प्राणायामोऽथ कुम्भकः । प्रोच्यते सर्वशास्त्रेषु योगिभिर्यतमानसैः॥ रेचकोऽजस्रनिःश्वासः पूरकस्तन्निरोधनम् ॥ साम्येन संस्थितिर्या सा कुम्भकः परिगीयते । विरेच्य पवनं पूर्वं संकोच्य गुदमण्डलम् । पूरयित्वा विधानेन स्वशक्त्या कुम्भके स्थितिः । कुम्भके तु हृदि स्थाने ध्यायेत्तं कमलासनम् । ब्रह्माणं रक्तगौराभं चतुर्वक्त्रं पितामहम् । रेचके केशवं ध्यायेज्जलाधस्थं महेश्वरम्। शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनम् । पूरके विष्णुसायोज्यं कुम्भके ब्रह्मणोन्तिकम् । रेचकेन तृतीयं तु प्राप्नुयादैश्वरं पदम् । एतद्धि योगिनामुक्तं प्राणायामस्य लक्षणम् । ओमिति व्याहरन् विप्रो यथाविधि समाहितः । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत्क्षणाज्ज्वलतेऽग्निवत् । यथा पर्वतधातूनां दोषान् हरति पावकः। एवमन्तर्गतं पापं प्राणायामेन दह्यते ॥

१२५. " मार्जनम्." विश्वामित्रकल्पे—भूमौ शिरसि चाकाशे आकाशे भुवि मण्डले । मण्डले च तथाकाशे एवं च नवधा क्षिपेत् । सेसथत्रयमाकाशे ववरत्रयं मस्तके । नकाराणां त्रयं भूमौ नान्यथा पावितं भवेत् । एवमापोहिष्ठेति तृचेन मार्जनं कुर्यात् ॥ योगियाज्ञवल्क्यः—अर्धर्चया क्षिपेदूर्ध्वमर्धर्चया क्षिपेदधः । अधोभागे विसृष्टाभिरसुरा यान्ति संक्षयम् । सर्वतीर्थाभिषेकं च ऊर्ध्वसंमार्जनाद्भवेत् । सिन्धुद्वीपं भवेदार्षं गायत्रं छन्द एव हि । आपस्तु दैवतं प्रोक्तं विनियोगश्च मार्जने ॥ सर्वत्र मार्जनं कर्म आन्हिकानामुदाहृतम् ॥ छंदोगप०—रक्षार्थं वारिणात्मानं परिक्षिप्य समन्ततः । शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकबिन्दुभिः ॥

१२६. " सन्ध्यामन्त्रक्रमः. " योगियाज्ञवल्क्यः—ओंकारो

Digitized by Google

व्याहृतयश्चैव गायत्री सशिरा तथा । आपोहिष्ठा ऋचस्तिस्रः सूक्तमेवाघमर्षणम् । आदित्यरक्षणार्थं तु सायंप्रातर्दिनेदिने । सृष्टाः स्वयम्भुवा पूर्वं ब्रह्मणस्तन्मुखं स्मृतम् ॥

१२७. "**अघमर्षणं तदेव पापपुरुषनिरसनम्.**" **हरिहरभाष्ये**—सुमित्रिया न आप इति यजुषा । आपो जलमञ्जलिना करद्वयपुटेनादाय । दुर्मित्रियास्तस्मै सन्त्विवति यजुषा द्वेष्यं शत्रुं प्रतिनिषिञ्चेत् ॥ **नागदेवः**—जुम्बकायेति मन्त्रेण विदध्यादघमर्षणम् । जपेद्द्वादशवारं तु महापापापनुत्तये ॥ **हारीतः**—जुम्बका[1] नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके । अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ **शौनकः**—उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जलं गोकर्णवत्कृते । निःश्वासं नासिकाग्रे तु पाप्मानं पुरुषं स्मरेत् । ऋतश्चेति त्र्यृचं वापि द्रुपदां वा जपेदृचम् । दक्षनासापुटेनैव पाप्मानमपसारयेत् । तज्जलं नावलोक्याथ वामभागे क्षितौ क्षिपेत् ॥ **कात्यायनः**—करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च । जपेदनियताः सर्वास्त्रिः सकृद्वाघमर्षणम् ॥ **स्मृत्यन्तरे**— तत्संयोगिपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् । उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम् । खड्गचर्मधरं कृष्णं कुक्षौ पापं विचिन्तयेदिति ॥ "**द्रुपदा गायत्री.**" **बृहस्पतिः**—द्रुपदानामयो मन्त्रो वेदे वाजसनेयके । अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ **योगियाज्ञवल्क्यः**— द्रुपदानाम सा. देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता । अन्तर्जले त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्यया । आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रवत्स्नानभोजने । द्रुपदां तु त्रिरावर्त्य तथा चैवाघमर्षणम् । सोपांशुं प्रणवं वापि घ्राता ह्यापो विसर्जयेत् । **तथा**— कोकिलराजपुत्रस्तु द्रुपदाया ऋषिः स्मृतः । अनुष्टुप् च भवेच्छन्द आपश्चैव तु दैवतम् ॥

१२८. "**अर्घ्यम्.**" **आश्वलायनः**— ततस्तिष्ठन् जलं प्रगृह्य प्राङ्मुखोऽञ्जलिना स्मरेत् । स्थानादौ तु स्थितं तेजः स्फाटिकं ज्योतिषा समम् । उत्तीर्य तच्च संप्राप्तं दक्षिणेन पथाञ्जलीन् । व्या-

---

[1] यजुर्वेदे पञ्चविंशाध्याये विधृतिन्नाभ्या इति यो नवमो मन्त्रः सा जुम्बकानाम्नी गायत्री ज्ञेया ॥

Digitized by Google

इत्यादि जपेन्मन्त्रं स्मृत्वैवं परितो रवेः । मन्देहान् युध्यतः क्रूरान्निक्षिपेत्तेष्वथाञ्जलीन् । षोडशाक्षरमन्त्रेण पुनराकृष्य सत्वरः । पुनर्जलं गृहीत्वैवं तेजोमन्त्रं च संस्मरन् । पूर्ववद्वाममार्गेण स्मृत्वा संस्थाप्य चात्मनि । प्रदक्षिणं समावर्त्य जलं गृह्याचमेत्ततः ॥ **शौनकः**— ईषन्नम्रः प्रभाते तु मध्याह्ने ऋजुसंस्थितः । द्विजोऽर्घ्यं प्रक्षिपेद्देव्या सायं तूपविशन्भुवि ॥ **व्यासः**—कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् । सकृदेव तु मध्याह्ने क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥ **अन्यच्च**—प्रातर्मध्याह्नयोः सन्ध्यां तिष्ठन्नेव समापयेत् । उपविश्य तु सायान्हे जले ह्यर्घ्यं न निक्षिपेत् ॥ एकं वाहननाशाय द्वितीयं शस्त्रनाशनम् । असुराणां वधार्थाय तृतीयार्घ्यं विदुर्बुधाः ॥

१२९. "**जलाभावेऽर्घ्यविचारः.**" **अग्निस्मृतौ**—जलाभावे महामार्गे बन्धने त्वशुचावपि । उभयोः सन्ध्ययोः काले रजसा वार्घ्यमुच्यते ॥

१३०. "**अर्घ्यफलम्.**" संग्रहे— मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगे तु राक्षसी मुद्रिका स्मृता । राक्षसी मुद्रिकार्घ्ये चेत्तत्तोयं रुधिरं भवेत् । जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचि स्थले । संप्रोक्ष्य वारिणा सम्यक् ततोऽर्घ्यं तु प्रदापयेत् । गायत्रीं शिरसा हीनां महाव्याहृतिपूर्विकाम् । प्रणवाढ्यां जपंस्तिष्ठन् क्षिपेद्वा अञ्जलित्रयम् । तेन वज्रोदकेनाशु मन्देहा नाम राक्षसाः । सूर्यारयः प्रलीयन्ते शैला वज्रहता इव । काललोपो न कर्तव्यो द्विजेन स्वहितेप्सुना । अर्धोदयास्तसमये तस्माद्वज्रोदकं क्षिपेत् । द्वौ पादौ तु समौ कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलीन् । गोशृङ्गमात्रमुत्क्रम्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । प्रायश्चित्तार्थमाचम्य मुच्यते दैत्यहत्यया । हस्ताभ्यां स्वस्तिकं कृत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् । मध्यान्हे तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करौ ॥ **नागदेवः**—यदा रात्रौ माध्याह्नसन्ध्यां करोति तदा गायत्र्यार्घ्यं दद्यात् ॥

१३१. "**उपस्थानम्.**" **शौनकः**—सायंप्रातरुपस्थानं कुर्यान्मन्त्रैर्यथाक्रमम् ॥ **बृहत्पाराशरः**—उदत्यं चित्रंदेवानाममुपस्थाने नि-

योजयेत् । **योगियाज्ञवल्क्यः**— गायत्र्यास्तु जपं कृत्वा पूर्वं चैव यथाविधि । उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत् । उदुत्यं चित्रंदेवानामुद्वयन्तमसस्परि । तच्चक्षुर्देव इति च एकचक्रेति वैधि च । उदगादित्ययं मन्त्र आकृष्णेनेति वै ऋचा । तृप्तात्मा संप्रयुञ्जीत शक्त्यान्यानि जपेत्सदा ॥ सन्ध्याद्वये प्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः । मध्यान्हे उदये चैव विभ्राडादीच्छया भवेत् । तदसंयुक्तपार्ष्णिर्वा एकपादो द्विपादपि । जपेत्कृताञ्जलिर्वाऽपि उर्ध्वबाहुरथापि वा। यत्रस्यात्कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो-ह्यवाप्यते ॥ **व्यासः**—उदुत्यं जातवेदेति ऋषिः प्रस्कण्व उच्यते । छन्दो गायत्रमेवास्य सूर्यो दैवतमेव च । अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोगः प्रकीर्तितः । चित्रं देवेति च ऋच ऋषिः कौत्स उदाहृतः । त्रिष्टुप् छन्दो दैवतं च सूर्योऽस्य परिकीर्तितः ॥

१३२. "**गायत्रीवर्णदेवताः**." **योगियाज्ञवल्क्यः**—अक्षराणां तु दैवत्यं संप्रवक्ष्याम्यतः परम् । आग्नेयं (**तत्**) प्रथमं ज्ञेयं वायव्यश्च (**स**) द्वितियकम् । तृतीयं (**वि**) सूर्यदैवत्यं चतुर्थं (**तुः**) वैद्युतं तथा । पञ्चमं (**व**) यमदैवत्यं वारुणं (**रे**) षष्ठमुच्यते । बार्हस्पत्यं सप्तमं तु (**ण्**) पार्जन्यमष्टमं (**यम्**) विदुः । ऐन्द्रं तु नवमं (**भ**) ज्ञेयं गान्धर्वं दशमं (**र्गः**) तथा । पौष्णमेकादशं (**दे**) प्रोक्तं मैत्रावरुणं द्वादशम् । (**व**) त्वाष्ट्रं त्रयोदशं (**स्य**) ज्ञेयं वासवं तु चतुर्दशम् (**धी**) मारुतं पञ्चदशकं (**म**) सौम्यं षोडषकं (**हि**) स्मृतम् । सप्तदशं (**धि**) त्वाङ्गिरसं वैश्वदेवमतः परम् । (**यः**) आश्विनं चैकोनविंशं (**यः**) प्राजापत्यं तु विंशकम् (**नः**) । सर्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंश(**प्र**)मतः परम् । रौद्रं द्वाविंशकं (**चो**) प्रोक्तं त्रयोविंशं तु (**द**) ब्राह्मकम् । वैष्णवं तु (**यात्**) चतुर्विंशमेता ह्यक्षरदेवताः । जपकाले तु संस्मृत्य तासां सायुज्यतां व्रजेत् । गायत्री वेदजननी गायत्री पापनाशिनी । गायत्र्यास्तु परं नास्ति दिवि चेह च पावनम् । हस्तत्राणप्रदा देवी पततां नरकार्णवे । तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणोऽनुदये शुचिः । गायत्रीनिरतं हव्यकव्येषु विनियोजयेत् । तस्मिन्न लिप्यते पापमब्बिन्दुरिव पुष्करे ॥

Digitized by Google

१३३. " गायत्रीशब्दस्यार्थः. " नागदेवः—गायन्तं त्रायते यस्माद्गायत्री तेन सोच्यते ॥

१३४. "जपनियमाः." याज्ञवल्क्यः— ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न विचालयेत् । न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् । यक्षरक्षःपिशाचाश्च सिद्धविद्याधरा गणाः । यस्मात्प्रभावं गृण्हन्ति तस्माद्गुह्यं तु कारयेत् ॥ धर्मप्रवृत्तौ—प्रातर्नाभौ करं कृत्वा मध्यान्हे हृदि संस्थितम् । सायं जपति नासाग्रे जपस्तु त्रिविधः स्मृतः । प्रातर्मध्याह्नयोस्तिष्ठन् गायत्रीजपमारभेत् । ऊर्ध्वजानुस्तु सायान्हे ध्यानालोकनतत्परः । कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं न्युब्जौ करौ तथा । मध्यान्हे हृदयस्थौ तु कृत्वा जपमुदीरयेत् ॥ व्यासः—धृत्वा पवित्रं संप्रोक्ष्य जपस्थानं कुशोदकैः । आधारादीन् नमस्कृत्य कुशाग्रैरासनं ततः । बद्ध्वा पद्मासनं वापि स्वस्तिकं वा यथासुखम् । ॐ भुर्भुवः स्वरोमिति जपित्वासनमुपविशेत् ॥ पटले—अप्रोक्षितजपस्थानाच्छक्रो हरति यज्जपम् । (तस्माज्जपान्ते तत्प्रोक्ष्य ललाटे तिलकं क्रियात्)॥ वृद्धमनुः—वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् । तस्य स्यात्सफलं जाप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् । अत एव जपार्थं सा गोमुखी ध्रियते जनैः॥

१३५. " जपसंख्या. " स्मृत्यन्तरे–सायं प्रातश्च मध्यान्हे सावित्रीं वाग्यतो जपेत् । सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥ मनुः–विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ व्यासः–अष्टोत्तरशतं नित्यमष्टाविंशतिरेव वा । विधिना दशकं वापि त्रिकालेषु जपेद्बुधः । तत उद्धास्य गायत्रीमुत्तमेत्यनुवाकतः ॥

१३६. " जपफलम्. " नृसिंहपुराणे–त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः । त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरः॥ एतेषां लक्षणान्याह । विश्वामित्रः– यदुच्चनीचस्वरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकोऽयं जपः स्मृतः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ च चालयेत् । अपरैर्न श्रुतः किञ्चित् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया य-

Digitized by Google

दक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् । शब्दार्थचिन्तनं भूप कथ्यते मानसो जपः ॥

१३७. "**जपलक्षणम्.**" **स्मृत्यन्तरे**– सम्पुटैकषडोङ्कारा गायत्री त्रिविधा मता । तत्रैकप्रणवा ग्राह्या गृहस्थैर्ब्रह्मचारिभिः ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च प्रणवाद्यामिमां जपेत् । अन्ते यः प्रणवं कुर्यान्नासौ वृद्धिमवाप्नुयात् । सम्पुटां च षडोङ्कारां गायत्रीं च जपेद्यतिः ॥ **गायत्रीकल्पे**– पर्वभिस्तु जपेद्देवीं माला काम्यजपे स्मृता । गायत्री वेदमूला स्याद्वेदः पर्वसु गीयते । आरभ्यानामिकामध्यं पर्वाण्युक्तान्यनुक्रमात् । तर्जनीमूलपर्यन्तं जपेद्दशसु पर्वसु । मध्यमाङ्गुलिमूले तु यत्पर्वद्वितयं भवेत् । तं वै **मेरुं** विजानीयाज्जपे तं नातिलङ्घयेत् ॥

१३८. "**गायत्रीजपविधिः.**" **बौधायनः**— दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः प्राङ्मुखः सावित्रीमावर्त्तयेत् ॥ **शङ्खः**—कुशमयासनासीनः कुशोत्तरीयवान् कुशपवित्रपाणिः प्राङ्मुखः सूर्याभिमुखो वा अक्षमालामादाय देवताध्यायी जपं कुर्यात् ॥ तत्र **ॐभूर्भुवः स्वरि**त्यनेन त्रिवारं हृदयशिरःशिखास्थानानि मार्जयेत् ॥ **योगियाज्ञवल्क्यः**—सविता देवता ह्यस्या मुखमग्निस्तदित्यृचः । विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्रं च विधीयते । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च । पञ्च पञ्चेन्द्रियार्थाश्च भूतानां चैव पञ्चकम् । मनोबुद्धिस्तथात्मा च अव्यक्तं च यदुत्तमम् । चतुर्विंशत्यथैतानि गायत्र्या अक्षराणि तु । प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्वगं पञ्चविंशकम् । **ॐकारः** पूर्वमुच्चार्यो **भूर्भुवःस्व**स्तथैव च । गायत्री प्रणवश्चान्ते जप एवमुदाहृतः । सप्तभिः पावयेद्देहं दशभिः प्रापयेद्दिवम् । विंशत्यावर्तिता देवी नयते चेश्वरालयम् । अष्टोत्तरशतं जप्ता तारयेज्जन्मसागरात् । तीर्णो न पश्यति प्रायो जन्ममृत्युं हि दारुणम् ॥ दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम् । त्रिजन्मजं सहस्रेण गायत्री हन्ति किल्बिषम् ॥ **छन्दोगपरिशिष्टे**—सर्वेषामेव वेदानां गुह्योपनिषदां तथा । सारभूता तु गायत्री निर्गता ब्रह्मणो मुखात् ॥ **बृहद्यमः**—न तथा वेदजपतः पापं निर्दहति द्विजः । यथा सावित्रिजपतः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ **कूर्मपुराणे**—गायत्रीं चैव वेदांश्च तुलया समतोलयत् । वेदा एकत्र साङ्गास्तु गायत्री चैकतः स्मृता ॥ **योगि-**

याज्ञवल्क्यः—वेदाः साङ्गास्तु चत्वारोऽधीताः सर्वेऽथ वाङ्मयाः । गायत्रीं यो न जानाति वृथा तस्य परिश्रमः । गायत्रीमात्रसंतुष्टः श्रेयान्विप्रः सुयन्त्रितः । न यन्त्रितस्त्रिवेदी च सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥

१३९. " **सप्त महाव्याहृतयः.** " **योगियाज्ञवल्क्यः**—व्याहृतीनां तु सर्वासामार्षं चैव प्रजापतिः । सप्त छन्दांसि प्रोक्तानि छादनानि तु सर्वशः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च जगती त्रिष्टुबेव च । पङ्क्तिश्च बृहती चेति सप्त छन्दांसि तानि वै । अग्निर्वायुस्तथादित्यो बृहस्पतिरपांपतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । अनाम्नातेषु नित्येषु प्रायश्चित्तेषु सर्वदा । प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृताः ॥

१४०. " **सन्ध्यास्तुतिः.** " **विश्वामित्रकल्पे**—विप्रो वृक्षस्तस्य मूलं च सन्ध्या वेदः शाखा धर्मकर्माभिपत्रे । तस्मान्मूलं यत्नतो रक्षणीयं छिन्ने मूले नैव शाखा न पत्रे ॥ ॐकारप्रौढमूलः क्रमपदसहितच्छन्दविस्तीर्णशाखो ऋक्पत्रः सामपुष्पो यजुराधिकफलोऽथर्वगन्धं दधानः । यज्ञच्छायासमेतो द्विजमधुपगणैः सेव्यमानः प्रभाते मध्ये सायं त्रिकालं सुचरितचरितः पातु वो वेदवृक्षः ॥ स्वकाले सेविता नित्यं सन्ध्या कामदुघा भवेत् । अकाले सेविता सा च सन्ध्या वन्ध्या वधूरिव ॥

१४१. " **अभिवादनम्.** " **होलिभाष्ये**—यस्य देशो न विज्ञातो नाम गोत्रं त्रिपूरुषम् । कन्यादाने पितृश्राद्धे नमस्कारे च वर्जयेत् ॥ **नागदेवः**—पाखण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् । सोपानत्कं कृतघ्नं च नाभिवादेत्कदाचन । धावन्तं च प्रमत्तं च शूद्राचारकरं तथा । भुञ्जानमप्यनाचान्तं नास्तिकं नाभिवादयेत् । जपन्तं च जलस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् । उदपात्रं तथा भैक्ष्यं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥ **जमदग्निः**— देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याच्चेत्प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ॥ **उक्तंच**—दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्तं धनगर्वितम् । स्नातं मूढं चाशुचिकं नमस्कारांस्तु वर्जयेत् ॥ नमस्कारं विना विप्र आशीर्वादं प्रयच्छति । विप्रो भवति चाण्डालो गृण्हानो नरकं व्रजेत् ॥ सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च । प्रत्येकं तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ यदि स्नातो भवे-

Digitized by Google

द्विप्रो मस्तके तिलकं विना । नमस्कारं न कुर्यात्तमिति प्रोचुर्मनीषिणः ॥ आ० का०—लौकिकं वैदिकं कर्म तथाध्यात्मिकमादितः । भोशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नामाभिवादने । सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च । नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणं न पृथङ्नमेत् । समित्पुष्पकुशान्यम्बुमृत्तिकाक्षतपाणिनः । जपं होमं च कुर्वाणा नाभिवाद्यास्तथा द्विजाः । योगिनं च तपःसक्तं ध्यानस्थं नाभिवादयेत् । धावन्तं च प्रमत्तं वा मूत्रोच्चारकरं तथा ॥

१४२. " सन्ध्याविसर्जनम्. " स्मृतौ— स्वस्तिकाकारहस्ताभ्यां कर्णौ स्पृष्ट्वा । पश्चात्स्वस्य नामगोत्रप्रवरोच्चारपूर्वकं देवगुरुवृद्धानभिवादयेत् ॥ धर्मसिन्धौ— सन्ध्याङ्गभूतन्यासप्राणायामादि विधेयम् । मुद्रातर्पणादिविधिः कृताकृत इति ॥

१४३. " अथ प्रातःसन्ध्याप्रयोगः. " — यथोक्तस्नानानन्तरं श्वेतं धौतं वस्त्रं परिधायोपवस्त्रं गृहीत्वानन्तरं कुशासने स्वस्तिकादौ वासनविधिना प्राङ्मुख उपविश्य पश्चात्सन्ध्योपासनमारभेत् ॥ तत्रादौ भस्ममर्दनम्" — वामहस्ते दक्षिणहस्तेन भस्म गृहीत्वा पश्चादुदकमिश्रणानन्तरं दक्षिणहस्तेन भस्म मर्दयेत् । तस्य मन्त्राः— ॐ अग्निरिति भस्म । वायुरिति भस्म । जलमिति भस्म । स्थलमिति भस्म । व्योमेति भस्म । सर्वꣳ ह्वा इदं भस्म । मन एतानि चक्षूंषि भस्मानीति ॥ " भस्माभिमन्त्रणम् " — ॐ त्र्यम्बकंयजामहे सुगन्धिंपुष्टिवर्द्धनम् । उर्व्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । १ $\frac{६०}{३}$ ॥ ॐप्रसद्यभस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने । सꣳसृज्य मातृभिष्ट्वंज्योतिष्मान्पुनरा सदः । २ $\frac{३८}{१२}$
" भस्मधारणम् " — ॐ त्र्यायुषंजमदग्नेः कश्यपस्यत्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषंतन्नोऽअस्तु त्र्यायुषम् । ३ $\frac{६२}{४}$ ॥ एतैर्मन्त्रैर्ललाटाद्यङ्गेषु भस्म धारयेत् ॥ " शिखाबन्धनम् " — अङ्गुष्ठमात्रां शिखां गायत्र्या नैर्ऋत्यां बध्वा । चिद्रूपिणि महामाये दिव्यतेजःसमन्विते । तिष्ठ देवि शिखाबन्धे तेजोवृद्धिं कुरुष्व मे ॥ ॐ मानस्तोके तनये मानऽआयुषि मानोगोषु मानोऽअश्वेषुरीरिषः । मा-

Digitized by Google

नो व्वीरान्रुद्रभामिनो व्वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वाहवामहे ॥ ॥ ४ $\frac{१६}{१६}$ ॥ "कण्ठे रुद्राक्षमालाधारणम्"– ॐ त्र्यम्बकं यजामहे० । ५ $\frac{६०}{३}$ ॥ "आचमनम्"– सन्ध्यायां स्मार्ताचमनं कुर्यात् । ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा। ॐ माधवाय नमः स्वाहा । इत्याचम्य । ॐ गोविन्दाय नमः– इति दक्षिणकरं प्रक्षाल्य। ॐ विष्णवे नमः ॐ मधुसूदनाय नमः —इति ओष्ठौ प्रक्षाल्य । ॐ त्रिविक्रमाय नमः– इति ओष्ठप्रोक्षणम् । ॐ वामनाय नमः– इत्युदकमभिमन्त्र्य। ॐ श्रीधराय नमः–इति वामकरं प्रक्षाल्य । ॐ हृषीकेशाय नमः– इति दक्षिणपादं प्रक्षाल्य। ॐ पद्मनाभाय नमः—इतिवामपादं प्रक्षाल्य। ॐ दामोदराय नमः–इति शिरसि प्रोक्षणम्। ॐ सङ्कर्षणाय नमः–इत्यधरोष्ठप्रोक्षणम् । ॐ वासुदेवाय नमः–इति दक्षिणनासापुटस्पर्शनम्। ॐ प्रद्युम्नाय नमः–इति वामनासापुटस्पर्शनम्। ॐ अनिरुद्धाय नमः–इति दक्षिणनेत्रस्पर्शनम्। ॐ पुरुषोत्तमाय नमः–इति वामनेत्रस्पर्शनम्। ॐ अधोक्षजाय नमः– इति दक्षिणकर्णस्पर्शनम्। ॐ नारसिंहाय नमः—इति वामकर्णस्पर्शनम्। ॐ अच्युताय नमः—इति नाभिस्पर्शनम् । ॐ जनार्दनाय नमः—इति हृदयस्पर्शनम्। ॐ उपेन्द्राय नमः—इति मस्तकस्पर्शनम्। ॐ हरये नमः—इति दक्षिणबाहुस्पर्शनम्। ॐ श्रीकृष्णाय नमः— इति वामबाहुस्पर्शनम् । इत्याचमनम् ॥ "प्राणायामः"— प्रणवपूर्वकद्वादशाक्षरीमहामन्त्रस्य परब्रह्म ऋषिः । परमात्मा देवता । दैवी गायत्री छन्दः । सप्तानां व्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपा ऋषयः । अग्निवायुसूर्यबृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवताः । गात्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यश्छन्दांसि । तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः। सविता देवता। गायत्री छन्दः।

Digitized by Google

तथा च । आपोज्योतिरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः यजुश्छन्दः । प्राणायामे विनियोगः— " ॐ नमो भगवते वासुदेवाय " इति मन्त्रेणात्मनः प्रदक्षिणमुदकं क्षिपेत् । ततः कनिष्ठिकाऽनामिकाभ्यां वामनासापुटं संपीड्य दक्षिणेन वायुं पूरयेत् । ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् ॐ तत्सवितुर्व्वरेण्यं भर्गोदेवस्य धीमहि । धियोयोनः प्रचोदयात् ॥ ६$\frac{३५}{३}$ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोमृतंब्रह्मभूर्भुवःस्वरोम् । ततोङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुटं सम्पीड्य । एवमुभयनासापुटनिरोधे सति । पुनः ॐ भूरित्यादिस्वरोमित्यन्तेनैकावृत्तिपठितेन कुम्भकं कृत्वा । ततः कनिष्ठानामिके विमुच्य । पुनः ॐ भूरित्यादिस्वरोमित्यन्तमेकावृत्या पठित्वा वायुं रेचयेदिति ॥ " पवित्रधारणम् "– ॐ पवित्रेस्थोवैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः * *७$\frac{११}{१}$* *तस्यते पवित्रपते पवित्रं पूतस्य यत्कामःपुनेतच्छकेयम् ॥ ८$\frac{४}{४}$ ॥ एतन्मन्त्रेण पवित्रधारणम् । जीवत्पितृकश्चेत्तेन कुशपवित्रार्थे हेमपवित्रं धार्यम् ॥ " हृदि पवित्रकरणम् "– ॐ विष्णुर्विष्णुः । ॐ वाग्वाक् । ॐ प्राणः प्राणः । ॐ चक्षुश्चक्षुः । ॐ श्रोत्रं श्रोत्रम् । ॐ नाभिः । ॐ हृदयम् । ॐ कण्ठः । ॐ मुखम् । ॐ शिरः । ॐ शिखा । ॐ बाहुभ्याम् यशो बलम् ॥ अपवित्रः पवित्रो वेत्यस्य वामदेव ऋषिः । मुखे विष्णुर्देवता । गायत्री छन्दः । हृदि पवित्रकरणे विनियोगः । अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ " सङ्कल्पः "– ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥ " भूप्रार्थना "– पृथिवीत्यस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः । कूर्मो देवता । सुतलं छन्दः । आसने विनियोगः । पृथिवि त्वया धृता लोका देवि

Digitized by Google

त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासन-
म् ॥ " भूतशुद्धिः "– अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसं-
स्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया । अपक्रा-
मन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम् । सर्वेषामविरोधेन स-
न्ध्याकर्म समारभे ॥ अनेन मन्त्रेण वामपादपार्ष्णिना त्रिवारं भूमिं
ताडयेत् । तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम । भैरवाय
नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ " मार्जनम् "– ॐ भूः पुनातु–
शिरसि । ॐ भुवः पुनातु– नेत्रयोः । ॐ स्वः पुनातु—कण्ठे ।
ॐ महः पुनातु– हृदये । ॐ जनः पुनातु—नाभ्याम् । ॐ
तपः पुनातु—पादयोः । ॐ सत्यं पुनातु— पुनः शिरसि । ॐ
खं ब्रह्म पुनातु– सर्वत्र । ॐ आपोहिष्ठामयोभुवं÷। ॐतानऽ-
ऊर्जेदंधातन । ॐमहेरणायचक्षसे ॥ ९$\frac{१४}{३६}$ ॥ ॐ योवं÷शिवतं-
मोरसं÷। ॐ तस्यभाजयतेहनं÷। ॐ ऊशतीरिव मातरं÷
॥ १०$\frac{१५}{३६}$ ॥ ॐ तस्माऽअरङ्गमामव÷ । यस्यक्षयायजिन्वथ ।
ॐ आपोजनयथाचनं ॥ ११$\frac{१६}{३६}$ ॥ शेषमुदकं भुवि क्षिपेत् ॥
" व्याहृतिपूर्वकं गायत्रीषडङ्गन्यासः "— ओङ्कारस्य ब्रह्मा
ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । प्रथमस्वरो बीजं । पञ्चमः
स्वरः शक्तिः । शिवं कीलकं विद्युद्वर्णं । न्यासे विनियोगः । ॐ
अङ्गुष्ठाग्रे तु गोविन्दं ॐ तर्जन्यां तु महीधरम् । ॐ मध्यमायां
हृषीकेशम् । ॐ अनामिक्यां त्रिविक्रमम् । ॐ कनिष्ठिक्यां
न्यसेद्विष्णुम् । ॐ करमध्ये तु माधवम् । ॐ करपृष्ठे हरिं विद्या-
न्मणिबन्धे जनार्दनम् ॥ एवं यः कुरुते जाप्यं तत्सर्वं चाक्षयं भवेत् ॥

ॐ भूः अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ भुवः तर्जनीभ्यां नमः । ॐ स्वः
मध्यमाभ्यां नमः । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं अनामिकाभ्यां नमः ।
ॐ भर्गोदेवस्यधीमहि कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ धियोयोनः
प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । ॐ भूः हृदयाय नमः ।

Digitized by Google

ॐ भुवः शिरसे स्वाहा। ॐ स्वः शिखायै वषट्। ॐ तत्सवितुर्व-रेण्यं कवचाय हुम्। ॐ भर्गोदेवस्यधीमहि नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐ धियोयोनःप्रचोदयात् अस्त्राय फट्॥ "अथ प्रणवन्यासः"— ॐ अकारं नाभौ। ॐ उकारं हृदये। ॐ मकारं मूर्ध्नि॥ "व्याहृतिन्यासः"—ॐ भूः पादयोः। ॐ भुवः जान्वोः। ॐ स्वः ऊर्वोः। ॐ महः जठरे। ॐ जनः कण्ठे। ॐ तपः मुखे। ॐ सत्यं शिरसि॥ "अक्षरन्यासः"— ॐ तकारं पादाङ्गुष्ठयोः। ॐ सकारं गुल्फयोः। ॐ विकारं जङ्घयोः। ॐ तुकारं जान्वोः। ॐ वकारं ऊर्वोः। ॐ रेकारं गुदे। ॐ णिकारं लिङ्गे। ॐ यकारं कट्याम्। ॐ भकारं नाभौ। ॐ गोकारं उदरे। ॐ देकारं स्तनयोः। ॐ वकारं हृदये। ॐ स्यकारं कण्ठे। ॐ धिकारं मुखे। ॐ मकारं तालुदेशे। ॐ हिकारं नासिकाग्रे। ॐ धिकारं नेत्रयोः। ॐ योकारं भ्रुवोर्मध्ये। ॐ द्वितीययोकारं ललाटे। ॐ नकारं पूर्वमुखे ॐ प्रकारं दक्षिणमुखे। ॐ चोकारं पश्चिममुखे। ॐ दकारं उत्तरमुखे। ॐ याकारं मूर्ध्नि। ॐ व्यञ्जनतकारं व्यापकं सर्वतो न्यसेत्॥ "शिरोन्यासः"—ॐ आपो गुह्ये। ॐ ज्योतिश्चक्षुषि। ॐ रसो वक्त्रे। ॐ अमृतं जानुनि। ॐ ब्रह्म हृदये। ॐ भूः पादयोः। ॐ भुवः नाभौ। ॐ स्वः ललाटे। ॐकारं मूर्ध्नि॥ "अथ आवाहनम्"—गायत्रीं त्र्यक्षरां बालां साक्षसूत्रकमण्डलुम्। रक्तवस्त्रां चतुर्हस्तां हंसवाहनसंस्थिताम्। श्री ऋग्वेदकृतोत्संगां सर्वदेवनमस्कृताम्। ब्रह्माणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम्। आवाहयाम्यहं देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात्। आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनि। गायत्रि छन्दसां मातर्ब्रह्मयोनि नमोऽस्तु ते॥ "अम्बुप्राशनम्"—सूर्यश्च-मेत्यस्य नारायण ऋषिः। सूर्यो देवता। अनुष्टुप छन्दः। अम्बु-

प्राशने विनियोगः। ॐ सूर्यश्चमा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यद्रात्र्या पापमकार्षम् । मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिश्ना । रात्रिस्तदवलुम्पतु । यत्किञ्चित् दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोनौ । सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ एतन्मन्त्रेण जलं प्राश्य । “ ततो द्विराचमनम् ”—ॐ केशवाय स्वाहा । ॐ नारायणाय स्वाहा। ॐ माधवाय स्वाहा । ॐ गोविन्दाय नमः । हस्तं प्रक्षाल्य ॥ “पुनश्च मार्जनम् ”— आपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः । मार्जने विनियोगः । ॐ आपोहिष्ठामयो भुवः० । ॐ योवः शिवतमो० । ॐ तस्माऽअरङ्गमा० । एतैर्मन्त्रैर्मार्जनं कुर्यात् ॥ “ जलावग्रहणम् ”—सुमित्रियादुर्मित्रिया इति द्वयोः प्रजापतिर्ऋषिः। आपो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । जलावग्रहणे विनियोगः । ॐ सुमित्रियानऽ आपऽ ओषधयꣳसन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तुयोस्मान्द्वेष्टियञ्च वयंद्विष्मः ॥ १३$\frac{२३}{३८}$ ॥ “ अघमर्षणम् ”—द्रुपदादिवेत्यस्य कोकिलराजपुत्र ऋषिः । आपो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । अघमर्षणे विनियोगः । ॐ द्रुपदादिव मुमुचानः । स्विन्नः स्नातोमलादिव । पूतंपवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ १४$\frac{२}{२०}$ ॥ अनेन मन्त्रेण सन्ध्योपयोगि जलं वामहस्ते गृहीत्वा तं न्युब्जेन दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य ॥ “ पापपुरुषनिरसनम् ”— ऋतंच सत्यंचेत्यस्याघमर्षण ऋषिः । भाववृत्तो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । उदकावघ्राणप्रक्षेपणे विनियोगः । ॐ ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः । समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोऽअजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ इतिमन्त्रेण तदाच्छादितं जलमवघ्राणपूर्वकं

Digitized by Google

वामभागे निक्षिपेत् ॥ " अर्घ्यदानम् "— ॐ भूर्भुवःस्वरिति महाव्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवायुसूर्या देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि । ॐ तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । गायत्री छन्दः । अर्घ्यदाने विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितु० । १५ ३५/३ ॥ ब्रह्मस्वरूपिणे सूर्यनारायणाय नमः इदमर्घ्यं दत्तं न मम ॥ अनेन प्रकारेण पद्मासनस्थित्या प्रातः सूर्याभिमुखं गन्धाक्षतपुष्पयुक्तानि त्रीण्यर्घ्याणि दद्यात् ॥ दत्तार्घ्ये उदकेन दक्षिणनासाचक्षुःश्रोत्रस्पर्शनं कुर्यात् ॥ [कालातिक्रमे सति ॐ आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् । १६ ४३/३३ ॥ अनेन मन्त्रेण चतुर्थार्घ्यं दद्यात् ।] ततः ॐ असावादित्यो ब्रह्म । अनेन मन्त्रेण प्रदक्षिणमुदकं क्षिपेत् ॥ आचम्य " ॥ " सूर्योपस्थानम् " उद्वयमुदुत्यमिति द्वयोः प्रस्कण्व ऋषिः । सूर्यो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । चित्रं देवानामित्यस्य कुत्साङ्गिरस ऋषिः । सूर्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । तच्चक्षुरित्यस्य दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः । सूर्यो देवता । उष्णिक् छन्दः । सूर्योपस्थाने विनियोगः । ॐ उद्वयन्तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १७ ३४/३८ ॥ उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । १८ ३१/३३ ॥ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ १९ ४६/१३ ॥ ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ २० २४/३७ ॥ " गायत्र्यावाहनम् "— तेजोसीत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः । आज्यं देवता । जगती छन्दः । यजगायत्र्यावाहने

विनियोगः । ** ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि । प्रियन्देवाना मनाधृष्टन्देव यजनमसि ॥ २१ $\frac{३१}{१}$ “ गायत्र्युपस्थानम् ”– तुरीयपदस्य विमल ऋषिः । परमात्मा देवता । गायत्री छन्दः । गायत्र्युपस्थाने विनियोगः । ॐ गायत्र्यस्येकपदी । द्विपदी । त्रिपदी चतुष्पद्यपद्यसि । नहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे सावदोम् ॥ “ गायत्रीरूपम् ”– तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । गायत्री छन्दः । वायव्यं बीजम् । चतुर्थं शक्तिः । पञ्चविंशतिर्व्यञ्जनानि कीलकम् । चतुर्थ पदम् । प्रणवो मुखम् । अग्निर्मुखम् । ब्रह्मा शिरः । विष्णुर्हृदयम् । रुद्रः कवचम् । परमात्मा शरीरम् । श्वेतवर्णा साङ्ख्यायनगोत्रा षट्स्वराः । सरस्वती जिह्वा पिङ्गाक्षी त्रिपदा गायत्री । अशेषपापक्षयार्थे जपे विनियोगः ॥ “ गायत्रीध्यानम् ”–मुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैस्त्रीक्षणैर्युक्तामिन्दुनिबद्धरत्नमुकुटां तत्त्वात्मवर्णात्मिकाम् । गायत्रीं वरदाभयाङ्कुशकशाशुभ्रं कपालं गुणं शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥ “ सूर्यनारायणप्रार्थना ”– ध्येयः सदा सवितृमण्डमलध्यवर्त्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥ सूर्यमण्डलगं विष्णुं ध्यात्वा विष्णुप्रीत्यर्थं अमुकसंख्याकगायत्रीजपमहं करिष्ये । नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् । “ गायत्रीप्रार्थना ”–अजरे अमरे चैव ब्रह्मयोनिर्नमोऽस्तु ते॥ब्रह्मशापाद्विमुक्ता भव । विश्वामित्रशापाद्विमुक्ता भव । वसिष्ठशापाद्विमुक्ता भव ॥

‘ “ गायत्रीशापविमोचनम् ”– अस्य श्री ब्रह्मशापविमो- ’
‘ चनमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः । भुक्तिमुक्तिप्रदा ब्रह्मशापविमोच- ’
‘ नी गायत्रीशक्तिर्देवता । गायत्री छन्दः । ब्रह्मशापविमोच- ’

Digitized by Google

'नार्थे जपे विनियोगः। गायत्रीं ब्रह्मेत्युपासीत यद्रूपं ब्रह्मवि-'
'दो विदुः। तां पश्यन्ति धीराः सुमनसा वाचामग्रतः। ॐ'
'वेदान्तनाथाय विद्महे हिरण्यगर्भाय धीमहि। तन्नो ब्रह्म'
'प्रचोदयात्॥ ॐ देवी गायत्री त्वं ब्रह्मशापाद्विमुक्ता भव॥'
'अस्य श्री वसिष्ठशापविमोचनमन्त्रस्य निग्रहानुग्रहकर्त्ता व-'
'सिष्ठ ऋषिः। वसिष्ठानुगृहीता गायत्रीशक्तिर्देवता। विश्वो-'
'द्भवा गायत्री छन्दः। वसिष्ठशापविमोचनार्थे जपे विनियो-'
'गः। ॐ सोहमर्कमयं ज्योतिरात्मज्योतिरहं शिवः। आत्म-'
'ज्योतिरहं शुक्रः सर्वज्योती रसोस्म्यहम्॥ इत्युक्त्वा योनिमुद्रां'
'प्रदर्श्य गायत्रीत्रयं पठित्वा॥ ॐ देवी गायत्री त्वं वसिष्ठशा-'
'पाद्विमुक्ता भव॥ अस्य श्री विश्वामित्रशापविमोचनमन्त्रस्य'
'नूतनसृष्टिकर्त्ता विश्वामित्र ऋषिः। विश्वामित्रानुगृहीता'
'गायत्रीशक्तिर्देवता। वाग्देहा गायत्री छन्दः। विश्वामित्र-'
'शापविमोचनार्थे जपे विनियोगः। गायत्रीं भजाम्यग्निमुखीं'
'विश्वगर्भां यदुद्भवाः। देवाश्चक्रिरे विश्वसृष्टिं तां कल्याणी-'
'मिष्टकरीं प्रपद्ये। यन्मुखान्निसृतोऽखिलवेदगर्भः। शापयुक्ता'
'तु गायत्री सफला न कदाचन। शापादुत्तरिता सातु'
'भुक्तिमुक्तिफलप्रदा॥ इति शापविमोचनं कृताकृतम्॥ "अथ'
'गायत्र्यस्त्रोपाहरणम्"॥ अस्य गायत्र्यस्त्रोपाहरणमन्त्रस्य'
'ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः। ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि।'
'क्रियामयं वपुः। परात्परशक्तिर्देवता। हं बीजम्। संशक्तिः।'
'सोहं कीलकम्। अस्त्रोपसंहरणार्थे जपे विनियोगः। ॐ ब्र-'
'ह्मतेजोज्वालामालिनीं देवीं ह्रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ॐ वि-'
'ष्णुतेजोज्वालामालिनीं देवीं ह्रीं तर्जनीभ्यां नमः। ॐ रुद्र-'
'तेजोज्वालामालिनीं देवीं ह्रूं मध्यमाभ्यां नमः। ॐ अग्नि-'
'तेजोज्वालामालिनीं देवीं ह्रैं अनामिकाभ्यां नमः। ॐ ज्ञान-'

Digitized by Google

'तेजोज्वालामालिनीं देवीं ह्रौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ॐ सत्य-'
'तेजोज्वालामालिनीं देवीं ह्रः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। ब-'
'हुरूपिणि गायत्रि दिव्यसन्ध्ये सरस्वति॥ अजरे अमरे देवि'
'ब्रह्मयोनि नमोऽस्तु ते। इति गायत्र्यस्त्रोपाहरणं कृताकृतम्॥'

सुमुखं संपुटं चैव विततं विस्तरं तथा। द्विमुखं त्रिमुखं चैव चतुःपञ्चमुखं तथा। षण्मुखाधोमुखं चैव व्यापकाञ्जलिकं तथा। शकटं यमपाशं च ग्रन्थितं चोन्मुखोन्मुखम्। प्रलम्बं मुष्टिकं चैव मत्स्यः कूर्मो वराहकम्। सिंहाक्रान्तं महाक्रान्तं मुद्गरं पल्लवं तथा॥ एता मुद्रा न जानाति गायत्री निष्फला भवेत्। (तस्मादाचार्येणाध्येतृणामेताश्चतुर्विंशतिर्मुद्रा इतिकर्तव्यतयावश्यमेव शिक्षणीयाः। तेन गायत्री सुप्रतिष्ठिता सफला च भवति॥) जपमालां वस्त्राच्छादितां नाभिदेशे धृत्वा॥ गायत्रीजपः कार्यः। प्रणवस्य ब्रह्मा ऋषिः। परमात्मा देवता। गायत्री छन्दः। व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः। अग्निवायुसूर्या देवताः। गायत्री छन्दः। सर्वपापक्षयार्थे गायत्रीमन्त्रजपे विनियोगः॥ "गायत्रीजपः"– ॐ भूर्भुवः स्वः। ॐ तत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहि। धियोयोनः प्रचोदयात्। ॐ २२$\frac{३५}{३}$॥ "तथोत्तरं धेनुमुद्रा"– सुरभिर्ज्ञानयोनी च मत्स्यः कूर्मोऽथ पङ्कजम्। लिङ्गं निर्वाणकं चैव जपान्तेऽष्टौ प्रदर्शयेत्॥ (आचार्येण एता अप्यष्ट मुद्राः शिक्षणीयाः)॥ "सूर्यप्रदक्षिणा"– विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रस्य विश्वकर्मा भौवन ऋषिः। विश्वकर्मा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः। सूर्यप्रदक्षिणायां विनियोगः। ॐ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्। सम्बाहुभ्यांधमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देवएकः २३$\frac{१९}{१७}$॥ "सूर्यादिदिग्देवतानां नमस्काराः"– एकचक्र इत्यस्य नारायण ऋषिः। सूर्यो देवता। उष्णिक् छन्दः। सूर्यनमस्कारे विनियोगः। एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः

Digitized by Google

कनकभूषितः । स मे भवतु सुप्रीतः पद्महस्तो दिवाकरः ॥ ॐ गायत्र्यै नमः । ॐ सावित्र्यै नमः । ॐ सन्ध्यायै नमः । ॐ सरस्वत्यै नमः ॐ पूर्वे इन्द्राय नमः । ॐ आग्नेय्यां अग्नये नमः । ॐ दक्षिणस्यां यमाय नमः । ॐ नैर्ऋत्यां निर्ऋतये नमः । ॐ पश्चिमे वरुणाय नमः । ॐ वायव्यां वायवे नमः । ॐ उत्तरस्यां कुबेराय नमः । ॐ ईशान्यां ईश्वराय नमः । ॐ ऊर्ध्वायां दिशि ब्रह्मणे नमः । ॐ अधस्ताद्विष्णवे नमः ॐ अनन्ताय नमः ॥ " जपनिवेदनम् " देवागातुविद इत्यस्य मनसस्पतिर्ऋषिः । वातो देवता । विराट् छन्दः । जपनिवेदने विनियोगः । ॐ देवागातुविदो गातुंवित्त्वा गातुमित । मनसस्पतइमन्देव यज्ञꣳस्वाहा वातेधाः ॥ २४२१/८ ॥ "जपार्पणम् "—अनेन प्रातःसन्ध्याङ्गभूतेनामुकसंख्याकेन अथवा यथाशक्ति गायत्रीमन्त्रजपाख्येन कर्मणा श्रीभगवान् ब्रह्मस्वरूपी सूर्यनारायणः प्रीयतां न मम ॥ " प्रार्थना "—यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् । तत्सर्वं क्षम्यतां देवि काश्यपप्रियवादिनि ॥ " सन्ध्याविसर्जनम् "—उत्तरे शिखरे इत्यस्य कश्यप ऋषिः । सन्ध्या देवता । अनुष्टुप् छंदः । सन्ध्याविसर्जने विनियोगः । उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतमस्तके । ब्राह्मणेभ्यो विनिर्मुक्ता गच्छ देवि यथासुखम् ॥ " गोत्रप्रवरोच्चारणम् "—अमुकगोत्रोत्पन्नोऽहं अमुकप्रवरान्वितोऽहं शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनवाजसनेयशाखाध्यायी अमुकशर्माऽहं इत्युच्चारयेत् ॥ (" यथोदाहरणम् "— गौतमगोत्रोत्पन्नोऽहं गौतमाङ्गिरसऽआयासेति त्रिप्रवरान्वितोऽहं शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनवाजसनेयशाखाध्यायी नारायणभट्टशर्माऽहमिति) ॥ " अभिवादनम् "—भो आचार्य त्वां अभिवादयामि । भो वैश्वानर त्वां अभि० । भो सूर्यचन्द्रमसौ युवां अभि० । भो याज्ञवल्क्य त्वां अभि० । भो ई-

Digitized by Google

श्वर त्वां अभि० ॥ आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥ ततो द्विराचमनम् ॥ "ईश्वरस्तुतिः"–यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ "अर्पणम्"– अनेन प्रातःसन्ध्योपासनाख्येन कर्मणा श्रीभगवान् परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॐ विष्णवे नमः । इतित्रिः ॥ "शिखामुक्तिः"– ब्रह्मपाशसहस्रेण रुद्रशूलशतेन च । विष्णुचक्रसहस्रेण शिखामुक्तिं करोम्यहम् ॥ पुनः शिखाबन्धनं तूष्णीम् ॥ सन्ध्यादेवपूजातर्पणादौ धृतं कुशपवित्रं तत्तत्कर्मसबन्धि जलतीर्थादिकं च तुलसीमूले पवित्रस्थले वा विसर्जयेत् ॥ इति प्रातःसन्ध्याप्रयोगः ॥

१४४. "गायत्रीतर्पणम्"– गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । गायत्री छन्दः । गायत्रीतर्पणे विनियोगः । ॐ भूः ऋग्वेदपुरुषं तर्पयामि । ॐ भुवः यजुर्वेदपुरुषं त० । ॐ स्वः सामवेदपुरुषं त० । ॐ महः अथर्ववेदपुरुषं त० । ॐ जनः इतिहासपुराणपुरुषं त० । ॐ तपः सर्वागमपुरुषं त० । ॐ सत्यम् सत्यलोकपुरुषं त० । ॐ भूः भूर्लोकपुरुषं त० । ॐ भुवः भुवर्लोकपुरुषं त० । ॐ स्वः स्वर्लोकपुरुषं त० । ॐ भूः एकपदां गायत्रीं त० । ॐ भुवः द्विपदां गायत्रीं त० । ॐ स्वः त्रिपदां गायत्रीं त० । ॐ भूर्भुवःस्वः चतुष्पदां गायत्रीं त० । ॐ उषसीं त० । ॐ गायत्रीं त० । ॐ सावित्रीं त० । ॐ सरस्वतीं त० । ॐ वेदमातरं त० । ॐ पृथिवीं त० । ॐ अजां त० । ॐ कौशिकीं त० । ॐ सांकृतीं त० । ॐ सर्वजितं त० ॥ इति गायत्रीतर्पणम् ॥ एतत्कृताकृतमस्ति ॥

१४५. "अथ कात्यायनादिपरिशिष्टसूत्रोक्तत्रिकालसन्ध्याप्रयोगः" "भस्मधारणम्"– ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः–ललाटे ।

Digitized by Google

कश्यपस्य त्र्यायुषम्–ग्रीवायाम् । यद्देवेषु त्र्यायुषम्–दक्षिणांसे । तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् हृदये ॥ “ आचमनम् ”– ॐ आमागन्यशसासꣳसृज वर्चसा । तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टं तनूनाम् ॥ “ प्राणायामः ”–ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् ॐ तत्सवितु० १$\frac{३५}{३}$ ॥ ॐ आपोज्योती रसोमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ॥ एवं त्रिवारं प्राणायामः कर्त्तव्यः ॥ “ न्यासः ”–वाङ्म आस्येऽस्तु–मुखं कराग्रेण स्पृशेत् । नसोर्मे प्राणोऽस्तु–तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां नासारन्ध्रद्वयं स्पृशेत् । अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु–अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां चक्षुर्द्वयं स्पृशेत् ॥ कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्तु–मध्यमाङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणकर्णं स्पृशेत् । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्तु–मध्यमाङ्गुष्ठाभ्यां वामकर्णं स्पृशेत् ॥ बाह्वोर्मे बलमस्तु–कराग्रेण दक्षिणबाहुं स्पृशेत् । बाह्वोर्मे बलमस्तु–कराग्रेण वामबाहुं स्पृशेत् । ऊर्वोर्मे ओजोऽस्तु–युगपद्धस्तेनोरू स्पृशेत् । अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह– शिरःप्रभृति पादान्तानि सर्वाङ्गान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालभते ॥ “ सङ्कल्पः ”–ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःसन्ध्योपासनमहं करिष्ये– ॥ “ अर्घ्यम् ”– सुपुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं प्रक्षिप्य–ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवि० २$\frac{३५}{३}$ इति गायत्रीमन्त्रेणार्घ्यत्रयं दद्यात् ॥ “ सूर्योपस्थानम् ”– ॐ उद्वयंतमसस्परिस्वꣳपश्यन्तऽउत्तरम् । देवंदेवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ ३$\frac{२४}{३८}$ ॐ उदुत्यंजातवेदसं देवंवहन्ति केतवः दृशेविश्वाय सूर्यम् ॥ ४$\frac{३१}{३३}$ ॥ ॐ चित्रन्देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षꣳ सूर्यआत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ ५$\frac{४६}{३३}$ ॥ ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येमशरदः शतंजीवेमशरदः शतꣳशृणयाम शरदः शतंप्रब्रवाम शरदः शतमदीनाःस्याम शरदः शतंभूयश्च शरदः शतात् ॥ ६$\frac{२४}{३७}$ ॥ “गायत्रीमन्त्रजपः”– गायत्र्या च यथा-

Digitized by Google

शक्ति ॥ "उपस्थानम्"– ॐ विभ्राड् बृहत्० १७ ॥ ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः० १६ ॥ ॐ यदेवाग्रतः० ६ ॥ ॐ यदेतन्मण्डलं तपति० १३ ॥ इत्युपस्थाय प्रदक्षणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् ॥ "अर्पणम्"–अनेन यथाशक्ति गायत्रीजपादिकृतेन ब्रह्मस्वरूपी सविता देवता प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति कात्यायनादिपरिशिष्टसूत्रोक्तत्रिकालसन्ध्याप्रयोगः समाप्तः ॥

१४६. "सायंप्रातर्होमः." कात्यायनसूत्रे—उद्धरेति यजमानो ब्रूयात् । सायंप्रातरग्निहोत्रे गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणमनस्तमितानुदितयोः प्रत्यङ्मुखो वा सायं निदध्यात्तस्मिन्सायंप्रातर्होममेके । नित्यो दक्षिणाग्निः सर्वेगतश्रियः सदा वाहरणमेकेषामुपवसथेन वावसिते वा तस्मिन्पचेयुरमाꣳसं पात्रकाभावे गोः पयोधिश्रपितं वै ब्रूयात्तद्ब्राह्मणं पाययीत वै ब्रूयादन्तरेणापराग्निं गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः पत्नी च पूर्ववदपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति कुशान्वा परिस्तरणं वा सर्वेषां प्रागुदग्भिरुदगग्रान्दक्षिणाग्रान् करोतीति श्रुतेराहवनीयं पर्युक्ष्योदधारान्निनयत्यागार्हपत्याच्चं च ततो दक्षिणाग्निं जुहुते च धारावर्ज्यम् ॥ १२ ॥ अग्निहोत्रीं दोहयति । पुंवत्सामशूद्रेण स्थाल्यामार्यकृत्यामूर्ध्वकपालायां दक्षिणतः प्राचीमुदीचीं वा पूर्वेणाहवनीयमाहृत्य गार्हपत्येधिश्रपयत्युत्तरतो निरूह्याङ्गारानेवमन्यत्रापि होमार्थस्याहरणं दक्षिणेन वौषधं तृणेनावज्योत्यासिच्यापः पुनरवज्योत्य निधाय त्रिरुद्वासयत्युदगस्तमिते जुहोति वैकंकतꣳस्रुक्स्रुवं प्रतप्य पाणिना संमार्ष्टि पुनः प्रतप्योन्नेष्यामीत्याहो ३ मुन्नयेति यजमान-

---

१, २, ३ एते क्रमेण सप्तदश, षोडश, षट्च मन्त्रा रुद्राध्याये द्रष्टव्याः ॥
४ एतद्ब्राह्मणं सूर्योपस्थाने द्रष्टव्यं ॥

Digitized by Google

स्तिष्ठंश्चतुरः स्रुवानुन्नयति स्थाल्यां परिशिनष्टि तद्ब्राह्मणः पि-
बेदुपरि समिधं धारयन्वार्क्षीमध्यधिगार्हपत्यादाहवनीयꣳ हरति
मुखमात्रे धारयन् मध्ये निगृह्योद्गृह्योपविश्य समिधमादधात्यग्नि-
ज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीꣳ स्वर्ग्याꣳ स्वर्गायोपदधामि भा
स्वतीमिति प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति सजूरिति वाग्निर्वर्च
इति ब्रह्मवर्चसकामस्य कूर्चे निधाय गार्हपत्यमवेक्षते होष्यन्न-
स्मिस्तूष्णीमुत्तरां भूयसीं भूयिष्ठꣳ स्रुचि द्विः प्रकम्प्य निदधा-
त्युपमृज्य स्रुचं कूर्चे निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति
दक्षिणत उत्तानमप उपस्पृश्येतरयोश्च पुष्टिकामः स्थाल्याः स्रुवे-
णेह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाꣳ रमयतु प्रजापतिः ॥ अग्नये
गृहपतयेरयिमते पुष्टिपतये स्वाहेति गार्हपत्ये तूष्णीम् द्वितीया-
मग्नयेन्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नौ तूष्णीम् द्वितीयामना-
मिकया द्विः प्राश्नात्युत्सृप्य निर्लेढ्याचम्योत्सिञ्चति देवांजि-
न्व पितॄंजिन्व तृतीयामुदुक्षति सप्तर्षीन् जिन्वेति चतुर्थीं कूर्च-
स्थाने त्रिर्निषिञ्चत्यग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा पृथिव्या अमृतं
जुहोमि स्वाहामृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति स्रुक् स्रुवमाहवनीये
प्रतप्य निदधाति समिध आदधाति सर्वेषु यथा पर्युक्षितꣳ स-
मिदसि समिद्धोमे अग्ने दीदिहि समेद्धा ते अग्नेदीद्यासमिति
वाग्यतो दोहप्रभृत्याहोमात् ॥ १४ ॥ क्षीरहोताचेत्प्रातर्जुहोति ।
अनुदिते तरणावपराग्निं गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणं गार्हपत्यं
परीत्योपविशति यजमानः पत्नी च यथा देशमप आचामति
वृष्टिरसि वृश्चमे पाप्मानꣳ सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यं मयि व्रत-
मिति वाचं विसृज्य पुनराचामति विद्युदसिविद्युन्मे पाप्मानं जह्य-
पोवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोषु मे व्रतमित्युन्नयामीत्याह
प्रातः प्राक्सꣳस्थꣳसमित्पर्युक्षणं धारा चोभयत्र वाग्निशब्दे सू-
र्यो रात्र्युषसाङ्क्तेति वा ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः प्रथमास्त-

Digitized by Google

मिते पर्युदयं च स्वर्गकामस्य तमोऽभ्यये सायं जुहुयाद्वियति प्रातरायुःकामस्यान्तः पशौ पशुकामस्य सायंप्रातः शयाने श्रीकामस्य प्रातः प्रथमसमिद्धे हूयमाने प्रजासु निहत्येव सहसान्नमश्नतो भूयिष्ठार्चिषि गृहीत्वेव सहसा प्रदीप्ततमे श्रीयशस्कामस्यार्चिः प्रत्यवाये मैत्रेणां नमत्स्यतोङ्गारेषु चाकश्यमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा यवाग्वा ग्रामकामस्तण्डुलैर्बलकामो दध्नेन्द्रियकामोनधिश्रयणं च श्रुतिसामर्थ्याभ्यां घृतेन तेजस्कामः संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगे सायंप्रातर्वा दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु सायंप्रातराहवनीयस्यासनोपस्थाने शय्यासनं वा गार्हपत्येसंव्रजन्मनसोपस्मृत्य दक्षिणाग्निमनशित्वा प्रातर्मुहूर्त्तꣳ सभासनꣳ सभ्यस्य भस्मोद्धृतमुपेयात्स्वयं वा जुहुयादुपवसथे नियम उपवसथे नियमः ॥ १५ ॥

१४७. पा० गृ० सूत्रे—परिचरणमस्तमितानुदितयोर्दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वाग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायꣳ सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः पुमाꣳसौ मित्रावरुणौ पुमाꣳसावश्विनावुभौ । पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमाꣳसं वर्त्ततां मयि पुनः स्वाहेति पूर्वां गर्भकामा ॥ ९ ॥ राज्ञोक्षभेदे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यꣳ संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति नानामन्त्राभ्यामन्यद्यानमुपकल्प्यतत्रोपवेशयेद्राजानꣳ स्त्रियं वा प्रतिक्षत्र इति यज्ञान्तेनात्वाहार्षमिति चैतया धुर्यो दक्षिणा प्रायश्चित्तिस्ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥ पक्षादिषु स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशाय च वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्राशनान्ते

Digitized by Google

बाह्यतः स्त्रीबलिꣳ हरति नमः स्त्रियै नमः पुꣳसे वयसे नमः शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापिनां पतये नमो ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उत वारण्ये तेभ्यो नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रजां मे ददत्विति शेषमद्भिः प्लाव्य ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १२ ॥

१४८. "होमप्रकारः" स्मृतिः— अन्यैःशतहुताद्धोमादेकदा स्वहुतो वरम् । शिष्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ॥ पुत्रैः शतहुताद्धोमादेक आत्महुतो वरम् । तस्मात्सदैव होमं तु प्रकुर्वीत स्वयं द्विजः ॥ कात्यायनः—असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना । द्वयोरप्यसमक्षं तु भवेद्धुतमनर्थकम् । निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा । प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो वृथा नैवाचरेत्कचित् । यावन्नापैति लौहित्यं तावत्सायं तु हूयते । प्रातः सूर्योदयात्पूर्वं प्रायश्चित्तमतः परम् । पौर्णमास्यात्यये हव्यं होतव्यं यदहर्भवेत् । तदहर्जुहुयादेवममावास्यात्ययेऽपि च ॥ मरीचिः— शरीरार्तिर्भवेद्यत्र द्रव्यार्तिर्वा प्रजायते । तथान्यास्वपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते ॥ अनातुरोऽप्रवासी च विरोगो निरुपद्रवः । पक्षहोमं तु यो दद्यात्साचारो व्यतितव्रतः । पक्षहोमं प्रकुर्वीत प्रवसन्नग्निमान्पदे । पञ्चयज्ञविधानं तु लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥ परेणाग्नौ हुते स्वार्थे परस्याग्नौ हुते स्वयम् । पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च । अन्वष्टकाख्ययज्ञे च नवान्नप्राशने तथा । इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यादेकान्नेन चरुः स्मृतः । पक्षहोमं तु यो दत्वाऽकस्माच्चैव निवर्तितः । होमं पुनः प्रकुर्वीत न वासौ दोषभाग्भवेत् । प्रवासी नाग्निहोत्री च त्रिपञ्चाशीति सप्त च । दातव्यो होम एकाहे सायंप्रातः पृथक् पृथक् ॥ कात्यायनः—कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम् । व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति वेद्यं त्रिधा बुधैः ॥ स्मृत्यन्तरे—हविष्यान्नं तिला माषा नीवारा व्रीहयो यवाः । इक्षवः शालयो मुद्गाः पयो दधि घृतं मधु। हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः । व्रीहीणामप्यलाभे तु दध्ना वा पयसापि वा । यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकल्पतः । यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥ बृहस्पतिः—प्रस्थं धान्यं चतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्तित-

Digitized by Google

म्। तिलानां तु तदर्धं स्यात्तदर्धं स्याद्घृतस्य च ॥ **बौधायनः**— व्रीहीणां च यवानां च शतमाहुतिरिष्यते इति ॥

* १ × २

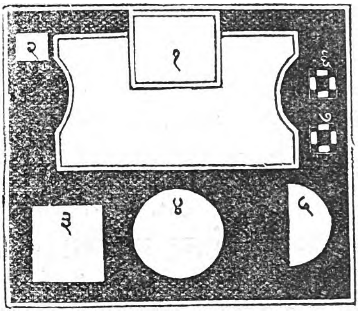

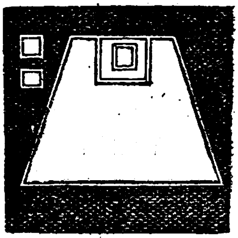

१४९. **"अथाग्निहोत्रशालाकुण्डरचनाप्रकारः." कुण्डतत्त्वप्रदीपे बलभद्रसूरिणोक्तः । यथा**— ब्राह्मीमविभ्रंशवतीं परीक्ष्य संशोध्य भूमिं सुसमां समुच्चाम् । प्रगृह्य तस्यामनुलिप्य शालां कृत्वा निदध्याद्दृढमाद्यशङ्कुम् ॥ प्राचीं ततःपूर्ववदुक्तयुक्त्या संसाध्य देशे परितः प्रशस्ते। नर्यस्य विश्वाद्विगुणाङ्गुलादि व्यासार्द्धमित्याविलिखेत्सुवृत्तम्॥ तन्मध्यचिन्हाद्वसुविक्रमेषु वैकादशद्वादशसु स्वमत्या। वारांस्य मध्यं परिकल्प्य कुर्यात्कुण्डं चतुष्कोणमरत्निमात्रम् ॥ मध्यश्च नर्याहवनीययोस्तु विभज्य षोढाप्यथ सप्तधा वा। लब्धांशकागंतुसमं त्रिधात्तमंशं च हित्वा परदक्षिणेऽग्नि ॥ अग्नेरुदक् सार्द्धनवाङ्गुलेस्मिन् यूकेषुभिर्वर्द्धितभूस्थशङ्कौ । एकोनविंशाङ्गुलिभिर्यवैकयूकाद्वयव्यासदलेन वृत्तम् ॥ विलिख्य पूर्वापरसंस्थजीवां कृत्वा च हित्वोत्तरकार्मुकं हि। याम्याद्भवेत्कुण्डमथर्यसंज्ञं सभ्यं सभायां चतुरस्रमुक्तम् ॥ उपासनं चैवमथो गृहान्तः कुण्डद्वयं नर्यमिवोक्तवद्वा । उपर्युपर्यर्पितमेखलाभिस्त्रिभिस्त्रिभिः सर्वखरेषु भित्तिः ॥ वेदाङ्गुलोच्चाभिरथो विदध्याद्गुवश्च तारुयङ्गुलविस्तृताभिः । ऋजुं द्विपाशां षडरत्निदीर्घां विचिन्हि-

---

टीप— * १ आहवनीयकुण्डम्। २ आवसथ्यकुं०। ३ सभ्यकुं०। ४ गार्हपत्यकुं०। ५ दक्षिणाग्निकुं०। ६ ब्रह्मासनम्। ७ यजमानासनम्। × स्मार्तकुण्डम्।

Digitized by Google

तां पञ्चसु मध्यभागे ॥ हस्तद्वयेऽप्यङ्गुलषट्कचिन्हे ह्यष्टादशेषु त्रिषु लक्षिता च । प्राचीभवादाहवनीयशङ्कोः पश्चादरत्नौ प्रतिमुच्य शङ्कुम् ॥ पाशद्वयं सम्प्रतिमुच्य शङ्कोर्विकर्षयेदङ्गुलषट्कचिन्हम् । पाश्चात्यहस्तद्वयरज्जुचिन्हे शङ्कू च याम्योत्तरगौ निखेयौ ॥ तच्छ्रोणियुग्मं त्वथ-पूर्वपाशादष्टादशाङ्केन विकृष्य रज्जुम् । अग्निशयोढं सयुगं तथास्याच्छङ्कुद्वयात्सार्द्धकरस्य चिन्हे ॥ सूत्रार्पणात्कोणचतुष्टये तु क्षेत्रं भवेत्ताद्विषमं हि वेद्याः । पूर्वार्द्धशङ्कोरथ चापरार्द्धं यावच्च कोणौ परिवेष्टय रज्वा ॥ अर्द्धौ कृतां तामनुवेष्टय शङ्कू याम्योत्तरौ मध्यगतौ निखेयौ । तुरीयभागेन दलीकृताया रज्जोः पृथुत्वादथवापि शङ्कोः ॥ वृत्तार्द्धमानेन च संग्रहौ तु कृत्वा खनेत् त्र्यङ्गुलवेदिमध्यम् । वितानपूर्वापरसौम्यदिक्षु द्वारैर्युतं शंस्यगृहं पुरस्तात् ॥ याम्येन्द्रदिग्द्वारगृहं द्वयोश्च श्वभ्रं च भस्मोद्धरणाय कुर्यात् । एवं हविर्यज्ञविधौ वितानकुण्डानि साध्यानि समानि सद्भिः ॥ इत्यग्निहोत्रशालाकुण्डविधिः ॥

१५० "यज्ञपात्राणि." कात्यायनसूत्रे—ऋचो यजूꣳषि सामानि निगदा मन्त्रास्तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षं मिथः संबद्धं.... वैकङ्कतानि पात्राणि खादिरः स्रुवः स्फ्यश्च पालाशी जुहूराश्वत्थ्युपभृद्वारणान्यहोमसंयुक्तानि बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बला हꣳसमुखप्रसेका मूलदण्डा भवन्त्यरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः स्फ्योऽस्याकृतिरादर्शाकृतिः प्राशित्रहरणं चमसाकृति वा चात्वालोत्करावस्तरेण सञ्चरः प्रणीतोत्कराविष्टिषु ॥ ३ ॥ "कातीये"– यज्ञपात्राणि सर्वाणि वैकङ्कतानि । यथा– उलूखलमुसलकूर्चेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्रीशम्याशृतावदानाभ्र्युपवेषान्तर्धानकटप्राशित्रहरणषड्वर्तब्रह्म यजमानासनहोतृषदनादीनि ॥ एतानि वारणान्यहोमसंयुक्तानि ॥ यैः पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्वाणि वारणानि भवन्तीत्यर्थः ॥

Digitized by Google

१ २ ३ ४

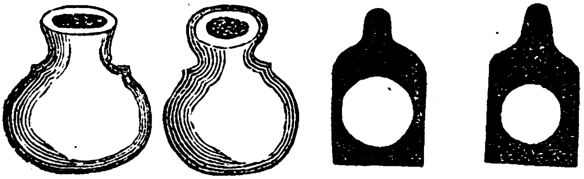

१५१ "पात्राकृतयः." कातीये—(१) "आज्यस्थाली" तैजसी वा मृन्मयी वा प्रकीर्तिता । द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णा प्रादेशोच्चा शुभा स्मृता, ॥ आज्यस्थालीसमानैव (२) "चरुस्थाली" प्रशस्यते, ॥ (३) "प्रणीता" वारणा ग्राह्या द्वादशाङ्गुलसंमिता । खातेन हस्ततलवदाकृत्या पद्मपत्रवत्, ॥ (४) "पुरोडाशस्य पात्री" तु

५ ६ ७ ८ ९ १०

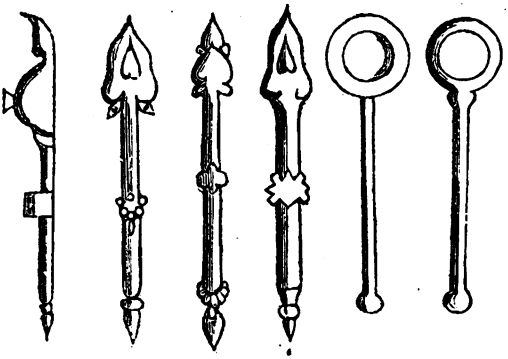

चतुरस्रा समानतः। खातेन वर्तुलेनैव युता यज्ञे प्रशस्यते, ॥ (५) खादिरो बाहुमात्रस्तु "जुहूस्रुक्संज्ञकः" स्रुवः । अरत्निमात्रो हंसास्यो वर्तुलोङ्गुष्ठपर्ववत् । अर्धपर्वप्रणाल्या च युक्तो नासाकृतिर्भवेत्, ॥ (६) "उपभृत्स्रुक्," (७) "ध्रुवास्रुक्च," (८) "पुष्करस्रुक्" तथैव च, । (९) "अग्निहोत्रस्य हवणी," तथा (१०) "वैकङ्कतः" स्रुवः, । एते चान्येच बहवः स्रुवभेदाः प्रकीर्तिताः ।

Digitized by Google

११ १२ १३ १४ १५

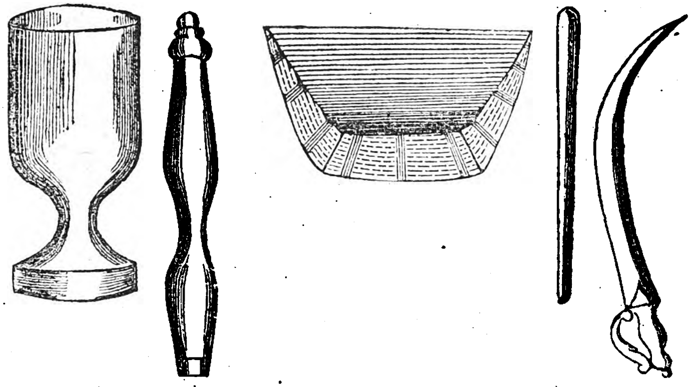

वर्तुलास्याः शङ्कुमुखाः पर्वखाताः समानकाः ॥ (११) "**उलूखलं**" च (१२) "**मुसलं**" स्वायत्ते सुदृढे तथा । इच्छाप्रमाणे भवतः, (१३) "**शूर्पं**" वैणवमेव च,॥ **अन्यच्च**—खादिरं मुसलं कार्यं पालाशः स्यादुलूखलः । यद्वोभौ वारणौ कार्यौ तदभावेऽन्यवृक्षजौ, ॥ (१४) "**शम्या**" प्रादेशमात्री स्या, त्खादिरः (१५) "**स्फ्यः**" प्रकीर्तितः, । खड्गाकारोऽरत्निमात्रो वज्ररूपो मखे स्मृतः, ॥ अङ्गुष्ठप-

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२

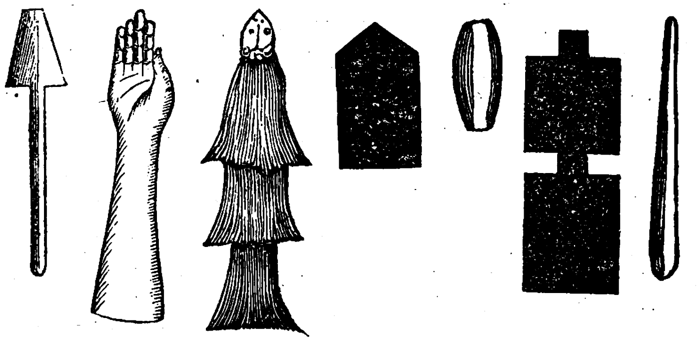

र्वमात्रं तु तीक्ष्णाग्रं पृथुवक्रकम् । (१६) "**शृतावदानं**" प्रादेशमात्रं दीर्घमुदाहृतम्, ॥ (१७) "**उपवेषो**" ऽरत्निमात्रो हस्ताकारस्तु खादिरः, ॥ कौशः (१८) "**कूर्चो**" बाहुमात्रो मकराकार उच्यते, ।

Digitized by Google

इच्छाप्रमाणा तु (१९) "दृषत्प्रोक्ता" पाषाणसंभवा, । (२०) "उ-पलो" वर्तुलः प्रोक्तो वितस्तिपरिमाणकः, । षडङ्गुलप्रमाणं तु (२१) "षड्वर्तं" चतुरस्त्रकम् । तथाचोभयतःखातं वारणं तत्प्रचक्षते, ॥ (२२) "अभ्रि," स्तीक्ष्णमुखा ज्ञेया खादिरारत्निसंमिता, । अश्व-त्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा

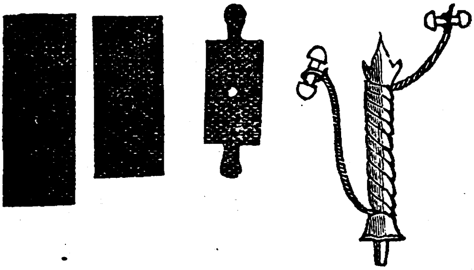

उदीची चोर्ध्वगापि वा । (२३) "अरणी" तन्मयी ज्ञेया, तन्मध्ये (२४) "चोत्तरारणिः," । यदत्र सारवत्काष्ठ (२५) "मोबिली" ति प्रशस्यते, । संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते । अ-भावे त्वशमीगर्भादाहरेदविलम्बितः । चतुर्विंशाङ्गुला दीर्घा विस्तारेण षडङ्गुला । चतुरङ्गुलमुत्सेधा अरणिर्याज्ञिकैः स्मृता । मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा ह्यग्राच्च द्वादशाङ्गुलम् । अन्तरं देवयोनिः स्यात्तत्र मथ्यो हुताशनः । मूर्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी । अङ्गुष्ठमात्रा-ण्येतानि द्व्यङ्गुलं वक्ष उच्यते । अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं तथा। एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ बस्तेर्द्वौ च गुह्यके । ऊरू जङ्घे च पादौ च एष्वेकैकं यथाक्रमम् । अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः । यद्गुह्यमिति हि प्रोक्तं देवयोनिः स उच्यते । तस्यां यो जायते व-न्हिः स कल्याणकृदुच्यते । प्रथमे मन्थने ह्येष नियमो नोत्तरेषु च,॥ अष्टाङ्गुलः (२६) "प्रमन्थः" स्याच्चात्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम्, । ओबिली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम्, ॥ गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्वृत्त-

Digitized by Google

मनंशकम् । व्यामप्रमाणं (२७) "नेत्रं" स्या,त्तेन मथ्यो हुताशनः । चात्रबुध्ने प्रमन्थाग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणैः ॥ (२८) " अन्तर्धान-

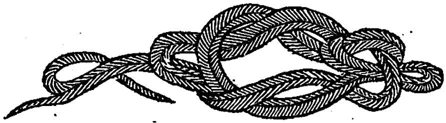
२७

कटः" प्रोक्तो द्वादशाङ्गुलसंमितः । अर्धचन्द्रसमाकारः किंचिदुच्छ्रि-तशीर्षकः, ॥ प्रोक्ता (२९) "**हविर्धानपात्री**" विपुला द्वादशाङ्गुला।

२८
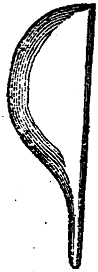
२९

३०

३१
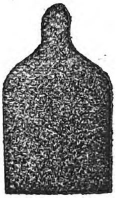
३२

पिष्टपात्री च सैवोक्ता चतुरस्रा प्रकीर्तिता, ॥ (३०) "**प्राशित्रहरणं**" चान्यत्कीर्तितं द्वादशाङ्गुलम्, । चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः । त्र्यङ्गुलस्तु भवेत्स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः । पलाशाद्वा

३३
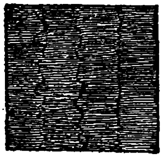
३४
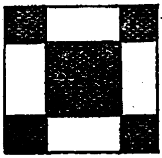
३५
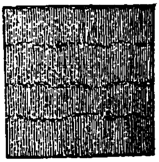
३६
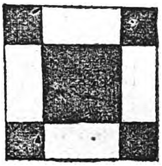

वटाद्वान्यवृक्षाद्वा (३१) "**चमसाः**" स्मृताः, ॥ (३२) "**इडापात्री**" तथा चान्यारत्निमात्रा प्रकीर्तिता, ॥ (३३) "**यजमानासनं,**" (३४) "**पत्न्या आसनं**" च पृथक्पृथक्, । (३५) "**होत्रासनं,**"

तथा (३६) "**ब्रह्मासनं**" विस्तारयोगतः । अरत्निमात्राण्येतानि कथितानि मनीषिभिः । (३७) "**यजमानस्य पात्री**" च (३८) "**प-**

३७ ३८ ३९

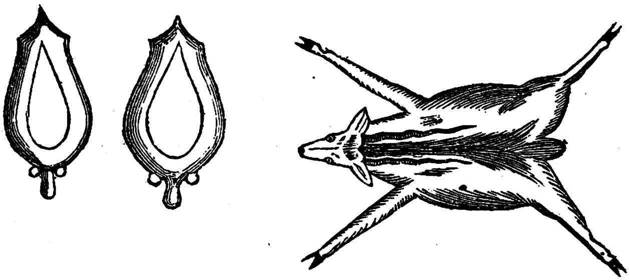

त्नीपात्री" तथैव च, । मखे (३९) "**कृष्णाजिनं**" ग्राह्यं तदखण्डं विशिष्यते, ॥

१९२ "**इध्मादिविचारः.**" **कातीये**—इध्मस्तु द्विगुणः कार्यः **परिधिस्त्रिगुणः** स्मृतः । स्मार्ते प्रादेश इध्मो वा द्विगुणः परिधिस्ततः । **समित्पवित्रं वेदं** च त्रयं प्रादेशसंमितम् ॥ अष्टादशसंख्यसमित्क एकविंशतिसंख्यसमित्को वा अरत्निमात्रः पालाशो वा इध्मः कार्यः । पालाशाभावे वैकङ्कतः कार्यः । तदभावे काश्मर्यमयः । काश्मर्यः श्रीपर्णवृक्षः । तदभावे बैल्वो वा औदुम्बरो वा खादिरो वा ॥ "**यज्ञियवृक्षाः**" **वायुपुराणे**— पलाशफल्गुन्यग्रोधाः प्लक्षाश्वत्थविकङ्कताः। उदुम्बरस्तथा बिल्वश्चन्दनो यज्ञियाश्च ये । सरलो देवदारुश्च शालश्च खदिरस्तथा । समिदर्थे प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः । ग्राह्याः कण्टकिनश्चैवं यज्ञिया एव केचन । पूजिताः समिदर्थेषु पितॄणां वचनं यथा ॥ "**समिधाविचारः.**" **कात्यायनः**— नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित्स्थूलतमा क्वचित् । न निर्मुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता॥ "**समिधाप्रमाणम्**"— प्रादेशान्नाधिका नोना न च शाखासमायुता । न त्वग्घीना न निर्वीर्या होमेषु तु विजानता ॥ "**इध्मार्थे समिद्ग्रहणम्.**" **मित्रपरिशिष्टे**— पर्णाश्वत्थखदिररोहितकोदुम्बराणां तदलाभे सर्ववनस्पतीनां तिन्दुकधवलाम्रनिम्बराजवृक्ष-

Digitized by Google

शाल्मल्यरत्नकपित्थकोविदारबिभीतकश्लेष्मातकसर्वकण्टकवृक्षविवर्जितम् ॥ "**यज्ञार्थेऽग्राह्यवृक्षाः.**" **वायुपुराणे**— निवासा ये च कीटानां लताभिर्वेष्टिताश्च ये । अयज्ञिया गर्हिताश्च वल्मीकैश्च समावृताः । शकुनीनां निवासाश्च वर्जयेत्तान् महीरुहान् । अन्यांश्चैवंविधान् सर्वान् यज्ञियांश्च विवर्जयेत् ॥ **अग्राह्यसमिधः**"— विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः ससुषिराः कृशाः । दीर्घाः स्थूला घुणैर्दुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशकाः ॥ "**ग्राह्यसमिधः.**" प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च यागेषु पातिताः । शान्त्यर्थेषु प्रशस्तार्द्रा विपरीता जिघांसति ॥

१९३ "**अग्निप्रज्वलनम्.**" **आपस्तम्बः**— न कुर्यादग्निधमनं कदाचिद्व्यजनादिना । मुखेनैव धमेदग्निं धमन्या वेणुजातया । (नाग्निं मुखेनेति तु यल्लौकिके योजयन्ति तत्) ॥

१९४ "**होमनिषेधः.**" **हरिहरभाष्ये**— क्षुत्तृट्क्रोधसमायुक्तो हीनमन्त्रो जुहोति यः । अप्रवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि । स्वल्पे रूक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके । ऊर्द्ध्वे काष्ठैश्च संपूर्णे फूत्कारवति पावके । कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् । आहुतीर्जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्ध्रुवम् ॥

१९५ "**प्रैषपद्धतिः.**" **ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधः**— ऋचो यजूंषि सामानि प्रैषाश्चैते मन्त्रसंज्ञाः । तत्र ऋग्वेदसामवेदयोस्तु मन्त्रा उच्चैः प्रयोज्याः । यजुर्वेदमन्त्रा उपांशु प्रयोज्याः ॥

१९६ "**अग्निहोत्रफलम्**" **गृह्यकाण्डे**—नावसथ्यात्परो धर्मो नावसथ्यात्परं तपः । नावसथ्यात्परं दानं नावसथ्यात्परं धनम् । नावसथ्यात्परं श्रेयो नावसथ्यात्परं यशः । नावसथ्यात्परा सिद्धिर्नावसथ्यात्परा गतिः । नावसथ्यात्परं स्थानं नावसथ्यात्परं व्रतम् ॥

१९७ "**ब्राह्मणभोजनम्.**" **यज्ञपार्श्वे**—गर्भाधानादिसर्वेषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश । आवसथ्ये चतुर्विंशदग्न्याधाने शतात्परम् । आग्रायणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दश पञ्च वा । सहस्रं भोजयेत्सोमे ब्राह्मणानां शतं पशौ । चातुर्मास्येषु चत्वारि शतानि च सुरामखे । अयुतं वाजपेये च अश्वमेधे चतुर्गुणम् ॥ **कात्यायनः**— ब्रह्मणे द-

Digitized by Google

क्षिणा देया या यत्र परिकीर्त्तिता । कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् । यावता बहु भोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णेन जायते ॥

१५८ "अथ पृष्ठोदिविविधानम्." परिशिष्टम्—अथातो धर्मजिज्ञासा केशान्तादूर्ध्वमपत्नीकऽउच्छिन्नाग्निरनग्निको वा प्रवासी ब्रह्मचारी चान्वग्निरिति ग्रामादग्निमाहृत्य पृष्ठोदिवीत्यधिष्ठाप्य समित्तमिति द्वाभ्यामुपस्थानं व्याहृतिभिस्त्रिभिश्च सावित्र्या प्रज्वाल्य ताᳫंसवितुस्तत्सवितुर्विश्वानिदेवसवितरिति पुनस्त्वेति समिन्ध्य पूर्ववदक्षतैर्हुत्वा पाकं पचेत्तत्र वैश्वदेवं कुर्याद्ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये विश्वेभ्यो देवेभ्योऽग्नये स्विष्टकृत इत्युपस्पृश्य पूर्ववद्बलिकर्म नैवं कृते वृथा पाको भवति । न वृथा पाकं पचेन्न वृथा पाकमश्नीयादत्र पिण्डपितृयज्ञपक्षाद्याग्रयणानि कुर्यात् ॥ इति कात्यायनोक्तं पृष्ठोदिविविधानपरिशिष्टम् ॥

१५९ "कुण्डसंस्कारादिकर्म." पारस्करः—परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत् प्रोक्ष्य निरूप्याधिश्रित्य पर्यग्निं कुर्यात् स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यादाज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुपयमनकुशानादाय समिधोभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादेष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः पर्यग्निकरणं वा कर्त्तव्यम् शृते वारत्रयस्याप्युक्तत्वात् ॥

१६० "अग्निनामानि." ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधः—आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते पञ्च वह्नयः ॥

१६१ "अथश्रौतः स्मार्तः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमप्रयोगः." तत्रादौ श्रौतः सायंहोमः । कर्ता स्नात्वाचम्य* प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीतये उद्धरणपूर्वकममुकद्रव्येण सा-

---

* श्रौताचमनं तु देव्यास्त्रयः पादाः ३ आपोहिष्ठेति नव पादाः ९ सप्त व्याहृतयो ७ देवीपादत्रयं ३ द्वेधा विभक्तं देवीशिरश्चेति २ चतुर्विंशति स्थानानि ।

यंप्रातरग्निहोत्रं होष्यामि । तत्रेदानीं सायमग्निहोत्रं होष्यामीति संकल्प्य । गार्हपत्याग्नेः सभ्यस्य चोद्धरणं कृत्वा आहवनीयकुण्डे दक्षिणाग्निकुण्डे च पञ्च भूसंस्काराः कार्याः । ते यथा— वज्रं गृहीत्वा १ दर्भैः परिसमुह्य २ गोमयोदकेनोपलिप्य ३ वज्रेणोल्लिख्य ४ अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामुद्धृत्य ५ उदकेनाभ्युक्षणं । ततो गार्हपत्यकुण्डादाग्निमाहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्नयेत् । एवं गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यसंज्ञकानां चतुर्णां (श्रौताग्नीनां) प्रदीपनं कृत्वानन्तरमावसथ्यस्यो-(स्मार्तस्य) द्धरणं कार्यम् । ततः अन्तरेणाग्निं गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः पत्नी च यथादेशं । अप आचामत उभौ । **वृष्टिरसि वृश्चमे पाप्मानꣳ सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यमयी व्रतम्** । ततो द्विराचमनम् । अपरेणाहवनीयं मकराकारकूर्चं निदधाति । ततस्तमाहवनीयाग्निं निबद्धैः कुशपरिस्तरणैः कुशैर्वा पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च प्रागुदगग्रतः परिस्तीर्य । इतरथा वृत्तिः । एवं गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः परिस्तरणं कार्यं । पयोहोमे गां धुक्ष्व । गार्हपत्यस्योत्तरतः पृथक्कृतेष्वङ्गारेषु तां दुग्धस्थालीमधिश्रपयति । तृणेनावज्योत्यासिच्यापः पुनरवज्योत्य त्रिरुद्वासयत्युदक् । तण्डुलहोमे तु गां धुक्ष्वेत्यादेरभावः। आदौ गार्हपत्यस्य पर्युक्षणं । गार्हपत्यादुदकधारां निनयत्याहवनीयम् । आहवनीयं पर्युक्ष्य । वैकङ्कतꣳ स्रुक्स्रुवं प्रतप्य । पाणिना संमार्ष्टि । पुनः प्रतप्य । **उन्नेष्यामि ॐ उन्नय ।** यजमानस्तिष्ठन् । चतुरः स्रुवानुन्नयति । प्रथमः । द्वितीयः । तृतीयः । चतुर्थः । स्रुग्दण्डोपरि समिधं धारयन्नुत्थाय । अध्यधि गार्हपत्यादाहवनीयꣳहरति । मुखमात्रे धारयन् । मध्ये निगृह्य । उद्गृह्य । उपविश्य । समिधमादधाति । **अग्निं ज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीꣳ स्वर्ग्याꣳ स्वर्गायोपदधामि भास्वतीं । प्रदीप्तामभिजुहोति** । दक्षिणं जान्वाच्य । ॐ **स॒जूर्दे॒वेन॑ । सवि॒त्रास॒जूरा॒त्र्येन्द्र॑वत्या । जु॒षा॒णोऽअ॒ग्निर्वे॑तु॒ स्वाहा॑ ।** * * $\frac{१०}{३}$॥ चतुर्थांशं हुत्वा । **इदमग्नये न मम ।** स्रुचं कुशेषु निधाय गार्हपत्यमवेक्षते । होष्यन्यसिस्मिन् उत्तरां भूयसीम् । ॐ **उपांशु प्रजापतये**

Digitized by Google

उच्चैः स्वाहा। इदं प्रजापतये न मम। स्रुचं द्विः प्रकम्प्य कूर्चे निदधाति। ॐ नमो देवेभ्यः। ॐ स्वधा पितृभ्यः। अप उपस्पृश्य। इतरयोश्च पुष्टिकामः स्थाल्या स्रुवेण। ॐ इह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजा ँ् रमयतु प्रजापतिः अग्नये गृहपतेरयिमते पुष्टिपतये स्वाहा। इदमग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये न मम। ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम। दक्षिणाग्नौ। तूष्णीं समित्प्रक्षेपः। ॐ अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहा। इदमग्नयेऽन्नादायान्नपतये न मम। ॐ प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये न मम। स्रुचिस्थं हुतद्रव्यशेषं पात्रान्तरे गृहीत्वा। भक्षणार्थं बहिर्गत्वा अनामिकया। द्विः प्राश्नाति। पात्रस्यास्वादनं (उत्सृज्य निर्लेढि) आचम्य द्विः। आहवनीयसमीपमागत्य स्रुच्युदकं पूरयित्वा। उत्सिञ्चति। आहवनीयोत्तरतः। ॐ देवाञ्जिन्व। पुनः पूर्य। ॐ पितृञ्जिन्व। दक्षिणतः पुनः पूर्य। उदुक्षति। ॐ सप्तऋषीञ्जिन्व। ईशान्ये पुनः पूर्य। कुशेषु स्थाने त्रिर्निषिञ्चति। प्राक्संस्थम्। ॐ अग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा। ॐ पृथिव्या अमृतं जुहोमि स्वाहा। ॐ अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा। स्रुक्स्रुवमाहवनीये प्रतप्य। कुशेषु निदधाति। समिधमादधाति। सर्वेषु यथा पर्युक्षितम्। ॐ समिदसि समिद्धोमे अग्ने दीदिहि समिद्धाते अग्ने दीद्यासम्॥ आहवनीयसमीपमागत्य तिष्ठन्। आदौ गार्हपत्यस्योपस्थानम्। "उपस्थानम्"— ॐ भूर्भुवं॑स्व॒ः। सुप्र॒जाः॑। प्र॒जाभिः। स्या ँ् सुवीरो। व्वीरैः॑। सुपोष॑ं। पोषैः * * १ ३७/३ ॥ उपविश्य। महेन्द्रायाहवनीयाय नमः। गार्हपत्य। ॐ भूर्भुवः स्वः सुप्र० । * * २ ३७/३ ॥ शय्यासनम्। वा गार्हपत्ये। ॐ यमायराज्ञे गार्हपत्याय नमः। ततः पूर्ववत् धारावर्ज्यम्। पर्युक्षणम् (वाग्विसर्जनम्) उभौ स्वासने उपविश्य। आचम्य। ॐ विद्युदसि विद्यमे पाप्मानं जह्ययपोवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यश्चोषु मे व्रतम्। द्विराचम्य। विष्णवे नमः। सञ्चरविमोकः। गा-

Digitized by Google

र्हपत्यपश्चादुपविश्य । ॐ नडाय नैषधाय अन्वाहार्यपचनाय नमः । अनश्नुते साङ्गमनाय सभ्यायनमः । असतेपांसुपाय भस्मोद्वापाय नमः । नर्य भस्म परब्रह्म यतो मुक्तिप्रसाधकम् । तयोरेकतरं सेव्यं संसारभयनाशनम् ॥ यत्कर्मणात्य० ॥ नमस्तेगा०॥ नमः सभ्याव० ॥ चतुर्भि० ॥ यस्यस्मृ० ॥ "अर्पणम्"— अनेन (यजमानानुज्ञया) अमुकद्रव्येण श्रौतसायंहोमाख्येन कर्मणा भगवान् श्रीयज्ञपुरुषः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तसद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ "विशेषप्रार्थना"—ॐ इदंव्वि० । ३$\frac{१५}{५}$ ॥ ॐ त्रीणिप० । ४$\frac{४३}{३४}$ ॥ ॐ तद्विष्णोः० । ५$\frac{५}{६}$ ॥ ॐ तद्विप्रा० । ६$\frac{४४}{३४}$ ॥ ॐ व्विष्णोर० । ७$\frac{२१}{५}$ ॥ ॐ त्र्यायुष० । ८$\frac{६२}{४}$ ॥ भस्म ललाटे धारयेत् ॥ ॐ नमो ब्र० अ० । ॐ नमः पृ० । ॐ नमः ओ० । ॐ नमो वाचे । ॐ नमो वा० । ॐ नमो विष्णवे महते करोमि । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति श्रौतः सायंहोमः ॥

१६२ "अथ श्रौतप्रातर्होमः"— स्नानं कृत्वा । "पञ्च भूसंस्काराः"— वज्रं गृहीत्वा । दर्भैः परिसमुह्य । गोमयोदकेनालिप्य । वज्रेणोल्लिख्य । अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामुद्धृत्य । उदकेनाभ्युक्ष्य । इदमाहवनीयस्य । एवं दक्षिणाग्नेः ॥ उद्धरेति यजमानो ब्रूयात् । आचम्य । सुमुखश्चेत्यादि० । देशकालौ संकीर्त्य ॥ "संकल्पः"— ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीतये उद्धरणपूर्वकममुकद्रव्येण प्रातरग्निहोत्रं होष्यामि ॥ "उद्धरणम्"— अन्तरेणापराग्निं गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः पत्नी च यथादेशम् । अप आचामत उभौ । ॐ वृष्टिरसि वृश्चमे पाप्मानᳪ सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यमयी व्रतम् । ततो द्विराचमनम् । अपरेणावहनीयं कूर्चं निदधाति । आहवनीयस्य परिस्तरणम् । कुशैः परिस्तरणैर्वा पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरश्च प्रागग्रमुदगग्रंच परिस्तीर्य । एवं गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः परिस्तरणं । पयोहोमे गां धुक्ष्व । तण्डुलहोमे गां धुक्ष्वेत्यादेरभावः (केचित्तु उदकधारां निनयंति) । गार्हपत्य-

Digitized by Google

स्योत्तरतः पृथक्कृतेष्वङ्गारेषु तां दुग्धस्थालीमधिश्रपयति । तृणेनावज्योत्य । आसिञ्चापः । पुनरवज्योत्य । त्रिरुद्वासयत्युदक् । ततो गार्हपत्यस्य पर्युक्षणम् । ततो दक्षिणाग्नेः पर्युक्षणम् । गार्हपत्यादुदकधारां निनयत्याहवनीयम् । आहवनीयं पर्युक्ष्य । वैकङ्कत७ स्रुक् स्रुवं प्रतप्य । पाणिना संमार्ष्टि पुनः प्रतप्य । **उन्नेष्यामि ॐ उन्नय ॐ उन्नय** । यजमानस्तिष्ठन् । चतुरः स्रुवानुन्नयति । प्रथमः । द्वितीयः तृतीयः चतुर्थः । स्रुग्दण्डोपरि समिधं धारयन्नुत्थाय । अध्यधि गार्हपत्यादाहवनीय७ हरति । मुखमात्रे धारयन् । मध्ये निगृह्य । उद्गृह्य । उपविश्य । समिधमादधाति । **सूर्य्यो ज्योतिषं त्वा व्वायुमतीं स्वर्ग्या७ स्वर्गायोपदधामि भास्वतीं ।** प्रदीप्तामभिजुहोति ॥ दक्षिणं जान्वाच्य । **ॐ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहा अग्निर्व्वर्च्चोज्योतिर्व्वर्च्चः स्वाहा सूर्य्यो व्वर्च्चोज्योतिर्व्वर्च्चः स्वाहा । ज्योतिः सूर्य्यः सूर्य्यो ज्योतिः स्वाहा** । १.३/२ ॥ * * । **सजूर्द्देवेनसवित्रा सजूरुषसेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्य्यो व्वेतु स्वाहा** । २ १०/३ ॥ चतुर्थांशं हुत्वा । **इदं सूर्याय न मम** । स्रुचं कुशेषु निधाय गार्हपत्यमवेक्षते । होष्यन्यसिस्मिन् उत्तरां भूयसीम् **ॐ उपांशु प्रजापतये उच्चैः स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम** । स्रुचं द्विः प्रकम्प्य । निदधाति । **ॐ नमो देवेभ्यः । ॐ स्वधा पितृभ्यः** । अप उपस्पृश्य इतरयोश्च पुष्टिकामः स्थाल्याः स्रुवेण । **ॐ इह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजा७ रमयतु प्रजापतिः अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वाहा । इदमग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये न मम । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम ।** दक्षिणाग्नौ । तूष्णीं समित्प्रक्षेपः । **ॐ अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहा । इदमग्नयेऽन्नादायान्नपतये न मम । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम** । स्रुचिस्थं हुतद्रव्यम् । शेषं पात्रान्तरे गृहीत्वा । भक्षणार्थं बहिर्गत्वा अनामिकया द्विः प्रश्नाति । पात्रस्यास्वादनं (उत्सृज्य निर्लेढि) आचम्य द्विः । आहवनीयसमी-

Digitized by Google

पमागत्य स्रुच्युदकं पूरयित्वा उत्सिञ्चति । आहवनीयोत्तरतः ॐ देवाञ्जिन्व । पुनः पूर्य । ॐ पितॄञ्जिन्व । दक्षिणतः पुनः पूर्य । उदुक्षति । ॐ सप्त ऋषीञ्जिन्व । ईशान्ये पुनः पूर्य । कुशेषु स्थाने त्रिर्निषिञ्चति । प्राक्संस्थम् । ॐ अग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा । ॐ पृथिव्याऽअमृतं जुहोमि स्वाहा । ॐ अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा । स्रुक्स्रुवमाहवनीये प्रतप्य । कुशेषु निदधाति । समिधमादधाति । सर्वेषु यथा पर्युक्षितम् ॥ ॐ समिदसिसमिद्धोमे अग्नेदीदिहिसमिद्धा ते अग्ने दीद्यासम् ॥ आहवनीयसमीपमागत्य तिष्ठन् । आदौ गार्हपत्यस्योपस्छानम् ॥ उपस्थानम्— ॐ भूर्भुवःस्वः सुप्रजाः प्रजाभिस्याᳪ सुवीरो व्वीरैः सु पोषः पोषैः ÷ । * * ॥ २ ३७/३ ॥ उपविश्य । महेन्द्रायाहवनीयाय नमः । गार्हपत्य । ॐ भूर्भुवःस्वः सु० ॥ ४ ३७/३ ॥ शय्यासनं वा गार्हपत्ये । ॐ यमाय राज्ञे गार्हपत्याय नमः । ततः पूर्ववत् धारावर्ज्यम् पर्युक्षणम् । (वाग्विसर्जनम्) उभयोः । स्वासने उपविश्य । आचम्य । ॐ विद्युदसिविद्यमे पाप्मानं जह्यपोवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यङ्गोषु मे व्रतम् ॥ द्विराचम्य । विष्णवे नमः । सश्वरविमोकः । गार्हपत्यपश्चादुपविश्य । ॐ नडाय नैषधाय अन्वाहार्यपचनाय नमः । अनश्नुते साङ्गमनाय सभ्याय नमः । असते पांसुपाय भस्मोद्वापाय नमः । नर्यभस्म परब्रह्म यतो मुक्तिप्रसाधकम् । तयोरेकतरं सेव्यं संसारभयनाशनम् ॥ यत्कर्मणात्यरीरिचं यद्वान्यूनमिहाकरम् । अग्निᳪ स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टᳪ सुहुतं करो तु स्वाहा ॥ नमस्ते गार्हपत्याय नमस्ते दक्षिणाग्नये । नमऽआहवनीयाय महावेद्यै नमो नमः ॥ नमः सभ्यावसथ्याभ्यां नमस्ते परमात्मने । विश्वबोधप्रबोधाय नमस्ते श्रौतवह्नये ॥ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ यस्य स्मृत्या० ॥ " अर्पणम् "— अनेन (यजमाना-

नुज्ञया) अमुकद्रव्येण श्रौतप्रातर्होमाख्येन कर्मणा भगवान् श्रीयज्ञपुरुषः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ " विशेषप्रार्थना "— ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधानिदधे पदम् । समूढमस्य पाᳬंसुरे स्वाहा ॥ ५ $\frac{१५}{५}$ ॥ ॐ त्रीणिपदा व्विचक्रमे व्विष्णुर्ग्गोपा ऽअदाभ्यः । अतो धर्म्माणि धारयन् ॥ ६ $\frac{४३}{३४}$ ॥ ॐ तद्विष्णोः परमम्पदᳬं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् ॥ ७ $\frac{५}{६}$ ॥ ॐ तद्विप्रासो व्विपन्यवो जागृवाᳬंसः समिन्धते । व्विष्णोर्यत्परमम्पदम् ॥ ८ $\frac{४४}{३४}$ ॥ ॐ व्विष्णोरराटमसि व्विष्णोः श्नप्त्रेस्थो व्विष्णोः स्यूरसि व्विष्णो ध्रुवोसि । व्वैष्णवमसि व्विष्णवेत्वा ॥ ९ $\frac{२१}{५}$ ॐ त्र्यायुषंजमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषन्तन्नोऽअस्तु त्र्यायुषम् ॥ १० $\frac{६२}{४}$ ॥ भस्म ललाटे धारयेत् ॥ ॐ नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमि ॥११॥ ॐशान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति श्रौतप्रातर्होमः ॥

१६३ "अथ सायमौपासनपरिचरणम्." (आवसथ्ये सायं होमः) स्नात्वा आचम्य प्राणानायम्य ॥ " सङ्कल्पः "— ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीतये उद्धरणपूर्वकममुकद्रव्येण सायंप्रातरौपासनपरिचरणं करिष्यामि । तत्रेदानीं सायमौपासनपरिचरणं करिष्ये ॥ इति सङ्कल्प्य उद्धरणं कुर्यात् ॥ यजमानः पत्नी च यथादेशम् । आप आचामत उभौ । " पात्रोपकल्पनम् "— उपयमनकुशाः समिधस्तिस्रः मणिकोदकं होमद्रव्यं च । उपयमनकुशानादाय तिष्ठन् समिधोऽभ्याधाय मणिकोदकेनाग्नेः प्रदक्षिणं पर्युक्षणम् । वेणुनलिकया प्रदीप्तकरणम् ॥ ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम ॥ उत्थाय— " उपस्थानम् "— ॐ समास्त्वाग्नऽऋतवो वर्धयन्तु संव्वत्सराऽऋषयो जानिसत्या । संदिव्येन दीदिहिरोचनेन विश्वाऽआभाहि प्रदि-

Digitized by Google

शश्वतस्त्वं । १ १/२७ ॥ सञ्चेद्ध्यस्वाग्ने प्रचबोधयैनमुच्चत्तिष्ठ महते
सौभगाय । माचं रिषदुपसत्तातेऽअग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु
मान्ये । २ २/२७ ॥ त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणाऽइमे शिवोऽअग्ने संवर-
णेभवानः । सपत्नहानोऽ अभिमातिजिच्चस्वेगयेजागृह्यप्रयुच्छन् ।
३ ३/२७ ॥ इहैवाग्नेऽअधिधारया रयिमात्वा निक्रन्पूर्वचितो निकारि-
णः । क्षत्रमग्ने सुयममस्तुतुभ्यमुपसत्ता वर्द्धतान्तेऽअनिष्टृतः ।
४ ४/२७ ॥ क्षत्रेणाग्ने स्वायुःसꣳरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व ।
सजातानाम्मध्यमस्थाऽएधि । राज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहीह ।
५ ५/२७ ॥ अतिनिहोऽअति स्रिधोत्यचित्ति मत्यरातिमग्ने । वि-
श्वाह्यग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्यꣳ सहवीराꣳ रयिन्दाः ।
६ ६/२७ ॥ अनाधृष्यो जातवेदाऽ अनिष्टृतो विराडग्ने क्षत्रभृद्दी-
दिहीह । विश्वाऽआशाः प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियः शिवेभिरद्यप-
रि पाहिनोवृधे । ७ ७/२७ ॥ बृहस्पते सवितर्बोधयैनꣳसꣳशितश्चि-
त्सन्तराꣳसꣳ शिशाधि । वर्द्धयैनं महते सौभगाय विश्वेऽ-
एन मनुमदन्तु देवाः । ८ ८/२७ ॥ अमुत्रभूयादधयद्य मस्यबृहस्पते
अभिशस्ते रमुञ्चः । प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने ।
भिषजाशचीभिः । ९ ९/२७ ॥ ॐ सदसस्पतिमद्भुतम्प्रियमिन्द्रस्य
काम्यम् । सनिम्मेधामयासिषꣳस्वाहा ।१० १३/३२ ॥ यांमेधांदेवग-
णाः पितरश्चोपासते । तयामामद्य मेधयाग्ने मेधाविनंकुरु स्वाहा ।
११ १४/३२ ॥ मेधामेव्वरुणो ददातुमेधामग्निः प्रजापतिः । मेधामि-
न्द्रश्च व्वायुश्च मेधान्धाता ददातुमे स्वाहा । १२ १५/३२ ॥ इदंमे ब्रह्म-
चक्षत्रञ्चोभे श्रियमश्नुताम् । मयिदेवा दधतुश्रियमुत्तमान्तस्यै
ते स्वाहा । १३ १६/३२ ॥ ॐ अग्नेनय । सुपथाराये ऽ अस्मान्विश्वा-
नि देवव्वयुनानि विद्वान् । युयोद्ध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते
नमऽउक्तिं विधेम १४ ३६/५ ॥ ॐ तनूपाऽअग्ने । सितन्वंमे पा
ह्यायुर्दाऽअग्ने स्यायुर्मेदेहि व्वर्च्चोदाऽअग्ने । सिव्वर्चोमेदेहि

Digitized by Google

अग्नेयन्मे तन्वाऽऊनंतन्मऽआपृण । १५$\frac{१७}{३}$ ॥ श्रद्धां० । १६ ॥ काण्डद्व० । १७ । अपुत्राः० । १८ ॥ चतुर्भि० । १९ ॥ प्रमादा० । २० ॥ कालेव० । २१ ॥ सर्वेपि० । २२ ॥ यस्य स्मृ० । २३ ॥ ॐ त्र्यायुषं० । २४ ॥ भस्म ललाटे धारयेत् ॥ "प्रार्थना"—ॐ नमोब्र०॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ "अर्पणम्"—अनेन (यजमानानुज्ञया) सायमौपासनपरिचरणाख्येन कर्मणा भगवान् यज्ञरूपी श्रीमहाविष्णुः प्रीयतां न मम ॥ विष्णवे नम इति त्रिः ॥ इति सायमौपासनपरिचरणम् ॥

१६४. "अथ प्रातरौपासनपरिचरणम्." (आवसथ्ये प्रातर्होमः)— स्नानं कृत्वा आचम्य प्राणानायम्य ॥ "सङ्कल्पः"— ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं उदकसिद्ध्यर्थं मणिकोदकं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पश्चादुद्धरणं कुर्यात् ।"उद्धरणम्"—आपोरेवतीति परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः। आपो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः। उदकासेके विनियोगः— ॐ आपोरेवति क्षयथा हिवस्वक्रतञ्चर भृताम्रतञ्चराय स्वस्छश्च पत्नी सरस्वती वयोधाः । १ $\frac{\text{सौत्रमन्त्रः ॥}}{\text{पा० गृ० सू०}}$ आपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषिः। आपो देवता। गायत्री छन्दः। उदकासेके विनियोगः— ॐ आपोहि० । २$\frac{५०}{११}$ ॥ ॐ योवं० । ३ $\frac{५१}{११}$ ॥ ॐ तस्मा० । ४$\frac{५२}{११}$ ॥ देशकालौ संकीर्त्य ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातरौपासनस्य परिचरणमहं करिष्ये । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यनयोर्मन्त्रयोःप्रायोमेधा ऋषिः। सूर्यप्रजापती देवते । गायत्रीत्रिष्टुप् छन्दसी प्रातर्होमे विनियोगः—(तत्र सूर्यं प्रजापतिं तन्दुलैर्यक्ष्ये) उत्तरतः पात्रोपकल्पनम् । उपयमनकुशाः । समिधस्तिस्रः । मणिकोदकम् । होमद्रव्यं च । उपयमनकुशानादाय । तिष्ठन् । समिधोऽभ्याधाय । मणिकोदकेनाग्नेः प्रदक्षिणम् पर्युक्षणम् । वेणुधमन्या (नलिकया) प्रदीप्तकरणम्— ॐ सूर्याय स्वाहा इदं सूर्याय न मम ॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम ॥ "उप-

Digitized by Google

स्थानम्"—विभ्राडित्यस्य विभ्राट् सूर्य ऋषिः । सूर्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । उदुत्यमिति तिसृणां प्रस्कण्व ऋषिः । सूर्यो देवता । गायत्री छन्दः । तंप्रत्नथेत्यस्य काश्यपावत्सारावृषी । सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । अयंवेन इत्यस्य वेन ऋषिः । सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । चित्रमित्यस्य कुत्साङ्गिरस ऋषिः । सूर्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । आन इत्यस्य अगस्त्य ऋषिः । सूर्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । यदद्येत्यस्य श्रुतकक्षसुतकक्षावृषी । सूर्यो देवता । गायत्री छन्दः तरणिरित्यस्य प्रस्कण्व ऋषिः । सूर्यो देवता । गायत्री छन्दः । तत्सूर्यस्येति द्वयोः कुत्स ऋषिः । सूर्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । बण्महाँ इति द्वयोर्जमदग्निर्ऋषिः । सूर्यो देवता । आद्यस्य बृहती छन्दः । द्वितीयस्य सतो बृहती छन्दः । आयन्तइवेत्यस्य नृमेधा ऋषिः । सूर्यो देवता । बृहती छन्दः । अद्यादेवा इत्यस्य कुत्स ऋषिः । सूर्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । आकृष्णेनेत्यस्य हिरण्यस्तूपाङ्गिरसावृषी । सूर्यो देवता त्रिष्टुप् छन्दः । सूर्योपस्थाने विनियोगः— ॐ विभ्राड्बृह० । ५ ३०/३३ ॥ उदुत्यम्० । ६ ३१/३३ ॥ येनापावक० । ७ ३२/३३ ॥ दैव्याव० । ८ ३३/३३ ॥ तंप्रत्नथा० । ९ १२/७ ॥ अयंवेन० । १० १६/७ ॥ चित्रंदेवा० । ११ ४६/१३ ॥ आनऽइडा० । १२ ३४/३३ ॥ यदद्य० । १३ ३५/३३ ॥ तरणिर्वि० । १४ ३६/३२ ॥ तत्सूर्यस्य० । १५ ३७/३३ ॥ तन्मित्रस्य० । १६ ३८/३३ ॥ बण्महाँ० । १७ ३९/३३ ॥ बट्सूर्य्य० । १८ ४०/३३ ॥ आयन्त० । १९ ४१/३३ ॥ अद्यादेवा० । । २० ४२/३३ आकृष्णेन० । २१ ४३/३३ ॥ एते मन्त्राः रुद्रे चतुर्थाध्याये द्रष्टव्याः । ॐ सदसस्पति० । २२ १३/३२ ॥ ॐ यांमेधां । २३ १४/३२ ॥ ॐ मेधांमे । २४ १५/३२ ॥ ॐ इदंमे । २५ १६/३२ ॥ ॐ तच्चक्षुर्दे० । २६ २४/३७ ॥ ॐ इदंविष्णु० । २७ १५/५ ॥ ॐ तद्विष्णो० । २८ ५/६ ॥ ॐ तद्विप्रासो० । २९ ४४/२४ ॥ श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां पुष्टिं श्रियं बलम् । तेजऽआयुष्यमारोग्यं देहि मे हव्यवाहन । ३० ॥ काण्डद्वयोपपाद्याय कर्मब्रह्मस्वरूपिणे । स्वर्गापवर्गदात्रे च यज्ञेशाय नमोनमः । ३१ ॥ अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः ।

Digitized by Google

निर्धनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम् ॥ ३२ ॥ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ ३३ ॥ प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति स्मृतिः । ३४ ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः । ३५ ॥ सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् । ३६ ॥ यस्यस्मृ० । ३७ ॥ ॐ त्र्यायुषं० । ३८ $\frac{६१}{४}$ ॥ भस्म ललाटे धारयेत् ॥ " प्रार्थना "—ॐ नमो ब्रह्मणे० ॥ अयंमन्त्रः श्रौते द्रष्टव्यः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ "अर्पणम्"— अनेन (यजमानानुज्ञया) अमुकद्रव्येण प्रातरौपासनपरिचरणाख्येन कर्मणा भगवान् यज्ञरूपी श्रीमहाविष्णुः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु । विष्णवे नम इति त्रिः ॥ इति प्रातरौपासनपरिचणम् ॥

१६९. " निसदानम्." याज्ञवल्क्यः— यत्र विद्या तपः शीलं स्ववर्णाचार एव च । श्रुतं वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितम् । सर्वथा प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः । तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः । गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् । नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता । न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ आन्हिककर्मप्रकाशे—गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्धकम् ॥ संकीर्त्य देशकालादि तुभ्यं संप्रददे इति । नममेति च सत्ताया निवृत्तिमपि कीर्तयेत्। प्रागग्रेषु स्वयं स्थित्वा दाता च परमेश्वरम् । ध्यात्वा स्वपुण्यमुद्दिश्य दक्षिणां प्रतिपादयेत् । ब्राह्मणं प्रणिपत्याथ ततः पात्रं विसर्जयेत् ॥ वसिष्ठः—नामगोत्रे समुच्चार्य संप्रदानस्य चात्मनः।संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंत्रयम्॥ वराहपुराणे—तोयं दद्याद्द्विजकरे दाने विधिरयं स्मृतः । सकुशोदकहस्तश्च ददामीति तथा वदेत् ॥ गौतमः—मनसा

Digitized by Google

पात्रमुद्दिश्य जलं भूमौ विनिक्षिपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥ "महाभारते"—एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते दिने दानविवर्जिते । दस्युभिर्मुषितस्येव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ॥ तस्माद्विभवानुसारेण पूगीफलादिकमपि प्रत्यहं देयमिति नृसिंहः ॥

१६६. "अथ नित्यदानप्रयोगः."—हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याऽचम्य प्राणानायम्य ॥ सङ्कल्पः—अद्य पूर्वोच्चरित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थममुकब्राह्मणाय अमुकदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणपूजनं कुर्यात् यथा—ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इदमासनं—स्वासनम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इदं पाद्यं—सुपाद्यम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इदमर्घ्यम्—अस्त्वर्घ्यम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इदमाचमनीयम्— अस्त्वाचमनीयम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे गन्धाः पान्तु— सौमङ्गल्यं चास्तु । अक्षताः पान्तु— आयुष्यमस्तु । पुष्पाणि पान्तु— सौश्रियमस्तु । ताम्बूलं पातु— ऐश्वर्यमस्तु । दक्षिणाः पान्तु— बहुदेयं चास्तु । नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ सकलाराधनैः स्वर्चितमस्तु । अस्तु स्वर्चितमिति ब्राह्मणः प्रतिवदेत् ॥ इदममुकदानं सदक्षिणाकं गन्धादिभिरर्चितं अमुकप्रवरान्वितायामुकगोत्रोत्पन्नायामुकशर्मणे तुभ्यमहं संप्रददे प्रतिगृह्यताम् प्रतिगृण्हामीति ब्राह्मणो वदेत् । साङ्गदानफलप्राप्त्यर्थमिमां दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे ॥ ततो ब्राह्मणाशिषो गृण्हीयात् ॥ ॐ स्वस्तिनऽइन्द्रो० । १२५ ॥ शतं भवति शतायुर्वै० ॥ तथास्तु—इति यजमानो ब्रूयात् ॥ "अर्पणम्"— अनेन अमुकद्रव्यस्य मया कृतेन निसदानेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति नित्यदानप्रयोगः ॥

१६७. "मङ्गलपदार्थदर्शनम्." कात्यायनः—रोचनं चन्दनं

Digitized by Google

गन्धं मृदं गां दर्पणं मणिम् । गुरुमग्निं रविं पश्येन्नमस्येत्प्रातरेव हि ॥ नागदेवः–पूर्वं च सर्पिर्दधि सर्षपांश्च धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् । मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च वन्हि मधुब्राह्मणकन्यकाश्च ॥ श्वेतानि वस्त्राणि तथा शमीं च हुताशनं चन्दनकल्पबीजम् । अश्वत्थवृक्षं च समालभेत ततश्च कुर्यान्निजधर्मकार्यम् । लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः । एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेद्बुधः । प्रदक्षिणानि कुर्वीत तस्यायुर्न च हीयते ॥ आयुर्वेदे–आदर्शालोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं बलमायुष्यं पापालक्ष्मिविनाशनम् ॥

१६८. "मातृपितृवन्दनम्." सुमन्तुः—आयुः पुमान्यशः स्वर्गं कीर्त्तिं पुष्टिं बलं श्रियम् । पशुं सुखं धनं धान्यं प्राप्नुयात्पितृवन्दनात् ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाव्हविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयान्हिकसूत्रावल्यां प्रथमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

॥ अथ द्वितीयभागकृत्यानि ॥

पुष्पलताकुंडिका । शिष्यगणः । याज्ञवल्क्यः ।

१६९. दक्षः–द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते । ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । ततो दानं च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा । समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

१७०. "स्वाध्यायाध्ययनम्." का० प० सूत्रे—अथ प्रतिज्ञामन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं तस्मिञ्छुक्के याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया हृद्यनुदात्तो मूर्ध्न्युदात्तः श्रुतिमूले स्वरितः । एवं जात्यादयोऽभिहिता ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ १ ॥ अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहल्संयुक्तस्य संयुक्तस्यापि रेफोष्मोन्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणं द्विर्भावेप्येवमथापरौतस्थस्यायुक्तान्यहल्संयुक्तस्योष्मऽऋकारैरेकारसहितोच्चारणमेवं तृतीयांतस्थस्य क्वचिद्दकारस्य तु संयुक्तस्यासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवमथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणमथो मूर्द्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य टुमृते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणमध्ययनादिकर्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या॥ २ ॥ अथानुस्वारस्य ङ्इत्यादेशः शषसहरेफेषु परेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातम् । ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः परसवर्णेषत्प्रकृत्या चान्यत्र विसर्गेष्वीषद्विरामः पदाद्यस्य संयुक्ताकारस्येषद्दीर्घता च भवतीषद्दीर्घता च भवतीति ॥ ३ ॥ मध्यन्दिनेन महर्षिणा याज्ञवल्क्याल्लब्धः शाखाविशेषो माध्यन्दिनः उपचारात्तं अधीयते विन्दति वा माध्यन्दिनाः शिष्याः । अण् ॥ तेषामयं स्वाध्यायः वृद्धाच्छः । ततः स्वार्थे कन् । प्रचयजात्यादयः स्वरितभेदाः । तानः एकश्रुतिः स्वरः । उदात्तादिस्वरसंस्कारनियमे सूत्राणि छन्दोवत् । वकारस्त्रिविधो ज्ञेयः गुरुर्लघुर्लघुतरः । आदिर्गुरुः लघुर्मध्ये पदांते च लघुतरः ॥ १ ॥ पदस्याद्यंतमध्ये स्यात् खकारोच्चारणं तथा । तृतीयवर्गयोगे तु ष एव स्यात्सदैव हि ॥२॥

---

* वेदांगत्वात् । १ यकारस्य । २ हः । ३ रस्य । ४ लस्य । ५ वस्य । ६ षस्य ७ संयुक्ताक्षरे परे । ८ शल्परत्वाभावे ।

Digitized by Google

टुक्रयोगे तु नोभवेत् ॥ इति मध्यन्दिनशिक्षा ॥ षः खल्वृमृते चेति केशवशिक्षासूत्रं विसर्गेषु किंचिद्विरामः तस्य स्पष्टोच्चारणं पदादेः संयुक्ताकारस्य दीर्घोच्चारणं ॥ अतएवाध्यायसमाप्तौ दीर्घपाठ इति वदंति ॥ छन्दोवदित्यतिदेशात् सूत्रे विसर्गस्य स्पष्टोच्चारणं कुतो नेति न विद्मः ॥ डढौळळ्हावेकेषां । डढौळळ्हौ आपद्येते ॥ स्वरमध्ये समानपदे इत्यर्थः ॥ इति कातीयप्रातिशाख्ये । आश्वलायनप्रातिशाख्ये तु जिव्हामूलं तालु चाचार्य आह स्थानं डकारस्य तु वेदमित्रः ॥ ळकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा संप्रयुक्तः ॥ १ ॥ द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः ॥ २ ॥ वेदमित्र आचार्यः ॥ डस्य स्थानं तालुसंयुक्तजिव्हामूलं इत्याद्युक्तम् ॥

१७१. "पारस्करगृह्यसूत्रे"—प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय। वेदꣳसमाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं वाष्टाचत्वारिꣳशकं द्वादशके द्वादशकेऽप्येके गुरुणानुज्ञातो विधिविधेयस्तर्कश्च वेदः षडङ्गमेके न कल्पमात्रे कामं तु याज्ञिकस्योपसंगृह्य ॥ याज्ञवक्ल्यशिक्षासूत्रे— जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः । अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत्क्रमः । विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथाक्रमम् । ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्धर्चस्यादितोऽन्ततः । अन्तं चादिं नयेदेवं क्रममालेति कीर्त्यते । पदोत्तरां शिखामेव शिखामार्याः प्रचक्षते । क्रमां द्वित्रिचतुःपञ्च पदक्रममुदाहरेत् । पृथक् पृथग्विपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात् । ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुच्चारयेदिति । वर्गे वा ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः । क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तमम् । अर्धर्चादेवमेवोक्तः क्रमदण्डो विधीयते । पादशोर्धर्चशो वा पि सहोक्त्वा

---

१ क्षकारे ।

Digitized by Google

दण्डवद्रथः । अन्तक्रमं पठेत्पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत् । आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिण इति ॥

१७२. "**अध्ययनप्रकाराः.**" **याज्ञवल्क्यः**– उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् । वाको वाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः । इतिहासांस्तथा विद्यां योऽधीते शक्तितोऽन्वहम् ॥ **हरिहरभाष्ये– आचार्यलक्षणमुक्तम्**– सत्यवाक् धृतिमान् दक्षः सर्वभूतदयापरः । आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य उच्यते ॥ **अन्यच्च**–उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च **तमाचार्यं** प्रचक्षते । एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथवा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थे **उपाध्यायः** स उच्यते ॥ वेदाध्ययनसंपन्नो वृत्तिमान्विजितेन्द्रियः । न याजयेद्वृत्तिहीनं वृणुयाच्च न तं गुरुम् । पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमगामिति ॥ **धन्वन्तरिः**– अथ शुचये कृतोत्तरासङ्गायाव्याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथाशक्ति गुरुरुपदिशेत् । पदं पादं श्लोकं वा ते च पदपादश्लोका भूयः क्रमेणानुसंधेया एवमेकैकशो घटयेदात्मना चानुपठेत् । अद्रुतमविलम्बितमविशङ्कितमननुनासिकं व्यक्ताक्षरमपीडितवर्णमक्षिभ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्च स्वरैः पठेन्न चान्तरेण कश्चिद्व्रजेत्तयोरधीयानयोः । **यथा**– शुचिर्गुरुपरो दक्षस्तन्द्रानिद्राविवर्जितः । पठेदेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात् ॥ वाक्सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्मनैपुणे । तदभ्यासे च सिद्धौ च यतेताध्ययनं ततः ॥ **पाणिनिः**– हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णसमन्वितम् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमनुगच्छति ॥ **व्यासः**– वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव यत् । अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा ॥ **यजुर्वेदभाष्ये**— स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा तत्प्रयोगार्थ एव च । मन्त्रज्ञानं समासेन वेदितव्यं पदे पदे ॥

१७३. "**शिक्षायां ताडनम्.**" **मनुः**–न निन्दां ताडने कुर्यात् पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् । अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कदाचन ॥

Digitized by Google

१७४. "वेदाध्ययनफलम्." योगी— वेदाभ्यासरतं श्रौतं महायज्ञक्रियापरम् । न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

१७५. "अनध्यायः." पा०गृ०सूत्रे–वातेमावास्यामिति सर्वानध्यायः ॥ श्राद्धाशने चोल्कावज्रस्फूर्ज्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृतुसन्धिषु चाऽकालमुत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा भुक्त्वार्द्रपाणिरुदके निशायाᳬसन्धिवेलयोरन्तःशवे ग्रामे ग्रामेन्तर्दिवाकीर्तिर्धावतोऽभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालं नीहारे वादित्रशब्द आर्त्तस्वने ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोलूकसृगालसामशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालं गुरौ प्रेतेपोऽभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत्सतानूनत्रीणि सब्रह्मचारिणि त्रिरात्रमेकरात्रमसब्रह्मचारिण्यर्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुरर्धसप्तमासान्वाथेमामृचं जपत्युभाकवीयुवा यो नो धर्मः परापतत् परिसख्यानि धर्मिणो विसख्यानि विसृजामह इति त्रिरात्रᳬसहोपविप्रतिष्ठेरन् ॥ १४ ॥ याज्ञवल्क्यः–सन्ध्यागर्जितनिर्वातभूकम्पोल्कानिपातने ॥ समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च । पशुमण्डूकनकुलमार्जारश्वाहिमूषिकैः ॥ कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये । श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामबाणार्त्तनिःस्वने ॥ अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके । देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे ॥ भुक्त्वार्द्रपाणिरम्भोऽन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते । पांसुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ॥ धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते । खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ॥ सप्तत्रिंशदनध्याया न तांस्तात्कालिकान् विदुः ॥ रूपनः–अयने विषुवे चैव शयने बोधने तथा । अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

१७६. " देवपूजा. " कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे —ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणैस्तल्लिङ्गैर्मन्त्रैरर्चयेत् ॥ योगीश्वरः—ब्राह्मवैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैर्मित्रवारुणैः । तल्लिङ्गैरेव मन्त्रैस्तु अर्चयेत्सुसमाहितः ॥

Digitized by Google

१७७. " पूजाविधिः. " नागदेवः— हस्तावारभ्य देवस्य मूर्धान्तं चैव षोडशैः । षोडशाङ्गानि संपूज्य ततो देवाग्रतो जपेत् । हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशाज्यस्य चाहुतीः । शेषं निवेदयेत्तस्मिन् दद्यादाचमनं ततः । ॐकारपूर्वकैर्मन्त्रैः षड्भिर्दशभिरेव च ॥

१७८. " देवस्पर्शेऽनधिकारः. " नारदीये—स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च नराधिप । स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शङ्करस्य च । शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्री वापि पतितोऽपि वा । केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते । अत एव देवालये शिवलिङ्गदेव्यादिमूर्तीनां पर्युषितनिर्माल्योत्सर्जनपूर्वकं प्रथमपूजनादौ नियुक्ताः शूद्रा (गुरवा) इत्यभिधानाः सन्तीति सांप्रदायः प्रवृत्तः ॥

१७९. " देवार्चनकाल. " मात्स्ये—प्रातर्मध्यन्दिने सायं देवपूजां समारभेत् । अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः संपूज्य केशवम् । मध्यान्हे चैव सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥ कौर्मे— ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् । अन्यांश्चाभिमतान्देवान् भक्त्या त्वक्रोधनो नरः । स्वमन्त्रैस्त्वर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथाम्बुभिः ॥ नृसिंहपुराणे—जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः । पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ मरीचिः—विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् । गुरूक्तेन तु मार्गेण मूलमन्त्रं जपेद्बुधः ॥

१८०. " मध्यान्हे भुक्तस्यापि रात्रौ पञ्चोपचारपूजाप्रकारः. " शारदातिलके—आसनस्नानवस्त्राणि भूषणं च विवर्जयेत् । रात्रौ देवार्चने तैश्च पदार्थैः पञ्चभिस्तथा । स्नाने वस्त्रे तथा भक्ष्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥

१८१. " कालविशेषे पूज्यदेवताः. " स्कान्दे—ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः ॥ अन्यत्र—कलौ विष्णुसूर्यादीनामपि पूजोक्ता ॥ एतेन कलौ सर्वेषामपि देवानां पूज्यत्वं विधीयत एवेति सिद्धान्तः ॥

१८२. " गृहे देवागारम्. " नारदपुराणे—स्नानागारं दिशि-प्राच्यामाग्नेय्यामग्निमन्दिरम् । अवाच्यां शयनागारं नैर्ऋत्यां वस्त्रमन्दिरम् । प्रतीच्यां भोजनागारं वायव्यां पशुमन्दिरम् । भाण्डकोशं

Digitized by Google

तूत्तरस्यामैशान्यां देवमन्दिरम् । देवानां हि मुखं कार्यं पश्चिमायां सदा बुधैः ॥ अन्यच्च—गृहे देवागारं वास्तुपुरुषसन्निधौ स्थापयन्ति किञ्च—देवपूजासमये वास्तुपुरुषस्याप्यर्चनं गन्धाक्षतपुष्पैः कुर्वन्तीति सांप्रदायः ॥

१८३. " गृहे देवताप्रतिमाविचारः. " मात्स्ये—सौवर्णी राजती वापि ताम्री रत्नमयी तथा । शैली दारुमयी वापि लोहसङ्घमयी तथा (लोहसङ्घः पञ्चधातुरसः) । अङ्गुष्ठपर्वादारभ्य वितस्तिं यावदेव तु । गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥ स्मृत्यन्तरे—एकमूर्तिर्न पूज्यैव गृहिणा स्वेष्टमिच्छता । अनेकमूर्तिसंपन्नः सर्वान्कामानवाप्नुयात् । गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं गणेशत्रितयं तथा । शङ्खद्वयं तथा सूर्यौ नार्च्यौ शक्तित्रयं तथा । द्वे चक्रे द्वारकायाश्च शालिग्रामशिलाद्वयम् । तेषां तु पूजनेनैव उद्वेगं प्राप्नुयाद्गृही । रविर्विनायकश्चण्डी ईशो विष्णुस्तथैव च । अनुक्रमेण पूज्यन्ते व्युत्क्रमे तु महद्भयम् ॥ अथर्वणरहस्ये हारीतः—शालिग्रामशिला विष्णुर्बाणस्तु शशिशेखरः । चण्डिका काञ्चनी प्रोक्ता स्वर्णमाक्षी तु शौनक । नार्मदेयो विघ्नहरो लोहितः प्रस्तरः शुभः । अर्ककान्तस्तु तरणिर्ग्राह्या ह्येवं समासतः । पञ्चानामपि देवानां यथाभागं क्रमेण वा । स्थापनं कारयेद्भक्त्या मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । चक्राङ्कमिथुनं पूज्यं शालग्रामशिलाग्रतः ॥ स्कान्दे—भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात् । शालिग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ॥ भविष्ये—बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ख्यातानि भुवनत्रये । न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषां चावाहनं तथा ॥ भरतमालायां मार्कण्डेयोक्तिः—कम्बुश्चक्रं शैलभवा नार्मदेयाऽब्जिनीपती । बाणो विष्णुशिला चैषां प्रतिष्ठां नैव कारयेत् ॥ नाममालायां वृद्धपराशरः—शैलीं दारुमयीं हैमीं धात्वाद्याकारसंभवाम् । प्रतिष्ठां वै प्रकुर्वीत प्रासादे वा गृहे नृप ॥ कालिकासङ्ग्रहे लौगाक्षिः—गृहे चलार्चा विज्ञेया प्रासादे स्थिरसंज्ञिका । इत्येते कथिता मार्गा मुनिभिः कर्मवादिभिः । कर्मयोगे भगवद्वाक्यम्—ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥

Digitized by Google

१८४. "**पूजनप्रकाराः**" **योगीश्वरः**—ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु देवताश्च पृथक् पृथक् । नमस्कारेण मन्त्रेण पुष्पाणि तु निवेदयेत् । **अत्र**—पश्चानामप्येकस्य मुख्यस्यावाहनादिनमस्कारान्तं पूजनं कृत्वा ततः क्रमादन्येषां पूजेत्येवं काण्डानुसमयः । मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्वा गणेशाद्यर्चनं भवेत् । गणेश एव मुख्यश्चेत्तत्र सूर्यक्रमाद्भवेदिति वचनक्रमाभिधानात् ॥ **नृसिंहपुराणे**—मन्त्रा वैदिका नाममन्त्रा वा ग्राह्याः । **ब्राह्मे**—ॐकारादिसुसंयुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम् । स्वनाम सर्वसत्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते । अनेनैव विधानेन गन्धं पुष्पं निवेदयेत् । एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टक्रमेण तु ॥ **तत्रैव**—मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या लक्षगुणोत्तरम् । भक्तिमन्त्रसमेतं तु कोटिकोटिगुणोत्तरम् ॥

१८५. "**पञ्चोपचाराः.**" **जाबालिः**—ध्यानमाहवाहनं चैव भक्त्या यच्च निवेदनम् । नीराजनं प्रणामश्च पञ्च पूजोपचारकाः ॥ **अन्यत्र**—गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यः पञ्च ते क्रमात् ॥

१८६. "**दशोपचाराः.**" **ज्ञानमालायाम्**—अर्घ्यं पाद्यं चाचमनं स्नानं वस्त्रनिवेदनम् । गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥

१८७. "**षोडशोपचाराः.**" **ज्ञा०**—आसनं स्वागतं चार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकम् । मधुपर्कार्पणं स्नानं वसनाभरणानि च । सुगन्धः सुमनोधूपौ दीपोनैवेद्य एव च । माल्यानुलेपने चैव नमस्कारो विसर्जनम् ॥ **नागदेवः**—आवाहनासने पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीते च गन्धमाल्यादिभिः क्रमात् । धूपं दीपं च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणाम् । उद्वासनं षोडशकमेवं देवार्चने विधिः ॥

१८८. "**अष्टत्रिंशदुपचाराः.**" **ज्ञा०**—अर्घ्यं पाद्यमाचमनं मधुपर्कमुपस्पृशम् । स्नानं नीराजनं वस्त्रमाचामं चोपवीतकम् । पुनराचामनं भूषा दर्पणालोकनं ततः । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं च ततः क्रमात् । पानीयं तोयमाचामं हस्तवासस्ततः परम् । (हस्तवासः करोद्वर्त्तनम्) । ताम्बूलमनुलेपं च पुष्पदानं ततः पुनः । गीतं वाद्यं तथा नृत्यं स्तुतिं चैव प्रदक्षिणाः । पुष्पाञ्जलिनमस्कारावष्टत्रिंशत्समीरिताः ॥

Digitized by Google

१८९. " षोडशोपचारपूजामन्त्राः. " ऋग्विधाने–आँद्ययावाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम्। द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया। अर्घ्यं चतुर्थ्या दातव्यं पञ्चम्याऽचमनीयकम्। षष्ठ्या स्नानं प्रदेयं तु सप्तम्या वस्त्रमेव च। यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या चन्दनं स्मृतम्। पुष्पं दशम्या दातव्यमेकादश्या तु धूपकम्। द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या निवेदनम्। चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणाः। उद्वासनं तु षोडश्या ह्युपचारास्तु षोडश। तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमेव च॥

१९० "स्नानादिपात्रेषु पदार्थनिक्षेपः" मन्त्रतन्त्रप्रकाशे— अक्षतागन्धपुष्पाणि स्नानपात्रे तथा त्रयम्। द्रव्याभावे प्रदातव्याः क्षालितास्तण्डुलाः शुभाः। तण्डुलान्प्रक्षिपेत्तेषु द्रव्याभावे तु तत्स्मरन्॥ अगस्त्यसंहितायाम्— तथाचमनपात्रेऽपि दद्याज्जातीफलं मुने। लवङ्गमपि कङ्कोलं शस्तमाचमनीयके॥ शारदातिलके— गन्धतैलमथो दद्याद्देवाय प्रतिमन्त्रतः। दूर्वां च विष्णुक्रान्तं च श्यामाकं पद्ममेव च। पाद्याङ्गानि च चत्वारि कथितानि समासतः। कर्पूरमगरुं पुष्पं द्रव्याण्याचमनीयकम्। सिद्धार्थमक्षतांश्चैव दूर्वां च तिलमेव च। यवगन्धफलं पुष्पमष्टाङ्गं त्वर्घ्यमुच्यते॥

१९१. "न्यासाः." सर्वानुक्रमसूत्रे–यजुषामनियताक्षरत्वादेकेषां छन्दो न विद्यते। द्रष्टारो ऋषयः स्मर्तारः परमेष्ठ्यादयो देवताः। मन्त्रान्तरभूता अग्न्यादिका हविर्भाजः स्तुतिभाजो वा इति॥

१९२. "पञ्चाङ्गन्यासाः." ऋग्विधाने–हृदयं च शिरः शिखा कवचं चास्त्रमेव च। यथा देहे तथा देवे न्यासं कुर्याद्यथाविधि॥

---

* टीप- १ सहस्रशीर्षेत्यावाहनं। २ पुरुषएवेत्यासनं। ३ एतावानस्येति पाद्यं। ४ त्रिपादूर्ध्वमित्यर्घ्यं। ५ ततोविराडजायतेत्याचमनीयं। ६ तस्माद्यज्ञादिति स्नानं। ७ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत इति वस्त्रम्। ८ तस्मादश्वा इति यज्ञोपवीतं। ९ तंयज्ञमिति गन्धं। १० यत्पुरुषमिति पुष्पं। ११ ब्राह्मणोस्येति धूपं। १२ चन्द्रमामनस इति दीपं। १३ नाभ्याआसीदिति नैवेद्यं। १४ यत्पुरुषेणेति ताम्बूलं। १५ सप्तास्या इति प्रदक्षिणा। १६ यज्ञेनयज्ञमिति मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः॥ एवं वाजसनेयिनां षोडशोपचारप्रकारः॥

Digitized by Google

१९३. “अथ षडङ्गन्यासप्रयोगः”—आचम्य प्राणानायम्य । सङ्कल्पः—अद्यपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थममुककर्माङ्गत्वेन षडङ्गन्यासांश्च करिष्ये ॥ मनोजूतिरिति मन्त्रस्य । बृहस्पतिर्ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । बृहती छन्दः । हृदयन्यासे जपे विनियोगः—ॐ मनोजूतिर्ज्जुषतामाज्ज्यस्य बृहस्प्पतिर्य्यज्ञमिमन्तनोत्त्वरिष्टंय्यज्ञꣳसमिमन्दधातु । व्विश्वेदेवासऽइहमादयन्ता मोꣳम्प्रतिष्ठ । १$\frac{१३}{२}$ ॥ ॐ हृदयाय नमः ॥ अबोध्यग्निरिति मन्त्रस्य । बुधगविष्टरा ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । शिरोन्यासे जपे विनियोगः—ॐ अबोद्ध्यग्निꣳसमिधा जनानाम्प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् । यव्ह्वाऽइव प्प्रवयामुज्जिहानाꣳप्प्र भानवꣳसिस्रते नाकमच्छ । २$\frac{२४}{१५}$ ॥ ॐ शिरसे स्वाहा ॥ मूर्द्धानमिति मन्त्रस्य । भरद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । शिखान्यासे जपे विनियोगः—ॐ मूर्द्धानन्दिवोऽअरतिम्पृथिव्व्या वैश्वानरमृतऽआ जातमग्निम् । कविꣳसम्म्राजमतिथिञ्जनानामासन्ना पात्रञ्जनयन्तदेवाः ॥ ३$\frac{२३}{७}$ ॥ ॐ शिखायै वषट् ॥ मर्माणित इति मन्त्रस्य । अप्रतिरथ ऋषिः । मर्माणि देवता । विराट् छन्दः । कवचन्यासे जपे विनियोगः—ॐ मर्म्माणिते व्वर्म्मणाछादयामि सोमस्त्वाराजा मृतेनानुवस्ताम् । उरोर्व्वरीयो व्वरुणस्तेकृणोतु जयन्तन्त्वानुदेवा मदन्तु । ४$\frac{४९}{१७}$ ॥ ॐ कवचाय हुम् ॥ विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रस्य । विश्वकर्मा भौवन ऋषिः । विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । नेत्रन्यासे जपे विनियोगः—ॐ व्विश्वतश्चक्षु० । ५$\frac{१९}{१७}$ ॥ ॐ नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ मानस्तोक इति मन्त्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । एकरुद्रो देवता । जगती छन्दः । अस्त्रन्यासे जपे विनियोगः— ॐ मानस्तोके० हवामहे । ६$\frac{१६}{१६}$ ॥ ॐ अस्त्राय फट् ॥ “अर्पणम्”—अनेन यथाशक्त्याऽमुककर्माङ्गत्वेन कृतेन षडङ्गन्यासाख्येन क-

Digitized by Google

र्मणा श्री अमुकदेवता प्रीयताम् ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

१९४. "**षोडशाङ्गन्यासाः.**" **ऋग्विधाने**—अर्चनं संप्रवक्षामि विष्णोरमिततेजसः । यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः । अनुष्टुभश्च सूक्तस्य त्रिष्टुबन्तस्य देवताः । पुरुषो यो जगद्बीजं ऋषिर्नारायणः स्मृतः । प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां वामपादे च चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् । पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् । सप्तमीं वामकट्यां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमीं । नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा । एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके । त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथैवास्ये चतुर्दशीम् । अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि शोडशीम् । एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पूजां समारभेत् ॥

१९५. "**षोडशाङ्गन्यासप्रयोगः**"— **आचम्य प्राणानायम्य । सङ्कल्पः— अद्यपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थममुककर्माङ्गत्वेन षोडशाङ्गन्यासांश्च करिष्ये ॥ ॐ सहस्रशीर्षेति षोडशर्चपुरुषसूक्तस्य । नारायणः पुरुष ऋषिः । जगद्बीजं पुरुषो देवता । आद्यानां पञ्चदशानामनुष्टुप् अन्त्यायास्त्रिष्टुप् । न्यासपूजनाभिषेकेषु विनियोगः ।** इत्युक्त्वा पश्चात् पुरुषसूक्तस्य षोडशभिर्ऋग्भिर्वामहस्तादिषोडशाङ्गेषु न्यासं कुर्यात् ॥

१९६. "**पुरुषसूक्तावश्यकता.**" **योगियाज्ञवल्क्यः**— दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥ **पुष्करः**— प्रतिवेदं महाभाग यत्सूक्तं पौरुषं स्मृतम् । सर्वकर्मकरं पुण्यं पवित्रं पापसूदनम् । एकैकया ऋचा राम स्नातो दत्वा जलाञ्जलिम् । पौरुषेण च सूक्तेन मुच्यतेसर्व किल्बिषात् । अन्तर्जलगतो जप्त्वा तथा सूक्तं तु पौरुषम् । सर्वकिल्बिषनिर्मुक्तो यथेष्टां लभते गतिम् । अकामः पौरुषं सूक्तं जप्त्वा नित्यमतन्द्रितः । नरो याति महाभाग तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

१९७. "**भूतादिशुद्धिः.**" **रामतापिन्याम्**— देवो भूत्वा यजे-

Digitized by Google

द्देवं नादेवो देवमर्चयेत् । देवार्चायोग्यताप्राप्त्यै भूतशुद्धिं समाचरेत् । भूतशुद्धिं विधायैव प्राणस्थापनमाचरेत् । एवं प्राणान्प्रतिष्ठाप्य मातृकान्यासमाचरेत् ॥ भूतादिशुद्धिमाराध्यदेवतायां कुर्यादिति सांप्रदायः ॥ अन्यच्च—भूशुद्धिः षोडशन्यासा नैव कार्याः सदा बुधैः । नूतनायां तथा मूर्तावथवा पर्ववासरे ॥

१९८. "अथ भूशुद्ध्यादिप्रयोगाः" "तत्रादौ भूशुद्धिः"—आचमनम्— ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षरमन्त्रस्य । प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता । विराट् छन्दः । आचमने विनियोगः । ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । एवं त्रिराचम्य ॥ तद्वत्प्राणायामं च कृत्वा । "सङ्कल्पः"— अद्यपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अशेषपापक्षयकामो धर्मार्थकाममोक्षाणामन्यतमकामो वाहं श्री अमुकदेवतापूजाङ्गत्वेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठाऽन्तर्मातृकाबहिर्मातृकान्यासांश्च करिष्ये ॥ "नमस्कारः"—दक्षिणे—ॐ सरस्वत्यै नमः ॥ ॐ शङ्खनिधये नमः । वामभागे—ॐ लक्ष्म्यै नमः ॥ ॐ पद्मनिधये नमः ॥ "आसनम्"— पृथिवीत्वयेति मन्त्रस्य । मेरुपृष्ठ ऋषिः । कूर्म्मो देवता । सुतलं छन्दः । आसने विनियोगः । ॐ पृथिवि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम्॥ "प्रार्थना"—ॐ विश्वशक्त्यै नमः । ॐ महाशक्त्यै नमः । ॐ कूर्मासनाय नमः । ॐ योगासनाय नमः । ॐ अनन्तासनाय नमः । ॐ विमलासनाय नमः । "मध्ये"— ॐ परमसुखासनाय नमः । ॐ भूर्भुवःस्वः आत्मासनाय नमः ॥ अनेन मन्त्रेण पुष्पादिना आत्मनः आसनदानम् ॥ "दिग्बन्धः"— ऊर्ध्वकेशि विरूपाक्षि मांसशोणितभोजने । तिष्ठ देवि शिखाबन्धे चामुण्डे चापराजिते । विष्णोर्नामसहस्रैस्तु शिखाबन्धं करोम्यहम् ॥ इति शिखाबन्धनम्॥ "अथ दिग्बंधः" अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता

Digitized by Google

भूमिसंस्थिताः। ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यं तु शिवाज्ञया। अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम्। सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे। तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम। भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि॥ "तालत्रयकरणम्"—ॐ सर्वभूतनिवारकाय शार्ङ्गाय सशराय सुदर्शनायास्त्रराजाय हुं फट् स्वाहा। अनेन मन्त्रेण तालत्रयं कृत्वा। स्वस्य परितः सर्वदिक्षु अस्त्रमुद्रां प्रदर्शयेत्। ततः स्वदक्षिणभागे—ॐ गुरुभ्यो नमः। ॐ परमगुरुभ्यो नमः। ॐ परमेष्ठीगुरुभ्यो नमः। ॐ पूर्वसिद्धेभ्यो नमः। ॐ आचार्येभ्यो नमः। स्ववामभागे—ॐ गणेशाय नमः। ॐ दुर्गायै नमः। ॐ क्षेत्रपालाय नमः। ॐ योगिनीभ्यो नमः। ॐ क्षेत्रेशाय नमः॥ "भूमिताडनम्"—अपसर्पन्त्विति मन्त्रेण स्ववामपार्ष्णिना त्रिवारं भूमिं ताडयेत्। अपसर्पन्तु०॥ "भूशुद्धिः"—भूरसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः। मातृका देवता। प्रस्तारपङ्क्तिश्छन्दः। भूशुद्धौ विनियोगः। भूमौ हस्तौ कृत्वा। पश्चाद्ब्रूयात्तद्यथा—ॐ भूरसिभूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्यभुवनस्य धर्त्री। पृथिवींयच्छ पृथिवीन्दृंꣳह पृथिवीम्माहिꣳसीः। १$\frac{१८}{१३}$॥ "भैरवनमस्कारः"—यो भूतानामित्यस्य कौण्डिण्य ऋषिः। नारायणो देवता। अनुष्टुप् छन्दः। भैरवनमस्कारे विनियोगः—ॐ योभूतानामधिपतिर्यस्मिँल्लोकाऽअधि श्रिताः। यऽईशेमहतो महाँ ऽस्तेनगृह्णामि त्वामहंमयिगृह्णामि त्वामहम्। २$\frac{३२}{२०}$॥ इति भूशुद्धिः॥

१९९. "अथ भूतशुद्धिः"—मूलाधारात्समुत्थाप्य कुण्डलीं परदेवताम्। सुषुम्नामार्गमाश्रित्य ब्रह्मरन्ध्रगतां स्मरेत्। जीवं ब्रह्मणि संयोज्य हंसमन्त्रेण साधकः। ॐहंसः सोहम्॥ "मातृकोपसंहारः"—स च। 'क्ष' लयो—'ह' कारे। 'ह' लयः—'स' कारे। 'स' लयः—'ष' कारे। 'ष' लयः—'श' कारे। 'श' लयो—'व' कारे। इत्यादि प्रकारेण

Digitized by Google

अकारपर्यन्तं ‘लयं’ भावयित्वा ॥ अकारः सहस्राम्बुजे ब्रह्मरन्ध्रे परमात्मनि ‘लयम्’ गत इति भावयेत् ॥ तच्च—“भावनम्”—ॐ ‘क्ष’कारम्—‘ह’कारे उपसंहरामि । ॐ ‘ह’कारम्—‘स’कारे उप० । ॐ ‘स’कारम्—‘ष’कारे उप० । ॐ ‘ष’कारम्—‘श’कारे उप० । ॐ ‘श’कारम्—‘व’कारे उप० । ॐ ‘व’कारम्—‘ल’कारे उप० । ॐ ‘ल’कारम्—‘र’कारे उप० । ॐ ‘र’कारम्—‘य’कारे उप० । ॐ ‘य’कारम्—‘म’कारे उप० । ॐ ‘म’कारम्—‘भ’कारे उप० । ॐ ‘भ’कारम्—‘ब’कारे उप० । ॐ ‘ब’कारम्—‘फ’कारे उप० । ॐ ‘फ’कारम्—‘प’कारे उप० । ॐ ‘प’कारम्—‘न’कारे उप० । ॐ ‘न’कारम्—‘ध’कारे उप० । ॐ ‘ध’कारम्—‘द’कारे उप० । ॐ ‘द’कारम्—‘थ’कारे उप० । ॐ ‘थ’कारम्—‘त’कारे उप० । ॐ ‘त’कारम्—‘ण’कारे उप० । ॐ ‘ण’कारम्—‘ढ’कारे उप० । ॐ ‘ढ’कारम्—‘ड’कारे उप० । ॐ ‘ड’कारम्—‘ठ’कारे उप० । ॐ ‘ठ’कारम्—‘ट’कारे उप० । ॐ ‘ट’कारम्—‘ञ’कारे उप० । ॐ ‘ञ’कारम्—‘झ’कारे उप० । ॐ ‘झ’कारम्—‘ज’कारे उप० । ॐ ‘ज’कारम्—‘छ’कारे उप० । ॐ ‘छ’कारम्—‘च’कारे उप० । ॐ ‘च’कारम्—‘ङ’कारे उप० । ॐ ‘ङ’कारम्—‘घ’कारे उप० । ॐ ‘घ’कारम्—‘ग’कारे उप० । ॐ ‘ग’कारम्—‘ख’कारे उप० । ॐ ‘ख’कारम्—‘क’कारे उप० । ॐ ‘क’कारम्—‘अः’कारे उप० । ॐ ‘अः’कारम्—‘अं’कारे उप० । ॐ ‘अं’कारम्—‘औ’कारे उप० । ॐ ‘औ’कारम्—‘ओ’कारे उप० । ॐ ‘ओ’कारम्—‘ऐ’कारे उप० । ॐ ‘ऐ’कारम्—‘ए’कारे उप० । ॐ ‘ए’कारम्—‘ॣ’कारे उप० । ॐ ‘ॣ’कारम्—‘ऌ’कारे उप० । ॐ ‘ऌ’कारम्—‘ॠ’कारे उप० । ॐ ‘ॠ’कारम्—‘ऋ’कारे उप० । ॐ ‘ऋ’कारम्—‘ऊ’कारे उप० । ॐ ‘ऊ’ कारम्— ‘उ’कारे उप० । ॐ ‘उ’कारम्—‘ई’कारे उप० । ॐ ‘ई’कारम्—‘इ’कारे उप० ।

Digitized by Google

ॐ 'इ'कारम्– 'आ'कारे उप० । ॐ 'आ'कारम्– 'अ'कारे उप० । ॐ '**अकारः**' सहस्रदलाम्बुजाकारे ब्रह्मरन्ध्रे परमात्मनि '**लयम्**' गत इति भावयेत् ॥ "**भूतोपसंहारः**"– पादादिजानुपर्यन्तं चतुष्कोणं सवज्रकम् । लंबीजाढ्यं स्वर्णवर्णं स्मरेदवनिमण्डलम् । जान्वोरानाभि चन्द्रार्धनिभं पद्मद्वयाकृति । वँ बीजयुक्तं श्वेताभं मँ सोमं मण्डलं स्मरेत् ॥ नाभेर्हृदयपर्यन्तं त्रिकोणं स्वस्तिकासनम् । रँ बीजेन युतं रक्तं स्मरेत्पावकमण्डलम् । हृदो भ्रूमध्यपर्यन्तं वृत्तं षड्बिन्दुलांछितम् । यँ बीजयुक्तं धूम्राभं वायव्यं मण्डलं स्मरेत् । आब्रह्मरन्ध्रं भ्रूमध्याद्वृत्तं स्वच्छं मनोहरम् । हँ बीजयुक्तमाकाशमण्डलं च विचिन्तयेत् । एवं भूतानि संचिन्त्य प्रत्येकं प्रविलापयेत् । भुवं जले जलं वन्हौ वन्हिं वायौ नभस्यमुम् । विलाप्य खमहङ्कारे महत्तत्त्वेप्यहंकृतम् । महान्तं प्रकृतौ मायामात्मनि प्रविलापयेत् । शुद्धः सच्चिन्मयो भूत्वा चिन्तयेत्पापपूरुषम् । वामकुक्षिस्थितं कृष्णमङ्गुष्ठपरिमाणकम् । विप्रहत्याशिरोयुक्तं कनकस्तेयबाहुकम् । मदिरापानहृदयं गुरुतल्पकटीयुतम् । तत्संयोगिपदद्वन्द्वमुपपातकरोमकम् । खड्गचर्मधरं दुष्टमधोवक्त्रं च दुःसहम् । **वायुबीजं** स्मरन्वायुं संपूर्यैनं विशोषयेत् ॥ **यथा**– यँ यँ यँ यँ यँ यँ यँ यँ यँ यँ यँ यँ यँ यँ यँ यँ इति षोडश (१६) वारं जपित्वा ॥ **वन्हिबीजं** स्मरन्नित्यं निर्दहेत्पापपूरुषम् । रँ इति चतुःषष्टि (६४) वारं जपित्वा ॥ **वायुबीजेन** तद्रक्षां बहिर्निष्कास्य यत्नतः । यँ इति द्वात्रिंशद्वारं (३२) जपित्वा ॥ **सुधाबीजेन** देहोत्थं भस्मसंप्लावयेत्सुधीः । वँ वँ वँ वँ वँ वँ वँ वँ वँ वँ वँ वँ वँ वँ वँ वँ इति षोडश (१६) वारं जपित्वा ॥ **भूबीजेन** घनीकृत्य भस्म तत्कनकाण्डवत् । लँ लँ लँ लँ लँ लँ लँ लँ लँ लँ लँ लँ लँ लँ लँ लँ इति षोडश (१६) वारं ज-

Digitized by Google

पित्वा ॥ विशुद्धमुकुराकारं ब्रह्मरन्ध्रगतं स्मरेत् ॥ आकाशादीनि भूतानि पुनरुत्पादयेत्ततः । अखण्डं ब्रह्म तस्मात्स्यात्प्रेरकः पुरुषस्तथा । प्रकृतेर्महदाकारस्ततोहं त्रिगुणात्मकः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः । स वाऽएष पुरुषोऽन्नरसमयः । हंसः सोहम् । कुण्डली जीवमादाय परसङ्गात्सुधामयीम् । संस्थाप्य हृदयाम्भोजे मूलाधारगतं स्मरेत् ॥ इति भूतशुद्धिः ॥

२००. "अथ प्राणप्रतिष्ठा"– अस्य श्री प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि । जगत्स्रष्टिः प्राणशक्तिर्देवता । आँ बीजम् । ह्रीँ शक्तिः । क्रौँ कीलकं । प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः । ॐ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरऋषिभ्यो नमः शिरसि । ऋग्यजुःसामच्छन्दोभ्यो नमः मुखे । जगत्स्रष्टयै प्राणशक्त्यै नमः हृदये । आँम् बीजाय नमः लिङ्गे । ह्रीँ शक्तये नमः पादयोः । क्रौँ कीलकाय नमः सर्वाङ्गेषु । एवं न्यासं कृत्वा । ॐ अँ कँ खँ गँ घँ ङँ आँ–पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ इँ चँ छँ जँ झँ ञँ ईँ–शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मने तर्जनीभ्यां नमः । ॐ उँ टँ ठँ डँ ढँ णँ ऊँ–त्वक्चक्षुश्रोत्रजिव्हाघ्राणात्मने मध्यमाभ्यां नमः । ॐ एँ तँ थँ दँ धँ नँ ऐँ–वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने अनामिकाभ्यां नमः । ॐ ओँ पँ फँ बँ भँ मँ औँ–वचनादानगतिविसर्गानन्दात्मने कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ अँ यँ रँ लँ वँ शँ षँ सँ हँ क्षँ अः–मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तज्ञानात्मने करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । एवं हृदयादि । नाभेरारभ्य पादान्तम् 'आँ' इति पाशबीजम् । हृदयादारभ्य नाभ्यन्तं 'ह्रीँ' इति शक्तिबीजम् । मस्तकादारभ्य हृदयान्तम् 'क्रौँ' इति अङ्कुशबीजम् न्यसेत् ॥ "अ-

थ ध्यानम्''–रक्ताम्भोधिस्थपोतोल्लसदरुणसरोजाधिरूढा कराब्जैः पाशं कोदण्डमिक्षूद्भवमथ गुणमप्यंकुशं पञ्च बाणान् । बिभ्राणासृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या देवी बालार्कवर्णा भवतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा नः ॥ शिरसि तथा हृदि करं दत्वा ॥ ॐ आँ ह्रीँ क्रौँ यँ रँ लँ वँ शँ षँ सँ हँ सः–सोहम् प्राणा इह प्राणाः । ॐ आँ ह्रीँ क्रौँ यँ रँ लँ वँ शँ षँ सँ हँ सः–जीव इह स्थितः । ॐ आँ ह्रीँ क्रौँ यँ रँ लँ वँ शँ षँ सँ हँ सः–सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थानीहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ इति प्रणवस्य पञ्चदशावृत्तीः (१५) कृत्वा–अनेन मम देहस्य पञ्चदश संस्काराः संपद्यन्ताम् । इत्युक्त्वा पश्चात्त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा ॥ यथा पर्वतधातूनां दोषान्दहति पावकः । एवमन्तर्गतं पापं प्राणायामेन दह्यते॥ इति प्राणप्रतिष्ठा ॥

२०१.''अथान्तर्मातृकान्यासः''–अस्य श्री अन्तर्मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः । मातृका सरस्वती देवता । गायत्री छन्दः। हलो बीजानि । स्वराः शक्तयः । 'क्षँ' कीलकं मातृकान्यासजपे विनियोगः । अं ब्रह्मऋषये नमः—आं शिरसि । इं गायत्रीछन्दसे नमः–ईं वदने । उं मातृकासरस्वतीदेवतायै नमः–ऊं हृदये । एं हलेभ्यो बीजेभ्यो नमः–ऐं गुह्ये । ओं स्वरशक्तिभ्यो नमः–औं पादयोः । अं क्षं कीलकाय नमः–अः सर्वाङ्गेषु । " इतिमातृकाऋष्यादिन्यासः" ॥ ॐ अँ कँ खँ गँ घँ ङँ आम्—अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ इँ चँ छँ जँ झँ ञँ ईँ—तर्जनीभ्यां नमः । ॐ उँ टँ ठँ डँ ढँ णँ ऊँ–मध्यमाभ्यां नमः । ॐ एँ तँ थँ दँ धँ नँ ऐँ –अनामिकाभ्यां नमः । ॐ ओँ पँ फँ बँ भँ मँ औँ –कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ अँ यँ रँ लँ वँ शँ षँ सँ अः–करतलकरपृ-

Digitized by Google

ष्ठाभ्यां नमः। एवं हृदयादि॥ "अथ ध्यानम्"—पञ्चाशल्लिपिभिर्विभज्य मुखदोर्हृत्पद्मवक्षस्छलां भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम्। मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च हस्ताम्बुजैर्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये। ततो दक्षिणकनिष्ठिकाया आद्यं पर्वारभ्य वामाङ्गुष्ठाद्यपर्वपर्यन्तं षोडशसु पर्वसु षोडश स्वरान्विन्यस्य वामतर्जनीमारभ्य दक्षिणतर्जन्यन्तमङ्गुल्यग्रेषु चतुरश्चतुरो वर्णान् क्रमेण कादि सांतान्विन्यस्याङ्गुष्ठयोः "हलौ" सर्वाङ्गुल्यग्रेषु क्षकारं विन्यसेत्। यथा— ॐ अँ आँ इँ ईँ उँ ऊँ ऋँ ॠँ लृँ ॡँ एँ ऐँ ओँ औँ अँ अः। कँ खँ गँ घँ ङँ। चँ छँ जँ झँ ञँ। टँ ठँ डँ ढँ णँ। तँ थँ दँ धँ नँ। पँ फँ बँ भँ मँ। यँ रँ लँ वँ शँ षँ सँ हँ क्षँ॥ इत्युक्त्वा पुनः पूर्वोक्तं मातृकान्यासं कुर्यात्॥ ॐ अँ आँ इँ ईँ उँ ऊँ ऋँ ॠँ लृँ ॡँ एँ ऐँ ओँ औँ अँ अः-इति षोडशपत्रके-कण्ठे। ॐ कँ खँ गँ घँ ङँ चँ छँ जँ झँ ञँ टँ ठँ-इति द्वादशपत्रके-हृदि। ॐ डँ ढँ णँ तँ थँ दँ धँ नँ पँ फँ-इति दशपत्रके-नाभौ। ॐ बँ भँ मँ यँ रँ लँ-इति षट्पत्रके-लिङ्गे। ॐ वँ शँ षँ सँ-इति चतुष्पत्रके—गुदे। ॐ हँ क्षँ द्विपत्रके भ्रुवोर्मध्ये॥ "अथ ध्यानम्"-आधारे लिङ्गनाभौ प्रकटितहृदये तालुमूले ललाटे द्वेपत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्द्धे चतुष्के। वासान्ते बालमध्ये ड-फ,क-ठसहिते कण्ठदेशे स्वराणां हं क्षं तत्त्वार्थयुक्तं सकलदलगतं वर्णरूपं नमामि॥ १॥ इति अन्तर्मातृकाः॥

२०२. "अथ बहिर्मातृकाः"-ॐ अँनमः-केशान्तेः। ॐ आँनमः-मुखे। ॐ इँनमः-दक्षिणनेत्रे। ॐ ईँनमः-वामनेत्रे। ॐ उँनमः-दक्षिणकर्णे। ॐ ऊँनमः-वामकर्णे। ॐ ऋँनमः-दक्षिणनासापुटे। ॐ ॠँनमः-वामनासापुटे। ॐ लृँनमः-दक्षिणगण्डे। ॐ ॡँनमः-वामगण्डे। ॐ एँनमः-ऊर्ध्वोष्ठे।

ॐ ऐँनमः–अधरोष्ठे । ॐ ओँनमः–ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तौ । ॐ औँनमः–अधोदन्तपङ्क्तौ । ॐ अँनमः–मूर्ध्नि । ॐ अःनमः–आस्ये । ॐ कँनमः–दक्षिणबाहुमूले । ॐ खँनमः–दक्षिणकूर्परे । ॐ गँनमः–दक्षिणमणिबन्धे । ॐ घँनमः–दक्षिणकराङ्गुलिमूले । ॐ ङँनमः–दक्षिणकराङ्गुल्यग्रे । ॐ चँनमः–वामबाहुमूले । ॐ छँनमः–वामकूर्परे । ॐ जँनमः–वाममणिबन्धे । ॐ झँनमः–वामाङ्गुलिमूले । ॐ ञँनमः–वामकराङ्गुल्यग्रे । ॐ टँनमः–दक्षिणपादमूले । ॐ ठँनमः–दक्षिणजानुनि । ॐ डँनमः–दक्षिणगुल्फे । ॐ ढँनमः–दक्षिणपादाङ्गुलिमूले । ॐ णँनमः–दक्षिणपादाङ्गुल्यग्रे । ॐ तँनमः–वामपादमूले । ॐ थँनमः–वामजानुनि । ॐ दँनमः–वामगुल्फे । ॐ धँनमः–वामपादाङ्गुलिमूले । ॐ नँनमः–वामपादाङ्गुल्यग्रे । ॐ पँनमः–दक्षिणकुक्षौ । ॐ फँनमः–वामकुक्षौ । ॐ बँनमः–पृष्ठे । ॐ भँनमः–नाभौ । ॐ मँनमः–उदरे । ॐ यँ–त्वगात्मने नमः–हृदि । ॐ रँ असृगात्मने नमः–दक्षिणांसे । ॐ लँ मांसात्मने नमः–ककुदि । ॐ वँ मेदात्मने नमः–वामांसे । ॐ शँ अस्थ्यात्मने नमः–हृदयादि वामहस्ताग्रान्तम् । ॐ षँ मज्जात्मने नमः–दक्षिणपादाग्रान्तम् । ॐ सँ शुक्रात्मने नमः–हृदयादि पादान्तम् । ॐ हँ आत्मशक्त्यात्मने नमः–हृदयादि जठरे । ॐ ळँ जीवात्मने नमः–नाभ्यादि हृदयान्तम् । ॐ क्षँ परमात्मने नमः–हृदयादि मस्तकान्तम् । ॐ छन्दःपुरुषाय नमः शिरसि ॥ इति बहिर्मातृकाः ॥ "अर्पणम्"–अनेन यथाशक्त्या कृतेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकाबहिर्मातृकान्यासाख्यकर्मणा कर्माङ्गदेवतास्वरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकाबहिर्मातृकाप्रयोगः ॥

Digitized by Google

२०३. "पञ्चायतनदेवताः." वाचस्पतौ—आदित्यं गणनाथं च देवीं रुद्रं च केशवम् । पञ्चदेवत्यमित्युक्तं सर्वकर्मसु पूजयेत् ॥ तत्रादौ "शालिग्रामः." स्कान्दे—शिलाप्यामलकीतुल्या पूज्या सूक्ष्मैव या भवेत् । यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फलम् ॥ "शिवबाणः." पुराणसङ्ग्रहे— पक्कजम्बूफलाकारं कुक्कुटाण्डसमाकृति । भुक्तिमुक्तिप्रदं चैव बाणालिङ्गमुदाहृतम् ॥ "गणेशः"—शुण्डादण्डेन-दन्ताभ्यां शोभनाभ्यामलङ्कृता । एकेन वाथ दन्तेन रक्तबिन्दुभिरन्विता । पार्श्वभागैकवदना वक्राभ्यां शोभिता च या । गणेशमूर्त्तिः सा ज्ञेया विघ्नाद्यौघविनाशिनी ॥ "सूर्यः"—बाह्ये वाभ्यन्तरे वापि चक्रद्वादश-संयुता । सूर्यमूर्त्तिरिति ख्याता सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ "देवी"—गर्ते वा गर्तमध्ये वा योन्याकारेण चिन्हिता । योनेरुपरि मध्ये वा कुण्डलीभूतसर्पवत् । अर्धाधिका त्रिरेखाभिर्भूषिता या शिला शुभा । शक्तिकुण्डलिनी सा तु देवानामपि दुर्लभा । शक्तिकुण्डलिनीं देवीं नित्यं यः पूजयेन्नरः । इन्द्रादिदुर्लभान्भोगान् भुक्त्वा निर्वाणमाप्नुयात् ॥

विष्णुपं०

शिवपं०

गणपतिपं०

देवीपं०

सूर्यपं०

२०४. पञ्चायतनस्थापनविचारः." ज्ञानमालायाम्—" गणेशपञ्चायतनम् "—हेरम्बं तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत् ।

Digitized by Google

आग्नेय्यां पञ्चवक्त्रं तु नैर्ऋत्यां द्युमणिं यजेत्। वायव्यामम्बिकां चैव यजेन्नित्यमतन्द्रितः। (गनाशंसूदे)॥ "शिवपं०"—यदा तु शङ्करं मध्ये ऐशान्यां श्रीपतिं यजेत्। आग्नेय्यां च तथा हंसं नैर्ऋत्यां पार्वतीसुतम्। वायव्यां च सदा पूज्या भवानी भक्तवत्सला। (शंनारगदे)॥ "विष्णुपं०"—यदा तु मध्ये गोविन्दमैशान्यां शङ्करं यजेत्। आग्नेय्यां गणनाथं च नैर्ऋत्यां तपनं तथा। वायव्यामम्बिकां चैव यजेन्नित्यं समाहितः। (नाशंगरदे)॥ "देवीपं०"—भवानी तु यदा मध्ये ऐशान्यां माधवं यजेत्। आग्नेय्यां पार्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकम्। प्रद्योतनं तु वायव्यामाचार्यस्तु प्रपूजयेत्। (देनाशंगर)॥ "सूर्यपं०"—सहस्रांशुर्यदा मध्ये ऐशान्यां पार्वतीपतिम्। आग्नेय्यामेकदन्तं च नैर्ऋत्यामच्युतं तथा। वायव्यां पूजयेद्देवीं भोगमोक्षैकभूमिकाम्। (सूशंगनादे)॥ बोपदेवः—शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करेभास्येनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः। देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरेनार्याः शङ्करभागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः॥ अन्यच्च-स्वस्थानवर्जिता देवाः शोकदुःखभयप्रदाः॥

२०९. "नवग्रहादिप्रतिमाः." याज्ञवल्क्यः—ताम्रकात्स्फटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ। रजतादयसः सीसात्कार्याः सर्वे ग्रहाः क्रमात्॥ "मूर्तिलक्षणानि." मात्स्ये—पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः। सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः॥ श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः। द्विभुजश्च गदापाणिः कर्त्तव्यो वरदः शशी॥ रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः। चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः॥ पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारदलद्युतिः। खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः॥ देवदैत्यगुरू (गुरुशुक्रौ) तद्वत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ। दण्डिनौ वरदौ कार्यौ साक्षसूत्रकमण्डलू॥ इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः। बाणबाणासनधरः कर्त्तव्योऽर्कसुतः शनिः॥ करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः। नीलः सिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते॥ धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः। गृध्रासना गता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः॥

सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकसुखावहाः । स्वाङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा ॥

२०६. "**कलशादिपूजा.**" **धर्मसारे**—कलशं शङ्खघण्टे च पाद्यार्घ्याचमनीयकम् । संपूज्य प्रोक्ष्य चात्मानं पूजासंभारमेव च ॥ ध्यायेदभिमतां देवमूर्त्तिं संपूजयेत्ततः ॥ **पूजासागरे**— सुवासितजलैः पूर्णं सव्ये कुम्भं सुपूजयेत् । कलशस्येति मन्त्रेण तीर्थान्यावाहयेत्ततः ॥ शङ्खमद्भिः पूरयित्वा प्रणवेन च दक्षिणे । संपूज्य त्वंपुरेत्यादि मन्त्रेण प्रार्थयेत्ततः ॥ **तन्त्रान्तरे**— महाभिषेकं सर्वत्र शङ्खेनैव प्रकल्पयेत् । सर्वत्रैव प्रशस्तोऽब्जः शिवसूर्यार्चनं विना । मम नामाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि । ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु तस्य देहे वसाम्यहम् । घण्टां संपूज्य मध्ये त्वागमार्थमिति वादयेत् । जलैः पाद्यादिपात्राणि गायत्र्यादौ प्रपूजयेत् ॥ **यामले**— निवेशयेत्पुरोभागे गन्धं पुष्पं च भूषणम् । दीपं दक्षिणतो दद्यात्पुरो नैव तु वामतः । वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे ॥ **का० पु०**— स्नाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा । घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेपि च ॥ **विष्णुधर्मोत्तरे**— धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने । ममाग्रे वादयन् घण्टामुत्तमं लभते फलम् ॥ **गौतमीये**— उत्तोल्य दृष्टिपर्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् । वादयन्वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत् ॥

२०७. "**ध्यानम्.**" **वाचस्पतौ**— ध्यानं तु द्विविधं प्रोक्तं सरूपारूपभेदतः । अरूपं तत्र यद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम् । अव्यक्तं सर्वतो व्याप्तमिदमित्यविवर्जितम् ॥ **याज्ञवल्क्यः**— समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरवर्तिना । आत्मनोऽभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते ॥

२०८"**आवाहनम्.**" **वाचस्पतौ**—कुर्यादावाहनं मूर्तौ मृन्मय्यां सर्वदैव हि । प्रतिमायां जले वह्नौ नावाहनविसर्जने ॥

२०९. "**पूजायां मुद्रालक्षणम्.**" **ज्ञानमालायाम्**— देवता न च सन्तुष्टा सर्वदा संमुखी भवेत् । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी मता । सङ्कुच्य निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता । अधो-

Digitized by Google

मुखी त्वियं चेतत्स्यात्स्थापनी मुद्रिका मता। प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ तु संमुखौ। कुर्यात्स्वहृदयं सेयं मुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका। इत्येवं सर्वदेवानां पूजने षट् प्रदर्शयेत् ॥

२१०. "आसनम्." का०पु०—आसनं प्रथमं दद्यात्पौष्पं दारुजमेव वा। वास्त्रं वा चार्मणं कौशं मण्डलस्थोत्तरेऽर्पयेत् ॥

२११. "आचमनम्." आ० का०—स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा इति ॥

२१२. "देवप्रतिमायां नित्यस्नानविचारः" प्र० पारिजाते—प्रतिमापट्टयन्त्राणां नित्यस्नानं न कारयेत्। कारयेत्पर्वदिवसे यदा वा मलधारणम् ॥ अयं नियमस्तु षडङ्गुलोर्ध्वप्रतिमादिषु बोद्धव्यः। यदि षडङ्गुलन्यूना प्रतिमा वर्तते तर्हि तां नित्यमेव स्नापयेत् ॥

२१३. "पञ्चनद्यः,"—वाचस्पतौ—भागीरथी समाख्याता यमुना च सरस्वती। किरणा धूतपापा च पञ्च नद्यः प्रकीर्तिताः ॥

२१४. "पञ्चगव्यम्." कृत्यकल्पतरौ— पञ्चगव्यं पवित्रं तु आहरेत्ताम्रभाजने। (१) गायत्र्या चैव गोमूत्रं (२) गन्धद्वारेण गोमयम्। (३) आप्यायस्वेति च क्षीरं (४) दधिक्राव्णेति वै दधि ॥ (५) तेजोसिशुक्रमित्याज्यं (६) देवस्यत्वा कुशोदकम् ॥ ॐ तत्सवितु० ।$१\frac{३}{३६}$॥ ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्। ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वयेश्रियम्। २ श्रीसूक्तमन्त्रः ॥ॐ आप्यायस्व। समेतुते विश्वतः सोमवृष्ण्यम्। भवावाजस्यसंगथे । $३\frac{१२}{१२}$ ॥ ॐ दधिक्राव्णोऽअकारिषञ्जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभिनो मुखाकरत्प्रणऽआयूंषि तारिषत्।$४\frac{३२}{२३}$॥ ॐ तेजोसिशुक्रमस्यमृतं मसिधामनामासि। प्रियन्देवानामनाधृष्टन्देवयजनमसि।$५\frac{३१}{१}$॥ ॐ देवस्यत्वा। सवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णो हस्ताभ्याम्।$६\frac{१०}{१}$॥ जाताशौचान्ते मृताशौचान्ते उपाकर्मादिनैमित्तिककर्मारम्भे च शरीर-

Digitized by Google

शुद्ध्यर्थं पञ्चगव्यप्राशनं कार्यम् । तत्र—यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ॥ प्राशनात्पञ्चगव्यस्य दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥१॥

२१५. "पञ्चामृतम्." धन्वन्तरिः—गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितं ज्ञेयं दिव्यं पञ्चामृतं परम् ॥

२१६. "उद्वर्त्तनम्"—रजनी सहदेवी च शिरीषं लक्ष्मणापि च । सहभद्रा कुशाग्राणि उद्वर्त्तनमिहोच्यते ॥ "सौभाग्यद्रव्यम्"—हरिद्रा कुङ्कुमं चैव सिन्दूरादिसमन्वितम् । कज्जलं कण्ठसूत्रादि सौभाग्यद्रव्यमुच्यते ॥

२१७. "अथ देवेष्वभिषेकविचारः." रुद्रकल्पद्रुमे—साङ्गमादौ जपेद्रुद्रं केवलाङ्गानि चान्तरे । साङ्गं सशीर्षकं चान्ते निरङ्गमिति केचन ॥ गणपतौ—गणपत्यथर्वशीर्षेण ॥ देव्यां—अथर्वणवेदीयलक्ष्मीसूक्तेन देव्यथर्वशीर्षेण वा ॥ विष्णौ—नारायणाथर्वशीर्षेण ॥ सूर्ये—सूर्याथर्वशीर्षेण ॥ एतान्यथर्वशीर्षाणि पठित्वा धारापात्रेण जलधारयाऽनेकप्रकारेणोक्तयैकादशिन्या अथवा—एकाऽवर्त्तनेनैवाभिषेकं कुर्यात् ॥ विघ्नशान्त्यर्थे तु एकादशिन्या रुद्राभिषेकं कुर्यात् ।

२१८. "अथ विष्ण्वादिदेवानां महाभिषेकविधिः"—एकादशिन्याद्यभिषेककरणात्पूर्वं विष्ण्वाद्याराध्यदेवतायाः पूर्वोक्तप्रकारेण पूर्वपूजां समाप्य निर्माल्यं विसृस्याभिषेकाङ्गत्वेन पञ्चोपचारपूजां कृत्वा तत्तद्देवताप्रियस्य गङ्गाजलदुग्धेक्षुरसरञ्जिकापञ्चामृतादिद्रव्यस्याविच्छिन्नधारया एकादशिनीं पठन्नभिषेकं कुर्यात् । तत्र विष्णोर्नारायणाथर्वशीर्षस्य षोडशावृत्तिकरणं । गणपतेर्गणपत्यथर्वशीर्षस्यैकविंशतिसंख्याकावृत्तिकरणं । सूर्यस्य सूर्याथर्वशीर्षस्य द्वादशावृत्तिकरणं । शङ्करस्य रुद्राध्यायस्यैकादशावृत्तिकरणं । देव्या श्चाथर्ववेदोक्तलक्ष्मीसूक्तस्य देव्यथर्वशीर्षस्य वा नवावृत्तिकरणमित्येकादशिनीकरणसांप्रदायो वर्तते । [केचित्तु शिवस्य रुद्रैकादशिनीं कृत्वाऽनन्तरं रुद्राथर्वशीर्षं सकृत्पठित्वाभिषेकं कुर्वन्ति तथापि रुद्राथर्वशीर्षं विनैव रुद्राध्यायेन महाभिषेककरणस्य बहूनां सांप्रदायः]॥ संक्षिप्तपूजायां तु सर्वदेवानां तत्तदथर्वशीर्षादेः सकृदावर्तनेनाभिषेकं कुर्यात् । केचित्तु पूर्वोक्तप्रकारेणैव तत्तद्देवतानामेकादशिनीं कृत्वाऽ-

Digitized by Google

भिषेकं कुर्वन्ति । अभिषेकोत्तरं पूजाप्रकारः पूर्वोक्त एव द्रष्टव्यः ॥

२१९. "**वस्त्राद्यर्पणम्.**" अन्यच्च—स्नानान्ते चार्पयेद्वस्त्रं देवानां प्रीतये सदा । ब्रह्मसूत्रं च दातव्यं पूजाफलमभीप्सुना ॥

२२०. "**देवे गन्धानुलेपनम्.**" **कालिकापुराणे वाचस्पतौ च**—चूर्णीकृतो वा घृष्टो वा दाहकर्षित एव वा । रसः संमर्दजो वापि प्राण्यङ्गोद्भव एव वा ॥ गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः । गन्धचूर्णं गन्धपत्रचूर्णं सुमनसां तथा ॥ प्रशस्तगन्ध उक्तानि पत्रचूर्णानि यानि च । तानि गन्धाह्वयानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः ॥ घृष्टो मलयजो गन्धः सरलश्च नमेरुणा । अगरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते ॥ घृष्ट्वा स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः । देवदार्वगुरुब्रह्मसालसारान्तचन्दनाः । प्रियादीनां च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः । सदाहाकार्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्तितः ॥ सगन्धः करवी बिल्व गन्धिनी तिलकं तथा । प्रभृतीनां रसो योसौ निष्पीड्य परिगृह्यते ॥ स संमर्दोद्भवो गन्धः संमर्दज इतीर्यते । मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोशोद्भव एव वा ॥ गन्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासिनाम् । कर्पूरगन्धसाराद्याः क्षोदे घृष्टे च संस्थिताः । चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः । गन्धसारस्तु सर्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते॥मृगनाभिर्भवेद्घृष्टश्चूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः । एवं सर्वस्तु सर्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ॥ सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥ कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः । वैष्णवप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरवौ ॥ कुङ्कुमागरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः । त्रिदशप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्ड्याश्च शम्भुना ॥ गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्मप्रदः सदा । अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥ देवानां गन्धं नित्यमनामिकयाऽनुलेपयेत् ॥

२२१. "**पुष्पार्पणप्रकारः.**"—पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं वापि तथैव च । केशवार्थे शिवार्थे वा यथोत्पन्नं तथार्पयेत् । मध्यमाऽनामिकामध्ये पुष्पं सङ्गृह्य पूजयेत् । अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु निर्माल्यमपनोदयेत् ॥

Digitized by Google

२२२. "**तुलसीग्रहणविचारः.**" **वायुपुराणे**— अस्नात्वा तुलसीं छित्वा यः पूजां कुरुते नरः । सोऽपराधी भवेत्सत्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ **पाद्मे**—देवार्थे तुलसीछेदो होमार्थे समिधां तथा। इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥ पूर्णिमायाममायां च द्वादश्यां रविसङ्क्रमे । तैलाभ्यङ्गे च स्नातेन मध्यान्हे निशि सन्ध्ययोः । अशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितेऽपि वा । तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः ॥ **वाचस्पतौ**—शालग्रामशिलार्चार्थं प्रत्यहं तुलसीक्षितौ । तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः॥ संक्रान्त्यादौ निषिद्धेऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ॥ **स्कान्दे**—मन्त्रेणानेन यः कुर्यात्तुलसीदलसंचयम् । पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत् ॥ "**तुलसीपत्रग्रहणमन्त्रः**"— **तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया । केशवार्थे चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥ त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनी ॥**

२२३. "**बिल्वपत्रम्.**" **पटले**—त्रिजटापत्रकैकेन हेम्बं हरिमर्चयेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकौ । दत्वा यद्यत्फलं प्राप्यं तस्मात्कोटिगुणं भवेत् ॥ पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टमधोमुखम् । यथोत्पन्नं तथा देयं बिल्वपत्रमधोमुखम् ॥ षण्मासानन्तरं बिल्वपत्रं पर्युषितं भवेत् । पूज्या एतेन वै देवाः सूर्यलम्बोदरौ विना ॥

२२४. "**पूजायां ग्राह्यपुष्पाणि.**" **स्मृत्यन्तरे**—समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् । नित्यपूजार्थं परोपवनादेरपि ग्राह्याणि न च तच्चौर्यम् ॥ पङ्कजं पञ्चरात्रं स्याद्दशरात्रं च बिल्वकम् । एकादशाहं तुलसी नैव पर्युषिता भवेत् । जाती शमी कुशाः कङ्कु मल्लिकाकरवीरजम् । नागपुन्नागकाऽशोकरक्तनीलोत्पलानि च । चम्पकं बकुलं चैव पद्मं बिल्वं पवित्रकम् । एतानि सर्वदेवानां सङ्ग्राह्याणि समानि च ॥ **अन्यच्च**—बिल्वापामार्गजातीतुलसिशामिशताकेतकीभृङ्गदूर्वामान्दाभोजा हि दर्भा मुनितिलतगरब्रह्मकल्हारमल्यः । चम्पाश्वारातिकुम्भीदमनमरुबका बिल्वतोह्यानि शस्तास्त्रिशश्येकार्यरीशोदधिनिधिवसुभूर्भूयमा भूय एवम् ॥ "**देवतानामतिप्रियाणि पुष्पा-**

Digitized by Google

णि— शङ्करस्य बिल्वपत्रम् । विष्णोस्तुलसी । गणेशस्य दूर्वाङ्कुरः । अम्बाया नानाविधपुष्पाणि । सूर्यस्य रक्तं करवीरपुष्पम् ॥

२२५. "**पुष्पाभावे.**" **भविष्ये**—अलाभे तु सुपुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत् । पत्राणामप्यलाभे तु तृणगुल्मौषधीरपि । औषधीनामलाभे तु भक्त्या भवति पूजनम् । यत्पुण्यं प्रतिपुष्पे तद्दशधा स्वर्णनिर्मिते ॥

२२६. "**वर्ज्यपुष्पाणि.**" **भविष्ये**—कृमिकीटावपन्नानि शीर्णपर्युषितानि च ॥ स्वयं पतितपुष्पाणि त्यजेदुपहितानि च । [उपहितानि मलादिभिः] । मुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्वं न निवेदयेत् । शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन्पतत्यधः । तद्धारी चैव नान्यान्वै निर्माल्यं तद्व- वेत्तयोः । तथा देवोपरि धृतं वामहस्ते धृतं च यत् । अधोवस्त्रधृतं चैव जलेन क्षालितं च यत् । देवतास्तन्न गृह्णति पुष्पं निर्माल्यतां गतम् ॥ **वार्त्तिके**—नाङ्गुष्ठैर्मर्दयेद्देवं नाधःपुष्पैः समर्चयेत् । कुशाग्रैर्न क्षिपेत्तोयं वज्रपातसमं भवेत् । न शुष्कैः पूजयेद्देवं कुसुमैर्न महीगतैः । न विशीर्णदलैः शिष्टैर्नाऽशुभैर्नाविकासितैः । पूतिगन्धोग्रगन्धीनि स्वल्पगन्धीनि वर्जयेत् ॥ **हारीतः**—स्नानं कृत्वा तु यत्किञ्चित्पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । पितरस्तन्न गृह्णन्ति न गृह्णन्ति च देवताः ॥ उक्तं च— वस्त्रानीतं करानीतं स्वयंपतितमेव च । एरण्डपत्रैरानीतं न तस्य फलभाग्भवेत् ॥ **भट्टः**—अक्षतैर्नार्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम् ॥ न दूर्वया यजेद्दुर्गां नोन्मत्तेन दिवाकरम् ॥ **ज्ञा० मा०**—नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न तुलस्या गणाधिपम् । न दूर्वया यजेद्देवीं बिल्वपत्रैश्च भास्करम् । उन्मत्तमर्कपुष्पं च विष्णोर्वर्ज्यं सदा बुधैः ॥ **फलं** च कृमिसंयुक्तं प्रयत्नात्ताद्विवर्जयेत् ॥

२२७. "**पञ्च रत्नानि.**"—नीलकं वज्रकं चेति पद्मरागश्च मौक्तिकम् । प्रवालं चेति विज्ञेयं पञ्चरत्नं मनीषिभिः ॥ सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् । रत्नपञ्चकमाख्यातमिति ॥ कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकमिति ॥ अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ॥

---

१ शुष्कवस्त्रपरिधानाद्भस्मादिधारणाच्च पूर्वमिति शेषः ।

२२८. "**पञ्च पल्लवानि.**" आम्रजम्बूकापित्थाना बीजपूरकबिल्वयोः । गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ **शब्दचन्द्रिकायाम्**—अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षचूतन्यग्रोधपल्लवाः । पञ्चपल्लवमित्युक्तं सर्वकर्मणि शोभनम् ॥ **तान्त्रिककर्मणि तु**—पनसाम्रं तथाश्वत्थं वटं बकुलमेव च इति ॥

२२९. "**पञ्च पुष्पाणि.**"—**देवीपुराणे**—चम्पकाम्रशमीपद्मकरवीरं च पञ्चकम् ॥

२३०. "**धूपः.**" **वामने**—हिरुका कङ्कणं दारु मल्लिकाऽगुरुवासिता । शङ्खजातिफलं श्रीमत्प्रिया धूपा हरेरिमे ॥ **आयुर्वेदे**—घृतगुग्गुरपाटीरहेगरू (अगरु) शीरचन्दनम् । घनं लाक्षाकुष्ठनखं दशाङ्गः प्रोच्यते बुधैः ॥ **शारदायाम्**— गुग्गुलं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् । ह्रीवेरमगुरुं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् । हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीं च शैलजाम् । षोडशाङ्गं विदुर्धूपं दैवे पैत्र्ये च कर्मणि । यथा गन्धं तथा देवि धूपं दद्याद्विचक्षणः । मध्यमानामिकाङ्गुल्योर्मध्यभागे विधारयेत् । अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि धृत्वा धूपं निवेदयेत् । तथा समर्पयेद्धूपं घण्टावाद्यजयस्वनैः । "**दीपम्.**" **का० पु०**— न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहे घृतादिकाम् ॥ घृतेन दीपकं नित्यं तिलतैलेन वा पुनः । ज्वालयेन्मुनिशार्दूल सन्निधौ जगदीशितुः ॥ कार्पासवर्तिका ग्राह्या न दीर्घा न च सूक्ष्मका ॥

२३१. "**नैवेद्यपात्रम्.**" **पाद्मे**—हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं मृन्ममयमेव च । पालाशं पद्मपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम् ॥

२३२. "**देवतानैवेद्यार्पणविधिः.**" **आश्वलायनः**—वैश्वदेवं पुरा कृत्वा नित्येचाभ्युदये तथा । स्वाभीष्टदेवतादिभ्यो नैवेद्यं च निवेदयेत् । अकृत्वा वैश्वदेवं तु नैवेद्यं यो निवेदयेत् । तदन्नं न च गृण्हन्ति देवा विष्णवादयो ध्रुवम् ॥ **स्कान्दे**— नानाव्यञ्जनसंयुक्तं रसषट्कैस्तु संस्कृतम् । निवेद्यान्नं समाप्नोति फलं यज्ञाधिकं द्विज ॥ **ब्रह्मसंहितायाम्**—तुलसीगन्धपुष्पैश्च संपूज्याऽन्नं हरेः प्रियम् । संप्रोक्ष्यार्घ्यजलेनैव संरक्ष्यास्त्रेण सर्वदा । धेनुमुद्रां प्रदर्श्याथ ततो देवं निवेदयेत् ॥ **गौतमः**— अथामृतोपस्तरणमसि स्वाहार्पयेज्ज-

Digitized by Google

लम्। **चन्द्रिकायाम्**— प्राणापानव्यानोदानसमानास्तारपूर्वकाः। चतुर्थ्याग्निवधूयुक्ताः प्राणमन्त्राः स्मृता इति॥ **भविष्ये**—पानीयं चामृतीकृत्य परेशाय निवेदयेत्। मूलमन्त्रं (गायत्रीमन्त्रं) जपेदत्र ततो नारायणात्मकम्। अष्टोत्तरशतं चैव अष्टाविंशातिमेव वा। क्षणं विमृश्य मतिमान् दद्यादाचमनं ततः। **पाद्मे**। हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं च शर्कराम्। नैवेद्यं देवदेवाय यावकं पायसं तथा। नैवेद्यवस्त्वलाभे तु फलानि च निवेदयेत्। फलानामप्यलाभे तु तोयान्यपि निवेदयेत्॥ भोजनोत्तरं सायंकालपूजायां तु सोपस्करं उपहारनैवेद्यं निवेदयेत् नित्यशः पूजासमये शर्कराखण्डखाद्यादि नैवेद्यं समर्प्य देवयज्ञात्पूर्वं देवयज्ञोत्तरं वा पवित्रस्थले चतुरस्रमण्डलोपरि गृहसिद्धशाकाद्यखिलसिद्धान्नपूरितं महानैवेद्यपात्रं निधाय तदन्नं **गायत्रीमन्त्रेण नाभ्याआसी**दिति मन्त्रेण च तुलसीदलेन संप्रोक्ष्य नैवेद्योपरि तत्तुलसीदलं निधाय धेनुमुद्रां प्रदर्श्य सव्यहस्तस्याङ्गुलयः समानाः कृत्वा नैवेद्यमर्पयेत्। **तद्यथा— ॐ प्राणाय स्वाहा। ॐ अपानाय स्वाहा। ॐ व्यानाय स्वाहा। ॐ समानाय स्वाहा। ॐ उदानाय स्वाहा। ॐ ब्रह्मणे नमः।** इति समर्प्य नैवेद्य **मध्ये पानीयं** दत्वा **पुनर्नैवेद्यमर्पयित्वोत्तरापोशनं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं करोद्वर्तनार्थे चन्दनं च समर्पयेत्॥**

२३३. "**नैवेद्यभक्षणविचारः.**" **पाद्मे**—द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्वं न स्पृशेत्क्वचित्। लङ्घयेन्नैव निर्माल्यं कूपे सर्वं परित्यजेत्॥ नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन सिक्तम्। योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः प्राप्नोति लक्षाऽयुतकोटिपुण्यम्॥ **शिवनारदसंवादे**—बाणलिङ्गे तु चण्डांशोर्न च निर्माल्यकल्पना। सर्वं बाणार्पितं ग्राह्यं भक्त्या भक्तैश्च नान्यथा। ग्राह्याग्राह्यविचारोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते। तदर्पितं जलं चान्नं ग्राह्यं प्रसादसंज्ञया। बाणलिङ्गे स्वयंभूते चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते। चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम्॥ **पाद्मे**—मक्षिकापादमात्रं यः शिवस्वमुपजीवति। लोभान्मोहात्स पच्येत कल्पान्तं नरके नरः॥ **पाद्मस्कान्दब्राह्मपुराणसङ्ग-**

Digitized by Google

इषु—अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलालग्नं सर्वं याति पवित्रताम् । नैवेद्यं मे नरो भुक्त्वा शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत्॥

२३४. "**ताम्बूलम्.**"—सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन च समन्वितम् । दद्यात्तु द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं प्रीतिपूर्वकम् ॥

२३५. "**प्रदक्षिणाः.**" **बव्हृचपरिशिष्टे**—एकां विनायके कुर्याद्द्वे सूर्ये तिस्र ईश्वरे । चतस्रः केशवे कुर्यात्सप्ताश्वत्थे प्रदक्षिणाः । **अन्यत्र तु**—एका चण्ड्या रवेः सप्त तिस्रः कार्या विनायके । हरेश्चतस्रः कर्तव्याः शिवस्यार्द्धप्रदक्षिणा । वृषं चण्डं वृषं चैव सोमसूत्रं पुनर्वृषम् । चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् । अपसव्यं यतीनां तु सव्यं तु ब्रह्मचारिणाम् । सव्यापसव्यं गृहिणामेवं शम्भोः प्रदक्षिणा ॥ **तथाग्नेय्ये**—सव्यं व्रजेत्ततोऽसव्यं प्रनालं नैव लङ्घयेत् ॥

२३६. "**मन्त्रपुष्पम्.**"—नानासुगन्धपुष्पाणि यथा कालोद्भवानि च । पुष्पाञ्जलिः शुभा देया देवताप्रीतये सदा ॥

२३७. "**साष्टाङ्गनमस्कारः.**" उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥

२३८. "**देवतीर्थविचारः.**" **हलायुधे**—शिला ताम्रं तथा तोयं शङ्खः पुरुषसूक्तकम् । गन्धं घण्टा च तुलसीत्यष्टाङ्गं तीर्थमुच्यते ॥ **स्कान्दे**—कुङ्कुमं चन्दनं पत्रं नैवेद्यं सुसमं जलम् । शालग्रामशिलालग्नं तीर्थं कोटिशताधिकम् ॥ **भविष्ये**—विष्णुपादाभिषिक्तं यः पात्रेणैव पिबेज्जलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् । यः पादसलिलं विष्णोः करेण पिबते यदि । स मूढो नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ **पुलस्त्यः**—शालग्रामशिलावारि सोमपानं दिने दिने । पात्रान्तरेण तद्ग्राह्यं करेण सुरया समम् ॥ **अगस्त्यः**—शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते ॥ **गरुडपुराणे**—जलं न येषां तुलसीविमिश्रं पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् । नित्यं त्रिसन्ध्यं प्लवते च गात्रं खगेन्द्र ते धर्मबहिष्कृता नराः । पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेद्धरेः । शेषं च मस्तके धार्यमिति वेदानुशासनम् ॥

२३९. "**निर्माल्यग्रहणविचारः.**" **पाद्मे**—विष्णुदेहपरामृष्टं माल्यं पापहरं स्मृतम् । यो नरः शिरसा धत्ते स याति हरिमञ-

Digitized by Google

सा ॥ **ब्राह्मे**—ब्रह्माङ्गलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते । रुद्राङ्गलग्नमग्नौ तु दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् । शिष्टेभ्यस्त्वथ देवेभ्यो दत्तं दीनेषु निक्षिपेत् ॥

२४०. "**नवविधा भक्तिः.**" **पिप्पलायनः**—श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसाऽर्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । क्रियते भगवत्यद्धा सोपि याति परां गतिम् ॥

२४१. "**उत्तरपूजाप्रकारः.**" **ब्रा० हलायुधः**—नारायणमन्त्रस्य उत्तर नारायणऋषिः । पुरुषो देवता । आद्यास्तिस्त्रस्त्रिष्टुभोंऽत्ये द्वे अनुष्टुभौ । उत्तरपूजने विनियोगः— **ॐ अद्भ्यः संभृत** इत्यारभ्य **श्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्या**वित्यन्तैः षण्मन्त्रैरुत्तरपूजा कर्तव्या । (एते च षण्मन्त्रा रुद्रे द्वितीयाध्याये द्रष्टव्याः)॥

२४२. "**पूजाफलम्.**" **शम्भुरहस्ये**—स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा सोदरात्मजैः । मध्यमा या यजेद्भृत्यैरधमा याजनाक्रिया ॥ **भविष्ये**—धर्मार्जितधनक्रीतैर्यः कुर्यात्केशवार्चनम् । उद्धरेत्स्वेन सहितान्दश पूर्वान्दशापरान् ॥ **महाभारते**—कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिम् । येऽर्चयन्ति नरा नित्यं तेऽपि वन्द्या यथा हरिः ॥

देवागारम्.

२४३. "**अथ देवपूजाप्रयोगः.**"– 'आचम्य प्राणानायम्य । '**सुशान्तिर्भवतु** ॥ "**मङ्गलोच्चारणम्**"–**ॐ स्वस्तिनऽइन्द्रो**'

Digitized by Google

‘ व्वृद्धश्रवाःस्वतिनंःपूषाविश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽअ- ’
‘ रिष्टनेमिःस्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु । १ १९/२५ ॥ ॐ भद्रङ्कर्णेभिः ’
‘ शृणुयामदेवाभद्रम्पश्येमाक्षभिर्य्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवा ’
‘ ५ सस्तनूभिर्व्व्यशेमदेवहितंय्यदायुः । २ २१/२५ ॥ ॐ तम्प- ’
‘ त्नीभिरनुगच्छेमदेवाःपुत्रैर्भ्रातृभिरुतवाहिरण्यैः । नाकङ्गृ- ’
भ्णानाःसुकृतस्यलोकेतृतीये पृष्ठेऽअधिरोचनेदिवः । ३ ५०/१५ ॥ ’
“ नमस्कारः ”—श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः । कुलदेताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो नमः । वास्तुदेवताभ्यो नमः । वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः । श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । श्रीउमामहेश्वराभ्यां नमः । शचीपुरंदराभ्यां नमः । मातापितृचरणकमलाभ्यां नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः । निर्विघ्नमस्तु ॥ सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः । धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः । द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि । विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा । सङ्ग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते । शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये । अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः । सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोस्तुते ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् । येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनं हरिः । तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव । विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि । लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः । यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

Digitized by Google

सर्वेष्वारम्भकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः । देवा दिशंतु नः सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः । विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्माविष्णुमहेश्वरान् । सरस्वतीं प्रणौम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ "सङ्कल्पः"— विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः । श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्त्तमानस्य अद्य ब्रह्मणः द्वितीये परार्द्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणे भारतवर्षे भारतखण्डे जम्बुद्वीपे रामक्षेत्रे परशुरामाश्रमे दण्डकारण्यदेशे श्रीगोदावर्याः पश्चिमदिग्भागे श्रीमल्लवणाब्धेरुत्तरे तीरे [अयं सङ्कल्पः देशविशेषेण ग्राह्यः] श्रीशालिवाहनशाके बौद्धावतारे अस्मिन्वर्त्तमाने अमुकनामसंवत्सरे अमुकायने अमुकर्तौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकवासरे अमुकतिथौ अमुकनक्षत्रे अमुकराशिस्थिते चन्द्रे अमुकराशिस्थिते श्रीसूर्ये अमुकराशिस्थिते देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथायथाराशिस्थानस्थितेषु सत्सु एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं [मम ऐश्वर्याभिवृद्ध्यर्थं । अप्राप्तलक्ष्मीप्राप्त्यर्थं । प्राप्तलक्ष्म्याश्चिरकालसंरक्षणार्थं । सकलमनईप्सितकामनासंसिध्यर्थं । लोके वा सभायां राजद्वारे वा सर्वत्र यशोविजयलाभादिप्राप्त्यर्थं । इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सकलदुरितोपशमनार्थं तथा मम सभार्यस्य सपुत्रस्य सबान्धवस्य अखिलकुटुम्बसहितस्य सपशोः समस्तभयव्याधिजरापीडामृत्युपरिहारद्वारा आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्ययर्थं । तथा मम जन्मराशेरखिलकुटुम्बस्य वा जन्मराशेः सकाशाद्ये केचिद्विरुद्धचतुर्थाष्टमद्वादशस्थानस्थितक्रूरग्रहास्तैः सूचितं सूचयिष्यमाणं च यत्सर्वारिष्टं तद्विनाशद्वारा एकादशस्थानस्थितवच्छुभफलप्राप्त्यर्थं । पुत्रपौत्रादिसन्ततेरविच्छिन्नवृद्ध्यर्थं । आदित्यादिनवग्रहानुकूलतासिद्ध्यर्थं । तथा इन्द्रादिदशदिग्पालप्रसन्नतासिद्ध्यर्थं । आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकत्रिविधतापोपशमनार्थं । धर्मार्थकाममोक्षफलावाप्त्यर्थं च] श्री अमुकपञ्चायतनदेवताप्रीत्यर्थं यथा ज्ञानेन यथामिलितोपचारद्रव्यैः पुरुषसूक्तेन ध्यानावाहनादि

Digitized by Google

षोडशोपचारैः पूजनमहं करिष्ये ॥ तत्रादौ षडङ्गन्यासपूर्वकं कलशादिपूजनं च करिष्ये । [ते षडङ्गन्यासाः (१०९) पृष्ठे द्रष्टव्याः] एवं षडङ्गन्यासान्कृत्वा "कलशपूजनं कुर्यात्"— (तत्रादौ कलशे जलं संपूर्य तत्र देवता आवाहयेत्) सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः । आयान्तु देवपूजार्थं दुरितक्षयकारकाः। कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः । मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः । कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुन्धरा । ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः । अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशं तु समाश्रिताः ॥ इत्यावाह्य ततो वरुणमावाहयेत्—ॐ तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳ स मा न आयुः प्रमोषीः । ४$\frac{४२}{१८}$ ॥ अस्मिन्कलशे वरुणं साङ्गं सपरिवारं सायुधं सशक्तिकमावाहयामि (इत्यावाह्य कलशं प्रार्थयेत्) देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ । उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधृतो विष्णुना स्वयम् । त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः । त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः । त्वयि स्तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदाः । त्वत्प्रसादादिमां पूजां कर्तुमीहे जलोद्भव । सांनिध्यं कुरु मे देव प्रसन्नो भव सर्वदा । प्रसन्नो भव । वरदो भव । कलशदेवताभ्यो नमः सर्वोपचारार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि । नमस्करोमि । पश्चाद्धेनुमुद्रां प्रदर्श्य । अनन्तरं कलशोदकेन पूजाद्रव्याणि तथा आत्मानं च "आपोहिष्ठा०" इत्यनेन "अपवित्रः पवित्रो वा०" इत्यनेन वा संप्रोक्ष्य ॥ "शङ्खपूजनम्"— [शङ्खे जलपूरणानन्तरं ब्रूयात्] शङ्खादौ चन्द्रदैवत्यं कुक्षौ वरुणदेवता। पृष्ठे प्रजापतिश्चैव अग्रे गङ्गा सरस्वती। त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवस्य चाज्ञया । शङ्खे तिष्ठन्ति विप्रेन्द्र तस्माच्छङ्खं प्रपूजयेत् । त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे । निर्मितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते । पाञ्चजन्याय विद्महे पावमानाय धीमहि । तन्नः

Digitized by Google

शङ्खः प्रचोदयात् । ओ॒ꣳ अ॒ग्निरृषि॑ष॒पव॑मान॒ꣳ पाञ्च॑जन्यꣳ पु॒रोहि॑तꣳ । तमी॑महे महाग॒यम् । ९२६ ॥ शङ्खदेवतायै नमः आ० स० ग० पु० न० । शङ्खमुद्रां प्रदर्श्य ॥ " घण्टापूजनम् "—आगमार्थं तु देवानां गमनार्थं तु रक्षसाम् । घण्टानादं प्रकुर्वीत पश्चाद् घण्टां प्रपूजयेत् । ओ॒ꣳ सु॒प॒र्णो॑सि ग॒रुत्माँ॑स्त्रि॒वृत्ते॒ शिरो॑ गाय॒त्रञ्चक्षु॑र्बृहद्रथन्त॒रे प॒क्षौ । स्तोम॑ऽआ॒त्मा छन्दा॒ꣳस्यङ्गा॑नि॒ यजू॒ꣳषि॒ नाम॑ । साम॑ ते त॒नूर्वा॑मदे॒व्यं य॑ज्ञाय॒ज्ञियम्पुच्छं॒ धिष्ण्याः॑ श॒फाः । सु॒प॒र्णो॑सि ग॒रुत्मा॒न्दिवं॑ गच्छ॒ स्वः॑ पत । १२४ ॥ घण्टास्थाय गरुडाय नमः आवाहयामि । सर्वोपचारार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि घण्टामुद्रां प्रदर्श्य ॥ "दीपपूजनम्"—भक्त्या दीपं प्रयच्छामि देवाय परमात्मने । त्राहि मां निरयाद्घोराद्दीपज्योतिर्नमोऽस्तु ते । ओ॒ꣳ अ॒ग्निर्ज्योति॒र्ज्योति॑र॒ग्निः स्वाहा॒ सूर्यो॒ ज्योति॒र्ज्योति॒ः सूर्यः॒ स्वाहा॑ । अ॒ग्निर्वर्चो॒ ज्योति॒र्वर्चः॒ स्वाहा॒ सूर्यो॒ वर्चो॒ ज्योति॒र्वर्चः॒ स्वाहा॑ । ज्योति॒ः सूर्यः॒ सूर्यो॒ ज्योति॒ः स्वाहा॑ । ७३ ॥ दीपस्थदेवतायै नमः आ० स० ग० पु० न० ॥ ["पञ्चायतनध्यानम्"—तत्रादौ "गणपतिध्यानम्"—श्वेताङ्गं श्वेतवस्त्रं सितकुसुमगणैः पूजितं श्वेतगन्धैः' 'क्षीराब्धौ रत्नदीपैः सुरनरतिलकं रत्नसिंहासनस्थम् । दोर्भिः पाशा-' 'ङ्कुशाब्जाभयवरमनसं चन्द्रमौलिं त्रिनेत्रं ध्यायेच्छान्त्यर्थमीशं गण-' 'पतिममलं श्रीसमेतं प्रसन्नम् ॥ ओ॒ꣳ नमो॑ ग॒णेभ्यो॑ । ग॒णप॑ति-' 'भ्यश्च वो॒ नमो॒ नमो॒ व्रातेभ्यो॒ व्रात॑पतिभ्यश्च वो॒ नमो॒ नमो॒' 'गृत्से॑भ्यो गृत्स॑पतिभ्यश्च वो॒ नमो॒ नमो॒ विरू॑पेभ्यो वि॒श्व-' 'रूपेभ्यश्च वो॒ नमो॒ नमः॒ सेना॑भ्यः । ८२५६ ॥ " देवीध्यानम् "—' 'नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै' 'नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ ओ॒ꣳ मन॑सः॒ काम॒माकू॑तिं वा॒चः' 'स॒त्यम॑शीय । प॒शू॒नाꣳ रू॒पमन्न॑स्य॒ रसो॒ यशः॒ श्रीः श्र॑यतां॒ मयि॒-' 'स्वाहा॑ । ९३८ ॥ विष्णुध्यानम्"—शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मना-'

Digitized by Google

'भं सुरेशं विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् । लक्ष्मीकान्तं क-'
'मलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैक-'
'नाथम् ॥ ॐ विष्णो॑ र॒राट॑मसि॒ विष्णोः॑ श्नप्त्रे॑ स्थो॒ विष्णोः॑'
'स्यूर॑सि॒ विष्णो॑र्ध्रु॒वो॑सि । वैष्णवम॑सि॒ विष्ण॑वे त्वा । १.० $\frac{२१}{५}$ ॥'
' "शिवध्यानम्"—ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्राव-'
'तंसं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् । पद्मासीनं'
'समन्तात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं विश्वाद्यं विश्ववन्द्यं निखिल-'
'भयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥ ॐ नम॑स्ते रुद्र म॒न्यव॑ऽउ॒तो त॒ऽइष॑-'
'वे॒ नम॑: । बा॒हुभ्या॑मु॒त ते॒ नम॑: । ११ $\frac{१}{१६}$ ॥ "सूर्यध्यानम्"—ध्येयः'
'सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः । के-'
'यूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥'
'ॐ सू॒र्य॑रश्मि॒र्हरि॑केशः पु॒रस्ता॑त्सवि॒ता ज्योति॒रुद॑या॒ँ॥ अज॑-'
'स्रम् । तस्य॑ पू॒षा प्र॑स॒वे या॑ति वि॒द्वान्त्स॒म्पश्य॒न्विश्वा॒ भुव॑ना-'
'नि गो॒पाः । १२ $\frac{५८}{१७}$ ॥ इदं ध्यानं कृताकृतमस्ति ॥]' ["पञ्चा-'
'यतनदेवताऽवाहनम्." "तत्रगणपतेरा०"—आवाहयेत्तं गणराज-'
'देवं रक्तोत्पलाभासमशेषवन्द्यम् । विघ्नान्तकं विघ्नहरं गणेशं भजामि'
'रौद्रं सहितं च सिद्ध्या । ॐ ग॒णानां॑न्त्वा ग॒णप॑तिꣳ हवामहे प्रि॒'
'या॒णां॑न्त्वा प्रि॒यप॑तिꣳ हवामहे नि॒धी॒नां॑न्त्वा॑ नि॒धि॒प॑तिꣳ हवामहे'
'वसो मम । आह॑मजानि ग॒र्भ॒धमा त्वम॑जासि गर्भ॒धम् । १३ $\frac{१९}{२३}$ ॥'
' "देव्या आ०"—श्यामाङ्गीं शशिशेखरां निजकरैर्दानं च'
' रक्तोत्पलं रत्नाढ्यं कलशं परं भयहरं संबिभ्रतीं शाश्वतीम् । मु-'
'क्ताहारलसत्पयोधरनतां नेत्रत्रयोल्लासिनीमावाहेत्सुरपूजितां हरवधूं'
'रक्तारविन्दस्थिताम् । * ॐ अम्बे॒ऽअम्बि॒केम्बा॑लिके॒ नमा॑नय-'
'ति॒ कश्च॒न । सस॑स्त्यश्व॒कः सुभ॑द्रिकाङ्काम्पीलवा॒सिनी॑म् ।'
' १४ $\frac{१८}{२३}$ ॥ "विष्णोरावाहनम्"— आवाहयेत्तं गरुडोपरि'
' स्थितं रमार्द्धदेहं सुरराजवन्दितम् । कंसान्तकं चक्रगदाब्जहस्तं'

Digitized by Google

'भजामि देवं वसुदेवसूनुम् । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा-'
'निदधे पदम् । समूढमस्य पाᳪसुरे स्वाहा । १५$\frac{१५}{५}$ ॥ "शिव-'
'स्वावा०"—एह्येहि गौरीश पिनाकपाणे शशाङ्कमौले वृषभा-'
'धिरूढ । देवाधिदेवेश महेश नित्यं गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ।'
'ॐ नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्क-'
'राय च नमः शिवाय च शिवतराय च । १६$\frac{४१}{१६}$ ॥ "सूर्यावा०"—
'आवाहयेत्तं द्विभुजं दिनेशं सप्ताश्ववाहं द्युमणिं ग्रहेशम् । सिन्दूर-'
'वर्णप्रतिमावभासं भजामि सूर्यं कुलवृद्धिहेतोः । ॐ आकृष्णेन'
'रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतम्मर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता-'
'रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् । १७$\frac{४२}{३३}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः'
'श्री अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आवाहनं समर्पयामि॥ (प-'
'ञ्चायतनदेवतानां पृथक् आवाहनं यद्यपि नास्ति तथापि आवाहनम-'
न्त्रान्पठित्वा पुष्पं तुलसीपत्राक्षतादिकं वा समर्पयेत्) "आवा-
हनम्"—आगच्छ भगवन्देव स्थाने चात्र स्थिरो भव । यावत्पूजां करि-
ष्यामि तावत्त्वं सन्निधो भव । ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सह-
स्रपात् । स भूमिᳪ सर्वतस्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् । १८$\frac{१}{३१}$ ॥ ॐ
भूर्भुवः स्वः अ० प० दे० आवाहयामि ॥ "आसनम्"—रम्यं सु-
शोभनं दिव्यं सर्वसौख्यकरं शुभम् । आसनं च मया दत्तं गृहाण पर-
मेश्वर । ॐ पुरुषएवेदᳪ सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उतामृ-
तत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति । १९$\frac{२}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भु० ॥ "पा-
द्यम्"—उष्णोदकं निर्मलं च सर्वसौगन्ध्यसंयुतम् । पादप्रक्षालना-
र्थाय दत्तं ते प्रतिगृह्यताम् । ॐ एतावानस्य महिमातो ज्यायाँ-
श्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।
। २०$\frac{३}{३१}$ ॥ ॐ भू० ॥ "अर्घ्यम्"—अर्घ्यं गृहाण देवेश गन्धपु-
ष्पाक्षतैः सह । करुणाकर मे देव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते । ॐ त्रिपा-
दूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः । ततो विष्वङ्व्यक्रा-

Digitized by Google

मत्स्याशनानशने॑ऽअभि । २१$\frac{४}{३१}$ ॥ ॐ भू० ॥ "आचमनम्"— सर्वतीर्थसमायुक्तं सुगन्धि निर्मलं जलम् । आचम्यतां मया दत्तं गृहीत्वा परमेश्वर । ॐ ततो॑ व्विराडजायत व्विराजो॒ऽअधि॒पूरु॑षः । सजातोऽअत्य॑रिच्यत प॒श्चाद्भूमि॒मथो॑ पु॒रः॑ । २२$\frac{५}{३१}$ ॥ ॐ भू० ॥ "स्नानम्"— गङ्गासरस्वतीरेवापयोष्णीनर्मदाजलैः । स्नापितोऽसि मया देव तथा शान्तिं कुरुष्व मे । ॐ तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व्व॒हुतः॒ सम्भृ॑तम्पृषदा॒ज्ज्यम् । प॒शूँस्ताँश्च॑क्रे व्वाय॒व्व्या॑नार॒ण्या ग्रा॒म्याश्च॒ ये । २३$\frac{६}{३१}$ ॥ ॐ भू० ॥ "पञ्चामृतस्नानम्"—(एकमन्त्रेण पञ्चामृतस्नानम्) पयो दधि घृतं चैव मधु च शर्करायुतम् । पञ्चामृतं मयानीतं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ पञ्च॑ न॒द्यः॒ सर॑स्वती॒ मपि॑ यन्ति॒ सस्रो॑तसः । सर॑स्वती॒ तु प॑ञ्च॒धा सो दे॒शे॑ऽभवत्स॒रित् । । २४$\frac{११}{३४}$ ॥ ॐ भू० ॥ " पृथक् द्रव्येण पञ्चामृतस्नानम् "— " तत्र पयःस्नानम् "— कामधेनुसमुत्पन्नं सर्वेषां जीवनं परम् । पावनं यज्ञहेतुश्च पयः स्नानार्थमर्पितम् ॥ ॐ पय॑÷ पृथि॒व्व्याम्प॒य॒ऽओष॑धीषु॒ पयो॑ दि॒व्व्य॒न्तरि॑क्षे॒ पयो॑ धाः । पय॑स्वतीः प्र॒दिशः॑ सन्तु॒ मह्य॑म् । २५$\frac{३६}{१८}$ ॥ "दधिस्नानम्"—पयसस्तु समुद्भूतं मधुराम्लं शशिप्रभम् । दध्यानीतं मया देव स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् । ॐ द॒धि॒क्राव्णो॑ऽअकारिषञ्जि॒ष्णोरश्व॑स्य व्वा॒जिन॑÷ । सु॒र॒भि नो॒ मुखा॑करत्प्रण॒ऽआयू॑ᳪषि तारिषत् । २६$\frac{३२}{२३}$ ॥ "घृतस्नानम् "—नवनीतसमुत्पन्नं सर्वसन्तोषकारकम् । घृतं तुभ्यं प्रदास्यामि स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् । ॐ घृ॒तम्मि॑मिक्षे घृ॒तम॑स्य॒ योनि॑र्घृ॒ते श्रि॒तो घृ॒तम्व्व॑स्य॒ धाम॑ । अ॒नु॒ष्व॒धमाव॑ह मा॒दय॑स्व॒ स्वाहा॑कृतं व्वृषभ व्वक्षि ह॒व्व्यम् । २७$\frac{६६}{१७}$ ॥ "मधुस्नानम्"— तरुपुष्पसमुद्भूतं सुस्वादु मधुरं मधु । तेजःपुष्टिकरं दिव्यं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् । ॐ मधु॒व्वाता॑ऽऋताय॒ते मधु॑क्षरन्ति॒ सिन्ध॑वः । माध्वी॑र्न्नः स॒न्त्वोष॑धीः । २८$\frac{२७}{१३}$ ॥ ॐ मधु॒नक्त॑मु॒तोष॑सो म-

Digitized by Google

'धुमत्पार्थिवꣳरजः । मधुद्यौरस्तुनःपिता । २९ ॥ ॐ
'मधुमान्नोव्वनस्प्पतिर्म्मधुमाꣳ ऽअस्तुसूर्य्यः । माध्वीर्गावो'
'भवन्तुनः । ३० ॥ "शर्करास्नानम्"—इक्षुसारसमुद्भूता'
'शर्करा पुष्टिकारिका । मलापहारिका दिव्या स्नानार्थं प्रतिगृह्य-'
'ताम् । ॐ अपाꣳरसमुद्वयसꣳ सूर्य्ये सन्तꣳ समाहितम् । अ-'
'पाꣳरसस्ययो रसस्तंव्वोगृह्णाम्म्युत्तममुपयामगृहीतोसीन्द्राय-'
'त्वा जुष्टङ्गृह्णाम्म्येषते योनिरिन्द्राय त्वाजुष्टतमम् ॥३१ ॥ ॐ,
'भूर्भुवःस्वः श्री अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पञ्चामृतस्नानं'
'समर्पयामि ॥ "षष्ठेन गन्धोदकस्नानम्" मलयाचलसंभूतं च-'
'न्दनागरुसंभवम् । चन्दनं देवदेवेश स्नानार्थं प्रतिगृह्यतां ॥ गन्ध-'
'द्वारांदुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ॥ ईश्वरीं सर्वभूतानां'
'तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः । श्री अमु० षष्ठेन'
'गन्धोदकस्नानं समर्पयामि ॥ "उद्वर्त्तनस्नानम्"—नानासु-'
'गन्धिद्रव्यं च चन्दनं रजनीयुतम् । उद्वर्तनं मया दत्तं स्नानार्थं'
'प्रतिगृह्यताम् । * * * । ॐ गन्धस्तेसोममवतु मदाय रसो-'
'ऽअच्युतः । ३२ ॥ ॐ भू० । श्री अमु० उद्वर्तनस्नानं'
'समर्पयामि ॥ उद्वर्तनस्नानान्ते श्री अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो'
'नमः शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आच-'
'मनं समर्पयामि सकलपूजापरिपूरणार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि'
'समर्पयामीति संक्षिप्तां पूजां कुर्यात् । [अभिषेकार्थे निर्माल्यं'
'विसृज्य ॥ पश्चात् स्नापनधारापात्राय गन्धाक्षतपुष्पं समर्प्य । त-'
'दनन्तरमभिषेकार्थे देवानां गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयेत् शालिग्रामोप-'
'रि आसनार्थे पूजार्थे च तुलसीदलं समर्प्य शम्भोरासनार्थे पूजार्थे'
'च बिल्वपत्रं समर्पयेत्"] अभिषेकः—हरिः ॐ—ॐ सहस्रशी-'
'र्षा० ।३३ ॥ पुरुषए० । ३४ ॥ एतावान० ।३५ ॥त्रिपा-'

' दूर्ध्वं० । ३६ ४/६१ ॥ ततोविराड० । ३७ ५/३१ तस्माद्य० । ३८ ६/३१ '
' तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतऽऋचःसामानिजज्ञिरे । छन्दांसि जज- '
' ज्ञिरेतस्माद्यजुस्तस्मादजायत । ३९ ७/३१ तस्मादश्वाऽ '
' अजायन्त येकेचोभयादतः । गावोहजज्ञिरे तस्मात्तस्मा- '
' ज्जाताऽअजा वयः । ४० ८/३१ ॥ तंयज्ञम्बर्हिषि प्रौक्षन्पु- '
' रुषञ्जातमग्रतः । तेनदेवाऽअयजन्त साद्ध्याऽऋषयश्चये । '
' । ४१ ९/३१ ॥ यत्पुरुषंव्व्यदधुः कतिधा व्व्यकल्पयन् । मुखङ्कि '
' मस्यासीत्किम्बाहू किमूरूपादाऽउच्येते । ४२ १०/३१ ॥ ब्राह्म- '
' णोस्यमुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरूतदस्ययद्वैश्यः '
' पद्भ्याᳬशूद्रोऽअजायत । ४३ ११/३१ ॥ चन्द्रमामनसो जातश्च- '
' क्षोःसूर्य्योऽअजायत । श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्चमुखादग्निरजा- '
' यत । ४४ १२/३१ ॥ नाभ्याऽआसीदन्तरिक्षᳬशीर्ष्णोद्यौःसमव- '
' र्त्तत । पद्भ्याम्भूमिर्दिशःश्रोत्रात्तथालोकाँ अकल्पयन् । '
' ४५ १३/३१ ॥ यत्पुरुषेणहविषा देवायज्ञमतन्न्वत । व्वसन्तोऽस्या- '
' सीदाज्ज्यङ्ग्रीष्मऽइध्मःशरद्धविः । ४६ १४/३१ ॥ सप्तास्यास- '
' न्न्परिधयस्त्रिःसप्तसमिधःकृताः । देवायद्यज्ञन्तन्न्वानाअ- '
' बध्नन्पुरुषम्पशुम् । ४७ १५/३१ ॥ यज्ञेनयज्ञमयजन्त देवास्तानिध- '
' र्म्माणि प्रथमान्न्यासन् । तेहनाकम्महिमानःसचन्त यत्रपू- '
' र्वेसाद्ध्याःसन्तिदेवाः । ४८ १६/३१ ॥ ॐ द्यौःशान्तिरन्तरि- '
' क्षᳬ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापःशान्तिरोषधयःशान्तिः व्व '
' नस्पतयःशान्तिर्व्विश्वेदेवाः । शान्तिर्ब्रह्मशान्तिःसर्व्वᳬ '
' शान्तिःशान्ति रेवशान्तिःसामा शान्तिरेधि । ४९ १७/३६ ॥ यतो- '
' यतःसमीहसे ततोनोऽअभयङ्कुरु । शन्नःकुरुप्रजाभ्यो भय- '
' न्नःपशुभ्यः । ५० २२/३६ ॥ ॐ सर्वेषां वाऽ एषवेदाना '
' ᳬ रसो यत्साम सर्व्वेषामेवैनमे तद्वेदानाᳬ रसे- '
' नाभिषिञ्चति । ५१ (ब्राह्मणमन्त्रः) ॥ पुनश्च "द्यौः शा- '

Digitized by Google

' न्तिः० " तथा " सर्व्वेषां० " इति मन्त्राभ्यां शङ्खपूरितोदकेन '
' शालिग्रामं स्नापयेत् । पश्चात् देवतीर्थं धृत्वा ।] ॐ शान्तिः '
' शान्तिः सुशान्तिर्भवतु । सर्वारिष्टशान्तिर्भवतु । ॐ अमृ- '
' ताभिषेकोस्तु ॥ " ॐ भूर्भुवः स्वः श्री अमुकपञ्चायतनदेव- '
' ताभ्यो नमः अभिषेकं समर्पयामि । अभिषेकान्ते ॐ केश- '
' वाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माध- '
' वाय नमः स्वाहा—इत्याचमनं समर्पयेत् । (पश्चाद्देवान्वस्त्रेण '
' प्रमृज्य । तदनन्तरं देवान् गन्धानुलेपनपूर्वकं स्वस्वस्थाने स्थाप- '
' यित्वा । शालिग्रामस्यासनार्थं तुलसीदलं शिवस्य बिल्वपत्रं च '
' दद्यात् ॥) " वस्त्रम् "— सर्वभूषादिके सौम्ये लोकलज्जानिवा- '
रणे । मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्रतिगृह्यताम् । ॐ तस्म्माद्य- ज्ञात्सर्व्वहुतऽऋचः० । ५२ $\frac{७}{३१}$ ॥ ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः वस्त्रं समर्पयामि ॥ " यज्ञोपवीतम् "— नवभिस्तन्तु- भिर्युक्तं त्रिगुणं देवतामयम् । उपवीतं चोत्तरीयं गृहाण परमेश्वर । ॐ तस्मादश्वाऽअ० । ५३ $\frac{८}{३१}$ ॥ ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः यज्ञोपवीतं समर्पयामि ॥ " गन्धम् "— श्रीखण्डं चन्दनं दिव्यं गन्धाढ्यं सुमनोहरम् । विलेपनं सुरश्रेष्ठ चन्दनं प्रतिगृह्यताम् । ॐ तंयज्ञम्ब० । ५४ $\frac{९}{३१}$ ॥ ॐ भू० श्री अ०
' प० दे० नमः गन्धं समर्पयामि ॥ [" अक्षताः "—अक्षताश्च सु- '
' रश्रेष्ठ कुङ्कुमाक्ताः सुशोभिताः । मया निवेदिता भक्त्या गृहाण '
' परमेश्वर । ॐ अक्षन्नमीमदन्तह्यवप्रियाऽअधूषत । अस्तोष- '
' तस्वभानवो व्विप्रानविष्ठया मतीयोजान्विन्द्रते हरी । ५५ '
' $\frac{५१}{३}$ ॥ ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः अक्षतान्समर्पयामि] ॥'
" पुष्पाणि "— माल्यादीनि सुगन्धीनि मालत्यादीनि वै प्रभो । मयानीतानि पुष्पाणि गृहाण परमेश्वर । ॐ यत्पुरुषं० ॥ ५६ ॥ $\frac{१०}{३१}$ ॥ ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः पुष्पाणि समर्पया-

Digitized by Google

'मि ॥ ["गणेशाय दूर्वाङ्कुरार्पणम्"– विष्ण्वादिसर्वदेवानां '
'दूर्वे त्वं प्रीतिदा सदा । क्षीरसागरसंभूते वंशवृद्धिकरी भव ॥'
'ॐ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषःपरुषस्परि । एवानो-'
'दूर्वे प्प्रतनुसहस्रेण शतेनच । ५७ $\frac{२०}{१३}$ ॥ "सूर्याय पुष्पार्प-'
'णम्"– भानो दिवाकरादित्य मार्त्तण्ड जगतां पते । अपांनिधे '
'जगद्रक्ष भूतभावन भास्कर । प्रणतार्त्तिहरादित्य विश्वचिन्तामणे '
'विभो । विष्णो हंसादिभूतेश पुष्पाणि प्रतिगृह्यताम् । ॐ सवि-'
'तात्वा सवानाᳪ सुवतामग्निर्ग्गृहपतीनाᳪ सोमो व्वनस्पती-'
'नाम् । बृहस्पतिर्व्वाचऽइन्द्रोज्यैष्ठ्याय रुद्रःपशुब्भ्यो मित्रः '
'सत्योव्वरुणो धर्मपतीनाम् । ५८ $\frac{३९}{९}$ ॥ "देव्यै पुष्पार्पणम्" '
'शेवन्तिकाबकुलचम्पकपाटलाब्जैः पुन्नागजातिकरवीररसालपुष्पैः ।'
'बिल्वप्रवालतुलसीदलमालतीभिस्त्वां पूजयामि जगदीश्वरि मे प्र-'
'सीद । ॐ श्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि'
'रूपमश्विनौव्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुम्मऽइषाण सर्व्व-'
'लोकम्मऽइषाण । ५९ $\frac{२२}{३१}$ ॥ "शङ्कराय बिल्वपत्रार्पणम्"–'
'त्रिदलं त्रिगुणाकारं त्रिनेत्रं च त्रियायुधम् । त्रिजन्मपापसंहारमेकं-'
'बिल्वं शिवार्पणम् । ॐ शिवोभवप्प्रजाब्भ्यो मानुषीब्भ्यस्त्व-'
'मङ्गिरः । माद्यावापृथिवीऽअभिशोचीर्मान्तरिक्षंमा व्वनस्प-'
'तीन् । ६० $\frac{४५}{११}$ ॥ "विष्णवे तुलसीदलार्पणम्"—तुलसीं हे-'
'मरूपां च रत्नरूपां च मञ्जरीम् । भवमोक्षप्रदां तुभ्यमर्पयामि '
'हरिप्रियाम् । व्विष्णोःकर्म्माणि पश्यत यतोव्व्रतानि पस्पशे ।'
'इन्द्रस्य युज्ज्यःसखा । ६१ $\frac{३३}{१३}$ ॥ "सौभाग्यद्रव्यम्"–हरिद्रां'
'कुङ्कुमं चैव सिन्दूरादिसमन्वितम् । सौभाग्यद्रव्यसंयुक्तं गृहाण प-'
'रमेश्वरि । ॐ अहिरिव भोगैःपर्य्येतिबाहुञ्ज्याया हेतिम्परि-'
'बाधमानः । हस्तघ्नो व्विश्वाव्वयुनानि व्विद्वान्पुमान्पु-'
'माᳪसम्परि पातुव्विश्वतः । ६२ $\frac{५१}{२९}$ ॥ ॐ भू० श्री अ० प०'

Digitized by Google

'दे० नमः सौभाग्यद्रव्याणि समर्पयामि]' ॥ "धूपम्"—वनस्पतिरसोद्भूतो गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः । आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् । ॐ ब्राह्मणो॰ । ६३ $\frac{११}{३१}$ ॥ ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः धूपं समर्पयामि ॥ "घृतपूरितनीराजनदीपम्"—आज्यं च वर्त्तिसंयुक्तं वन्हिना योजितं मया । दीपं गृहाण देवेश त्रैलोक्यतिमिरापह । ॐ चन्द्रमामनसो० । ६४ $\frac{१२}{३१}$ ॥ ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः घृतपूरितनीराजनदीपं समर्पयामि ॥ "नैवेद्यम्"—शर्कराघृतसंयुक्तं मधुरं स्वादु चोत्तमम् । उपहारसमायुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् । ॐ नाभ्याऽआ० । ६५ $\frac{१३}{३१}$ ॥ ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः नैवेद्यं समर्पयामि । (नित्यशः पूजासमये शर्कराखण्डखाद्यादि नैवेद्यं समर्पयेत् तद्विधिः (१२४) पृष्ठे द्रष्टव्यः । नैवेद्यार्पणकालः वैश्वदेवप्रयोगे द्रष्टव्यः) ॥ नैवेद्यमध्ये पानीयं उत्तरापोशानं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं आचमनीयं च समर्पयामि करोद्वर्त्तनार्थे चन्दनं समर्पयामि । "मुखवासार्थे ताम्बूलम्"—पूगीफलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम् । एलाचूर्णादिसंयुक्तं' ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् । ॐ यत्पुरुषेण० । ६६ $\frac{१४}{३१}$ ॥ ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः ताम्बूलं समर्पयामि ॥ (अनेनैव मन्त्रेण फलं दक्षिणां चार्पयेदिति गर्भितार्थः ॥) '["फलम्"—इदं फलं 'मया देव स्थापितं पुरतस्तव । तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि' 'जन्मनि । ॐ याऽफलिनीर्याऽअफलाऽअपुष्पा याश्चपु-' 'ष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्तानो मुञ्चन्त्वꣳहसः । ६७ $\frac{८९}{१२}$ ॥' 'ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः फलं समर्पयामि ॥ "द-' 'क्षिणा"— हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः । अनन्तपुण्य-' 'फलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे । ॐ हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रे' 'भूतस्यजातःपतिरेकऽआसीत् । सदाधारपृथिवीन्द्यामुतेमाङ्क-' 'स्मै देवायहविषाविधेम । ६८ $\frac{४}{१३}$ ॥ ॐ भू० श्री अ० प०'

Digitized by Google

' दे० नमः दक्षिणां समर्पयामि ॥ "कर्पूरारार्त्तिक्यम्"—कदली-'
' गर्भसंभूतं कर्पूरं च प्रदीपितम् । आरार्त्तिक्यमहं कुर्वे पश्य मे व-'
' रदो भव । ॐ इदꣳ हविः प्रजननम्मेऽअस्तु दशवीरꣳ सर्व्वग-'
' णꣳ स्वस्तये । आत्मसनिप्रजासनि पशुसनि लोकसन्न्यभय-'
' सनि अग्निः प्रजाम्बहुलाम्मे करोत्वन्नम्पयो रेतोऽअस्म्मासु-'
' धत्त । ६९.$\frac{४८}{१६}$ ॥ ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः कर्पूरारा-'
र्त्तिक्यं दर्शयामि ॥]" "प्रदक्षिणा"—यानि कानि च पापानि
जन्मान्तरकृतानि वै । तानि सर्वाणि नश्यन्तु प्रदक्षिणपदेपदे । ॐ
सप्तास्या० । ७०$\frac{१५}{३१}$ ॥ ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः प्रद-
क्षिणां समर्पयामि ॥ "मन्त्रपुष्पम्"—नानासुगन्धपुष्पाणि य-
थाकालोद्भवानि च । पुष्पाञ्जलिं मया दत्तं गृहाण परमेश्वर । ॐ
यज्ञेनयज्ञ० । ७१$\frac{१६}{३१}$ ॥ (अनेनैव मन्त्रेण नमस्कारमर्पयेदिति ग-
र्भितार्थः) । ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः मन्त्रपुष्पाञ्जलिं स-
मर्पयामि ॥ मन्त्रपुष्पाञ्जल्यर्पणसमये गृहवास्तुपुरुषदेवतायै पू-
जार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्प्य नमस्कुर्यात् ॥ "पार्षदपूजा"—
विष्वक्सेनोद्धवाक्रूराः सनकाद्याः शुकादयः । महाविष्णुप्रसादेन सर्वे
गृण्हन्तु वैष्णवाः ॥ बाणरावणचंण्डीशनन्दिभृङ्गिरटादयः । सदाशिवप्र-
सादेन सर्वे गृण्हंन्तु शाम्भवाः । इति पार्षदपूजां कृत्वा । ["विशेषा-
' र्घ्यः"—रक्ष रक्ष महादेव रक्ष त्रैलोक्यरक्षक । भक्तानामभयं '
' कर्ता त्राता भव भवार्णवात् । वरद त्वं वरं देहि वाञ्छितं वा-'
' ञ्छितार्थद । (एतेन मन्त्रेण पूगीफलहिरण्यगन्धाक्षतपुष्पैः संयुक्त-'
' जलेन अर्घ्यमेकं दद्यात् ।) अनेन सफलार्घ्येण फलदोऽस्तु सदा '
' मम ॥ ॐ भू० श्री अ० प० दे० नमः विशेषार्घ्यं समर्पयामि ॥'
' "प्रार्थना"—विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय लम्बोदराय सक-'
' लाय जगद्धिताय । नागाननाय श्रुतियज्ञविभूषिताय गौरीसुताय '
' गणनाथ नमो नमस्ते ॥ १ ॥ भूत्यालेपनभूषितः प्रविलसन्नेत्राग्नि-'
' दीपाङ्कुरः कण्ठे पन्नगपुष्पदामसुभगो गङ्गाजलैः पूरितः । ईषत्ता-'
' म्रजटाग्रपल्लवयुतो न्यस्तो जगन्मण्डपे शम्भुर्मङ्गलकुम्भतामुपगतो '

Digitized by Google

'भूयात्सतां श्रेयसे ॥ २ ॥ पुरारितनुभागिनी दुरितसङ्घसंहारिणी '
' भजन्मतिविवर्धिनी प्रबलदानवोन्मर्दिनी । तुषारगिरिनन्दिनी मु- '
' निहृदन्तरालम्बिनी सदैव शुभवर्द्धिनी हरनितम्बिनी पातु वः ॥३॥ '
' कचकुचचुबुकाग्रे पाणिषु व्यापृतेषु प्रथमजलधिपुत्रीसङ्गमेऽनङ्गधा- '
' म्नि । ग्रथितनिबिडनीवीबन्धनिर्मोक्षणार्थं चतुरधिककराशः पातु '
' वश्चक्रपाणिः । ४ ॥ यद्बिम्बमम्बरमणिर्यदपां प्रसूतिर्नक्तं निषि- '
' श्वति यदग्निशिखासु भासः । ज्योत्स्ना निशासु हिमधाम्नि च यन्म- '
' यूखाः पूषा पुराणपुरुषः स नमोऽस्तु तस्मै । ५ ॥ ॐ भू० श्री '
' अ० प० दे० नमः प्रार्थनां समर्पयामि ॥ (इयं प्रार्थना कृताकृता- '
' स्ति) ॥ "क्षमापनम्"— आवाहनं न जानामि न जानामि त- '
' वाऽर्चनम् । पूजां चैव न जानामि क्षमस्व परमेश्वर । अन्यथा '
' शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम । तस्मात्कारुण्यभावेन रक्ष रक्ष '
' परमेश्वर । गतं पापं गतं दुःखं गतं दारिद्र्यमेव च । आगता सुख- '
' सम्पत्तिः पुण्याच्च तव दर्शनात् । मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं '
' सुरेश्वर । यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे । यदक्षरपदभ्रष्टं '
' मात्रा हीनं च यद्भवेत् । तत्सर्वं क्षम्यतां देव प्रसीद परमेश्वर ॥] '

"**अर्पणम्**"– **अनेनावाहनासनपाद्यार्घ्याचमनीयस्नानवस्त्रोपवीतगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलदक्षिणाप्रदक्षिणामन्त्रपुष्परूपैः षोडशोपचारैः अन्योपचारैश्च यथा ज्ञानेन यथा मिलितोपचारद्रव्यैः कृतेन पूजनाख्यकर्मणा श्री अमुकपञ्चायतनदेवताः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ यस्य स्मृ० ॥ ॐ विष्णवे नमः ॥** पञ्चायतनदेवतानां विसर्जनं नास्ति ॥ "**शङ्खभ्रामणम्**"– **शङ्खमध्ये स्थितं तोयं भ्रामितं केशवोपरि । अङ्गलग्नं मनुष्याणां ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥** इत्युक्त्वा शङ्खं देवोपरि भ्रामयन् तस्योदकेन स्वशरीरं मार्जयेत् ॥ इति देवपूजाप्रयोगः ॥

२४४. "**पञ्चायतनार्त्तिः**"–करुणापारावारं कलिमलपरिहारं । कद्रूसुतशयितारं करधृतकल्हारम् । घनपटलाभशरीरं कमलोद्भवपितरं। कलये विष्णुमुदारं **कमलाभर्त्तारम्** ॥ जयदेव जयदेव जय केशव

Digitized by Google

हर गजमुख सवितर्नगतनयेऽहं चरणौ तव कलये जयदेव जयदेव ।१॥ भूधरजारतिलीलं मङ्गलकरशीलं भुजगेशस्मृतिलोलं भुजगावलिमालम्। भूषाऽकृतिमतिविमलं संधृतगाङ्गजलं भूयो नौमि कृपालं भूतेश्वरमतुलम् ॥ जयदेव० । २ ॥ विघ्नारण्यहुताशं विहिताऽनयनाशं विपद्वनीधरकुलिशं विधृताङ्कुशपाशम् । विजयार्कज्वलिताशं विदलितभवपाशं विनताः स्मो वयमनिशं विद्याविभवेशम् ॥ जयदेव० । ३ ॥ कश्यपसूनुमुदारं कालिन्दीपितरं कालत्रितयविहारं कामुकमन्दारम् । कारुण्याब्धिमपारं कालानलमदरं कारणतत्त्वविचारं कामय ऊष्मकरम् जयदेव० । ४ ॥ निगमैर्नुतपदकमले निहतासुरजाले हस्ते धृतकरवाले निर्जरजनपाले । नितरां कृष्णकृपाले निरवधिगुणलीले निर्जरनुतपदकमले नित्योत्सवशीले ॥ जयदे० ।५॥ इति पञ्चायतनार्तिः॥

२४५. "देव्या आर्त्तिः"— प्रवरातीरनिवासिनि निगमप्रतिपाद्ये । पारावारविहारिणि नारायणि हृद्ये । प्रपञ्चसारे जगदाधारे श्रीविद्ये । प्रपन्नपालननिरते मुनिवृन्दाराध्ये ॥ जय देवी जय देवी जय मोहिनिरूपे मामिह जननि समुद्धर पतितं भवकूपे । १ ॥ दिव्यसुधाकरवदने कुन्दोज्वलरदने पदनखनिर्जितमदने मधुकैटभकदने । विकसितपङ्कजनयने पन्नगपतिशयने खगपतिवहने गहने सङ्कटवनदहने ॥ जय देवी० । २ ॥ मञ्जीराङ्कितचरणे मणिमुक्ताभरणे कञ्चुकिवस्त्रावरणे वक्राम्बुजधरणे । शक्रामयभयहरणे भूसुरसुखकरणे करुणां कुरु मे शरणे गजनक्रोद्धरणे ॥ जय देवी० । ३ ॥ छित्त्वा राहुग्रीवां पासि त्वं विबुधान् ददासि मृत्युमनिष्टं पीयूषं विबुधाम् । विहरसि दानवऋद्धां समरे संसिद्धां मध्वमुनीश्वरवरदे पालय संसिद्धाम्॥ जय देवी० । ४ ॥ इति देव्या आर्तिः ॥

२४६. "मन्त्रपुष्पाञ्जलिमन्त्राः"— हरिः ॐ [ॐ गणानान्त्वा० । १$\frac{१२}{२३}$ ॥ ॐ श्रीश्चंतेलक्ष्मी० । २$\frac{२२}{३१}$ ॥ * ॐ अम्बेऽअम्बिके० । ३$\frac{१८}{२३}$ ॥] * । ॐ तन्तंऽएतमनु जोषम्भराम्म्येषनेत्वदंपचेतयांताऽअग्ग्नेः । प्प्रियम्पाथोपीतम् । ४$\frac{१७}{२}$ ॥ ॐ सꣳस्रवभागास्त्थेषा बृहन्तःप्प्रस्तरेष्ठाःपरिधेयाश्चदेवाः ।

Digitized by Google

* । ५ १८/२ ॥ ॐ मूर्द्धानन्दिवोऽअरतिम्पृथिव्याव्वैश्वानरमृ-
तऽआजातमग्निम् । कविꣳसम्म्राजमतिथिञ्जनानामासन्नापात्र-
ञ्जनयन्तदेवाः । ६ ८/३३ ॥ ॐ प्रोह्यमाणꣳसोमऽआगतो व्वरुण-
ऽआसन्द्यामासन्नोग्निराग्नीध्रऽइन्द्रो हविर्द्धानेथर्व्वोपावह्रियमा-
णो व्विश्वेदेवाः । ७ ५६/८ ॥ ॐ व्विश्वेदेवाःऽअꣳशुषुन्युप्तो
व्विष्णुराप्प्रीतपाऽआप्प्याय्यमानो यमःसूयमानो व्विष्णुः सम्-
भ्रियमाणो व्वायुःपूयमानꣳशुक्रःपूतःशुक्रःक्षीरश्रीर्मन्थी सक्तु-
श्रीर्व्विश्वेदेवाः ।८ ५७/८॥ * । ॐ पितेवैधिसूनवऽआसुशेवा स्वा-
वेशातन्न्वा संव्विशस्वाश्विनाद्ध्वर्य्यूसादयत्वामिहत्वा । ९ ३/१४ ॥
ॐ पृथिव्याःपुरीषमस्यप्प्सोनाम तान्त्वाव्विश्वेऽअभिगृणन्तु
देवाः । * १० ४/१४ ॥ ॐ षोडशीस्तोमऽओजो द्रविणञ्चतुश्च-
त्वारिꣳशस्तोमो व्वर्च्चोद्रविणम् । अग्नेःपुरीषमस्यप्प्सोनाम ता-
न्त्वा व्विश्वेऽअभिगृणन्तुदेवाः । * ११ ३/१५ ॥ ॐ समिद्धेऽअ-
ग्नावधि मामहानऽउक्थपत्रऽईड्योगृभीतः । तप्तङ्घर्म्मम्परिगृह्या-
यजन्तोर्ज्जायद्यज्ञमयजन्त देवाः । १२ ५५/१७ ॥ * । ॐ यस्येमाः-
प्प्रदिशो यस्यबाहूकस्म्मैदेवाय हविषाविधेम ॥ १३ १२/२५ ॥ ॐ
यऽआत्मदा बलदायस्य व्विश्वऽउपासते प्प्रशिषंय्यस्यदेवाः ।
* १४ १३/२५ ॥ * । ॐ अनागास्त्वन्नोऽअदितिःकृणोतु क्षत्र-
न्नोऽअश्वो व्वनताꣳहविष्मान् । १५ ४५/२५ ॥] ॐ इमानुकम्भु-
वना सीषधामेन्द्रश्च व्विश्वेचदेवाः । * १६ ४६/२५ ॥ ॐ बृह-
स्प्पते सवितर्ब्बोधयैनꣳ सꣳशितञ्चित्सन्तराꣳसꣳशिशाधि ।
व्वर्द्धयैनम्महते सौभगायव्विश्वऽएनमनुमदन्तु देवाः ।१७ ८/२७॥
ॐ प्रजापतेस्तपसा व्वावृधानꣳसद्योजातो दधिषेयज्ञमग्ने । स्वा-
हाकृतेन हविषापुरोगा याहिसाद्ध्याहविरदन्तुदेवाः । १८ ११/२९ ॥
ॐ सद्योजातोव्व्यमिमीत यज्ञमग्निर्द्देवानामभवत्पुरोगाः । अ-
स्यहोतः प्प्रदिश्यृतस्य व्वाचिस्वाहाकृतꣳहविरदन्तुदेवाः ।

Digitized by Google

१९$\frac{३६}{२६}$ ॥ ॐ अस्म्मेरुद्राम्मेहना पर्व्वतासोव्वृत्रहत्ये भरहूतौस-
जोषाः । यःशᳪ सतेस्तुवते धायिपज्ज्रऽइन्द्रज्ज्येष्ठाऽअस्म्माँऽअ-
वन्तुदेवाः । २०$\frac{५०}{३३}$ ॥ नहिस्प्पशमविदन्नन्न्यमस्म्माद्वैश्वानरा-
त्पुरऽएतारमग्नेः । एमेनमव्वृधन्नमृताऽअमर्त्त्यं व्वैश्वानरङ्क्षेत्रजि-
त्याय देवाः । २१$\frac{६०}{३३}$ ॥ (हस्ते पुष्पाणि गृहीत्वा उत्थाय) ॐ
यज्ञेनयज्ञ० । २२$\frac{१६}{३१}$ ॥ ॐ राजाधिराजाय प्रसह्य सा-
हिने । नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे । स मे कामान्कामकामाय
मह्यं । कामेश्वरो वैश्रवणो ददातु । कुबेराय वैश्रवणाय । महा-
राजाय नमः । २३ ॥ ॐ स्वस्ति । साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यमयं समन्तपर्यायी
स्यात्सार्वभौमः सार्व्वायुष आन्तादापरार्धात् । पृथिव्यै समुद्रपर्य-
न्ताया एकराडिति । तदप्येष श्लोकोऽभिगीतो मरुतः परिवे-
ष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे । आविक्षितस्य कामप्रेर्व्विश्वे देवाः स-
भासद इति । २४॥ ॐ व्विश्श्वतश्चक्षु० । २५$\frac{१९}{१७}$ ॥ इति मन्त्रैः
पुष्पाञ्जलिं समर्प्य ॥ "प्रदक्षिणा"— ॐ सप्तास्या० ।१$\frac{१५}{३१}$॥
इति प्रदक्षिणां नमस्कारं च कृत्वा ब्राह्मणाशिषो गृण्हीयात् ॥

२४७. "आशीर्वादमन्त्राः"—हरिः ॐ पृथिव्व्याऽअहमुद-
न्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् । दिवोनाकस्य पृष्ठात्स्वर्ज्ज्यो-
तिरगामहम् । १$\frac{६७}{१७}$ ॥ स्वर्य्यन्तो नापेक्षन्तऽआद्याᳪ रोहन्ति
रोदसी । यज्ञंय्ये व्विश्श्वतोधारᳪ सुव्विद्वाᳪसो व्वितेनिरे।२$\frac{६८}{१७}$॥
अग्नेप्रेहिप्प्रथमो देवयताञ्चक्षुर्द्देवानामुत मर्त्त्यानाम् । इयक्षमाणा
भृगुभिᳪसजोषाःस्वर्य्यन्तु यजमानाᳪस्वस्ति । ३$\frac{६९}{१७}$ ॥ बोधामेऽ-
अस्य व्वचसोयविष्ठमᳪ हिष्ठस्य प्प्रभृतस्यस्वधावः । पीयतित्वो-
अनुत्वो गृणातिव्वन्दारुष्टे तन्न्वंव्वन्देऽअग्ने । ४$\frac{४२}{१२}$ ॥ सबो-
धिसूरिर्म्मघवा व्वसुपते व्वसुदावन् । युयोद्ध्यस्म्मद्वेषाᳪसि
व्विश्श्वकर्म्मणेस्वाहा । ५$\frac{४३}{१२}$ ॥ पुनस्त्वाऽदित्या रुद्राव्वसवᳪस-

Digitized by Google

मिन्धताम्पुनर्ब्ब्रह्माणो व्वसुनीथयज्ञैः । घृतेनत्वन्तन्न्वुव्वर्द्धयस्व सत्याःसन्तु यजमानस्यकामाः । ६$\frac{४४}{१२}$ ॥ स्वस्तिनऽइन्द्रो० । ७$\frac{१९}{२५}$ ॥ शतं भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्य्यमात्मन्धत्ते । ब्राह्मणमन्त्रः ॥ स्वस्तिमन्त्रार्थाः सफलाः सन्तु। आराध्यदेवता सुप्रसन्ना वरदा भवतु । इच्छितमनकामनासंसिद्धिरस्तु ॥ यजमानो ब्रूयात्—तथास्तु ॥ इत्याशीर्वादमन्त्राः ॥

२४८. "मानसपूजा." वराहसंहितायां हयग्रीवः—आवाहनादिपुष्पान्ता विधयः कथिता बुधैः । ते सर्वे ध्यानवद्योज्याः पूजा सा मानसी मता ॥

२४९. "अथ मानसपूजास्तोत्रम्"— रत्नैः कल्पितमासनं हिमजलैः स्नानं च दिव्याम्बरं नानारत्नविभूषितं मृगमदामोदान्वितं चन्दनम् । जातीचम्पकबिल्वपत्ररचितं पुष्पं च धूपं तथा दीपं देव दयानिधे पशुपते हृत्कल्पितं गृह्यताम् । १ ॥ सौवर्णे मणिरत्नखण्डरचिते पात्रे घृतं पायसं भक्ष्यं पञ्चविधं पयोदधियुतं रम्भाफलं पानसम् । शाकानामयुतं जलं रुचिकरं सुस्निग्धशाल्योदनं ताम्बूलं मनसा मया विरचितं पूजां फलं स्वीकुरु । २ ॥ छत्रं चामरयोर्युगं व्यजनकं चादर्शकं निर्मलं वीणाभेरिमृदङ्गकाहलकलागीतं च नृत्यं तथा । साष्टाङ्गप्रणतिः स्तुतिर्बहुविधा चैतत्समस्तं मया सङ्कल्पेन समर्पितं तव विभो पूजां गृहाण प्रभो । ३ ॥ आत्मा त्वं गिरिजा मतिः सहचराः प्राणाः शरीरं गृहं पूजा ते विषयोपभोगरचना निद्रा समाधिस्थितिः । सञ्चारः पदयोः प्रदक्षणविधिः स्तोत्राणि सर्वा गिरो यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शम्भो तवाराधनम् । ४ ॥ करचरणकृतं वाक्कायजं कर्मजं वा श्रवणनयनजं वा मानसं वाऽपराधम् । विहितमविहितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व जय जय करुणाब्धे श्रीमहादेव शम्भो।५॥ इति श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितं मानसपूजास्तोत्रं समाप्तम् ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयान्हिकसूत्रावल्यां द्वितीयभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

Digitized by Google

॥ अथ तृतीयभागकृत्यानि ॥

२५०. "योगक्षेमविधिः." (पोष्यवर्गसाधनम्) कारिका ॥ दक्षः— तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् । पिता माता गुरुर्भार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः । ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः । अन्येप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥ मनुः— सत्यचित्तागताङ्गमर्दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च॥ अन्यच्च—न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । शास्त्रवित्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ तस्मात् सद्गृहस्थैर्न्यायागतधर्मार्जितेन स्वकष्टसंपादितद्रव्येण वा स्वकुटुम्बोदरभरणं कर्तव्यमिति ॥

२५१. "गृहस्थाश्रमप्रशंसा." वसिष्ठस्मृतौ-गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः । चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते । यथा नद्यो नदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् । एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् । यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः ॥ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी । ऋतौ गच्छन् विधिवच्च जुह्वन् न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ 'सुभाषिते'— सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता मृदुर्भाषणी सन्मित्रं स्वधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः । आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥ नारदः— अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् । शमो दानं यथाशक्तिर्गार्हस्थो धर्म उच्यते । परदारेष्वसंसर्गो धर्मस्त्रीपरिरक्षणम् । अदत्तादानविरमो मधुमांसविवर्जनम् । एष पञ्चविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः । देहिभिर्देहपरमैः कर्तव्यो देहसंभवः ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयाह्निकसूत्रावल्यां तृतीयभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

Digitized by Google

॥ अथ चतुर्थभागकृत्यानि ॥

२९२. कारिका॥ दक्षः—चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृद्माहरेत्। तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं चाकृत्रिमे जले ॥ उपस्थानं ततः पश्चात्सावित्र्या जप उच्यते ॥व्यासः—स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात्सुजीर्णेऽन्ने निरामयः॥

२९३. "माध्यान्हसन्ध्या." अर्घ्यप्रकारः विश्वामित्रकल्पे—पुष्पाणि तदभावे बिल्वादिपत्राण्युदकेन मिश्राणि संयुक्ताञ्जलिनादायोत्थायोर्ध्वमुपरि सूर्याभिमुखं क्षिप्त्वा । आकृष्णेनेति मन्त्रेणैकमर्घ्यं दद्यात् ।·असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणीकृत्य । वारिणाञ्जलिपूर्णेन गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । यथा प्रातः पुनस्तद्वदुपसंहारपूर्वकम् । मध्यान्हे केचिदिच्छन्ति सावित्रीं च तादित्यृचम् । असंप्रदायं तत्कर्म कार्यहानिश्च जायते । प्रातः सायमुभे सन्ध्ये मन्देहानाम राक्षसाः । भक्षितुं सूर्यमिच्छन्ति कारणं श्रुतिनोदितम् । अतस्तदैव विप्रेन्द्रः सन्ध्यां कुर्यात्प्रयत्नतः । मूलमन्त्रेण मध्यान्हे प्रक्षिपेच्च जलं बुधः । सन्ध्ययोरुभयोर्नित्यं गायत्र्या प्रणवेन वा । अम्भः संप्रक्षिपेत्तेन नान्यथा श्रुतिघातकः ॥

२९४. "अथ माध्यान्हसन्ध्याप्रयोगः"—यथोक्तस्नानानन्तरं धौतश्वेतवस्त्रादि परिधायासने उपविश्य गन्धमिश्रितं भस्मानुलेपयेत् । गायत्र्यावाहनपर्यन्तः सर्वो विधिः प्रातःसन्ध्यावज्ज्ञातव्यः । "गायत्र्यावाहनम्"—सावित्रीं युवतीं श्वेताङ्गीं श्वेतवाससं त्रिनेत्रां वरदाक्षमालां त्रिशूलाभयहस्तां वृषभारूढां यजुर्वेदसंहितां रुद्रदैवत्यां तमोगुणयुतां भुवर्लोकव्यवस्थितां आदित्यपथगामिनीम् । आवाहयाम्यहं देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे रुद्रवादिनि । वरदां त्र्यक्षरां साक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् । सावित्रि छन्दसां माता रुद्रयोनि नमोऽस्तु ते ॥ मार्जनं तथा अघमर्षणं प्रातःसन्ध्यावत् ॥ "अम्बुप्राशनम्"—आपः पुनन्त्विति मन्त्रस्य । नारायण ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः अम्बुप्राशने विनियोगः— ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृ-

Digitized by Google

थिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापो सतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥ गायत्रीमन्त्रेण वा आकृष्णेनेत्यनेन वा मन्त्रेणैकमर्घ्यं दद्यात् । जपमालां हृदयदेशे धृत्वा । शेषं प्रातःसन्ध्यावत् । " अर्पणम् "—अनेन माध्यान्हसन्ध्याङ्गभूतेन यथाशक्ति कृतेन गायत्रीमन्त्रजपकर्मणा श्रीभगवान् रुद्रस्वरूपी सविता देवता प्रीयतां न मम । शेषं प्रातःसन्ध्यावत्कुर्यात् ॥ " इति माध्यान्हसन्ध्याप्रयोगः " ॥

२९९. " अथ पञ्च महायज्ञाः "—ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञ इति श्रुतेः ॥ तदुक्तं—पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः । एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥

२९६. "पञ्चमहायज्ञफलम्." याज्ञवल्क्यः—बलिकर्म स्वधा होमः स्वाध्यायोऽतिथिसत्क्रिया । भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ मनुः—ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा । नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् । एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः। अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वथ जुव्हति । वाच्येके जुव्हति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा। वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् । यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान्द्विजः । सम्यक् पञ्चमहायज्ञैर्दारिद्र्यं नश्यते क्षणात् ॥ शतपथब्राह्मणे—ॐ पञ्चैव महायज्ञाः स्तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । १ ॥ अहरहर्भूतेभ्यो बलिꣳ हरेत् । तथैतम्भूतयज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहर्दद्यादोदपात्रात्तथैतंमनुष्ययज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहः स्वधाकुर्यादोदपात्रात्तथैतंपितृयज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहः स्वाहाकुर्यादाकाष्ठात्तथैतं देवयज्ञꣳ समाप्नोति । २ ॥ अथ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन उपभृच्चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथः स्वर्गो लोक उदगयनं यावन्तꣳ ह वा इमांपृथिवीं वित्तेन पूर्णांददँल्लोकंजयति त्रि-

Digitized by Google

स्तावन्तं जयति भूयाꣳसं चाक्षय्यं य ऽएवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । ३ ॥ पय आहुतयो ह्वा ऽएतान्देवानां यदृचः स य ऽएवं व्विद्वानृचोहरहः स्वाध्यायमधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएवं तृप्तास्तर्पयति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्यामधुकुल्याः पितॄन्स्वधा अभिन्वहन्ति । ४ ॥ आज्याहुतयो ह्वा ऽएतान्देवानां यजूꣳषि स य ऽएवं विद्वान्यजूꣳष्यहरहः स्वाध्यायमधीत ऽआज्याहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्व्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्यामधुकुल्याः पितॄन्स्वधाअभिवहन्ति । ५ ॥ सोमाहुतयो ह वा ऽएतान्देवानां यत्सामाश्विनीस य एवं विद्वान्त्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते सोमाहुतिभिरेवतद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्तमनात्सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्यामधुकुल्याः पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति । ६ ॥ मेद आहुतयो ह्वाऽ एतान्देवानां यदथर्वाङ्गिरसःस य ऽएवं विद्वानथर्वाङ्गिरसोहरहः स्वाध्यायमधीते मेद अहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयन्ति त ऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्स्वधाअभिवहन्ति । ७ ॥ मध्वाहुतयो ह्वा ऽएता न्देवानां यदनुशासनानि विद्या वाको वाक्यामितिहासपुराणं गाथा नाराशꣳस्यः स य एवं विद्वानुशासनानिविद्या वाको वाक्यमितिहासपुराणं गाथानाराशꣳसीरित्यहरहः स्वाध्यायमधीते मध्वाहुतिभिरेवतद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति । ८ ॥ तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य चत्वारो वषट्का-

Digitized by Google

रा यद्धातो वायद्विद्योतत्ते यत्स्तनयति यदवस्फूर्जति तस्मादेवं विद्वाञ्चेवाति विद्योतमाने स्तनयत्येव स्फूर्जत्यधिपीतव वषट्काराणामत्सं वषट्कारायाति ह वै पुनरमृत्यूर्मुच्यते गच्छतिब्रह्मण÷ स्वात्मता२ सचेदपि प्रबलमिव न शक्नुयादप्येकं देवपदमधीयीतैव तथा प्येतेभ्यो नहीयते ॥ ९ ॥ इति पञ्चमहायज्ञफलम् ॥ एतान्मत्रान् श्राद्धीयब्राह्मणभोजनकाले पठन्ति ॥

२९७. "ब्रह्मयज्ञविधिः" योगियाज्ञवल्क्यः— प्रदक्षिणं समावृत्य आसने उपविश्य च । दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः । स्वाध्यायं तु यथा शक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् । ऋचां च यजुषां साम्नां गाथागुह्यमथापि वा । आदावारम्य वेदस्तु स्नात्वापर्युपरिक्रमात् । यदधीतेऽन्वहं भक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥

२९८. "ब्रह्मयज्ञः" कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे–विभ्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय । प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेद्दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम् ॥ कात्या० त्रिकण्डिकासूत्रे हरिहरभाष्ये–सन्ध्यावन्दनानन्तरं किं कुर्यादित्यपेक्षायां ब्रह्मयज्ञं कुर्यादित्याह । "सूत्रम्" दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायञ्च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम्– "व्याख्या"–दर्भेषु प्रशस्तदारुनिर्मितासनोपरि निहितेषु प्रागग्रेषु वा त्रिषु कुशेषु आसीनः प्राङ्मुख उपविश्योदङ्मुखो वा दर्भपाणिः दर्भपवित्रोपग्रहयुक्तौ पाणी यस्यासौ दर्भपाणिः स्वाध्यायं ब्रह्मयज्ञं यथाशक्ति । शक्तिमनतिक्रम्य कुर्यात् । किं कृत्वा । आरभ्य उपक्रम्य कं वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं । कुत आरभ्य । आदौ आदित इषेत्वोर्जेत्वेतदस्मादथ व्रतमुपैष्यं नित्यस्माच्च । अत्र-वेदमित्येकवचनादनेकवेदाध्ययनोऽप्येकं वेदमारभ्य प्रतिदिनमुपर्युपर्यध्ययनेन समाप्यान्यवेदमारभ्य तथैव समाप्याथर्वाङ्गिरसपुराणेतिहासादीन्यपि तथैवादित आरभ्यैवमेकैकं इत्येवं पाठान्तरः समाप्यापरमपरमारभ्य समापयेत् । न पुनर्यदृच्छया एकदेशं । आदावारभ्येति नियमात् । वेदशब्दोत्राथर्वादेरप्युपलक्षणार्थः । यथाह याज्ञव-

Digitized by Google

स्क्यः—वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकां जपेत् ॥ सचापि जपयज्ञः कालान्तरेपि क्रियते । यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः । स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥ वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्र ह्यनिमित्तकात् ॥ पार० गृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये कात्यायनः— "किञ्च"— न हन्ततिं न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचित् ॥ तस्मात्प्रातर्होमानन्तरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवान्ते वा सकृद्ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति सिद्धम् । एतद्वचनाभिप्रायेण वाजसनेयब्राह्मणाः द्विवारं वैश्वदेवं न कुर्वन्ति । तस्मात्तेषां प्रयोगेषु सङ्कल्पेषु वा सायं वैश्वदवो नास्ति ॥

२९९. "अथ सूर्योपस्थानप्रयोगः"— आचम्य प्राणानायम्य ॥ "सङ्कल्पः"— अद्य पूर्वोच्चारितवर्त्तमान एवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं श्रीसवितासूर्यनारायणप्रीत्यर्थं सूर्योपस्थानमहङ्करिष्ये । ॐ पवित्रेस्थो वैष्णव इति मन्त्रेण दक्षिणवामहस्तयोरनामिकायोः कुशपावित्रे धार्ये । "सूर्यपूजनम्"— ॐ उदुत्यञ्जातवेदसं० । १$\frac{३१}{३३}$ ॥ इति मन्त्रेण सूर्यं गन्धाक्षतपुष्पैः संपूज्य ॥ "सूर्यमुदीक्षन्"—दक्षिणवामपाण्योर्द्वौ द्वौ साग्रदर्भौ गन्धाक्षतपुष्पतुलसीदलसहितौ धृत्वा पश्चादेते मन्त्राः पठनीयाः । "मन्त्राः— ॐ उद्वयन्तमस० । २$\frac{२४}{३८}$ ॥ ॐ उदुत्यञ्जा० । ३$\frac{३१}{३३}$ ॥ ॐ चित्रन्देवाना० । ४$\frac{४६}{१३}$ ॥ ॐ तच्चक्षुर्दे० । ५$\frac{२४}{३७}$ ॥ ॐ तत्सवितु० । ६$\frac{३५}{३}$ ॥ "अनुवाकः"—ॐ विभ्राड्० १७॥ "पुरुषसूक्तम्"— ॐ सहस्रशीर्षा० १६॥ "शिवसङ्कल्पः"—ॐ यज्ज्याग्रंतात्सुषारथिरश्वान्तम् ॥६॥ एते मन्त्रा रुद्राध्याये द्रष्टव्याः ॥ "मण्डलब्राह्मणम्"—ॐ यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थन्ता ऽऋचः स ऽऋचां लोकोथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोग्निस्तानि यजूंषि

स यजुषांल्लोकः ॥१॥ सैषात्रय्येव व्विद्या तपति तद्धैतदप्यविद्वाꣳस आहुस्त्रयी वा ऽएषा व्विद्या तपतीति वाग्घैव तत्पश्यन्ती व्वदति । २ ॥ स ऽएष ऽएव मृत्युर्य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्न म्रियते मृतेर्ह्यन्तस्तस्माद् न दृश्यते मृतेर्ह्यन्तः । ३ ॥ तदेष श्लोको भवति । अन्तरम्मृत्योरमृतमित्यवरꣳ ह्येतन्मृत्योरमृतम्मृत्यावमृतमाहितमित्येतस्मिन्हि पुरुष ऽएतन्मण्डलम्प्रतिष्ठितं तपति मृत्युर्विवस्वन्तं वस्त ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो विवस्वानेष ह्यहोरात्रे विवस्ते तमेष वस्ते सर्व्वतो ह्येनेन परिवृतो मृत्योरात्मा विवस्वतीत्येतस्मिन्हि मण्डले ऽएतस्य पुरुषस्यात्मैतदेष श्लोको भवति । । ४ ॥ तयोर्वा ऽएतयोरुभयोरेतस्य चार्चिष ऽएतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा तस्मान्महदुक्थम्परस्मै न शꣳसेन्नेदेतां प्रतिष्ठां छिनदा इत्यताꣳह स प्रतिष्ठां छिन्ते ऽजो महदुक्थं परस्मै शꣳसति तस्मादुक्थशसम्भूयिष्ठं परिचक्षते प्रतिष्ठा छिन्नो हि भवतीत्यधिदेवतम् । ५ ॥ अथाधियज्ञं यदेतन्मण्डलं तपत्ययꣳस रुक्मोथ यदेतदर्चिर्दीप्यत इदं तत्पुष्करपर्णमापो ह्येता ऽआपः पुष्करपर्णमथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषोयमेव स योयꣳहिरण्मयः पुरुषस्तदेतदेवैतत्त्रयꣳसंस्कृत्येहोपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानुशꣳस्छामूर्द्धमुत्क्रामति तदेतमप्येति य ऽएष तपति तस्मादग्निन्नाद्रियेत परिहन्तुमामुत्र ह्येष तदा भवतीत्यु ऽएवाधियज्ञम् । ६ ॥ "अथाध्यात्मम्"— यदेतन्मण्डलं तपति यश्चैष रुक्म इदं तच्छुक्लमक्षन्नथ यदेतदर्चिर्दीप्यते यच्चैतत्पुष्करपर्णमिदं तत्कृष्णमक्षन्नथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चैष हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव स योयं दक्षिणेक्षन्पुरुषः । ७ ॥ स ऽएष ऽएव लोकं पृणातामेष सर्वोग्निरभिसम्पद्यते तस्यैतन्मिथुनं योयꣳस व्येक्षन् पुरुषोर्द्धमुहैतदात्मनोयन्मिथुनं यदा वै

सह मिथुनेनाथ सर्वोथ कृत्स्नं कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वꣳ हि मिथुनम्प्रजननं तस्मा द्धे द्वे लोकंपृणे ऽउपधीयेते तस्मादु द्वाभ्यां द्वाभ्यां चितिम्प्रणयन्ति । ८ ॥ स ऽएष ऽएवेन्द्रः । सोयं दक्षिणेक्षन् पुरुषोथेयमिन्द्राणी ताभ्यां देवा ऽएतां विधृतिमकुर्वन्नासिकान्तस्माज्जायाया ऽअन्तेनाश्नीयाद्वीर्य्यवान्हास्माज्जायते वीर्य्यवन्तमुह सा जनयति यस्या ऽअन्ते नाश्नाति । ९ ॥ तदेतद्देवव्रतꣳ राजन्यबन्धवो मनुष्याणाम्मनुत्तमां गोपायन्ति तस्मादु तेषु वीर्य्यवाञ्जायते मृतवाका वयसाꣳ मात्क्षिप्रश्येन जनयति । १० ॥ तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ यदा मिथुनस्यान्तङ्गच्छतोथ हैतत्पुरुषः स्वपिति तद्यथा हैवेदम्मानुषस्य मिथुनस्यान्तङ्गत्वा संविद इव भवत्येवꣳ हैवैतदसंविद इव भवति दैवꣳ ह्येतन्मिथुनम्परमो ह्येष ऽआनन्दः । ११ ॥ तस्मादेवं वित्स्वप्यात् ॥ लोक्यꣳ हैते ऽएव तद्देवते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति तस्मादुह स्वपन्तं धुरेव न बोधयेन्नेदेते देवते मिथुनीभवन्त्यौ हिनसानीति तस्मादु हैतत्सुखपुषः श्लेष्मणमिव मुखम्भवत्येते ऽएव तद्देवते रेतः सिञ्चतस्तस्माद्रेतस ऽइदꣳ सर्वꣳ सम्भवति यदिदं किञ्च । १२ ॥ स ऽएष ऽएव मृत्युः ॥ य ऽएष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायन्दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य है तस्य हृदये पादावतिहतौ तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति स यदोत्क्रामत्यथ हैतत्पुरुषो म्रियते तस्मादुहैतत्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति । १३ ॥ एष ऽउ एव प्राणः ॥ एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः स्वाः स यदा स्वपित्यथैनमेते प्राणाः स्वा ऽअपियन्ति तस्मात्स्वाप्ययः स्वाप्ययो हवैतꣳ स्वप्न ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः । १४ ॥ स ऽएतैः सुप्तो न कस्यचन व्वेद न मनसा सङ्कल्पयति न वाचान्नस्य रसं व्विजानाति न प्राणेन गन्धं

Digitized by Google

विजानाति न चक्षुषा पश्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतꣳह्येते तदा पीता भवन्ति स ऽएष एकꣳ ऽसन्प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तस्मादेका सती लोकम्पृणा सर्वमग्निमनुव्विभवत्यथ यदेक ऽएव तस्मादेका । १५ ॥ तदाहुः । एको मृत्युर्बहव ऽइत्येकश्च बहवश्चेति ह ब्रूयाद्यदहासावमुत्र तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहवꣳ । १६ ॥ तदाहुः । अन्तिके मृत्युर्दूराऽइत्यन्तिके च दूरे चेति ह ब्रूयाद्यदहायमिहाध्यात्मन्तेनान्तिकेथ यदसावमुत्र तेनोदूरे । १७ ॥ तदेष श्लोको भवति । अन्ये भात्यपश्रितो रसानाꣳसंक्षरे ऽमृत इति यदेतन्मण्डलं तपति तदन्नमथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषꣳ सोत्तास ऽएतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भातीत्यधिदेवतम् । १८ ॥ "अथाध्यात्मम्"—इदमव शरीरमन्नमथ योयन्दक्षिणेक्षन्पुरुषꣳ सोत्तास ऽएतस्मिनन्ने ऽपश्रितो भाति । १९ ॥ तमेतमग्निरित्यध्वर्यव ऽउपासते । यजुरित्येष हीदꣳसर्व्वं युनक्ति सामेति छन्दोगा ऽएत स्मिन्हीदꣳसर्वꣳ समानमुक्थमिति वह्वृचा ऽएष हीदꣳसर्व्वमुत्थापयति यातुरिति यातुविद ऽएतेन हीदꣳसर्व्वं यतं व्विषमिति सर्प्पाꣳ सर्प्प इति सर्प्पविद ऽऊर्गिति देवा रयिरिति मनुष्यामायेत्यसुराꣳ स्वधेति पितरो देवजन ऽइति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा गन्ध ऽइत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवति तद्धैनान् भूत्वाऽवति तस्मादेनमेवंवित्सर्वैरेवैतैरुपासीत सर्व्वꣳहैतद्भवति सर्व्वꣳहैनमेतद्भूत्वाऽवति । २० ॥ स ऽएष त्रीष्टकोग्निर्ऋगेका यजुरेका सामैका तद्याङ्काश्चात्रर्चोपदधाति रुक्म ऽएव तस्या ऽआयतनमथयां यजुषा पुरुष ऽएव तस्या ऽआयतनमथसाꣳ साम्नापुष्करपर्णमेव तस्या ऽआयतनमेवं त्रीष्टकꣳ । २१ ॥ तेवा ऽएते उभे ऽएष च रुक्म ऽएतच्च पुष्करपर्णमेतम्पुरुषमपीत ऽउभे ह्यृक्सामे यजुरपीत ऽएवम्वेके ष्टकꣳ । २२ ॥ स ऽएष

ऽएवमृत्युः । स ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः स ऽएष ऽएवंविद ऽआत्मा भवति स यदैवं विद्वस्माँल्लोकात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति सो ऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति । २३ ॥ नेव वा इदमग्रे सदासीन्नैव सदासीत् ॥ मण्डलब्राह्मणम् ॥

२६०. "तदाहुः*"—किञ्छन्दः का देवताग्नेःशिर ऽइति गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता शिरः । १ ॥ किञ्छन्दः का देवता ग्रीवा ऽइत्युष्णिक् छन्दः सविता देवता ग्रीवाः । २ ॥ किञ्छन्दः का देवतानूकमिति बृहती छन्दो बृहस्पतिर्देवतानूकम् ।३॥ किञ्छन्दः का देवता पक्षाविति बृहद्रथन्तरे छन्दो द्यावापृथिवी देवते पक्षौ । ४ ॥ किञ्छन्दः का देवता मध्यमिति त्रिष्टुप् छन्दः इन्द्रो देवता मध्यम् । ५ ॥ किञ्छन्दः का देवता श्रोणी इति जगती छन्द आदित्यो देवता श्रोणी । ६ ॥ किञ्छन्दः का देवता यस्मादिदं प्राणाद्रेतः सिञ्च्यत ऽइत्यतिच्छन्दाश्छन्दः प्रजापतिर्देवता । ७ ॥ किञ्छन्दः का देवता योऽयमवाङ् प्राण इति यज्ञा यज्ञियं छन्दो वैश्वानरो देवता । ८ ॥ किञ्छन्दः का देवतोरू ऽइत्यनुष्टुप् छन्दो विश्वे देवा देवतोरू । ९ ॥ किञ्छन्दः का देवता ष्ठीवन्ताविति पङ्क्तिश्छन्दो मरुतो देवता ष्ठीवन्तौ । १० ॥ किञ्छन्दः का देवता प्रतिष्ठे इति द्विपदा छन्दो विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे । ११ ॥ किञ्छन्दः का देवता प्राणा इति विच्छन्दाश्छन्दो वायुर्देवता प्राणाः । १२ ॥ किञ्छन्दः का देवतो नातिरिक्तानीति न्यूनाक्षराछन्द ऽआपो देवतोनातिरिक्तानि सैषात्मविद्यैवैतन्मयो हैवैता देवता ऽएतमात्मानमभिसम्भवति न हात्रान्यालोक्यताया ऽआशीरस्ति ।१३॥ धीरो ह शातपर्णेयः ॥ ब्राह्मणम् ॥

* तदाहुरित्याद्यत्र लिखितं ब्राह्मणद्वयं केचित्पठन्ति केचिन्नेति ।

Digitized by Google

२६१. ॐ अयं वा ऽइदन्नामरूपं कर्म तेषान्नाम्नां वागि-
त्येतदेषामुक्थमतो हि सर्व्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामै-
तद्धि सर्व्वैर्नामभिꣳ सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्व्वाणि नामानि
बिभर्त्ति । १ ॥ " अथ रूपाणाम् "—चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो
हि सर्व्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धिसर्व्वै रूपैꣳ समे-
तदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्व्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति । २ ॥ " अथ
कर्मणाम् "—आत्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्व्वाणि कर्माण्युत्ति-
ष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्व्वैꣳ कर्म्मभिꣳ सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि
सर्व्वाणि कर्म्माणि बिभर्त्ति तदेतत्त्रयꣳ सदेकमयमात्मा त्मो एकꣳ
सन्नेतत्त्रयं तदे तदमृतꣳ सत्येन छन्नं प्राणो वा ऽअमृतं नामरूपे
सत्यन्ताभ्यामयं प्राणश्छन्नꣳ । ब्राह्मणम् । ३ ॥ " दृप्तबाला-
किर्हानूचानो गार्ग्य ऽआस "—भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति । अष्टाव-
क्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा एकम् । गायत्र्यै पदमेतदुहास्या ऽएतत्स
यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योस्या ऽएतदेवं पदं व्वेद ॥ १ ॥
ऋचो यजूꣳषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा ऽएकं
गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या ऽएतत्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध
जयति योस्या ऽएतदेवं पदं व्वेद । २ ॥ प्राणोवैऽपानो व्यान
ऽइत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा ऽएकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवा-
स्या ऽएतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योस्या ऽएतदेवं
पदं व्वेद । ३ ॥ अथास्या ऽएतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजाय
ऽएष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश ऽइव ह्येष
परोरजा ऽइति सर्व्वमु ह्येषरज ऽउपर्युपरि तपत्येवꣳ हैव श्रिया
यशसा तपति योस्या ऽएतदेवं पदं व्वेद । ४ ॥ सैषा गायत्र्यै
तस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । तद्वैतत्सत्ये प्रति-
ष्ठिता चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीन्द्वौ विवदमा-
नावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति य ऽएव ब्रूयादहमद्राक्षमिति

Digitized by Google

तस्मा ऽएव श्रद्दध्याम । ५ ॥ तद्वैतत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलꣳसत्यादोजीय ऽइत्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता । ६ ॥ "सा हैषा गयांस्तत्रे"—प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रेतद्यद्गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामू मन्वाहैषैव सा स यस्मा ऽअन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते । ७ ॥ "ताꣳहैके"—सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम ऽइति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेवानु ब्रूयाद्यदिह वा ऽअपि बह्वीव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या ऽएकञ्च न पदं प्रति । ८ ॥ स य ऽइमांस्त्रीँल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात् । सोस्या ऽएतत्प्रथमम्पदमाप्नुयादथ यावतीयन्त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्या ऽएतद्द्वितीयम्पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्या ऽएतत्तृतीयम्पदमाप्नुयादथास्या ऽएतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य ऽएष तपति नैव केन च नाप्यं कुत ऽउ ऽएतावत्प्रतिगृह्णीयात् । ९ ॥ "तस्या उपस्थानम्"—(उत्थाय) गायत्र्यस्येकपदी द्विपदीत्रिपदीचतुष्पद्यपद्यसि नहि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे सावदोमाप्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समर्द्धीति वा न हैवास्मै सकामꣳ समृध्यते ऽयस्मा ऽएवमुपतिष्ठतेहमदꣳ प्रापमिति वा । १० ॥ "एतद्धवै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच"—यन्नुहोतद्गायत्रीविदब्रूथाऽअथ कथꣳहस्ती भूतो वहसीति मुखꣳह्यस्याꣳ सम्म्राण्न द्विदांचकारेति होवाच ।११॥ तस्याऽ अग्निरेवमुखम् । यदि हवा ऽअपिबह्वी वाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्सन्दहत्येवꣳ हैवैवंविद्यद्यपि बह्वीव पापं करोति सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धꣳपूतोऽजरोऽमृतꣳसम्भवति । १२ ॥ ब्राह्मणं ॥ श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयꣳ । प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् ॥ १३ ॥ इति मण्डल ब्रह्मणम् पाण्योर्गृहीतकुशानां कुशप-

Digitized by Google

वित्रयोश्च पूर्वस्यां दिशि त्यागः कर्तव्यः ॥ (इदं सूर्योपस्थानं श्रावण्यां तथा श्राद्धदिने कुर्वन्ति) ॥ "अर्पणम्"—अनेन यथाशक्त्या कृतेन सूर्योपस्थानकर्मणा श्रीभगवान् सविता सूर्यनारायणः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति सूर्योपस्थानप्रयोगः ॥

२६२. "अथ ब्रह्मयज्ञप्रयोगः"—(सूर्योपस्थानानन्तरं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् । दर्भेषूपविश्य दर्भपाणिर्भूत्वा स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम्) । आचम्य प्राणानायम्य ॥ "सङ्कल्पः"—अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं ॐ तत्सत् परमेश्वरप्रीत्यर्थं यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञेनाहं यक्ष्ये । ॐ पवित्रेस्थो वै० इति मन्त्रेण दक्षिणानामिकायां कुशपवित्रं धृत्वा । "अथातो ब्रह्मयज्ञं व्याख्यास्यामः"—इषेत्वादिषु मन्त्रेषु खं ब्रह्मान्तेषु दशप्रणवसहितेषु याः क्रियास्तत्र त्रिवस्वानृषिः प्रजापतिर्देवता । सर्वाणि छन्दा९ँसि सर्वाणि सामानि । प्रतिलिङ्गोक्ता देवता । ब्रह्मयज्ञे विनियोगः । इति पुनश्च सङ्कल्प्य ॥ ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधि स्नात्वा छन्दःपुरुष९ँशरीरे न्यसेत् । तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः छन्दःपुरुषस्य च ॥ "न्यासः"—ॐ गौतमभरद्वाजाभ्यां नमः—नेत्रयोः । ॐ विश्वामित्रजमदग्निभ्यां नमः—श्रोत्रयोः । ॐ वसिष्ठकश्यपाभ्यां नमः—नासिकयोः । ॐ अत्रये नमः—वाचि । ॐ गायत्र्यग्निभ्यां नमः—शिरसि । ॐ उष्णिक्सवितृभ्यां नमः—ग्रीवायाम् । ॐ बृहतीबृहस्पतिभ्यां नमः—हनौ । ॐ बृहद्रथन्तरद्यावापृथिवीभ्यां नमः—बाह्वोः । ॐ त्रिष्टुबिन्द्राभ्यां नमः—नाभौ । ॐ जगत्यादित्याभ्यां नमः—श्रोण्योः । ॐ अतिच्छन्दप्रजापतिभ्यां नमः—लिङ्गे । ॐ यज्ञायज्ञियवैश्वानराभ्यां नमः—गुदे । ॐ अनुष्टुब्विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः—ऊर्वोः । ॐ पङ्क्तिमरुद्भ्यो नमः—

Digitized by Google

जान्वोः। ॐ द्विपदाविष्णुभ्यां नमः—पादयोः। ॐ विच्छन्दावायुभ्यां नमः—नासापुटस्थप्राणेषु। ॐ न्यूनाक्षराछन्दोभ्यो नमः—सर्वाङ्गेषु॥ एवमेवाङ्गानि योजयित्वा वेदमयः सम्पद्यते। [न कुतश्चिद्भयं विन्दते। शापानुग्रहसामर्थ्यो ब्राह्मं तेजश्च वर्द्धते। स्वर्गलोकं परं साधनम्। धर्मार्थकाममोक्षस्य च। तस्य दारिद्र्यदुःखशोकरोगभयं न भवति। ऋषिर्देवता छन्दाᳫंसि विदित्वा। ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयोऽथर्वमयोऽमृतमयो। विष्णुरिदं कात्यायनस्य च॥] (ततो गोकर्णप्रमाणे वामहस्ते ऽयधिकान् नव वा तण्डुलाक्षतगन्धपुष्पतुलसीदलसहितान्कुशान् धृत्वा पश्चाद्दक्षिणहस्तेनाच्छादितं करसंपुटं कृत्वा दक्षिणजान्वाच्य ब्रह्मयज्ञसमाप्तिपर्यन्तं करसम्पुटं धारयेत्) ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितु०।१ $\frac{3}{३६}$॥ ॐम्—इषेत्त्वोर्ज्जेत्त्वा व्वायवस्स्थ देवोवः सविता प्प्रार्प्पयतुश्श्रेष्ठतमाय कर्म्मणऽआप्प्यायद्ध्वमघ्न्याऽइन्द्राय भागम्प्रजावती रनमीवाऽअयक्ष्मा मावस्तेनऽईशत माघशᳫंसोद्ध्रुवाऽअस्म्मिन्गोपतौ स्यातबह्वीर्यजमानस्य पशून्पाहि। २ $\frac{1}{1}$॥ ॐ व्वसोःपवित्रम्॥ ॐ हिरण्मयेन पात्रेणसत्यस्यापिहितम्मुखम्। य्योसावादित्येपुरुषः सोसावहम्। ३ $\frac{17}{४०}$॥ ॐ ३ खम्ब्रह्म॥ ॐ व्रतमुपैष्यन्नन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च प्राङ्तिष्ठन्नप ऽउपस्पृशति। तद्यदप ऽउपस्पृशत्यमध्यो वै पुरुषो यदनृतम्वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽआपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपयानीति पवित्रम् वा आपः पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति तस्माद्वा ऽआप ऽउपस्पृशति। १॥ सोग्निमेवाभीक्षमाणो व्रतमुपैति [ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पुर्णात्पूर्णमुदुच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते। ॐ खं ब्रह्म। ॐ खं पुराणम्। ॐ वायुरेव खमिति हस्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेद यं ब्राह्मणाविदुर्वेदेन न यद्वेदितव्यम्] ॐ प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण

---

१ इदं यजुर्वेदोपलक्षणम्।

Digitized by Google

आसुरेरासुरिः । २ ॥ याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालको ऽरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावान् बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात् कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते । ३ ॥ (इत्युक्तं बृहदारण्योपनिषदि) ॐ अग्निमीळेपुरोहितं यज्ञस्यदेवमृत्विजम् । होतारंरत्नधातमम् । १ ॥ ॐ अग्नआयाहिवीतये गृणानोहव्यदातये । निहोतासत्सिबर्हिषि । २ ॥ ॐ शन्नोदेवीरभिष्टयऽआपो भवन्तुपीतये । शंय्योरभिस्स्रवन्तुनः । ३ $\frac{1\ 2}{3\ 6}$ ॥ " चतुर्वेदानन्तरं अङ्गानि पठेत् "—अथानुवाकान्वक्ष्यामि । मण्डलं दक्षिणमक्षिहृदयम् । अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि । अथतोऽधिकारः फलयुक्तानि कर्माणि । अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म । वृद्धिरादैच् । समाम्नायः समाम्नातः । ॐ मयरसतजभनलगसंमितम् । पञ्चसंवत्सरं मया युगाध्यक्षम् । गौः ग्माः । अथातो धर्मजिज्ञासा । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं । नारायणं नमस्कृत्य । इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः । वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः । (एवं ब्रह्मयज्ञं विधाय करसम्पुटं मुक्त्वा दर्भानुत्तरतो निरस्याचम्य कुशपवित्रत्यागं कुर्यात्) ॥ ॐ यस्य स्मृत्या० " अर्पणम् "—अनेन ब्रह्मयज्ञाख्येन कर्मणा श्रीभगवान् परमेश्वरः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति ब्रह्मयज्ञप्रयोगः " ॥

२६३. केचित्तु ब्रह्मयज्ञं तर्पणं चैकतन्त्रेण कुर्वन्ति तत्र सङ्कल्पाऽर्पणे यथा— आचमनप्राणायामानन्तरं— " सङ्कल्पः "—अद्य पूर्वो-

---

१ इदं ऋग्वेदोपलक्षणम् । २ इदं सामवेदोप० । ३ इदं अथर्ववेदोप० ।

Digitized by Google

चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं ब्रह्मयज्ञपूर्वकं देवऋषिमनुष्यपितृतर्पणमहं करिष्ये ॥ "अर्पणम्"— अनेन ब्रह्मयज्ञपूर्वकं देवर्षिमनुष्यपितृतर्पणाख्येन कर्मणा देवादिस्वरूपी भगवान्परमेश्वरः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

२६४. "तर्पणम्." कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे— ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवांश्छन्दाꣳसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान्गन्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान्सरितो मनुष्यान्यक्षान् रक्षाꣳसि पिशाचान्सुपर्णान्भूतानि पशून्वनस्पतीनोषधीर्भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामित्योङ्कारपूर्वं ततो निवीती मनुष्यान्सनकꣳ सनन्दनꣳ सनातनं कपिलमासुरिं वोढुं पञ्चशिखं ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवाडनलꣳ सोमं यममर्यमणमग्निष्वात्तान्सोमपो बर्हिषदो यमांश्चैके ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवेचान्तकायच । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च । औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नम । इत्येकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रीस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥ यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यतीति जीवत्पितृकोप्येतानन्यांश्चेतर उदीरतामङ्गिरस आयन्तुन ऊर्ज्जं वहन्तीः पितृभ्यो ये चेह मधुवाता इति त्र्यृचं जपन्प्रसिञ्चेत्तृप्यध्वमिति त्रिर्नमो व इत्युक्त्वा माता महानां चैवं गुरुशिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्धवा न तर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति वासो निष्पीड्याचम्य ॥ अद्दश्रमस्य हꣳस इत्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य दिशश्च देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य ब्रह्माग्निपृथिव्योषधीर्वाग्वाचस्पतिर्विष्णुर्महद्भ्योऽपांपतये वरुणाय नम इति संवर्चसेति मुखं विमृष्टे देवागातुविद इति विसर्जयेत् ॥ "का० त्रिकण्डिकासूत्रे हरिहरभाष्ये"—ततः किं कुर्यादित्यत आह— सू-

Digitized by Google

त्रम् । ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वमित्यादि । व्याख्या— ततस्तर्पयेत्प्रीणयेत् । ब्रह्माणं कथं पूर्वं आदौ केषां विष्णुमित्यादीनां भूतग्रामान्तानां देवतानाम् । अत्र तर्पयेद्ब्रह्माणमिति तर्पणक्रियायाः कर्मभूतान्ब्रह्मादीनुद्देश्यत्वेन द्वितीययाभिधाय भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति प्रथमया प्रयोगमाचार्यो दर्शयति । ततश्च ब्रह्मा तृप्यतामित्येवं तर्पणप्रयोगः । **सूत्रम् । ॐकारपूर्वमिति । व्याख्या**— ॐकारपूर्वं यथा स्यात्तथा ब्रह्मादीन्देवांस्तर्पयेत् । **सूत्रम् । ततो निवीती मनुष्यान् । व्याख्या**— ततो देवतर्पणानन्तरं निवीती कण्ठसंयुक्तब्रह्मसूत्रः सन् मनुष्यान्दिव्यान्मानवांस्तर्पयेदिति पूर्वोक्तेनाख्यातेनानुषङ्गः । केते मनुष्या इत्यपेक्षायामाह । सनकं चेत्यादिना श्लोकेन सप्त । **सूत्रम् । ततोऽपसव्यं तिलमिश्रम् । व्याख्या**— ततो मनुष्यतर्पणानन्तरमपसव्यं प्राचीनावीती भूत्वा तिलमिश्रं तिलैः संयुक्तं जलं गृहीत्वा तर्पयेदिति संबन्धः । कांस्तर्पयेदित्यत आह कव्यवाडनल इत्यादिना बर्हिषद इत्यन्तेन सूत्रेण पठितान् । तत्र कव्यं हविर्वहतीति कव्यवाट् । अनलोऽग्निः कव्यवाट् चासावनलश्चेति कव्यडनलस्तम् । अत्र केचित्कव्यवाहम् अनलं चेति द्वौ देवौ मन्यन्ते । अनलोऽग्नौ नले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वर इति विश्वप्रकाशदर्शनात्॥तदयुक्तंहव्यवाहनो वै देवानां कव्यवाहनः पितॄणामिति श्रुतेः कव्यवाट् गुणविशिष्टोऽनलः पितृगणान्तर्गत इति कव्यवाडनल एकैव देवता । **सूत्रम् । यमांश्चैके । व्याख्या**—एके आचार्याः यमांश्च तर्पयेदित्याहुः । तद्यथा—यमाय धर्मराजायेत्येवमादिनोक्तम् । पितृतर्पणाञ्जलिसंख्यामाह । **सूत्रम् । एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । व्याख्या**—एकैकस्य प्रत्येकं कव्यवाडनलादेस्तिलैः कृष्णैर्मिश्रान्संयुक्तांस्त्रींस्त्रीन्त्रित्वसंख्योपेतान् जलाञ्जलीन्जलेन पूर्णा अञ्जलयो जलाञ्जलयस्तान् । अस्य तर्पणस्य नित्यत्वेप्यानुषङ्गिकं फलमाह । यावज्जीवकृतं जन्मत आरभ्य यावत्तर्पणदिनं कृतमाचरितं पापं अशुभं कर्म तत्क्षणादेव तर्पणसमाप्त्यनन्तरमेव नश्यति क्षीयते । **सूत्रम् । जीवत्पितृकोऽप्येतानन्याश्चेतरः । व्याख्या**—जीवन् विद्यमानः पिता

२१

जनको यस्य सोऽपि एतान्पूर्वोक्तान्ब्रह्मादींश्चित्रगुप्तांतान्तर्पयेदिति गतेन संबन्धः । अत्र जीवत्पितृकोऽप्येतानिति । वदता सूत्रकारेणैतच्छब्देन ब्रह्मादिचित्रगुप्तान्ताः परिसंख्यातास्तानेव जीवत्पितृक एतानेव तर्पयेत न त्वन्यान् । पितृव्यमातृमातामहादीन् । एवार्थेऽपिः अन्यांश्चेतर इति प्रमीतपितृकस्यैवान्यतरविधानात् । यत्तु स्मृत्यन्तरं—येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्सुतः स्वयमिति तत् पतितसंन्यासिजीवत्पितृकविषयं । ब्राह्मणादिषु विशेषस्मरणात् । इतरो जीवत्पितृकादन्यः । मृतपितृकः अन्यानेतेभ्योऽपरान्पित्रादींस्त्रींस्त्रींश्चकारादेतान्ब्रह्मादींश्चित्रगुप्तान्तांस्तर्पयेदिति संबन्धः । तर्पणवाक्यानि तत्प्रयोगे लिख्यन्ते । ततो मृतपितृपितामहप्रपितामहांश्च तर्पयित्वा प्रसेकाख्यं कर्म कथं कुर्यादित्याह । **सूत्रम् । उदीरतामङ्गिरस आयन्तुन ऊर्ज्जं वहन्ति पितृभ्यो येचेह मधुवाता इति । तृचं जपन् प्रसिञ्चेत् । व्याख्या**—उदीरतामित्यादि प्रतीकोक्ताः षडृचः मधुवाता इति तृचं एवं नवर्चो जपन् उपांशु स्वरेण पठन्प्रसिञ्चेत् । अञ्जलिकृता अपः प्रसिञ्चेत् । पितृतीर्थेन तर्पणजलाधिकरणे प्रक्षिपेत् । तृप्यध्वमिति त्रिः । तथा तृप्यध्वमिति प्रतिसेकमुक्त्वा त्रिः प्रसिञ्चेत् । अत्र केचिदुदीरतामित्यादिकानां ऋचां पित्रादितर्पणे जलदानकरणत्वं मन्यन्ते तदसांप्रतं । सूत्रार्थपर्यालोचनेन करणतयाऽप्रतीतेः कथं जपन्प्रसिञ्चेदित्यत्र जपन्निति शतृप्रत्ययेन मन्त्रं जपता सता सततं जलप्रसेकः कार्य इति हि सूत्रात्प्रतीयते । तोयकरणत्वे तु मन्त्रान्तैः कर्मादिः सन्निपात्येति परिभाषया मन्त्रे समाप्ते अञ्जलिर्देयः । तथा सति जपशब्दस्य शतृप्रत्ययस्य चानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रसेकशब्दस्य दानार्थताकल्पना च तस्मात्प्रसेकाख्यमिदं कर्मान्तरम् । तथा च **योगियाज्ञवल्क्यः** । पितृन्ध्यायन्प्रसिञ्चेद्वै जपमन्त्रान्यथाक्रममिति तूष्णीं मात्रादीनां प्रसेकनिगमनम् । **सूत्रम् । नमो व इत्युक्त्वा मातामहानां चैवं गुरुशिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्धवान् । व्याख्या**—नमो वः पितरो रसायेत्यादीन्यष्ट यजूंष्युक्त्वा पठित्वा मातामहानां मातुः पितृपितामहप्रपितामहानां च । एवमेकैकस्य तिलमिश्राञ्जलित्रयेण तर्पणं कृत्वा । गुर्वाचार्यादयोऽपि एकैकाञ्जलिना तर्प्याः । अत्र गुरुं मन्त्रोपदेष्टारमाचार्यमुपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकमित्यर्थः ।शिष्यं विद्या-

Digitized by Google

र्थिनं गुरुकुलवासिनं ऋत्विजो याजकान् ज्ञातीन् । पितृव्यभ्रात्रादि सपिण्डान्सगोत्रान् । मातुलेयपितृस्वस्त्रेयादीन्तर्पयेदित्यनुवर्त्तते मातृसख्यादीन् । **सूत्रम् । अतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति । व्याख्या**—एते पूर्वोक्ता ब्रह्मादयोऽतर्पिताः सन्तो देहात् अतर्पयितुः शरीराद्रुधिरं पिबन्ति तर्पणस्याकरणप्रत्यवायाद्देहरुधिरशोषो भवतीत्यर्थः । एतदनिष्टापत्तिवचनं तर्पणस्यावश्यकरणीयत्वज्ञापनार्थम् । **सूत्रम् । वासो निष्पीड्याचम्य । व्याख्या**—एवं तर्पणं विधाय तदन्ते स्थले वासो वस्त्रं भूमौ निष्पीड्य पीडयित्वा पूर्ववदाचामेत् । निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमतर्पिताः । निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्वा सुदारुणम् । द्वादश्यां पञ्चदश्यां च संक्रान्तौ श्राद्धवासरे । वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥ एतच्च तर्पणं प्रातःस्नानान्तरं प्रातः कार्यम् । मध्यान्हे स्नानं न कृतं चेत्तदाऽपराण्हादिषु स्नानं कृत्वा कुर्यात् । पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिने मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति श्रुतिस्तर्पणव्यतिरिक्तविषया । प्रातश्चेत्तर्पणं कृतं तर्हि मध्याह्नादिषु न कर्त्तव्यमेव ॥ स्नानाङ्गतर्पणं वैधस्नानानन्तरं कार्यम् ॥

२६५. **"तर्पणादौ पितॄणामनुक्रमः." सङ्ग्रहे**—ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सस्त्रि स्त्री तनयादि तातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः । ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुग्जायापिता सद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥

२६६. **"तर्पणे पात्राणि." पितामहः**—हैमं रौप्यमयं पात्रं ताम्रकांस्यसमुद्भवम् । पितॄणां तर्पणे पात्रं मृन्मयं तु परित्यजेत् ॥ **अङ्गिराः**—मार्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्वारिधारया ॥ **मरीचिः**—सौवर्णेन तु पात्रेण ताम्ररूप्यमयेन वा । औदुम्बरेण खड्गेन पितॄणां दत्तमक्षयम् । विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रमयेन वा । विना तिलैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते । यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान्सतिलाद्भिः पितॄंस्तथा॥ **हारीतः**—वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णबर्हिषि । विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रेषु कदाचन । पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत्। जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले तु विबर्हिषि ॥ **शङ्खः**— उदके नोदकं दद्यात्पितृभ्यश्च कदाचन । उत्तीर्य च शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥

२६७. **"तर्पणस्थलम्." योगियाज्ञवल्क्यः**— यथाशुचिस्थलं

Digitized by Google

वा स्यादुदके देवताः पितॄन् । तर्पयेच्च यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम्॥

२६८. "तर्पणे तिलग्रहणविचारः." **स्नानसूत्रभाष्ये**–कठाः काण्वाश्च जाबाला ये च वाजसनेयिनः । निषिद्धेऽपि दिने कुर्युस्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥ **कात्यायनः**– उपरागे (ग्रहणे) पितृश्राद्धे पातेऽमायां च संक्रमे । निषेधेऽपीह सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ **गर्गः**–कृष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् । पितॄणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेऽपि तर्पणम् ॥ **पृथ्वीचन्द्रोदये**–तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥ **वायुपुराणे**–तिलदर्भैस्तु संयुक्तं श्रद्धया यत्प्रदीयते तत्सर्वममृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठते ॥ **याज्ञवल्क्यः**–तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैस्तोयैर्न चान्यथा ॥ यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान्संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः । शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्छबलैस्तिलैः । पितॄंस्तु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पणे सर्वदा द्विजः ॥

२६९. "तर्पणे तिलनिषेधः." **मरीचिः**—सप्तम्यां भानुवारे च गृहे जन्मदिने तथा । भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ **सङ्ग्रहे**–नन्दायां भार्गवदिने कृत्तिकासु मघासु च । भरण्यां भानुवारे च गजच्छायाह्वये तथा । तर्पणं नैव कुर्वीत तिलमिश्रं कदाचन ॥ **बौधायनः**–विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् । वर्षमर्धं तदर्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् ॥ **वन्हिपुराणे**—दर्शस्नानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च । न जीवत्पितृको भूप कुर्यात्कृत्वाघमाप्नुयात् ॥

२७०. "वस्त्रनिष्पीडनम्." **योगियाज्ञवल्क्यः**—वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः । भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥ **वृद्धयोगी**–यावदेतानृषींश्चैव पितॄंश्चापि न तर्पयेत् । तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो भवेन्नरः ॥ **स्मृत्यन्तरे**—वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य पीडयेच्च जलाद्बहिः । वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ॥

२७१. "तर्पणप्रकारः." **स्मृत्यन्तरे**— संबन्धनामगोत्रेण स्वधान्ते च नमो नमः । वस्वादिरूपं सङ्कीर्त्य तर्पयेत्पितृपूर्वकम् ॥ **वसिष्ठः**–संबन्धमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् । वस्वादिरूपं सङ्कीर्त्य

Digitized by Google

स्वधाकारेण तर्पयेत् ॥ **बौधायनः**– शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः । चतुर्णामपि वर्णानां गोत्रत्वे पितृगोत्रता । पितृगोत्रं कुमारीणामूढानां भर्तृगोत्रता ॥ **योगियाज्ञवल्क्यः**–सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य एव च॥ **वृद्धयाज्ञवल्क्यः**— अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामथवा तर्पणं भवेत् ॥ तृप्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना । आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च कुशांश्च तान् । सव्यजानुं तथा स्थाप्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः । तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान्पितृगणांस्तथा ॥ **गोभिलसूत्रे**—**स्त्रीणां दान्तं नाम ज्ञेयम्** ॥ **व्यासः**—एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रींस्त्रिय एकैकमञ्जलिम् ॥ **साङ्ख्यायनः**— मातृमुख्यास्तु यास्तिस्रस्तासां त्रींस्त्रीन् जलाञ्जलीन् । सपत्नाऽचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जली ॥ **शातातपः**—तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥ **अग्निपुराणे**–प्रागग्रेषु सुरांस्तृप्येन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः । पितॄंश्च दक्षिणाग्रेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन् ॥ **दक्षः**—प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ् मनुष्यांस्तृप्येत्तु पितॄन्दक्षिणतस्तथा । अग्रैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः । पितॄंस्तु कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशो यथाक्रमम् । **एवञ्च**— गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् (इति यमवचनस्थगोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरम्) ॥ **गोभिलः**—बह्वृचा देवपित्रर्षींस्तपर्यन्ति द्वितीयया । कात्यायनानां सर्वत्र तर्पणे प्रथमा मता॥ (कात्यायना इति वाजसनेयब्राह्मणाः) ॥ "**देवतर्पणविधौ**"—ब्रह्माद्यानुपवीती तु देवतीर्थेन तर्पयेत् । निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान्सनकादिकान् । **स्वाहाकारवषट्कारौ नमस्कारो दिवौकसाम्** । **स्वधाकारः पितॄणान्तु हन्तकारो नृणां मतः** । **स्वधाकारेण निर्वापे**

१ ॐ हन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः । यथा देवानामश्वमेधादियज्ञेषु स्वाहाकारवषट्कारशब्दौ पितॄणां स्वधाशब्दश्च प्रयुज्यते तथा मनुष्याणां हन्तकारशब्दो ज्ञेयः । हन्तशब्दस्यार्थः–हन्हिंसागत्योः । ये ये धातवो गत्यर्थास्ते ते प्राप्त्यर्थाः । तेन हन्ततिर्नाम प्राप्तिः ॥

Digitized by Google

तिपश्यं बलिमतः सदा ॥ वाचस्पतौ—निवीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशस्य मध्यदेशेन तृतीर्थेन उदङ्मुखः ॥ व्यासः—पितृभ्यः प्रथमं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च । ततो मातामहानां च तत्पत्नीनां ततो जलम् । अन्तर्मातामहान्कृत्वा मातॄणां यः प्रयच्छति ॥ मरीचिः—मुक्तहस्तं च दातव्यं न मुद्रां दर्शयेत्क्वचित् । वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तं च दक्षिणम् ॥ वायुपुराणे— शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः । तिलदर्भैस्तु संयुक्तं श्रद्धया यत्प्रदीयते । तत्सर्वममृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठते ॥ ब्रह्माण्डपुराणे—नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥

२७२. "अथ तर्पणप्रयोगः"—आचम्य प्राणानायम्य । " सङ्कल्पः"– तिथिर्विष्णुस्तथा वारो नक्षत्रं विष्णुरेव च । योगश्च करणं चैव सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥ ॐ विष्णवे नमः–अद्यपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं देवऋषिमनुष्यपितृतर्पणमहं करिष्ये— ॐ पवित्रेस्छोवै०–इति मन्त्रेण अनामिकायां कुशपवित्रं धृत्वा । तदनन्तरं तर्पणार्थे ताम्राद्युक्तपात्रे जलं पूरयेत् । तस्य मन्त्राः– ॐ व्विश्वान्देवान् [भवत्सुशब्दप्रयोगः श्राद्धकर्मणि कुर्यात् न तु तर्पणे] आवाहयिष्ये ॐ आवाहय । ॐ विश्वेदेवासऽआगत शृणुतामऽइमꣳहवम् । एदम्बर्हिन्निषीदत । * १ $\frac{३४}{७}$ ॥ ॐ विश्वेदेवाꣳशृणुतेमꣳहवम्मेयेऽअन्तरिक्षे यऽउपद्यविष्ठ । येऽअग्निजिव्हाऽउतवा यजत्राऽआसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयद्ध्वम् । २ $\frac{५३}{३३}$ ॥ (पश्चात्तस्मिञ्जलपूरितपात्रे यवान्तदभावे तण्डुलाक्षतान् श्वेतगन्धश्वेतपुष्पाणि तुलसीदलसहितानि निदध्यात् । ततो हस्तप्रमाणांस्त्रीन्कुशानुदकयुक्तान् श्वेतगन्धश्वेतपुष्पतुलसीदलयवाक्षतैस्तदभावे तण्डुलाक्षतैः सह करसंपुटे धृत्वा पश्चाद्देवानावाहयेत्)॥ तद्यथा– ॐ आगच्छन्तु महाभागा व्विश्वे देवा महाबलाः । ये तर्पणेऽत्र विहिताः सावधाना भ-

Digitized by Google

वन्तु ते ॥ ३ ॥ [ॐ भवामः इति शब्दप्रयोगः श्राद्धकर्मणि कुर्यात् न तु तर्पणे] (पूर्वोक्तदर्भाग्रैर्देवेभ्यः पूर्वाभिमुखं सर्वाङ्गुल्यग्रैर्देवतीर्थेन पूर्वमन्त्रितजलस्य एकैकाञ्जलिं ॐकारपूर्वकं नामोच्चार्य दद्यात् । तत्र च तान्दर्भान्दक्षिणकरतले तुलसीदलोपरि धारयेत्) । "देवैंतर्पणम्"– ॐ तीर्थानि तृप्यन्ताम् । ॐ तीर्थदेवास्तृप्यन्ताम् । ॐ विश्वेदेवास्तृप्यन्ताम् । ॐ मोदास्तृप्यन्ताम् । ॐ प्रमोदास्तृप्यन्ताम् । ॐ सुमुखास्तृप्यन्ताम् । ॐ दुर्मुखास्तृप्यन्ताम् । ॐ अविघ्नास्तृप्यन्ताम् । ॐ विघ्नकर्त्तारस्तृप्यन्ताम् । ॐ ब्रह्मा तृप्यताम् । ॐ विष्णुस्तृप्यताम् । ॐ रुद्रस्तृप्यताम् । ॐ प्रजापतिस्तृप्यताम् । ॐ देवास्तृप्यन्ताम् । ॐ छन्दांसि तृप्यन्ताम् । ॐ वेदास्तृप्यन्ताम् । ॐ ऋषयस्तृप्यन्ताम् । ॐ पुराणाचार्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्ताम् । ॐ इतराचार्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्यताम् । ॐ देव्यस्तृप्यन्ताम् । ॐ अप्सरसस्तृप्यन्ताम् । ॐ देवानुगास्तृप्यन्ताम् । ॐ नागास्तृप्यन्ताम् । ॐ सागरास्तृप्यन्ताम् । ॐ पर्वतास्तृप्यन्ताम् । ॐ सरितस्तृप्यन्ताम् । ॐ मनुष्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ यक्षास्तृप्यन्ताम् । ॐ रक्षांसि तृप्यन्ताम् । ॐ पिशाचास्तृप्यन्ताम् । ॐ सुपर्णास्तृप्यन्ताम् । ॐ भूतानि तृप्यन्ताम् । ॐ पशवस्तृप्यन्ताम् । ॐ वनस्पतयस्तृप्यन्ताम् । ॐ ओषधयस्तृप्यन्ताम् । ॐ भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यताम् ॥ (ततो निवीतं कृत्वा उदगग्रान्दर्भान् कनिष्ठिकामूलप्रदेशे धृत्वा पश्चादुत्तराभिमुखं मनुष्यदेवेभ्यो द्वौ द्वावञ्जली कायतीर्थेन देयौ) ॥ "मनुष्यदेवतर्पणम्"–ॐ सनकस्तृप्यतु । ॐ सन० ॥ ॐ सनन्दनस्तृप्यतु । ॐ सनं० ॥ ॐ सनातनस्तृप्यतु । ॐ सना० ॥ ॐ कपिलस्तृप्यतु । ॐ कपिल० ॥ ॐ आसु-

* ब्राह्मणसवस्वे हलायुधः– दीव्यते क्रीडते यस्मादुच्यते शोभते दिवि । तस्माद्देव इति प्रोक्तस्तर्पयेत्सर्वदेवताः ॥

रिस्तृप्यतु । ॐ आसु० ॥ ॐ वोढुस्तृप्यतु । ॐ वोढु० ॥ ॐ पञ्चशिखस्तृप्यतु । ॐ पञ्च० ॥ "पितृतर्पणम्"—(ततोऽपसव्यम्—द्विभुग्नान्दक्षिणाग्रमूलान्दर्भान्द्विगुणीकृत्याङ्गुष्ठतर्जनीमध्यप्रदेशे धृत्वा दक्षिणाभिमुखः पात्रजले कृष्णतिलमिश्रणं कृत्वा तेन जलेन पितृतीर्थेन पितॄंस्त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दद्यात्)। कव्यवाडनलस्तृप्यताम् । कव्यवा० । कव्यवा० ॥ सोमस्तृप्यताम् । सोम० । सोम० ॥ यमस्तृप्यताम् । यम० । यम० ॥ अर्यमा तृप्यताम् । अर्य० । अर्य० ॥ अग्निष्वात्ताः पितरस्तृप्यन्ताम् । अग्निष्वा० । अग्निष्वा० ॥ सोमपाः पितरस्तृप्यताम् । सोमपाः पि० । सोमपाः पि० ॥ बर्हिषदः पितरस्तृप्यन्ताम् । बर्हिषदः पि० । बर्हिषदः पि० ॥ "यमतर्पणम्" (यमांश्चैके त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दद्यादित्याहुः) ॥ यमाय नमः । यमा० । यमा० ॥ धर्मराजाय नमः । धर्मरा० । धर्मरा० ॥ मृत्यवे नमः । मृत्य० । मृत्य० ॥ अन्तकाय नमः । अन्त० । अन्त० ॥ वैवस्वताय नमः । वैव० । वैव० ॥ कालाय नमः । काला० । काला० ॥ सर्वभूतक्षयाय नमः । सर्वभू० । सर्वभू० ॥ औदुम्बराय नमः । औदु० । औदु० ॥ दध्नाय नमः । दध्नाय० । दध्नाय० ॥ नीलाय नमः । नीला० । नीला० ॥ परमेष्ठिने नमः । परमे० । परमे० ॥ वृकोदराय नमः । वृको० । वृको० ॥ चित्राय नमः । चित्रा० । चित्रा० । चित्रगुप्ताय नमः । चित्रगु० । चित्रगु० ॥ "मनुष्यपितृतर्पणम्"—ॐ "उशन्तस्त्वेत्यावाहनम्"—ॐ उ॒शन्त॑स्त्वा नि॒धी॑मह्यु॒शन्त॑ꣳ॒ समि॑धीमहि । उ॒श॒न्नु॑श॒त ऽआव॑ह पि॒तॄन्ह॒विषे॒ ऽअत्त॑वे ॥ ४७० ॥ "समस्तपितॄनावाहयिष्ये"—ॐ आवाह्य— (स्वस्वपितॄणां गोत्रोच्चारं कृत्वा प्रत्येकं त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दद्यात्) ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्पिता अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्पितामहः अमुकशर्मा रुद्ररूपस्तृप्य-

Digitized by Google

ताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्प्रपितामहः अमुकशर्मा आदित्यरूपस्तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मन्माता अमुकदा वसुरूपा तृप्यताम् । इदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अ० पितामही अमुकदा रुद्ररूपा तृप्यताम् । इदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अ० प्रपितामही अमुकदा आदित्यरूपा तृप्यताम् । इदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अ० सापत्नमाता अमुकदा वसुरूपा तृप्यताम् । इदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ पश्चादेतान्मन्त्रान्पठेत्— ॐ उदीरतामवरऽउत्परासऽउन्मध्यमाः ऽपितरः सोम्म्यासः । असुंयऽईयुरवृकाऽऋतज्ञा-
' स्तेनोवन्तु पितरोहवेषु । ५ $\frac{४९}{१९}$ ॥ " [ॐ अङ्गिरसोनः पितरो '
' नवग्ग्वाऽअथर्व्वाणो भृगवः सोम्म्यासः । तेषांव्वयᳬसुमतौ य-'
' ज्ञियानामपि भद्द्रे सौमनसेस्याम । ६ $\frac{५०}{१९}$ ॥ ॐ आयन्तुनः पितरः'
' सोम्म्यासो ग्निष्वात्ताः पथिभिर्द्देवयानैः । अस्मिन्न्यज्ञेस्व- '
' धया मदन्तोधिब्रुवन्तुतेवन्त्वस्म्मान् । ७ $\frac{५८}{१९}$ ॥ ॐ ऊर्ज्जं- '
' व्वहन्ती रमृतङ्घृतम्पयः कीलालम्परिस्रुतम् । स्वधास्थ त- '
' र्प्पयतमेपितॄन् । ८ $\frac{३४}{२}$ ॥ ॐ पितृब्भ्यः स्वधायिब्भ्यः स्व- '
' धानमः पितामहेब्भ्यः स्वधायिब्भ्यः स्वधानमः प्रपिताम- '
' हेब्भ्यः स्वधायिब्भ्यः स्वधानमः । अक्षन्पितरोमीमदन्त '
' पितरोतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धद्ध्वम् । ९ $\frac{३६}{१९}$ ॥ ॐ येचेह- '
' पितरो येचनेहयाँश्च व्विद्मयाँ२ ऽउचनप्प्रविद्म । त्वंव्वेत्थ '
' यतिते जातवेदः स्वधाभिर्य्यज्ञᳬ सुकृतञ्जुषस्व । १० $\frac{६७}{१९}$ ॥ ॐ '
' मधुव्वाताऽऋतायतेमधुक्षरन्तिसिन्धवः । माद्ध्वीर्न्नः सन्त्वोष- '
' धीः । ११ $\frac{२७}{१३}$ ॥ ॐ मधुनक्त मुतोषसोमधुमत्पार्थिवᳬ रजः ।'
' मधुद्यौरस्तुनः पिता । १२ $\frac{२८}{१३}$ ॥ ॐमधुमान्नो व्वनस्पतिर्म- '

२२

Digitized by Google

'धुंमाऽ२ अस्तुसूर्य्यं÷ । माद्ध्वीर्गावोभवन्तुनः । १३२९/३ ॥]"
ॐ मधु । मधु । मधु । तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् ॥
ॐ नमोवःपितरोरसाय नमोवःपितरःशोषाय नमोवःपितरोजीवाय नमोवःपितरःस्वधायै नमोवःपितरोघोराय नमोवःपितरोमन्यवे । नमोवःपितरःपितरोनमोवो गृहान्नः÷पितरो दत्तसतोवः÷पितरो देष्मैतद्वः÷पितरो व्वास । १४३२/२ ॥ आधत्तपितरो गर्भङ्कुमारम्पुष्करस्रजम् । यथेहपुरुषोसत् । १५३३/२ ॥ "द्वितीयगोत्रम्"—अमुकगोत्रः अस्मन्मातामहः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अ०प्रमातामहः अमुकशर्मा रुद्ररूपस्तृप्यताम् इ० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अ०वृद्धप्रमातामहः अमुकशर्मा आदित्यरूपस्तृप्यताम् । इ० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मन्मातामही अमुकदा वसुरूपा तृप्यताम् । इदं जलं तस्यै स्वधा नमः इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अ०प्रमातामही अमुकदा रुद्ररूपा । तृप्यताम् इ० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अ०वृद्धप्रमातामही अमुकदा आदित्यरूपा तृप्यताम् इ० । इ० । इ० ॥ (पत्न्याद्याप्तान्तपितृगणस्य अस्मत्पत्नी अस्मत्सुतः अस्मत्पितृव्य इत्यादिसंबन्धं गोत्रं नामचोच्चार्य वसुरूपं त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दत्वा तर्पणं कुर्यात्)। तद्यथा—अमुकगोत्रा अस्मत्पत्नी अमुकदा वसुरूपा तृप्यताम् । इदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इ० इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्सुतः अ० शर्मा (यदि तस्य भार्या सुतो वा मृतस्तर्हि सपत्निकः ससुत इत्यूहः कार्यः। एवं पितृव्यादौ ज्ञेयं । सुतादीनां बहुत्वे ज्येष्ठाद्यनुक्रमो ग्राह्यः ।) वसुरूपस्तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मत्कन्या अमुकदा। (यदि तस्या भर्त्ता सुतो वा मृतस्तर्हि सभर्तृका ससुता इत्यूहः कार्यः । एवं पितृभगिन्यादौ) । वसुरूपा तृप्यताम् । इदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अ०गोत्रः

Digitized by Google

अस्मत्पितृव्यः– अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ (एवं द्वितीयतृतीयादिर्ग्राह्यः) ॥ अमुकगोत्रः अस्मन्मातुलः । इ० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मद्भ्राता[1] इ० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मत्पितृभगिनी । इ० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अ०मातृभगिनी । इ० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अ०आत्मभगिनी । इ० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अ०श्वशुरः । इ० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अ०गुरुः । इ० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अ०शिष्यः इ० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अ०मित्रः । इ० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मदाप्तः । इ० । इ० । इ० ॥ "वस्त्रनिष्पीडनम्"– 'पितृवंशे मृता ये च मा-' 'तृवंशे तथैव च । गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवाः स्मृताः ! ये' 'मे कुले लुप्तजलाः पुत्रदारविवर्जिताः । क्रियालोपगता ये च जा-' 'त्यन्धाः पङ्गवस्तथा । विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।' तेभ्यो जलं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठताम्' ॥ ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् । येऽबान्धवा बान्धवा ये येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु मया दत्तेन वारिणा । ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते गृण्हन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ (वस्त्रं चतुर्द्धा कृत्वा भूमौ वामभागे निष्पीडयेत् । तर्पितजले पवित्रं विसृजेत् । यदि गृहे मृततिथौ सांवत्सरिकश्राद्धादि कर्म स्यात्तर्हि वस्त्रनिष्पीडनं न कुर्यादिति) । सव्येन शुद्धोदकेनाचम्य प्राणायामं कुर्यात् ॥ "अर्घ्यः"—(पात्रे सव्येन

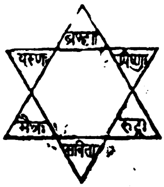

शुद्धोदकं पूरयित्वा तन्मध्येऽनामिकया षड्दलं कृत्वा तत्पात्रे श्वेतगन्धाक्षतपुष्पाणि तुलसीदलानि च प्रक्षिप्य पश्चाद्देवेभ्योऽर्घ्यं दद्यात्)– ॐ ब्रह्मयज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ताद्विसीमतःसुरुचो व्वेनऽ

[1] एवं सापत्नभ्राता सापत्नभगिनी च ग्राह्या ।

आंवध्ँ । सबुध्न्याऽउपमाऽअस्य व्विष्ठाःसतश्च्चयोनि मसतश्च्चव्विवं÷ । १६ $\frac{3}{13}$ । ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ इदंविष्णुर्विचक्रमे त्रेधानिदधेपदम् । समूढमस्य पाँ सुरे स्वाहा । १७ $\frac{15}{5}$ । ॐ विष्णवे नमः ॥ ॐ नमस्तेरुद्र मन्न्यवऽउतो तऽइषवेनमं÷ । बाहुब्भ्यामुततेनमं÷ । १८ $\frac{1}{16}$ । ॐ रुद्राय नमः ॥ ॐ तत्सवितु० । १९ $\frac{35}{3}$ । ॐ सवित्रे नमः ॥ ॐ मित्रस्यंचर्षणीधृतोवो देवस्यंसानसि । द्युम्म्नंचित्रश्श्रवस्तमम् । २० $\frac{62}{11}$ । ॐ मित्राय नमः ॥ ॐ इमम्मेंव्वरुणश्श्रुधी हवमद्याचमृडय । त्वामवस्युराचके । २१ $\frac{1}{21}$ । ॐ वरुणाय नमः ॥ " सूर्योपस्थानम् "— ॐ अदृश्श्रमस्यकेतवो व्विरश्मयोजनाँ२ ऽअनु । भ्राजन्तोऽअग्नयो यथा । उपयामगृहीतोसि सूर्य्यायत्वाब्भ्राजायैषते योनिध्ँसूर्य्याय त्वा ब्भ्राजाय । सूर्य्यैब्भ्राजिष्ठ ब्भ्राजिष्ठस्त्वन्देवेष्ष्वसि ब्भ्राजिष्ठोहम्मनुष्ष्येषुभूयासम् । २२ $\frac{40}{8}$ ॥ ॐ हध्ँ सःशुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोतांव्वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्यो मसदब्जागोजाऽऋतजाऽअद्रिजाऽऋतम्बृहत् । २३ $\frac{24}{10}$ ॥ " दिग्देवतानमस्कारः "—ॐप्राच्यै दिशे—इन्द्राय नमः ॥ ॐ आग्नेय्यै दिशे—अग्नये नमः ॥ ॐ दक्षिणायै दिशे—यमाय नमः ॥ ॐ नैर्ऋत्यै दिशे—निर्ऋतये नमः ॥ ॐ पश्चिमायै दिशे—वरुणाय नमः ॥ ॐ वायव्यै दिशे—वायवे नमः ॥ ॐ उदीच्यै दिशे—सोमाय नमः ॥ ॐ ईशान्यै दिशे—ईशानाय नमः ॥ ॐ ऊर्ध्वायै दिशे—ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ अवाच्यै दिशे—अनन्ताय नमः ॥ जलमध्ये—ॐ ब्रह्मणे नमः । ॐ अग्नये नमः ॐ पृथिव्यै नमः । ॐ ओषधिभ्यो नमः । ॐ वाचे नमः । ॐ वाचस्पतये नमः । ॐ महद्भ्यो नमः । ॐ विष्णवे नमः । ॐ अद्भ्यो नमः । ॐ अपाम्पतये नमः । ॐ वरुणाय नमः ॥ ततो "मुखविमार्जनम्"— (शुद्धोदकेन संवर्चसेति मन्त्रेण मुखं विमृजेत्)

Digitized by Google

ॐ संव्वर्च्चसापयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसाश्शिवेन । त्वष्टासुदत्रोव्विदधातु रायोनुमार्ष्टुतन्न्वो यद्विलिष्टम् । २४ १४/८ ॥ " विसर्जनम् "—ॐ देवागातुविदोगातुंव्वित्वागातुमित । मनस-स्पतऽइमन्देव यज्ञᳪस्वाहा । २५ २१/८ ॥ "अर्पणम्"— व्वातेधाः अनेन यथाशक्ति देवऋषिमनुष्यपितृतर्पणाख्येन कर्मणा भगवान् मम समस्तपितरस्वरूपी- जनार्दनवासुदेवः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु । श्रीगयागदाधरस्तुष्यतु । ॐ विष्णवे नम इतित्रिः ॥ इतितर्पणप्रयोगः ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयान्हिकसूत्रावल्यां चतुर्थभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

॥ अथ पञ्चमभागकृत्यानि ॥

२७३. कारिका । दक्षः—पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते । देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्यग्भिश्चोपजीव्यते । गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही । संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥

२७४. "अथ श्राद्धसूत्रम्." का० प० सूत्रे—अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोर्द्ध्वं वा चतुर्थ्यायदहः संपद्येत तदहर्ब्राह्मणानामन्त्र्य पूर्वेद्युर्वा स्नातकानेके यतीन्गृहस्थान् साधून् वा श्रोत्रियान्वृद्धाननवद्यान्स्वकर्मस्थानभावेऽपि शिष्यान् स्वाचारान्द्विर्नग्नशुक्लविक्लिधश्यावदन्तविद्धप्रजननव्याधितव्यङ्गिश्वित्रिकुष्ठिकुनखिवर्ज्यमनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेदामन्त्रितो वान्यदन्नं न प्रतिगृण्हीयात्स्नाताञ्छुचीनाचान्तान्प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मानयुग्मान्यथाशक्ति पित्र्यऽ एकैकस्योदङ्मुखान्द्वौ वा दैवे त्रीन् पित्र्यऽ एकैकमुभयत्र वा मातामहानामप्येवं तत्र वा वैश्वदेविकᳪ श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत शाकेनापि वापरपक्षमतिक्रामेन्मासि मासि

षोशनमिति श्रुतेस्तदहःशुचिरक्रोधनो त्वरितो प्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्जयेदावाहनादि वाग्यतः औपस्पर्शनादामन्त्रिताश्चैवम् ॥ १ ॥ दैवपूर्वꣳ श्राद्धम्—पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये द्विगुणास्तु दर्भाः पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान्वासनेषु दर्भानास्तीर्य विश्वान्देवानावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतेत्यनयावाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा पितृनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्य्यायन्तुन इति जपित्वा यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रांतर्हितेष्वेकैकस्मिन्नपऽ आसिञ्चति शन्नोदेवीरित्येकैकस्मिन्नेव तिलानावपति तिलोसिसोमदैवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नमद्भिः प्रत्तः स्वधया पितृँल्लोकान्प्रीणयाहिनः स्वाहेति सौवर्णरजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते पत्रपुटेष्वेकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु या दिव्याऽआपः पयसा सम्बभूवुर्याऽ आन्तरिक्षाऽउतपार्थिवीर्याः ॥ हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तानऽ आपः शिवाः शिवतमा शꣳस्योनाः सुहवा भवन्त्वित्यसावेष तेऽर्घ इति प्रथमे पात्रे सꣳस्रवान्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं निदधात्यत्र गन्धपुष्पधूपदीपवाससां च प्रदानम् ॥ २ ॥ उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति—अग्नौ करिष्य इति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा हुतशेषं दत्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं द्यौष्पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति वैष्णव्यर्चायजुरेवाङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्यापहता इति तिलान्प्रकीर्योष्णꣳ स्विष्टमन्नं दद्याच्छक्त्या वाश्नत्सु जपेत् व्याहृतिपूर्वां गायत्रीꣳ सप्रणवाꣳ सकृत्त्रिर्वा राक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि तृप्तान् ज्ञात्वान्नं प्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्वा पूर्ववद्गायत्रीं जपि-

Digitized by Google

त्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च तृप्ताः स्थेति पृच्छति तृप्ताःस्म ऽइत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रींपिण्डानवनेज्य दद्यादाचान्तेष्वित्येक आचान्तेषु उदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षैय्योदकं च दद्यादघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते गोत्रं नोवर्धतां वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहुदेयं च नोस्त्वित्याशिषः प्रतिगृह्य स्वधा वाचनीयान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य ऽइति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्यूर्जमित्युत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणांदद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजेवाजेवतेति विसृज्यामावाजस्येत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपवेशयेत् ॥ ३ ॥ अथैकोद्दिष्टम्— एकोर्घ एकं पवित्रमेकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमितीतरे ब्रूयुरुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरतास्म इतीतरे ॥ ४ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे— त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेके प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेतेनैव पिण्डो व्याख्यातोऽत ऊर्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्याद्यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात् ॥५॥ आभ्युदयिके प्रदक्षिणार्थमुपचारः—पूर्वाण्हे पित्र्यमन्त्रवर्ज्यं जप ऋजवो दर्भा यवैस्तिलार्थाः सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुर्दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखान्पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखा-

Digitized by Google

न्पितॄन्वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत युग्मानाशयेदत्र ॥ ६ ॥ अथ तृप्तिर्ग्राम्याभिरोषधीभिर्मासं तृप्तिस्तदभाव आरण्याभिर्मूलफलैरोषधीभिर्वा सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति छागोस्रमेषानालभ्य क्रीत्वा लब्ध्वा वा न स्वयं मृतानाहृत्य पचेन्मासद्वयं तु मत्स्यैर्मासत्रयं तु हारिणेन चतुरऽऔरभ्रेण पञ्च शाकुनेन षट् छागेन सप्त कौर्मेणाष्टौ वाराहेण नव मेषमाꣳसेन दश माहिषेणैकादश पार्षतेन संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा वार्ध्रीणसमाꣳसेन द्वादशवर्षाणि ॥ ७ ॥ अथाक्षय्यतृप्तिः—खड्गमाꣳसकालशाकलोहच्छागमाꣳसमधुमहाशल्को वर्षासु मघाश्राद्धꣳहस्तिच्छायायां च मन्त्राध्यायिनः पूताः शाखाध्यायी षडङ्गविज्ज्येष्ठसामगो गायत्रीसारमात्रोपि पञ्चाग्निः स्नातकस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णी द्रोणपाठको ब्राह्मोढापुत्रश्चेति पङ्क्तिपावना वागीश्वरो याज्ञिकश्च नियोज्या अभावेऽप्येकं वेदविदं पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुज्यादासहस्रात्पङ्क्तिं पुनातीति वचनात् ॥ ८ ॥ अथ काम्यानि भवन्ति—स्त्रियो प्रतिरूपाः प्रतिपदि द्वितीयायाꣳस्त्रीजन्माश्वास्तृतीयायां चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः पुत्राः पञ्चम्याꣳषष्ठ्यांद्यूतर्द्धिः कृषिः सप्तम्यां वाणिज्यमष्टम्यामेकशफं नवम्यां दशम्यां गावः परिचारका एकादश्यां धनधान्यꣳहिरण्यं तु द्वादश्यां कुप्यं ज्ञातिश्रैष्ठ्यं च त्रयोदश्यां युवानस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याममावास्यायाꣳ सर्व्वमित्यमावास्यायाꣳ सर्व्वमिति ॥९॥ इति कात्यायनोक्तः नवकण्डिकासूत्रः श्राद्धकल्पः समाप्तः ॥

२७९. "श्राद्धकारिकाः"—श्राद्धारम्भेऽवसाने च पादशौचे तथार्चने। विकिरे पिण्डदाने च षड्भिराचमनं स्मृतम् ॥ विसर्गश्चुलकश्चैव विकिरं पाङ्क्तिवारणम् । करशुद्धिरपोशानं पितृपूर्वाणि षट् सदा ॥ मण्डलं बाहुमात्रं च कुर्याद्वै श्राद्धकर्मणि । यजुर्वेदाश्रिता शाखा कात्यायन-

Digitized by Google

वचो यथा ॥ गृहस्य दक्षिणे भागे कुर्याद्गोमयमण्डलम् । वदन्ति मुनयः सर्वे चतुरस्रं स्वहस्तकम् ॥ तीर्थश्राद्धे गयाश्राद्धे श्राद्धे मातामहे तथा । विकिरं नैव दातव्यं श्राद्धे षोडशके तथा ॥ उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वमनं मृतकर्पटम् । श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥ अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितियावाहने तथा । अन्नदाने चतुर्थी स्यात् शेषाः संबुद्धयः स्मृताः ॥ अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् । विकिरं तृप्तिप्रश्नं च तीर्थे पञ्च विवर्जयेत् ॥ इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षौ नान्दौ सत्यवसू तथा । पुरूरवार्द्रवौ चाब्दे तीर्थे स्तो धूरिलौचनौ ॥ कालकामौ सपिण्ड्यां च कुरुकुत्सौ महालये । तर्पणे चैव विज्ञेया विश्वेदेवास्त्रयोदश ॥ "श्राद्धे ग्राह्याणि पुष्पादीनि"- कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः । कुशाग्रे शङ्करं विन्द्यात्त्रयो देवाः कुशे स्थिताः ॥ तुलसी शतपत्राणि भृङ्गराजस्तथैव च । मालती मोगरं चैव पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ "श्राद्धे पिण्डप्रमाणम्"— सांवत्सरे कपित्थं स्याद्गयायामामलकं तथा । उच्छिष्टे मुष्टिमात्रं च जम्बीरं प्रेतपिण्डके ॥ नारिकेलं सपिण्ड्यां च कुक्कुटाण्डं महालये । प्रमाणमेतात्पिण्डानां वसिष्ठः प्रब्रवीत्सदा ॥ यजुषां पिण्डदाने तु माषान्नं यः परित्यजेत् । वृथा च तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ माषान्नं पायसं चान्नं भक्ष्यभोज्यादिकं च यत्। यद्यद्भुक्तं द्विजैः श्राद्धे सर्वं पिण्डार्थमुद्धरेत् ॥ " श्राद्धे तिथिविचारः"— देशान्तरे मृतस्यैव तिथिर्न ज्ञायते यदि । कृष्णाष्टमी वाऽमावास्या कृष्णा चैकादशी त्रयं । उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत् ॥"कात्यायनः— एकपङ्क्तौ स्थितो भोक्तुं विप्रो विप्रं स्पृशेद्यदि । तदन्नं न त्यजेद्भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ श्राद्धे पात्रादिविचारः— न दीर्घं नातिविस्तारं हस्तमात्रं प्रमाणतः । असंलग्नं तु पादाभ्यां पितृपात्रं विधीयते ॥ पलाशमधुकाश्मर्यपात्रं यदि न लभ्यते । कांस्ये तिलोदकं कुर्यान्मृन्मयं च विवर्जयेत् ॥ यत्र पात्रान्तरे प्राप्ते अन्योन्यं समुपस्पृशेत् । देवास्तत्र न गृह्णन्ति दत्तं च पितरस्तथा ॥ अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥ कूष्माण्डं महिषीक्षीरं आढको राजसर्षपः । चणका राजमाषाश्च पितृश्राद्धे विव-

Digitized by Google

र्जयेत् ॥ पक्वान्नं नूतने भाण्डे दीयते शाकमुत्तमम् । न तु जीर्णे रसाः सर्वे मधुराद्याः सुशोभने ॥ पितृश्राद्धेषु दातव्या मल्लिकाः श्वेतपुष्पिकाः । जलोद्भवानि पुष्पाणि शतपत्राणि चम्पकान् । पुष्पाणि रक्तवर्णानि वर्जयित्वा च यत्नतः । शमी भृङ्गारकश्चैव ग्राह्यं च पद्मपत्रकम् । तुलसी शतपत्रं च मालतीपुष्पचम्पकम् ॥ तगरं मारकं चैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ देवानां श्राद्धकर्त्ता च नाभ्यङ्गे नैव सूतके । गोपीचन्दनलेपः स्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ महालये गयाश्राद्धे पित्रोः प्रत्याब्दिके तथा । कृतोद्वाहादिकः कुर्यात्पिण्डदानं च तर्पणम् ॥ पुनर्भुक्तिश्चाध्ययनं भारं मार्गं च मैथुनम् । दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धकृच्चाष्ट वर्जयेत् ॥ मृन्मयेषु च पात्रेषु यः श्राद्धे भोजयेद्द्विजान् । अन्नदाता च भोक्ता च पितरो यान्त्यधोगतिम् ॥ कुर्याच्छ्राद्धावसाने च पादशौचे तथार्चने । विकिरे पिण्डदाने च सद्य आचमनं स्मृतम् ॥ उदकं हस्त आदाय सङ्कल्पं यस्तु कारयेत् । निराशास्तत्र गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह । भूमिर्जनित्री सर्वेषां भूतानां च विशेषतः । तत्र दत्तेन तृप्यन्ति न हस्ते च कदाचन । सिद्धान्नस्य तु सङ्कल्पः क्रियते भूतले तथा । दीयमानं जलं हस्ते दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ सर्वदानानि विप्रस्य करे दद्याच्च दक्षिणे । दीयमानं च पिण्डं च भूमौ दद्याद्विचक्षणः । असगोत्रे हविर्दद्यान्मूर्खाभावे च पण्डितः । सगोत्रेऽपि हविर्दद्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ सर्वेषामेव दानानां श्राद्धदानं विशिष्यते । मेरुतुल्यं महापापं श्राद्धदानं व्यपोहति ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धमतः परम् । पार्वणं चेति विज्ञेयं श्राद्धं पञ्चविधं स्मृतम् ॥

२७६. "**श्राद्धे ब्राह्मणलक्षणम्**"— सर्वलक्षणसंयुक्तैर्विद्याशीलगुणान्वितैः । पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥ "**आसनम्**"—पितॄणामासनं दद्याद्वामपार्श्वे तथा सुधीः । दक्षिणे चैव देवानां सर्वदा श्राद्धकर्मणि ॥ "**श्राद्धे पिण्डनिषेधः**—व्रतबन्धाद्वत्सरार्धं वत्सरं पाणिपीडनात् । पिण्डनिर्वापकरणविहीनं श्राद्धमाचरेत् ॥ "**तीर्थश्राद्धे वर्ज्यानि**"— अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् । तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

Digitized by Google

२७७. **नित्यश्राद्धम्.** " **मनुः**—कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरेत् । यदन्नं पुरुषोऽश्नाति तदन्नास्पितृदेवताः । अपक्केनापि पक्केन तृप्तिं कुर्यात्सुतः पितुः । एकमप्याशयेद्विप्रं गृही नित्यं समाहितः ॥ **धर्मसिन्धौ**—वैश्वदेवान्तर्गतपितृयज्ञेनैव नित्यश्राद्धसिद्धेर्न नित्यश्राद्धार्थं विप्रभोजनमिति ॥ **प्रचेताः**—नामन्त्रणं न होमश्च नावाहनविसर्जने । न पिण्डदानं न सुरा नित्ये कुर्याद्द्विजोत्तमः ॥ **व्यासः**—नावाहनं स्वधाकारः पिण्डाग्नौकरणादिकम् । ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवास्तथैव च । तत्तु षट्पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥ **दक्षिणायां विकल्पः**—किञ्चिद्दत्वा विसर्जयेदिति प्राचेतसोक्तेः ॥ **यज्ञपार्श्वे**—नित्यश्राद्धं निरग्नेः स्यात्साग्नेर्वा पैतृको बलिः ॥ **विश्वामित्रकल्पे**—स्वागतवचने षट् ब्राह्मणा द्वावेकं वाऽभ्यर्च्य पादौ प्रक्षाल्याचम्य गृहं प्रवेशयेत् । कुशान्तर्हितेषु स्वासनेषूदङ्मुखानुपवेशयेत् । ततः स्वयमाचम्य प्राङ्मुख उपविश्य पुण्डरीकाक्षं वासुदेवं संस्मृत्य सावित्रीं पठित्वा भिक्षुकादिभ्योऽन्नं संविभज्य पितृपुत्रादिसहितो भोजनं कुर्यात् ॥

२७८. **"अथ नित्यश्राद्धप्रयोगः"**—आचम्य प्राणानायम्य । ॐ **पवित्रेस्थो वै०** इति मन्त्रेण दक्षिणवामहस्तयोरनामिकायां कुशपवित्रे धृत्वा ॥ " **सङ्कल्पः** "—**अद्येत्यादि एवंगुणविशेषण विशिष्टायां पुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं** अपसव्यं दक्षिणाभिमुखं **अमुकगोत्राणां अमुकशर्मणां अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां सपत्नीकानां तथा च अमुकगोत्राणां अमुकशर्मणां अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानां नित्यश्राद्धमहं करिष्ये** । (इति सङ्कल्प्य पितॄणामुदकादिकं तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यवर्तिपितृतीर्थेन देयं ।) ततः **क्षणं दत्वा** । **यथा**—**अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकशर्मणां सपत्नीकानां क्षणं दत्वा भवद्भिः प्रसादः कर्त्तव्यः सुकर्त्तव्यः । एवं मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानां गोत्रनामोच्चारपूर्वकं क्षणं दद्यात्**। ततः **पित्रादयो मातामहाश्च इदं वः**

Digitized by Google

पाद्यमिति पाद्यं दत्वाऽचम्य कुशासन उदङ्मुख उपविश्य पितॄणां मातामहानां चेदमासनम् । पित्र्ये क्षणः क्रियताम् । प्राप्नोतु भवान् । प्राप्नुवानि । पितरो मातामहाश्च एष वो गन्धः सुगन्धः । इमानि पुष्पाणि सुपुष्पाणि (अत्र विशेषतः गोपीचन्दनतिलाक्षतश्वेतसुगन्धिपुष्पाणि अगस्तिपुष्पतुलसीपत्रभृङ्गराजादीनि पितॄणां देयानि) अयं धूपः । सुधूपः । अयं दीपः । सुदीपः आच्छादनं दत्वा पूर्णतां वाचयित्वा । द्विगुणमामान्नं पात्रे संस्थाप्य प्रोक्ष्य पात्रमालभ्य तिलान्विकीर्य आमान्नेऽङ्गुष्ठं दत्वा । पितरः इदं वः आमान्नं सोपस्करं गयेयं भूः गदाधरो विप्रः ब्रह्मरूपमिदं पितृभ्यः अमुकगोत्रेभ्योऽमुकशर्मभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यस्तथा मातामहादिभ्यश्चेदमामं स्वधा सम्पद्यतां नमः। दत्तमामान्नमक्षय्यमस्तु । अस्त्वक्षय्यम् । श्रीगयागदाधरः प्रीतो भवतु । ब्रह्मार्पणमस्तु । ॐ मधुव्वाता० इति मन्त्राः ब्राह्मणेन पठनीयाः ॥ ॐ मधु मधु मधु ॥ सुप्रोक्षितमस्तु । अस्तु सुप्रोक्षितम् । शिवा आपः सन्तु । सन्तु शिवा आपः । सौमनस्यमस्तु । अस्तु सौमनस्यं । अक्षतं चारिष्टं चास्तु । अस्तु अक्षतं चारिष्टं च । दीर्घमायुः श्रेयः पितरः पितृभ्यः स्वधा० इति मन्त्रेण स्वस्तीति ब्रूयात् कुशपवित्रत्यागः "अर्पणम्"– अनेन मया कृतेन नित्यश्राद्धकर्मणा मम पित्रादिस्वरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयतां ॥ ॐतत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति नित्यश्राद्धप्रयोगः ॥

२७९. "वैश्वदेवः". पारस्करगृह्यसूत्रे—वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् । ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्येभ्यः कश्यपायानुमतय इति । भूतगृह्येभ्यो (मणिके त्रीन्पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै) धात्रे विधात्रे च द्वारयोः प्रतिदिशं वायवे दिशां च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः उषसे भूतानां च पतये परं पितृभ्यः

Digitized by Google

स्वधा नम इति दक्षिणतः पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि नि· नयेद्यक्ष्मैतत्त इत्युद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धन्तत इति ॥ यथार्हं भिक्षुकानतिर्थींश्च संभजेरन्बालज्येष्ठा गृह्या यथार्हम- श्नीयुः पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च पूर्वो वा गृहपतिस्तस्मादु स्वादिष्ठं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति श्रुतेरहरहः स्वाहा कुर्या- दन्नाभावे केन चिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपा- त्रात् । ११ ॥ "अथातो धर्मजिज्ञासा"— केशान्तादूर्द्ध्वमप- त्नीक उत्सन्नाग्निरनग्निको वा प्रवासी ब्रह्मचारी चान्वग्निरिति। ग्रामाग्निमाहृत्य पृष्ठो दिवीत्यधिष्ठाप्य त्रिभिश्च सावित्रैः प्रज्वा- ल्यताꣳ सवितुस्तत्सवितुर्विश्वानिदेवसवितरिति पूर्ववदक्षतैर्हुत्वा पाकं पचेत् । तत्र वैश्वदेवं ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्येभ्यः कश्यपा- यानुमतये विश्वेभ्यो देवेभ्योऽग्नये स्विष्टकृत इत्युपस्पृश्य पूर्वव- द्बलिकर्मैवं कृते न वृथा पाको भवति । न वृथा पाकं पचेद्वृथा- पाकमश्नीयादत्र पिण्डपितृयज्ञः पश्चादग्न्यर्हणादीनि कुर्यात्। १२॥

२८०. "वैश्वदेवे पात्राणि"—गृहयज्ञकल्पावलौ—न चुल्या- मायसे पात्रे न भूमौ न च खर्परे । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत कुण्डे वा स्थ- ण्डिलेऽपि वा ॥

२८१. "वैश्वदेवे ग्राह्याग्निः". वृत्तिकारः—औपासनाग्निमन्यं वा समिध्याथ हविर्भुजम् ॥ छन्दोगपरिशिष्टे—यस्मिन्नग्नौ भवेत्पाको वैश्वदेवस्तु तत्र वै ॥ अङ्गिराः— शालाग्नौ च पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः । यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

२८२. "वैश्वदेवे हवनीयद्रव्यविचारः." विश्वामित्रकल्पे— फलैर्दधिघृतैः कुर्यान्मूलशाकोदकादिभिः । अलाभे येन केनापि काष्ठै- र्मूलतृणादिभिः । जुहुयात्सर्पिषाऽभ्युक्तं तैलक्षारविवर्जितम् । दध्यक्तं पायसाक्तं वा तदभावेऽम्भसापि वा । शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् । सङ्कल्पयेद्यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयादपि । कोद्रवं चणकं माषं मसूरं च कुलित्थकम् । क्षारं च लवणं चैव वैश्वदेवे विवर्ज- येत् ॥ तस्मात्— (घृतमिश्रितशाल्योदनस्य बदरीफलप्रमाणा आमलक-

Digitized by Google

प्रमाणा वा वैश्वदेवाहुतीर्जुहुयात्।) आ०का०—अन्नं पर्युषितं चैव परान्नं दूषितं तथा। दग्धमन्नं तथोच्छिष्टं वैश्वदेवे विवर्जयेत्॥ **विष्णुः**—मन्त्रेणोङ्कारपूर्वेण स्वाहान्तेन विचक्षणः। स्वाहावसाने जुहुयाद्वामहस्ते हृदि न्यसन्निति॥ **याज्ञवल्क्यः**—देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत्। भूतयज्ञः सवै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम्॥ **मनुः**—शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्। वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि॥

२८३. "**वैश्वदेवाग्निप्रज्वलनम्.**" **विश्वामित्रकल्पे**—न पाणिना न शूर्पेण न चामेध्यादिनापि वा। मुखेनोपधमेदग्निं मुखादेषो व्यसीयत। [मुखेनेत्यत्र वेणुधमनीयुक्तेनेति वाक्यशेषः कार्यः] पट्टकेन भवेद्व्याधिः शूर्पेण धननाशनम्। पाणिना मृत्युमाप्नोति कर्मसिद्धिर्मुखेन तु॥ **छ० प०**—उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम्। संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः॥

२८४. "**श्राद्धे वैश्वदेवः.**" आ० का०—याजुषाः सामगाः पूर्वं श्राद्धमध्ये ह्यथर्वणः। बह्वृचाः श्राद्धशेषेण कुर्युर्वै वैश्वदेवकम्॥

२८५. "**वैश्वदेवफलम्.**" **मनुः**—पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषिण्युपस्करी। कण्डणी चोदकुम्भी च तासां पापस्य शान्तये॥ पञ्चक्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम्। पञ्चैतान्यो महायज्ञान्नहापयति शक्तितः। स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते॥

२८६. "**वैश्वदेवे कुण्डम्.**" **यज्ञपार्श्वे**—दशाङ्गुलं तु दैर्घ्येण विस्तारे चतुरङ्गुलम्। षडङ्गुलं तु उच्छ्राये मेखला द्व्यङ्गुला मता। वृत्तं वा चतुरस्रं वा कुण्डं स्याद्वैश्वदेविकम्॥ **गृहयज्ञकल्पावलौ**—षडङ्गुलमथोच्छ्रायं गर्तं च चतुरङ्गुलम्। द्वादशाङ्गुलदीर्घं स्यात्कुण्डं तद्वैश्वदेविकम्। अपि ताम्रमयं प्रोक्तं कुण्डमत्र मनीषिभिः॥ (अत्र सामान्याङ्गुलिप्रमाणं ग्राह्यम्) **यथाह अत्रिः**—तिर्यग्यवोदरान्यष्टौ ऊर्ध्वं वा व्रीहयस्त्रयः। अङ्गुलिः सैष विज्ञेयो श्रौते स्मार्ते च कर्मणि॥

२८७. "**अग्नेर्ध्येयरूपं.**" **रुद्रकल्पे**—रुद्रतेजःसमुद्भूतं द्विमूर्धानं द्विनासिकम्। षण्नेत्रं च चतुःश्रोत्रं त्रिपादं सप्तहस्तकम्। याम्य-

Digitized by Google

भागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम् । स्रुवं स्रुचश्च शक्तिं च अक्षमालां च दक्षिणे । तोमरं व्यजनं चैव घृतपात्रन्तु वामके । बिभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्द्विमुखं सप्तजिह्वकम् । दक्षिणे च चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वमुत्तरे मुखम् । द्वादशकोटिमूर्त्याख्यं द्विपञ्चाशत्कलायुतम् । स्वाहास्वधावषट्कारैरङ्कितं मेषवाहनम् । रक्तमाल्याम्बरधरं रक्तपद्मासनस्थितम्। रौद्रं तु वन्हिनामानं वन्हिमावाहयाम्यहम् ॥

याजकः ।

अग्निः ।

२८८. " अथ वैश्वदेवप्रयोगः "— आचम्य प्राणानायम्य ॥ " सङ्कल्पः "—अद्यपूर्वोचारित एवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम गृहे पञ्चसूनाजनितसकलदोषपरिहारपूर्वकं नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पञ्चमहायज्ञैरहं यक्ष्ये । ॐ पवित्रेस्थोवै० इति मन्त्रेण दक्षिणह-

Digitized by Google

स्तानामिकायां कुशपवित्रं धार्यम् । पश्चात्कुण्डस्थमग्निं वेणुधमन्या प्रबोध्य ध्यायेत् । ॐ चत्वारिशृङ्गा त्रयोऽअस्यपादा द्वेशीर्षे सप्त हस्तासोऽअस्य । त्रिधाबद्धो वृषभोरोरवीति महोदेवो मर्त्याँ२ आविवेश । १७/९१ ॥ ॐ एषोहदेवः प्रदिशोनु सर्व्वाः पूर्व्वोह जातःसऽउगर्भेऽअन्तः । सऽएवजातःसजनिष्ष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्व्वतोमुखः । ३२/४ ॥ मुखं यः सर्वदेवानां हव्यभुक्कव्यभुक् तथा । पितॄणां च नमस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने ।३॥ पावकनाम्ने वैश्वानराय नमः । अग्नये अत्रं नमः। अग्नये गन्धं नमः । अग्नये अक्षतान्पुष्पं च नमः । अग्नये नमो नमः । अग्ने शाण्डिल्यगोत्र मेषध्वज प्राङ्मुख संमुखो भव ॥ (ततः प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्य इतरथा तदावृत्तिः । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्घृतप्रोक्षितौदनस्य बदरीफलप्रमाणाः कुण्डस्थाग्नावाहुतीर्जुहुयात्) यथा—१—ॐ भूःस्वाहा इदमग्नये न मम । २ —ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे न मम । ३—ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय न मम । ४—ॐ भूर्भुवःस्वःस्वाहा इदं प्रजापतये न मम । ५—ॐ देवकृतस्यैनसो वयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ६—ॐ मनुष्यकृतस्यैनसो वयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ७—ॐ पितृकृतस्यैनसो वयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ८—ॐ आत्मकृतस्यैनसो वयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ९—ॐ एनसऽएनसो वयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । १०—ॐ यच्चाहमेनोव्विद्वाँश्चकार यच्चाव्विद्वाँस्तस्यसर्व्वस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ११—ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । १२—ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ॥ (इति द्वादशाहुतिरूपो गृहदेवतानां नैवेद्यार्पणरूपश्च देवयज्ञः ॥ तत्र पञ्चायतनदेवतानां नैवेद्यार्पणं कुर्यात् । स च विधिः (१२३ पृष्ठे) द्रष्टव्यः ॥

Digitized by Google

पूर्व.

" **मण्डलम्** "– भूमौ चतुरङ्गुलमात्रं वितस्तिमात्रं वा उदकेन मण्डलं कृत्वा तदुपरि **बलिहरणं** कुर्यात् । तद्यथा–

७ ॐ प्राच्यै दिशे नमः इ०

(१) **भूतयज्ञः**

१ ॐ धात्रे नमः इदं धात्रे न मम

२ ॐ विधात्रे नमः इदं विधात्रे न मम

३ ॐ वायवेनमः इ० वा०

१० ॐ उदीच्यै दिशे नमः इ० उदीच्यै०

८ ॐ दक्षिणायै दिशे नमः इ० द०

६ ॐ वायवे नमः इ० वायवे०

४ ॐ वायवे नमः इ० वायवे०

१७ ॐ भूतानां च पतये नमः इ० भू०

१६ ॐ उषसे नमः इ० उषसे०

१३ ॐ सूर्याय नमः इ० सू०

(३) **मनुष्ययज्ञः**

(सव्यं उदको०)

१५ ॐ विश्वेभ्यो भूतेभ्यो० इ० वि०

१४ ॐ विश्वेभ्यो दे० इ० विश्वे०

१२ ॐ अंतरिक्षाय० इ० अं०

११ ॐ ब्रह्मणे नमः इ० ब्र०

(२) ***नित्यश्राद्धम्**

(अपसव्यम्)

१८ ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः इ० पि०

१९ ॐ हन्तते सनकादि मनुष्येभ्यो० इ० हं०

(४) †**निर्णेजनम्**

ॐ यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनं न मम

(५) **ब्रह्मयज्ञः**

(ब्रह्मयज्ञसिद्धयर्थं तिस्रो गायत्रीर्जपेत्)

५ ॐ वायवे नमः इ० वायवे०

९ ॐ पश्चिमायै दिशे नमः इ० प०

उत्तर.

दक्षिण.

पश्चिम.

* (१८) इयमाहुतिः पित्रादि समस्तपितृणां गोत्रोच्चारपूर्वकं नाम गृहीत्वाऽपसव्येन देया ।

† **पा० गृ० सूत्रे**— यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनमिति पात्रं प्रक्षाल्य तज्जलं वायव्यां दिशि निनयेत् ।

" अथ गोग्रासादिसमर्पणम् "—सुरभिर्वैष्णवी माता नित्यं विष्णुपदे स्थिता । गोग्रासं तु मया दत्तं सुरभिः प्रतिगृह्यताम् । ४ । इदं गोभ्यो न मम ॥ द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यामन्नं प्रदास्यामि रक्षेतां पथि मां सदा । ५ । इदं श्वभ्यां न मम ॥ यमोऽसि यमदूतोऽसि वायसोऽसि महामते । अहोरात्रकृतं पापं बलिं भक्ष तु वायस । ६ । इदं वायसेभ्यो न मम ॥ (देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् । ७ । इदं देवादिभ्यो न मम) ॥ पिपीलिकाकीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनियोगबद्धाः । मयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं तेभ्योऽवसृष्टं सुखिनो भवन्तु । ८ । इदं पिपीलिकाकीटपतङ्गकेभ्यो न मम ॥ (हस्तं प्रक्षाल्य प्रथमानुलेपितं भस्म निःसार्य गन्धादितिलकं कुर्यात्) ॥ ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषन्तन्नोऽअस्तु त्र्यायुषम् । ९ $\frac{६१}{४}$ ॥ इति मन्त्रेण भस्म ललाटे ग्रीवायां दक्षिणबाह्वोर्हृदि च धार्यम् ॥ शतायुषं बलायुषम् ॥ " अग्निविसर्जनम् "— गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर । यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन ॥ १० ॥ ॐ यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सर्ववीरस्तं जुषस्व स्वाहा । ११ $\frac{२२}{८}$ ॥ (कुशपवित्रत्यागः कार्यः) ॥ " अर्पणम् "— अनेन वैश्वदेवाख्येन कर्मणा श्रीयज्ञनारायणस्वरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ यस्य स्मृ० ॥ ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः ॥ [ततो भोजनात्प्राक् दत्तं बलिं गृहाद्बहिः गोभ्यो वायसादिभ्यश्च समर्प्य हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याऽऽचम्य गृहं गच्छेत्] ॥ इति वैश्वदेवप्रयोगः ॥

२८९. "अथ नानाविधकर्मसु प्रोक्तान्यग्निनामानि." वाचस्पतौ— लौकिके पावकोऽह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु

Digitized by Google

मारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्त्तितः। पुंसवे चमसो नाम शोभनः शुभकर्मसु। (पुंसवः सीमन्तान्तर्गतः कर्मभेदः।) सीमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि। पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य वै शुचिः। सभ्यनामा तु चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः। गोदाने सूर्यनामा स्यात्केशान्ते याजकः स्मृतः। वैश्वानरो विसर्गे स्याद्विवाहे बलदः स्मृतः। चतुर्थीकर्मणि शिखी धृतिरग्निस्तथाऽपरे। आवसथ्यस्तथाधाने वैश्वदेवे तु पावकः। ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्याद्दक्षिणाग्निरथेश्वरः। विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयो मताः। लक्षहोमेऽभीष्टदः स्यात्कोटिहोमे महाशनः। एके घृतार्चिषं प्राहुरग्निध्यानपरायणाः। रुद्रादौ तु मृडो नाम शान्तिके शुभकृत्तथा। (आदिशब्दाल्लघुरुद्रशतरुद्रातिरुद्रा लक्ष्यन्ते।) पौष्टिके वरदश्चैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके। वश्यार्थे वशकृत्प्रोक्तो वनदाहे तु पोषकः। उदरे जठरो नाम क्रव्यादः शवभक्षणे। समुद्रे वाडवो ह्यग्निर्लये संवर्तकस्तथा। सप्तविंशति संख्याता अग्नयः कर्मसु स्मृताः॥ कराली धूमिनी श्वेता लोहिता नीललोहिता। सुवर्णा पद्मरागा च सप्त जिव्हा विभावसोः। पीता श्वेताऽरुणा कृष्णा धूम्रा तीव्रा स्फुलिङ्गिनी। ज्वलिनी ज्वालिनी चेति कृशानोर्नव शक्तयः॥

२९०. "**गन्धे उक्तद्रव्याणि.**" **वाचस्पतिः**— कस्तूरी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम्। गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागरुगोमयम्। धात्रीमूलस्य मृद्गन्धो हरिद्रा गोगृहस्य च। स्नानान्ते सर्ववर्णानामाश्रमाणां तथैव च। एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादि सर्वकर्मसु। काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित्कर्म नारद। वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना। कर्म वर्णाश्रमाणां स्याद्दैवं पित्र्यं न तत्फलम्। स्नानं सन्ध्या पञ्चयज्ञान् पैत्र्यं होमादि कर्म यः। विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्यात्तन्निष्फलं भवेत्॥ **नागोजीभट्टसंहितायाम्**— शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्यं तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम्। विष्णवागमे दीक्षितैस्तु ऊर्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत्॥

२९१. "**गन्धधारणप्रकारः.**" **ब्राह्मे**— अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमा पुष्टिकारिणी। अनामिकान्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी। एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत्॥ **अन्यच्च**—वर्त्ति-

Digitized by Google

दीपाकृतिर्वापि वेणुपत्राऽऽकृतिस्तथा । पद्मं च मुकुलो वाऽपि शङ्खाकारमतः परम् । मत्स्यकूर्माऽऽकृतिर्वापि तथैव मुकुलाकृति । ब्राह्मणैस्तिलकं कुर्यादनेन विधिना सह ॥ अभ्यङ्गस्नानं कुर्याच्चेद्धार्यं चन्दनमेव च । ललाटे भस्म नो धार्यं सन्ध्योपासनकर्मणि ॥ अनामिक्या च देवस्य ऋषीणां च तथैव च । गन्धानुलेपनं कार्यं प्रयत्नेन विशेषतः । पितॄणामर्पयेद्गन्धं तर्जन्या च सदैव हि । तथैव मध्यमाङ्गुल्या धार्यं गन्धं स्वयं बुधैः ॥

२९२. " गन्धस्थानानि. " ब्रह्माण्डे— ललाटे केशवं विन्द्यान्नारायणमथोदरे । माधवं हृदये न्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपरे । विष्णुं च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनम् । श्रीधरं च हृषीकेशं वामयोर्बाहुकर्णयोः । पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुद्दामोदरं न्यसेत् । मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषे द्वादश नामभिः । सङ्कर्षणादिभिः कृष्णे शुक्ले चेत्केशवादिभिः ॥ शौनकः— निटिले (भाले) बाहुवच्चैव दण्डवत्कर्णपल्लवे । हृदये कमलाकारमुदरे दीपवाल्लिखेत् । वेणुपत्रसमाकारं बाहुमध्ये समालिखेत् । अधः पृष्ठे स्कन्धदेशे लिखेज्जम्बूफलाकृतिम् । दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते । नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥ लिङ्गाकारं ललाटे तु हृदयेऽश्वत्थपत्रकम् । वंशपत्राकृतिर्बाह्वोः शेषा दीपकलाः स्मृताः ॥

२९३. "गन्धगुणाः" ब्राह्मे— श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् । श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥

२९४. "मुद्राधारणम्." शङ्खः— शङ्खचक्राद्यङ्कनं च तुलसीदलभक्षणम् । यः कुर्यान्नियतं भक्त्या स याति परमां गतिम् ॥ नागदेवः— न पादुकास्थो नादर्शे न जले वा विलोकयेत् । न प्रावृतशिराः कुर्यात्तिलकं धर्मवर्धनम् । प्रभाते विपुलं विन्द्यान्मध्याह्ने च त्रिपुण्ड्रकम् । अपराह्णे पर्वमात्रं तिलकं त्रिविधं स्मृतम् । गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो यं यं पश्यति चक्षुषा । तं तं पूतं विजानीयान्नात्र कार्या विचारणा । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजस्येष्टं क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् । अर्धचन्द्रं तु वैश्यस्य त्तुर्वलं शूद्रजातिषु । गन्धार्थे सर्वदा श्वेतचन्दनं तु प्रशस्यते ॥

Digitized by Google

२९५. "अतिथिपूजनम्." मनुः—निवृत्ते वैश्वदेवे च यदान्योऽतिथिराव्रजेत् । तस्मा अन्नं यथाशक्त्या प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥ शातातपः— प्रियं वा यदिवा द्वेष्यं मूर्ख पण्डितमेव वा । अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत्स्वागतादिना । तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च । श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ॥ हारीतः— एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ अग्नयोऽतिथिमिच्छन्ति सोऽतिथिः स्वर्गमिच्छति । स्वर्गेऽपीच्छन्ति दातारं सम्यक् सुकृतकारिणम् ॥ याज्ञवल्क्यः— अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः । मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ शङ्खः— नाग्निहोत्रेण दानेन नोपवासोपसेवनैः । देवाश्च परितुष्यन्ति यथा त्वतिथिपूजनात् ॥ आ० का०—ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः । दुर्भगः क्षीणवित्तश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥

२९६. "अथ ब्राह्मणसुवासिनीनां समाराधनप्रयोगः." सङ्कल्पः—अद्यपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अमुकदेवताप्रीत्यर्थं अमुककर्माङ्गदेवताप्रीत्यर्थं वा ब्राह्मणसुवासिनीसमाराधनं करिष्ये ॥ तदङ्गत्वेन ब्राह्मणसुवासिनीपूजनं च करिष्ये ॥ इति सङ्कल्प्य । अक्षतान्गृहित्वा ॐ भूर्भुवःस्वः ब्रह्मणे इदमासनम् । स्वासनम् । ब्रह्मणे इदं पाद्यं सुपाद्यम् । ब्रह्मणे इदमर्घ्यं अस्त्वर्घ्यम् । ब्रह्मणे इदमाचमनीयम् । अस्त्वाचमनीयम् । ब्रह्मणे गन्धाः पान्तु । सौमङ्गल्यं चास्तु । अक्षताः पान्तु । आयुष्यमस्तु । पुष्पाणि पान्तु । सौश्रियमस्तु । ताम्बूलं पातु । ऐश्वर्यमस्तु । दक्षिणाः पान्तु । बहुदेयं चास्तु । नमोस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः । १ ॥ एवं ब्राह्मणपूजां विधाय सुवासिनीभ्यः सौभाग्यद्रव्यादि दत्वा । पात्रपरिवेषणानन्तरं गायत्रीमन्त्रेण पात्रप्रोक्षणं कृत्वा देवेभ्यो नैवेद्यं समर्प्य भोजनसङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो

अस्तुव्वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् । २ ६५/२३ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं पृथक्भूतान्यनेकशः । त्रींल्लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः । ३ ॥ "अर्पणम्"—अनेन ब्राह्मणसुवासिनीभोजनेन अमुकदेवता अमुककर्माङ्गदेवता वा प्रीयतां न मम ॥ ॐतत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

२९७. "भोजनम्." कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—अथातः श्रुतिस्मृतीरनुस्मृत्य भोजनविधिं व्याख्यास्यामः । आचान्तो धृतोत्तरीयवस्त्रो धृतश्रीखण्डगन्धत्रिपुण्ड्रो भोजनशालायामागत्य गोमयलिप्ते शुचौ देशे विहितपीठाधिष्ठितो नित्यं प्राङ्मुखो नोदङ्मुखो न दक्षिणामुखो न प्रत्यङ्मुखो न विदिङ्मुखः श्रीकामश्चेत्प्रत्यङ्मुखः सत्यकामश्चेदुदङ्मुखो यशस्कामश्चेद्दक्षिणामुखो (जीवन्मातृकवर्ज्यं) हस्तपादास्येषु पञ्चस्वार्द्रो नीवारचूर्णैर्गौरमृदा भस्मनोदकेन वा मण्डलं कुर्याच्चतुष्कोणं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य मण्डलाकृति वैश्यस्याभ्युक्षणꣳ शूद्रस्य । यथा चक्रायुधो विष्णुस्त्रैलोक्यं परिरक्षति । एवं मण्डलभस्मैतत्सर्वभूतानि रक्षत्विति॥ तत्र भूमौ निहितपात्रेऽन्ने परिविष्टे पितुन्नुस्तोषमित्यंन्नꣳ स्तुत्वा मानस्तोके नमोवः किरिकेभ्यो नमः शम्भवेचेत्येभिरभिमन्त्र्य प्रोक्षयेत् । सत्यन्त्वर्त्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः ऋतन्त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायं तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसीति यजुषान्नमभिमृश्याग्निरस्मीत्यात्मानमग्निं ध्यात्वा भूपतये भुवनपतये भूतानाम्पतये इति प्रणवादिकैः स्वाहानमोन्तैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं बलीन् हरेदन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं विष्णोः परमं पदम् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति विष्णुमभिध्यायन्नाचम्यान्नममृतं ध्यायन् मौनी हस्तचापल्यादिरहितो मुखे पञ्च प्राणाहुतीर्जुहोति ॥ । १ ॥ ॐ प्राणाय स्वाहा ॐ अपानाय स्वाहा ॐ व्यानाय

Digitized by Google

स्वाहा ॐ समानाय स्वाहोदानाय स्वाहेति क्रमं याज्ञवल्क्यो मन्यत । उदानाय स्वाहा समानाय स्वाहेति क्रमं शौनकबोधायनौ याज्ञवल्क्योदितक्रमो वाजसनेयिनामित्यूचतुः । दन्तैरनुपस्पृशन् जिह्वया ग्रसेदङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाभिः प्रथमाङ्गुष्ठमध्यमानामिकाभिर्द्वितीयाङ्गुष्ठानामिकाकनिष्ठिकाभिस्तृतीयां कनिष्ठिकातर्जन्यङ्गुष्ठैश्चतुर्थीꣳ सर्वाभिरङ्गुलीभिः साङ्गुष्ठाभिः पञ्चमीमङ्गुष्ठानामिकामात्रग्राह्यान्नेनैता आहुतय इति हारीतव्याख्यातारः । सर्वाभिरङ्गुलीभिरेता इति बौधायनः । मौनं त्यक्त्वा प्राक् द्रवरूपमश्नीयान्मध्ये कठिणमन्ते पुनर्द्रवाशी स्यान्मधुरं पूर्वं लवणाम्ले मध्ये कटुतिक्तादिकान्पश्चाद्यथासुखं भुञ्जीत भुञ्जानो वामहस्तेनान्नं न स्पृशेन्न पादौ न शिरो न बस्तिं न पदा भाजनꣳ स्पृशेदेवं यथारुचि भुक्त्वा भुक्तशेषमन्नमादाय । मद्भुक्तोच्छिष्टशेषं ये भुञ्जन्ते पितरोऽधमाः । तेषामन्नं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठत्विति पितृतीर्थेन दक्षिणतो दत्त्वामृतापिधानमसि स्वाहेति हस्ते गृहीतानामपामर्द्धं पीत्वार्द्धं भूमौ निक्षिपेत् । रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । अर्थिनाꣳ सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठत्विति तस्माद्देशादपसृत्य गण्डूषशलाकादिभिस्तर्जनीवर्जमास्यꣳ सꣳशोधयेत् । १ ॥ न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्न भार्यया सह न सन्ध्ययोर्न मध्यान्हे नार्द्धरात्रे नायज्ञोपवीति नार्द्रशिरा नार्द्रवासा नैकवासा न शयानो न ताम्रभाजने न भिन्ने न ताम्ररजतसौवर्णशङ्खस्फाटिकाश्मभाजनवर्जे न लौहे न मृन्मये न सन्धिसꣳस्थिते न भुवि न पाणौ न सर्वभोजी स्यात्किञ्चिद्भोज्यं परित्यजेदन्यत्र घृतपायसदधिसक्तुपललमधुभ्यः साध्वाचान्तो दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं निःस्रावयेदङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्व-

Digitized by Google

भुगिति श्वात्राः पीता इति नाभिमालभत अमृता इत्यतः प्राग-गस्त्यं वैनतेयं च शनिं च वडवानलम् । अन्नस्य परिणामार्थं स्मरेद्भीमं च पञ्चममित्युदरमालभ्येन्द्राश्विनौ च्यवनशर्यातिसुक-न्याश्च । भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्नहीयत इति वचनात्स्मृ-त्वा मुखशुद्धिं कुर्यान्नमो भगवते वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय नमो भगवते वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय । ३ ॥

२९८. "भोजनकालः." बृहद्विष्णुः—स्नात्वा यथावद्धुत्वा च-देवर्षिपितृतर्पणम् । प्रशस्तपाणिपादस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही । कृते जाप्ये हुते वन्हौ शुद्धवस्त्रसमन्वितः ॥ देवलः— स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ च स्रग्दाम्नालङ्कृतः शुचिः । पञ्चयज्ञावशिष्टं च यो भुङ्क्ते सोऽमृताशनः ॥ मनुः—सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिनोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ कात्यायनः— द्विरन्नं मुनिभिः प्रोक्तं विप्राणामप्रवासिनाम् । नित्यमन्हि तमस्विन्यां सार्धप्रथमयामतः ॥ ब्राह्मणानां सूर्यास्तपर्यन्तं द्वितीयभोजनं नोक्तम् । यथाह श्रुतिः— दिवारात्रं वो भोजनꣳ इति ॥

२९९. " भोजने वर्ज्यासनानि. " प्रचेताः— गोशकृन्मृन्मयं भिन्नं तथा पालाशपिप्पलम् । लोहबद्धं तथैवार्कं वर्जयेदासनं बुधः ॥

३००. " भोजने वर्ज्यपात्राणि. " व्यासः— मृन्मये पत्रपृ-ष्ठे वा आयसे ताम्रभाजने । नाऽश्नीयादपि चेद्भुङ्क्ते नरकं प्रतिपद्यते ॥ पैठीनसिः— वटार्काश्वत्थपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकजेषु च । श्रीकामो न तु भुञ्जीत कोविदारकरञ्जयोः ॥ प्रचेताः— ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥

३०१. " भोजने ग्राह्यपात्राणि. " पैठीनसिः— सौवर्णे रा-जते ताम्रे पद्मपालाशपत्रयोः । भाजने भोजने चैव त्रिरात्रं फलमश्नु-ते ॥ (ताम्रपालाशग्रहणं यतिविषयम्) । पालाशपद्मपत्रेषु गृही भोजनमाचरेत् ॥ व्यासः— एक एव तु यो भुङ्क्ते गृहस्थः कांस्य-भाजने । चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् । भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते वाग्यतः शुचिः । भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफ-

Digitized by Google

लमश्नुते ॥ आ० का० ब्रह्मपत्रेषु यो भुङ्क्ते मासमेकं निरन्तरम् । चान्द्रायणसमं पुण्यं कृतस्यापि चतुर्गुणम् ॥

३०२. " हस्तेनाग्राह्यपदार्थाः. " पैठीनसिः— लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च । लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ॥ शातातपः— हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षं लवणं तथा । वर्जनीयं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ अत्रिः— घृतं वा यदि वा तैलं ब्राह्मणो नखनिःसृतम् । न भुञ्जीत न दद्याच्च भुक्त्वा पादं समाचरेत् ॥ मनुः— दर्व्या देयं शृतान्नं च समस्तं व्यञ्जनादिकम् । अपक्वं स्नेहपक्वं च न तु दर्व्या कदाचन ॥

३०३. " अन्नग्रासप्रमाणम्. " विश्वामित्रकल्पे— कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु ग्रासमानं विधीयते ॥

३०४. " भोजने दिशमाह. " देवलः— उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः । प्राङ्मुखोऽन्नं तु भुञ्जीत शुचि पीठमधिष्ठितः ॥ मनुः— आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्वी दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते श्रेयो भुङ्क्ते उदङ्मुखः । पुत्रवांस्तु गृहे नित्यं नाश्नीयादुत्तरामुखः । सोमवारे तथाऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु सदा बुधः ॥ प्र० पारिजाते— पितरौ जीवमानौ चेन्नाश्नीयाद्दक्षिणामुखः । तयोस्तु जीवतोरेकस्तथैव नियमः स्मृतः । अनिशं मातृहीनानां यशस्यं दक्षिणामुखम् ॥

३०५. " अन्नपरिवेषणम्. " स्मृत्यन्तरे— शाकादीन्दक्षिणे स्थाप्य भक्ष्यं भोज्यं च वामतः । अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्य दक्षिणे घृतपायसम् । ओदने परमान्ने च आज्यपात्रं यदि स्थितम् । (घृतमपि भोजनात्प्रागेवान्नशुद्ध्यर्थं ग्राह्यम् । न तु भोजनारम्भानन्तरमिति) ॥

३०६. " भोजनादौ देवतीर्थग्रहणम्. " प्रथमात्कायशुद्धिश्च द्वितीयाद्धर्मसङ्ग्रहः । तृतीयान्मोक्षमाप्नोति देवतीर्थे त्रिरापिबेत् ॥

३०७. " भोजने मण्डलम्. " ब्रह्मपुराणे— उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते । चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् । कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥ शङ्खः— आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः । मण्डले तूपजीवन्ति तस्मात्कुर्वीत मण्डलम् ॥ " मण्डलप्रमाणादि. " ग्रन्थान्तरे—देहे देवे

Digitized by Google

चतुष्कोणं वर्तुलं पितृकर्मणि । त्रिकोणं हि प्रकुर्वीत प्रेतकर्मणि सर्वदा । विधाय दैवे पैत्र्ये च वेदाङ्गुलप्रमाणतः ॥ **अन्यच्च**— वितस्तिमात्रं चतुरङ्गुलं वा कोणैश्चतुर्भिर्विदधीत मण्डलम् । प्राणाग्निहोत्रार्थमिदं समुक्तं महाऽनुभावेन हि हारितेन ॥ द्वादशाङ्गुलमानं तु व्रतिनां योगिनां सदा । चतुरङ्गुलं विधातव्यं त्रिकोणं प्रेतकर्मणि ॥ हस्तौ पादौ मुखं पात्रं मण्डलं चार्द्रपञ्चकः । प्रकुर्याद्भोजनं राजन् गृहस्थाश्रमतत्परः ॥ दैवे कायेऽथवा पैत्र्ये उक्तवान्कमलापतिः ॥

३०८. "**मण्डलाभावे दोषः.**" **मार्कण्डेयपुराणे**—यातुधानाः पिशाचाश्च क्रूराश्चैव तु राक्षसाः । हरन्ति रसमन्नं च मण्डलेन विवर्जितम् ॥

३०९. "**पङ्क्तिवारणम्.**" **नागदेवः**—प्रक्षाल्य पाणी पात्रं तु भस्मना पाङ्क्तिवारणम् ॥ **गोभिलः**—अग्निना भस्मना चैव स्तम्भने सलिलेन च । द्वारेण चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥ "**पङ्क्तिवारणाभावे दोषः.**" **गोभिलः**—एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनः । सर्वेषां तत्समं तेषां यावत्पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥ **पराशरः**—एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ करमध्ये स्थिता देवाः करपृष्ठे तु राक्षसाः । तस्मात्तु करपृष्ठेन नान्नं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥

३१०. "**अन्नस्तुतिः.**" **ब्राह्मे**— अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिं कारयेततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत् ॥ **अन्यच्च**—अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेत्यपः पिबेत् । करेण सलिले विष्णुं ध्यात्वा ब्रह्म पिबेदपः । प्राणाग्निहोत्रं जुहुयाच्छेषं भुङ्क्ते द्विजोत्तमः । स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्राः प्रकीर्तिताः । जिव्हया च ग्रसेदन्नं दन्तान्तैस्तन्न संस्पृशेत् । अनिन्द्यं भक्षयेदन्नं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । पञ्चग्रासान्महामौनं प्राणाद्यांश्च समाचरेत् ॥

३११. "**चित्राहुतयः.**" **मनुः**—चित्राहुतिबलीन्दद्याद्बलिहीनं न भोजयेत् । तत्र स्थाने करस्पर्शो न भोक्तव्यं कदाचन ॥

३१२. "**आपोशनम्.**" **याज्ञवल्क्यः**—आपोशानेनोपरिष्टादधस्तादश्नता तथा । अनग्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ **पुलस्त्यः**—

Digitized by Google

अम्बु हस्तेन चादाय यः कुर्यात्तु प्रदक्षिणम् । हिंसितं तत्पिशाचेन अभोज्यं मनुरब्रवीत् ॥ आपोशानमकृत्वा तु यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः । भुञ्जानो वा तथा ब्रूयाद्गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

३१३. "**प्राणाग्निहोत्रम्.**" **नागदेवः**—ब्राह्मणो भोजनं कुर्यात्प्राणाग्निहोत्रपूर्वकम् । यथोक्तविधिना नित्यं न चैतदवगर्हयेत् ॥ **विश्वामित्रकल्पे**—प्राणाग्निहोत्रं वक्ष्यामि सर्वयज्ञेषु दुर्लभम् । यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्जन्ममृत्युजरादिभिः । विधिना भुज्यते येन मुच्यते च ऋणत्रयात् । कुलानुद्धरते विप्रो नरकानेकविंशतिम् । सर्वयज्ञफलप्राप्तिः सर्वलोकेषु गच्छति । हृत्पुण्डरीकमरणिं मनोन्मथनसंज्ञकम् । वायुरज्वा मथेदग्निमात्माध्वर्युः प्रकीर्त्तितः ॥ "**प्राणाग्निहोत्रे पञ्चाग्निनामानि**"—मुखे—**आहवनीयः** । हृदि—**गार्हपत्यः** । नाभौ—**दक्षिणाग्निः** । दक्षिणे—**आवसथ्यः** । उत्तरे—**सभ्य** इति ॥ **धन्वन्तरिः**—हृदि **प्राणो** गुदेऽ**पानः समानो** नाभिमण्डले । **उदानः** कण्ठदेशे च **व्यानः** सर्वशरीरगः ॥

३१४. "**प्राणाहुतिग्रहणम्.**" **विष्णुपुराणे**—प्राणेभ्य स्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहाप्रणवसंयुताः । पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात्प्रणवाग्निनिभेषु च ॥ **शङ्खः**—प्राणार्थं मनसा ध्यायेत्समासं पूजयेत्सदा । वामेन पाणिना पात्रं गृहित्वा भुवि संस्थितम् ॥ **विश्वामित्रकल्पे**—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः प्राणस्यैवाहुतिं क्षिपेत् । मध्यमाऽनामिकाङ्गुष्ठैरपाने चाहुतिं क्षिपेत् । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्यानस्य तदनन्तरम् । कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठैरुदाने चाहुतिं क्षिपेत् । समाने सर्वाङ्गुलिभिः सदा चैवाहुतिर्भवेत् ॥ **शौनकः**—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लग्नात्प्राणाहुतिर्भवेत् । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयाद्धविः । मध्यमाऽनामिकाङ्गुष्ठैर्व्यानाय जुहुयाद्बुधः । कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठैरुदानाय त्युदाहृतम् । सर्वाङ्गुलीभिरादाय समानायाहृतं बुधैः । तथैव षष्ठीं दद्यात्तु चैतन्याय सदा बुधः ॥

३१५. "**क्षुत्तृडुपशमनार्थमन्नार्पणम्.**" **स्मृतिचन्द्रिकायाम्**—भोज्यान्नात्किञ्चिदन्नस्य धर्मराजाय वै बलिम् । दत्वाथ चित्रगुप्ताय

Digitized by Google

प्रेतेभ्यश्चेदमुच्चरेत् । यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् । प्रेतानां तृप्तयेऽक्षय्यामिदमस्तु यथा सुखम् ॥

३१६. "भोजने विशेषनियमाः—आ० का०— वामहस्ते जलं धृत्वा मणिबन्धे निधाय च । भुञ्जमानः पिबन्वारि नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् । यः पुनर्भोजनं कुर्वन्नश्नन्तं संस्पृशेद्द्विजः । ततस्तेन न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् । वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्राणामधमं स्मृतम् ॥ व्यासः—षड्भ्योऽन्नमन्वहं दद्यात्पितृयज्ञविधानतः । ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनाद्बहिः । काकेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद्ग्रासमेव च । उपविश्य गृहद्वारे तिष्ठेद्यावन्मुहूर्त्तकम् । अप्रमत्तोऽतिथिं लिप्सुर्भावशुद्धः प्रतीक्षकः । आगतं दूरतः शान्तं भोक्तुकाममकिञ्चनम् ॥ दक्षः—विभागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तो दयापरः । भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ॥ व्यासः—विप्रभोजी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः । विप्रसंभुक्तशेषं तु यज्ञशिष्टं तथाऽमृतम् । पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमाश्रितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता ॥ बृहस्पतिः—न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन । न पादौ न शिरो बस्तिं न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥ बौधायनः—भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः । बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥ बृहस्पतिः—धृतपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्चग्रासान्महामुने । शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं पित्र्यर्थं न तु चोद्धरेत् ॥ अन्यच्च—नृणां भोजनकाले तु यदि दीपो विनश्यति । तदन्नं पाणिना स्पृष्ट्वा सावित्रीं मनसा स्मरेत् । पुनर्दीपं ततो लब्ध्वा शेषं भुञ्जीत कामतः । अन्यदन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ भोजनान्ते शतपदं गत्वा ताम्बूलभक्षणम् । शयनं वामकुक्षौ चेद्भैषज्यं किं प्रयोजनम् ॥ नारदः—अगस्त्यं कुम्भकर्णं च शनिं च वडवानलम् । आहारपचनार्थाय स्मरेद्भीमं वृकोदरम् । आतापी मारितो येन वातापी च निपातितः । समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥ इत्युक्त्वा तु स्वहस्तेन परिमार्ज्य निजोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः । निर्माल्यं तुलसीपत्रं भक्षयेद्भोजनोत्तरम् । शुद्धो भवति तत्काले एवं सर्वं विधीयते ॥

Digitized by Google

मनुः—ताम्बूले च फले चैव भुक्ते स्नेहानुलेपने । दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ **देवलः**—भुक्तोच्छिष्टं समाघ्राय सर्वेभ्यो घृतवर्जितम् । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि । अमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य भुवि क्षिपेत् । अनन्तरं शिखां चैव बध्नीयाद्वामपाणिना । उत्थाय बहिरागत्य मुखहस्तादि शोधयेत् । आचम्य च ततः कुर्याद्दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् । दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् । न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणं प्रति ॥ **अत्रिः**—आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नो मृज्यते मही । भूमावपि हि लिप्तायां तावत्स्यादशुचिः पुमान् । आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम् ॥ **नारदः**—सर्वं सशेषमश्नीयाद्घृतपायसवर्जितम् । अग्राङ्गुलिषु तच्छेषं निधाय भोजनोत्तरम् । जलपूर्णाञ्जलिं कृत्वा पीत्वाचैव तदर्धकम् । अग्राङ्गुलिस्थितं शेषं भूमौ दत्वांजलेर्जलम् । शेषं निषिञ्चेत्तत्रैव पठन्मन्त्रमिमं बुधः । (**रौरवेत्यादि०**) । भोजनानन्तरं विष्णोरर्पितं तुलसीदलम् । भक्षयेद्देहशुद्ध्यर्थं चान्द्रायणशताधिकम् ॥

३१७. "**भोजनप्रकारमाह.**" **पुलस्त्यः**—अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरान्नकम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥ **विष्णुपुराणे**—प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये च कठिनाशनः । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्यैर्न मुञ्चति । जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलस्य च । वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

३१८. "**भोजने मिताहारः.**" **मनुः**—अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यमतिभोजनम् । अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ **आपस्तम्बः**—अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः ॥

३१९. "**अथ भोजनप्रयोगः**"—(वैश्वदेवोत्तरं काकादिभ्यो बलिं दत्वा । अनन्तरमतिथिं भोजयित्वा ततः स्वकुटुम्बेन सह भोजनं कुर्यात्) "**देवतीर्थग्रहणम्.**"—**अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् । विष्णुपादोदकं तीर्थं जठरे धारयाम्यहम्** । (भोजनपात्रस्याधो दक्षिणत उदकेन चतुरस्रं चतुरङ्गुलं मण्डलं कृत्वा

Digitized by Google

तदुपरि भोजनपात्रं घृताक्तान्नेन सह स्थापयेत्। तत उदकपात्राणि स्वदक्षिणतो निधाय। "पङ्क्तिवारणम्."— [पात्रस्य समन्तात् ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति मन्त्रेण दक्षिणतः समंताज्जलधारां कुर्यात्]। पात्रेऽन्ने परिविष्टे सति "अन्नस्तुतिः"— ॐ पितुन्नुस्तोषम्महो धर्म्माणन्तविषीम्। यस्यत्रितोव्योजसा व्वृत्रंव्विपर्व्वमर्दयत्। १ ७/३४॥ ॐ मानस्तोके तनयेमानऽआयुषि मानोगोषु मानोअश्वेषु रीरिषः। मानोव्वीरान्रुद्रभामिनोव्वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे। २ १६/१३॥ * ॐ नमोवःकिरिकेभ्यो देवानाः हृदयेभ्यो नमोव्विचिन्वत्केभ्यो नमोव्विक्षीणत्केभ्यो नमऽआनिर्हतेभ्यः। ३ ४६/१६॥ ॐ नमः शम्भवायच मयोभवायच। नमःशङ्करायच मयस्करायच नमःशिवायच शिवतरायच। ४ ४१/१६॥ "अन्नाभिमन्त्रणम्"— गायत्रीमन्त्रेण तथा सत्यन्त्वर्त्तेन परिषिञ्चामि (इति मन्त्रेण प्रातः अन्नप्रोक्षणं) तद्वत् गायत्रीमन्त्रेण तथा ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि (इति मन्त्रेण सायमन्नप्रोक्षणम्)॥ "अन्नाभिस्पर्शनम्"— ॐ तेजोसिशुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि। प्रियन्देवाना मनाधृष्टंदेवयजनमसि। ५ ३१/१॥ "आत्मन्यग्निध्यानम्"— ॐ अग्निरस्मिजन्मनाजातवेदाघृतम्मेचक्षुरमृतम्मऽआसन्। अर्कस्त्रिधातूरजसोव्विमानोजस्रोघर्मोहविरस्मिनाम। ६ ६६/१८॥ "भूमौ बलिः"— ॐ भूपतये स्वाहा नमः। ॐ भुवनपतये स्वाहा नमः। ॐ भूतानां पतये स्वाहा नमः॥ (इति मन्त्रेण भोजनपात्राद्घृताक्तमोदनं गृहीत्वा पात्राद्दक्षिणभागे बदरीफलप्रमाणाः प्राक्संस्था उदक्संस्था वा आहुतीर्दातव्याः ततो हस्तं प्रक्षाल्य आपोशनार्थे आचमनवदुदकं सव्यहस्ते गृहीत्वा) "आपोशनम्" — अन्नं ब्रह्मरसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः। एवं ध्यात्वा द्विजो भुङ्क्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्यते। अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः।

* भुवपतये स्वाहानम इत्यपि पाठः। संहितायां तथोक्तत्वात्।

Digitized by Google

त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं विष्णोः परमं पदम् ॥
ॐ अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः। प्रप्रदातारं तारिषऽऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे। ७८३/११ ॥ ॐ अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा ॥ (इति मन्त्रेण आपोशनस्यार्धमुदकं पिबेत्। शेषमुदकं प्रजापतितीर्थेन बल्याहुतिस्थलेऽर्पयेत्। ततो वामहस्तेन पात्रमालभ्य। पश्चाद्विष्णुं ध्यात्वा घृताक्तौदनस्य बदरीफलप्रमाणाः पञ्च प्राणाहुती मुखे जुहुयात्।)"प्राणाहुतयः"— ॐ प्राणाय स्वाहा। ॐ अपानाय स्वाहा। ॐ व्यानाय स्वाहा। ॐ समानाय स्वाहा। ॐ उदानाय स्वाहा। ॐ ब्रह्मणे नमः इति केचित्॥ (ततो वामहस्तेन नेत्रयोरुदकस्पर्शनम्) "पश्चाच्छिखामुक्तिः"— ब्रह्मपाशसहस्राणि रुद्रशूलशतानि च। विष्णुचक्रसहस्राणि शिखामुक्तिं करोम्यहम् ॥ ततो यथेच्छं भुक्त्वा भोजनान्ते उच्छिष्टशेषान्नस्य पात्रवामभागे भूम्यां चित्राहुतिं दद्यात्—मद्भुक्तोच्छिष्टशेषं ये भुञ्जन्ति पितरोऽधमाः। तेषामन्नं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ पश्चादुत्तरापोशानार्थमुदकं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा। इति मन्त्रेणार्धं पीत्वा शेषमुदकमुच्छिष्टान्नचित्राहुतौ पितृतीर्थेन निक्षिपेत् ॥ यथा—रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम्। अर्थिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठतु। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठं च समाश्रितः। ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुगिति ॥ पश्चाद्वामहस्तेन शिखां बद्ध्वा तूष्णीं [भोजनपात्राद्बलिं वा चित्राहुतिमादायोत्थाय तदन्नं काकानामर्पयेत्] पश्चाद्धस्तौ मुखं च सम्यक् क्षालयेत् ॥ तत आचम्य प्राणानायम्य। "नेत्रोपस्पर्शनम्"— शर्यातिं च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ। भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न नश्यति ॥ "उदरालम्भनम्"— ॐ श्वात्राऽपीता भवत यूयमापोऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः। ताऽअस्मभ्यमयक्ष्माऽअनमीवाऽअनागसः स्वदन्तु देवीः। ।७१२/४ ॥ अगस्त्यं वैनतेयं च शनिं च वडवानलम्। अन्नस्य

परिणामार्थं स्मरेद्भीमं च पञ्चमम् ॥ पश्चान्निर्माल्यतुलसीपत्रं भक्षयित्वा शतपदीं गच्छेत् । इति भोजनप्रयोगः ॥

३२०. " ताम्बूलभक्षणम्. " मार्कण्डेयः— सुपक्कं च सुपत्रं च चूर्णेन च समन्वितम् । अदत्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः । एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् । अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च त्वधिकं चैव दुष्यति । पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसंभवः । जीर्णपत्रं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी । तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः । चूर्णपर्णं वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्बुधः ॥ वाचस्पतिः— प्रभाते पूगमधिकं माध्यान्हे खादिरं तथा । निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत्सदा । आद्यं विषोपमं पानं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् । तृतीयादनु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् । ताम्बूलं नातिसेवेत न विरक्तो बुभुक्षितः । देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रेन्द्रियबलक्षयः । विना पर्णं मुखे दत्वा गुवाकुं भक्षयेद्यदि । तावद्भवति चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥ सङ्ग्रहे— काश्मीरैलालवङ्गैश्च जातिक्रमुकचूर्णकैः । ताम्बूलं खादयेन्नित्यं खादिरेण समन्वितम् ॥ (रात्रौ तु खादिरं वर्ज्यं इति बहूनां सांप्रदायो वर्तते) ॥ " ताम्बूलवर्जनम्. " वाचस्पतौ— ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । तपस्विनां च विप्रेन्द्र सर्वपुण्यहरं स्मृतम् ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाव्हविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयान्हिकसूत्रावल्यां पञ्चमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

अथ षष्ठसप्तमभागकृत्यानि.

३२१."कारिका. " दक्षः— इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौ नयेत् ॥ अत्रिः— इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् । वृथा विवादवाक्यानि परिवादांश्च वर्जयेत् । दिवा स्वापं न कुर्वीत स्त्रियं चैव विवर्जयेत् । आयुर्हन्ति दिवानिद्रा दिवास्त्री पुण्यनाशिनी ॥

इतिश्रीपु० विठ्ठ० वाज० षष्ठसप्तमभा० समाप्तानि ॥

Digitized by Google

अथाष्टमभागकृत्यानि·

३२२. " **कारिकाः.** " **दक्षः**— अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः. पुनः । होमो भोजनकं चैव यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् । कृत्वा चैवं ततः पश्चात्स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् । प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते । सर्वत्र मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् । भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ॥ " **लोकयात्रा** "— ग्रामे च यान्यगाराणि देवतानां तदीक्षणात् । लोकयात्रेति कथिता तां कुर्वन्पुण्यभाग्भवेत् ॥

३२३. " **सायंसन्ध्याकालः.** " **यमः**— रवेरस्तमयात्पूर्वं घटिकैका यदा भवेत् । सायंसन्ध्यामुपासीत कुर्याद्धोमं च पूर्ववत् ॥ **भविष्ये**— शौचं कृत्वा यथान्यायमर्द्धास्तमितभास्करे । सायंसन्ध्यामुपस्थाय आसीनस्त्वथ वाग्यतः ॥ **शौनकः**— अर्धास्तमित आदित्ये पश्चिमाया य उत्तरः । भागस्तन्मुख आसीनः सावित्रीं वाग्यतो जपेत् ॥

३२४. " **सायंसन्ध्यास्थलम्.** " **व्यासः**— बहिः सन्ध्या दशगुणा ऱ्हदप्रस्रवणेषु च । सा च तीर्थे शतगुणा सहस्रा जान्हवीतटे ॥

३२५. " **कालातिक्रमे सायंसन्ध्या.** " **जमदग्निः**— एकाहं चाप्यतिक्रम्य सन्ध्यावन्दनकर्म च । अहोरात्रोषितो भुक्त्वा गायत्र्या अयुतं जपेत् । द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं भवेत् । त्रिरात्रानन्तरं चेत्स्याच्छूद्र एव न संशयः ॥ **गौतमः**— सन्ध्याकाले त्वतिक्रान्ते स्नात्वा चैव यथा विधि । जपेदष्टशतं देवीं ततः सन्ध्यां समाचरेत् ॥ **वसिष्ठः**— कालातिक्रमणे चैव त्रिसन्ध्यमपि सर्वदा । चतुर्थार्घ्यं प्रकुर्वीत भानोर्व्याहृतिपूर्वकम् ॥ **यमः**— प्राणायामत्रयं प्रातः सङ्गवे द्विगुणं चरेत् । माध्यान्हे त्रिगुणं प्रोक्तमपराण्हे चतुर्गुणम् । सायान्हे पञ्चगुणकं सन्ध्यातिक्रमणे भवेत् ॥

३२६. " **सायंसन्ध्यायां दिग्विचारः.** " **शौनकः**—दिशोऽष्टधा विभक्तायाः प्रतीच्या भागसप्तकम् । हित्वा दक्षिणतोऽन्यस्तु यो-

Digitized by Google

ऽष्टमो भाग उत्तरः । अस्याभिमुखतो विप्रो भूत्वा प्रयतमानसः । जपन्नासीत सावित्रीं सन्ध्यां कृत्स्नामतन्द्रितः ॥

३२७. "**सायंसन्ध्यायां मन्त्राचमनम्.**" **शौनकः**—अग्निश्चेत्यनुवाकेन सायंकाले पिबेदपः ॥

३२८. "**सायंसन्ध्यायामर्घ्यम्.**" **गृह्यपरिशिष्टसूत्रे**—**अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या त्रिरर्घ्यं निवेद्य क्षिपेदिति** ॥

३२९. "**सायंसन्ध्यायां जपविचारः.**" **कात्यायनः**—सन्ध्याकाले व्यतीते तु जपं कृत्वा पुनर्मनः । ऋचं वाचं त्र्यृचं जप्त्वा ततः सन्ध्यामुपासते ॥ **व्यासः**—जपेद्वारुणमन्त्रांस्तु इमम्मेवरुणादिकान् । चतुर्मन्त्रान्विशेषज्ञः सन्ध्याफलमवाप्नुयात् ॥

३३०. "**सायंसन्ध्याफलम्.**" **बौधायनः**—यदुपस्थकृतं पापं यच्च योनिकृतं भवेत् । सायंसन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात्प्रमुच्यते ॥

३३१. "**अथ सायंसन्ध्याप्रयोगः**"—(यथोक्तस्नानानन्तरं यथा विधि भस्मधारणं कुर्यात्) ॥ मन्त्रोक्तस्नानकारी चेत्तर्हि तेन निर्जलं भस्म धार्यम्)॥ भस्मधारणादारभ्य हृदि पवित्रकरणपर्यन्तं सर्वो विधिः प्रातःसन्ध्यावज्ज्ञेयः ॥ "**सङ्कल्पः**"—**अद्येत्यादि ममोपात्तदुरितक्षयार्थं श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं सायंसन्ध्योपासनमहं करिष्ये** ॥ "**आवाहनम्**"—**वृद्धां सरस्वतीं कृष्णां पीतवस्त्रां चतुर्भुजाम् । शङ्खचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहिनीम् । सामवेदकृतोत्सङ्गां सर्वलक्षणसंयुताम् । वैष्णवीं विष्णुदैवत्यां विष्णुलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहं देवीमायान्तीं विष्णुमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे विष्णुवादिनि । सरस्वति च्छन्दसां मातर्विष्णुयोनि नमोऽस्तु ते** ॥ मार्जनादिविधिः प्रातःसन्ध्यावत् ॥ "**अम्बुप्राशनम्**" **अग्निश्चमेति नारायण ऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । अम्बुप्राशने विनियोगः । ॐ अग्निश्चमामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्तां । यदन्हा पापमकार्षं । मनसा वाचा हस्ताभ्यां । पद्भ्यामुदरेण शिश्ना । अहस्तदवलुम्पतु ।**

Digitized by Google

यत्किञ्चित् दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोनौ । सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ शेषो विधिः प्रातःसन्ध्यावत् ॥ (सायान्हे पश्चिमाभिमुखस्तिष्ठन्नर्घ्यत्रयं दद्यात्) ॥ शेषं प्रातःसन्ध्यावत् । (जपमालां नासिकाग्रदेशे धृत्वा) । "अर्पणम्"—अनेन सायंसन्ध्याङ्गभूतेन कात्यायनगोत्रधारिण्या गायत्र्या यथाशक्त्या कृतेन जपकर्मणा श्रीभगवान् विष्णुस्वरूपी सविता देवता प्रीयतां न मम । शेषं गायत्रीतर्पणं विना प्रातःसन्ध्यावत् ॥ इति सायंसन्ध्याप्रयोगः ॥

३३२. वाजसनेयानां सायं तर्पणं वैश्वदेवश्च नास्ति अतस्तद्विधिर्नोक्तः । प्रदोषव्रतं चेत्तर्हि सायं भोजनात्प्राग्वैश्वदेवः कर्त्तव्यः । परन्तु तर्पणं दिवा कुर्यात् ॥ इति कात्यायनवचनात् ॥ (अयं प्रकारः १९० पृष्ठे द्रष्टव्यः) ॥

३३३. "दीपकालः दीपगुणाश्च." मरीचिः—रवेरस्तं समारभ्य यावत्सूर्योदयो भवेत् । यस्य तिष्ठेद्गृहे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता॥ आयुर्दः प्राङ्मुखो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखो दुःखदोऽसौ हानिदो दक्षिणामुखः । (प्रत्यङ्मुखनिषेधस्तु नित्यदीपविषयः । श्रीकार्त्तवीर्यादिदीपः प्रत्यङ्मुख एव स्थापनीयः) ॥

३३४ "दीपलक्षणम्"—सुदर्शने—नेत्राल्हादकरः सार्चिर्दूरतापविवर्जितः । सुशिखः शब्दराहितो निर्धूमो नातिऱ्हस्वकः ॥ कोशजं रोमजं वस्त्रं वर्तिकार्ये न योजयेत् । न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहे घृतादिकं ॥ कार्पासवर्त्तिका प्रोक्ता दीपकृत्येषु सर्वदा । नचैव स्थापयेद्दीपं साक्षाद्भूमौ कदाचन ॥ "पुरुषस्य दीपनिर्वापणे दोषः"—दीपनिर्वापणात्पुंसः कूष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः । अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद् ध्रुवम् ॥ "दीपस्तुतिः—"दीपो ज्योतिः परब्रह्म दीपो ज्योतिर्जनार्दनः । दीपो हरतु मे पापं सन्ध्यादीप नमोऽस्तु ते ॥ शुभं करोतु कल्याणमारोग्यं सुखसंपदम् । शत्रुबुद्धिविनाशं च दीपज्योतिर्नमोऽस्तु ते ॥ इति दीपं नत्वा तत्सन्निधावाप्तादिकानां कुशलाभिवादनं कुर्यात् ॥ पश्चाद्गृहदेवादीनां पञ्चोपचारैः पूजां

Digitized by Google

कृत्वा । यदि प्रदोषोपवासस्तर्हि षोडशोपचारैर्देवं संपूज्य सायं भोजनं कृत्वा ॥ ग्रन्थाद्यवलोकनेन शर्वरीप्रथमभागं नीत्वा स्वपेत् ॥

३३९. "स्त्रीपुरुषयोर्व्यवायः." पा० गृह्यसूत्रे–चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोत्यग्नेः प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । वायोः प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । सूर्यप्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । चन्द्रप्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । गन्धर्वप्रायाश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहेति स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सꣳस्रवान् समवनीय तत एनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दिता तनूर्जारघ्नीं तत एनां करोमि सा जीर्य त्वं मया सहसाविस्थैनाꣳ स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्संदधाम्यस्थिभिरस्थीनि माꣳसैर्माꣳसानि त्वचा त्वचमिति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति तामुदुह्य यथर्त्तुप्रवेशनं याथाकामी वा काममाविजनितोः सम्भवामेति वचनादथास्यै दक्षिणाꣳसमधिहृदयमालभते यत्ते सुशीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमित्येवमत ऊर्ध्वम् । ११ ॥ अथर्त्तुमतीं जायामभिगच्छे-

Digitized by Google

त्पिण्डपितृयज्ञेन यजेत मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा तत एतामाहुतिं जुहोत्याधत्त पितर इत्यलङ्कारमवजिघ्रत्यायन्तु न इति जपत्येवमथर्त्तुमती जाया हृदयमालभ्य पूर्ववत्सव्येन पाणिनोपस्थमभिमृशति भगप्रणेतरिति प्रागुतेदानीमिति रेतोमूत्रमिति सन्धत्ते गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं मन्थति पुत्रकामोऽभिगच्छेन्नित्यम् । १३ ॥ अथ गर्भाधानं स्त्रियाः पुष्पवत्याश्चतुरहादूर्ध्वं स्नात्वा विरजायास्तस्मिन्नेव दिवा आदित्यं गर्भमित्यादित्यमवेक्षते गृहे वा स्नापयित्वा तामभिगच्छेदिति श्रुतेस्तस्मिन्प्रजायाः संभवकाले निशायां कुर्याद्यदि दिवा मैथुनं वर्जयेत् क्लीबा अल्पवीर्या अल्पायुषाश्च प्रसूयन्ते तस्मादेतद्वर्जयेत्प्रजाकामो गृही। श्रुतिस्मृत्यविरोधाभ्यां दक्षिणेन पाणिना उरू प्रसार्य प्रजास्थानमभिमृशति पूषा भगं सविता मे ददातु रुद्रः कल्पयति ललामगुं विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति संसृजेथास्तेजो वैश्वानरो दद्याद्ब्राह्मणमामन्त्रयते ब्रह्मा गर्भं दधात्विति प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविष्टो मन्थेद्रेतो मूत्रमिति चैके स्नावणं कुर्यात् । १४ ॥ सा यदि गर्भं न दधीत सिंह्याः श्वेतपुष्पाया उपोष्य पुष्पेण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती । अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभमिति। १५ ॥ यथाह सुश्रुते भगवान् धन्वन्तरिः—

अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमावहेत् । पित्र्यधर्मार्थकामप्रजाः प्राप्स्यतीति ॥ किञ्च—तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्तमानमसृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशता क्षयम् ॥ ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् । यद्याधत्ते पुमान्गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते । जातो वा न चिरञ्जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः । तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न

Digitized by Google

कारयेत् । अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः संभवन्ति॥ ततः स्त्रियं सुस्नातां चतुर्थेऽहनि धौतवाससमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्ता पश्येत् । **तत्र**—रात्रौ— परस्परोपकारात्परस्परानुग्रहात्परस्परानुप्रवेशाच्च । ततः स्त्रीपुंसंयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते । संसृज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्निसोमसंयोगात्संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते ॥ **आचारार्के**—धौतवस्त्रं च ताम्बूलं संयोगे च सुखावहम् । भर्तुः पादौ नमस्कृत्य पश्चाच्छय्यां समाविशेत् । संस्मृत्य परमात्मानं पत्न्या जङ्घे प्रसारयेत् । रेतः सिञ्चेत्ततो योन्यां तस्माद्गर्भं बिभर्त्विति ॥ **उज्ज्वलायाम्**— उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् । एकशय्यासनक्रीडाश्चुम्बनालिङ्गने तथा ॥ कोपो रोषश्च निर्भर्त्सः संभोगे च न दोषभाक् । कञ्चुकेन समं नारी भर्तुः सङ्गं समाचरेत् । त्रिभिर्वर्षैश्च मध्ये वा विधवा भवति ध्रुवम् ॥ उक्तं च **शम्भुरहस्ये**—गवां पश्चाद्द्विजस्याङ्घ्रिर्योगिनां हृत्कवेर्वचः । परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवन्हिवाजिनाम् ॥ **धन्वन्तरिः**—**तत्रैव**— शुक्रबाहुल्यात्पुमानार्त्तवबाहुल्यात्स्त्री साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति । ऋतुस्तु द्वादशरात्राद्भवति नष्टार्त्तवः इति । विकल्प्येवं चतुर्थ्यां षष्ठ्यामष्टम्यां दशम्यां द्वादश्यां चोपेयादयं पुत्रकामः । अतःपरं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्यां च स्त्रीकामः । त्रयोदशीप्रभृतयो निन्द्याः ॥

३३६ "**स्त्रीणां मैथुनात्प्राग्विधिः**"—लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्ष्मणावटशृङ्गासहदेवाविश्वदेवानामन्यतमां क्षीरेणाभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिन्दून्दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै न च तान्निष्ठीवेत् ॥ **उक्तश्च**— आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः ॥ **परश्च**— कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् । यथा तथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि ॥ "**वर्ज्यस्त्री**"— स्तोकां तु न स्त्रियं गच्छे न्नातुरां न रजस्वलाम् । नातिबालां न कुपितामप्रशस्तां च गर्भिणीम् ॥ **शिवसंहितायां**— मासे षष्ठे सप्तमे वाऽष्टमे वा प्राप्ते पत्न्या नैव कुर्यात्कदाचित् । होमं यानं देवयात्रां तथैव तस्या हस्तेनाशनं विप्र पुण्यम् ॥ "**रतिवर्ज्यदिनानि.**"

Digitized by Google

मनुः—तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा । त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्तास्त्वत्र रात्रयः । अमावास्याष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥

३३७. **"शयनकालः."** **याज्ञवल्क्यः**—उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्याथ संविशेत्॥ **धन्वन्तरिः**—पूर्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः । रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥ **यमः**—पूर्वरात्रे व्यतीते तु संगच्छेद्व्रतिमन्दिरम् । पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं पश्चाच्छय्यां समाविशेत् ।

३३८. **"शयने भूमिः."** **मात्स्ये**—शुचिदेशं विविक्तं तु गोमयेनोपलेपयेत् । वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य स्वपेत्ततः । माङ्गल्यं पूर्णकुभं च शिरःस्थाने निधापयेत् ॥ रात्रिसूक्तं जपन् रात्रौ रात्रिक्षेमो भवेन्नरः ॥

३३९. **"शय्याविचारः."** **शिल्पशास्त्रे**—चतुराशीतिपर्वाणि दैर्घ्येण परिकल्पयेत् । षष्ट्यङ्गुलानि विस्तारं मञ्चकं हस्तसंमितम् । एवं शय्या विधातव्या सर्वेषां शयनोचिता । मानाधिक्ये दरिद्रः स्यान्मानहीने सुखक्षयः ॥ **विष्णुपुराणे**—न विशालां न वा भग्नां नासमां मलिनां न च । न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ॥ **"पर्यङ्कोऽप्युक्तस्तत्रैव"**—आयामः सप्ततालः स्याच्चतुस्तालं तु विस्तृतः। द्वितालमुन्नतो ज्ञेयमेतत्पर्यङ्कलक्षणम् ॥ **"तालादिप्रमाणम्"**—अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं भवेन्मानचतुष्टयम् । प्रादेशतालगोकर्णा वितस्तिस्तु यथाक्रमम् ॥ **"निषिद्धशय्यागारम्."** **मार्कण्डेयः**—नार्द्रवासाश्च नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः । नाकाशे सर्वतः शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा ॥ **गार्ग्यः**—शून्यालये स्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे वापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् । न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा । कूलच्छायासु च तथा शर्करालोष्टपांसुषु । न स्वपेच्च तथा भूमौ विना दीक्षां कथञ्चन । धान्यगोधनविप्राणां गुरूणां च तथोपरि । मृतदन्तमये चैव विद्युद्दग्धे पलाशजे । न शयीत नरो धान्ये शयने पञ्चदारुजे ॥ **"पञ्च दारूणि"**—पञ्च दारूणि चोक्तानि चूतजम्बूद्रुमौ तथा । अश्मपीठोत्थितश्चैव स्वेन सिक्तस्तरुस्तथा । करिभग्नस्तथा चैव न शयीत क्वचिन्नरः ॥ **"उक्तशय्या."** **धन्वन्तरिः**—

Digitized by Google

शयनासनयानानि मनोज्ञानि मृदूनि च । निद्रानाशे तु कुर्वीत तथा-न्यानपि बुद्धिमान् ॥

३४०. "शयने दिग्विचारः". मार्कण्डेयः–प्राक्शिराःशयने विन्द्याद्धनमायुश्च दक्षिणे । पश्चिमे प्रबला चिन्ता हानिर्मृत्युरथोत्तरे॥ गार्ग्यः–स्वगृहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुर्ये दक्षिणाशिराः । प्रत्यक्शि-राः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥ विष्णुपुराणे–प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप । सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् "दिवाशयने योग्याः". धन्वन्तरिः–दिवास्वप्नं च तृट्शूल-हिक्काऽजीर्णातिसारिणाम् ॥

३४१. "शयने आवश्यककर्माणि." मार्कण्डेयः— रात्रि-सूक्तं जपन्स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः । नमस्कृत्वाव्ययं विष्णुं समा-धिस्थं स्वपेन्निशि ॥ दक्षः– निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात्त्यजेत् । पर्यङ्कात्प्रमदां भालात्पुण्ड्रं पुष्पाणि मस्तकात् ॥ गार्ग्यः–यानि कानि च पुष्पाणि यत्किञ्चिदनुलेपनम् । अलक्ष्मीपरिहारार्थं नित्यं कुरु यु-धिष्ठिर ॥ (रात्रौ वामकुक्षिशयनं नित्यमेव कर्तव्यम्) ॥

३४२. "सुखशायिनां स्मरणम्." गोभिलः—अगस्तिर्मा-धवश्चैव मुचुकुन्दो महाबलः । कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सु-खशायिनः ॥ हारीतः— नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो नि-शि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः । सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविष । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर । आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते । शतधा भि-द्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा ॥ एतान् गारुडमन्त्रांस्तु निशायां पठते यदि । मुच्यते सर्वबाधाभ्यो नात्र कार्या विचारणा ॥

३४३. "अथ रात्रिस्मरणसूक्तम्"— (एतत्सूक्तं शयना-त्प्राक् हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य पठेत्) हरिः ॐ— आरात्रि पार्थिवꣳरजः पितुरप्प्रायिधामभिः । दिवः सदाꣳसि बृहती वितिष्ठ-सऽआत्वेषं वर्त्तते तमः । १ $\frac{३२}{३४}$ ॥ उषस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यं-व्वाजिनीवति । येन तोकञ्च तनयञ्च धामहे । २ $\frac{३३}{३४}$ ॥ इति रा-

त्रिस्मरणसूक्तम् ॥ (इदं सूक्तं पठित्वानन्तरं सुखेन निद्रां कुर्यात्) ॥ एवं यथोक्तविधिना नित्याचारसम्पन्नो ब्राह्मण इहैव ब्रह्मर्षित्वमुपेत्यान्ते ब्रह्मसायुज्यमाप्नोति ॥ आचारसंपन्नस्य ब्रह्मर्षित्वमाह **भगवान् धन्वन्तरिः**—जपव्रतब्रह्मचर्यहोमाध्ययनसेविनम् । ज्ञानविज्ञानसंपन्नमृषिसत्वं नरं विदुः ॥ ॐ तत्सत् । ॐ नमो याज्ञवल्क्याय ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाव्हविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयान्हिकसूत्रावल्यामष्टमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

अथ स्त्रीणामान्हिकाचारः ।

१. "**सुवासिनीनित्यकृत्यम्.**" **सौभाग्यकल्पद्रुमे**– बुध्वा ब्राह्मे मुहूर्त्ते निजपतिचरणौ संप्रणम्यास्यमस्य प्रेक्ष्य प्रेम्णाथ नैजं शुभमुकुरतले भूमिमभ्यर्च्य पत्नी । प्रातःस्मृत्यादि कृत्वा पतिपरिचरणं संविधायैव वेणीं संरच्याधाय भाले तिलकमथ गलाधो निमज्जेत्सभूषा ॥ **स्कान्दे**— प्रसुप्तं च सुखासीनं रममाणं यदृच्छया । आतुरेष्वपि कालेषु पतिं नोत्थापयेत्क्वचित् । हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा । कूर्पासकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् । केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम् । भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न क्वचित्सती । नियमोदकवन्हींश्च पत्रपुष्पादिकं च यत् । सेवेत भर्त्तुरुच्छिष्टमिष्टमन्नं फलादिकम् । तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् । शङ्करादपि विष्णोर्वा पतिरेकोऽधिकः स्त्रियाः ॥ **श्रीमद्भागवते**— स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता । तद्बन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम् । संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्त्तनैः । स्वयं च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा । कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च । वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत्पतिम् । संतुष्टाऽलोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् । अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् । या पतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा । हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते । दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा । पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोके-

Digitized by Google

भ्युभिरपातकी । अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् । जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियः ॥ **याज्ञवल्क्यस्मृतौ**—रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्द्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं न क्वचित्स्त्रियाः ॥ **वसिष्ठसंहितायाम्**— पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने । पुत्राश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ **व्यासः** द्वारोपवेशनं नित्यं गवाक्षेण निरीक्षणं । असत्प्रलापो हास्यं च दूषणं कुलयोषिताम् ॥

२. “**रजस्वलास्त्रीकृत्यम्.**” **धन्वन्तरिः**— ऋतौ प्रथम दिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी दिवास्वप्नाञ्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गालङ्कारमाल्यनखच्छेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनायासान्परिहरेत् । दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपर्णान्यतमभोजिनीं हविष्याशिनीं त्र्यहं च भर्त्ता संरक्षेत् ॥ **किञ्च**— तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः सोऽप्रसवमानो विमुच्यते प्राणैः । द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति । चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति—यथा नद्यां प्रतिस्रोतःप्लावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिवर्तते नोर्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नियमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् ॥ **बृहन्नारदीये नारायणः**— त्रेताप्रभृति नारीणां मासि मास्यार्त्तवं मुने । तदा दिनत्रयं त्यक्त्वा शुद्धा स्याद्गृहकर्मणि । मैथुनं मानसं वापि वाचिकं देवतार्चनम् । वर्जयेच्च नमस्कारं देवतानां रजस्वला ॥ स्नात्वान्यं पुरुषं नारी न पश्येच्च रजस्वला । ईक्षेत भास्करं देवं ब्रह्मकूर्चं (पञ्चगव्यं) ततः पिबेत् ॥

३. “**विधवाधर्माः.**” **श्रीबृहन्नारदीये नारायणः**— विधवाकबरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते । शिरसो वपनं कार्यं तस्माद्विधवया सदा । एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन । पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिम् । तस्माद्भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीहया । नैवाङ्गोद्वर्त्तनं कार्यं ताम्बूलस्य च भक्षणम् । गन्धद्रव्यस्य संभोगो नैव कार्यस्तया क्वचित् । श्वेतवस्त्रं सदा धार्यमन्यथा रौरवं व्रजेत् ॥ उपवासव्रतादौ तु नित्यं कार्यं यथोदितम् । इत्येवं नियमैर्युक्ता कर्म कुर्यादनिन्दितम् ॥

Digitized by Google

४. "स्त्रीणां देवतार्चनविधिः." स्मृत्यन्तरे— स्त्रीशूद्रोऽनुपनीतश्च वेदमन्त्रान्विवर्जयेत् ॥ अतः स्त्रीभिः कलौ पुराणविधिना देवतार्चनादिकं कर्त्तव्यम् ॥ वैषेशिककार्यसमये देवतार्चनादौ तु पतिना सह वेदोक्तकर्मण्यपि स्त्रीणामधिकारः । स्त्रीभिर्ब्राह्मणं पुरस्कृत्य अष्टादशपुराणानि श्रोतव्यानि ॥ " प्रदक्षिणाविधिः"—स्त्रीभिः प्रदक्षिणाः कार्या विष्णुमग्निं गुरुं तथा । जितेन्द्रिया जितप्राणा नाममन्त्रं समुच्चरेत् ॥ अन्यच्च—एते वै विधिना प्रोक्ताः स्त्रीणां धर्माः सनातनाः । ते नौकाः परमाः प्रोक्ता भवसंसारतारणे ॥

९. "अथ श्रीतुलसीपूजाप्रयोगः"— (शुचिर्भूताभिः स्त्रीभिर्दन्तधावनानन्तरं केशान् गजदन्तकङ्कतेन प्रमार्ज्य वेणीबन्धादिकं रचयित्वा हरिद्राकुङ्कुमाद्यलङ्कारान्धृत्वा पश्चान्नित्यं तूष्णीं स्नानमाचरेत् । स्नानानन्तरं धौतं वासः कञ्चुकीं च परिधाय ॥ गतभर्तृकाभिः स्त्रीभिः केवलं शुभ्राम्बरं परिधाय गृहकृत्याऽविरोधेन पुराणोक्तविधिना तुलसीपूजा कर्तव्या) । "आचमनम्[1]"—केशवाय नमः । नारायणाय नमः। माधवाय नमः । गोविन्दाय नमः—इति करं प्रक्षाल्य । विष्णवे नमः—इति नेत्रयोरुदकस्पर्शनम् ॥ "मङ्गलोच्चारणम्"—श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । श्री लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । श्री उमामहेश्वराभ्यां नमः । वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः । शचीपुरन्दराभ्यां नमः । कुलदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो नमः । वास्तुदेवताभ्यो नमः । मातापितृचरणकमलेभ्यो नमः । पतिचरणारविन्दाभ्यां नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमोनमः । निर्विघ्नमस्तु । पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु॥ "मङ्गलदेवताप्रार्थना"— सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः । धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः । द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि । विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा ॥ संग्रामे सं-

---

१ सुवासिन्यः स्त्रियस्तु आचमनस्थाने उदकेन नेत्रस्पर्शं कुर्वन्ति ।

Digitized by Google

कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते । शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये । अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः । सर्वविघ्नं हरेत्तस्मै श्रीगणाधिपतये नमः ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् । येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनो हरिः । तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव । विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि । लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्माविष्णुमहेश्वरान् । सरस्वतीं प्रणौम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ सर्वेष्वारम्भकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः । देवा दिशन्तु नः सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः ॥ "सङ्कल्पः"–विष्णवे नमः विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्त्तमानस्य अद्य ब्रह्मणः द्वितीये परार्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणे भारतवर्षे भारतखण्डे जम्बुद्वीपे दण्डकारण्ये देशे संवत्सरायनऋतुमासपक्षतिथिवासरनक्षत्रयोगप्रातःकालादिनामान्यनुकीर्त्य ममात्मनः पुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं तथा च मम भर्त्रा सह अखण्डितसुखसौभाग्यसन्तत्यायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिद्वारा श्रीतुलसीदेवताप्रीत्यर्थं वृन्दावने तुलसीपूजनमहं करिष्ये ॥ "कलशपूजनम्"– (कलशे उदकं पूर्य तीर्थानि प्रार्थयेत्) गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं कुरु ॥ कलशस्थवरुणदेवतायै नमः सकलपूजापरिपूरणार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि अस्मिन्कलशे सर्वाणि तीर्थानि आवाहयामि स्थापयामि कल्प-

Digitized by Google

यामि नमस्करोमि ॥ "पूजाद्रव्यप्रोक्षणम्"–अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याऽभ्यन्तरः शुचिः ॥ (अनेन मन्त्रेण पुष्पेण कलशोदकं गृहीत्वा पूजाद्रव्याणि संप्रोक्ष्य तद्वदात्मानं संप्रोक्ष्य) ॥ "घण्टापूजनम्"–आगमार्थं तु देवानां गमनार्थं तु रक्षसाम् । कुरु घण्टे महानादं देवतार्चनसन्निधौ ॥ घण्टास्थगरुडदेवतायै नमः सक० पूजा० गन्धा० सम० नम० ॥ "दीपपूजनम्"– दीपस्त्वं ब्रह्मरूपोऽसि ज्योतिषां प्रभुरव्ययः । सौभाग्यं देहि पुत्रांश्च सर्वान्कामांश्च देहि मे । दीपदेवताभ्यो नमः स० पूजा० गन्धा० सम० नम० ॥ "श्रीतुलसीध्यानम्"– ध्यायेच्च तुलसीं देवीं श्यामां कमललोचनाम् । प्रसन्नां पद्मवदनां वराभयचतुर्भुजाम् । किरीटहारकेयूरकुण्डलादिविभूषणाम् । धवलांशुकसंयुक्तां पद्मासननिषेविताम् । प्रियां च सर्वदा विष्णोः सर्वदेवनमस्कृताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः ध्यायामि ॥ "आवाहनम्"–देवि त्रैलोक्यजननि सर्वलोकैकपावनि । आगच्छ वरदे मातः प्रसीद तुलसि प्रिये । श्रीतुलस्यै नमः आवाहयामि ॥ "आसनम्"–सर्वदेवमये देवि सर्वदा विष्णुवल्लभे । देवि स्वर्णमयं दिव्यं गृहाणासनमव्यये ॥ श्रीतुलस्यै नमः आसनार्थे अक्षतान्स० ॥ "पाद्यम्"–सर्वदेवा यथा स्वर्गे तथा त्वं भुवि सर्वदा । दत्तं पाद्यं गृहाणेदं तुलसि त्वं प्रसीद मे ॥ श्रीतुलस्यै नमः पाद्यं स० ॥ "अर्घ्यम्"–गन्धपुष्पसमायुक्तं सर्वेषां प्रीतिदायकं अर्घ्यं गृहाण त्वं देवि दैत्यान्तकरणप्रिये ॥ श्रीतुलस्यै नमः अर्घ्यं स० ॥ "मलापकर्षणस्नानम्"– गङ्गा गोदावरी कृष्णा पयोष्ण्याद्यापगास्तथा । आयान्तु ताः सदा देव्यस्तुलसीस्नानकर्मणि ॥ श्रीतुलस्यै नमः मलापकर्षणस्नानं स० ॥ "पञ्चामृतस्नानम्"—पञ्चामृतं मयाऽनीतं पयो दधि घृतं मधु । सह शर्करया देवि

Digitized by Google

स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः पञ्चामृतस्नानं स०। पञ्चामृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं स०।शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनं स०। सकलपूजापरिपूरणार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि स०॥ (निर्माल्यं विसृज्य पुनश्च गन्धाक्षतपुष्पाण्यर्पयित्वानन्तरमभिषेकं कुर्यात्) ॥ "अभिषेकः"—कृष्णा सरस्वती काली तुङ्गभद्रा शची तथा । भागीरथी पार्वती च रमा नारायणी कृपी । सुभद्रा द्रौपदी साध्वी माता चैवाप्यरुन्धती । सावित्री कालिकाऽहिल्या स्नापयिष्यन्तु सर्वदा । आभिः कृताभिषेका त्वं ददासि गुरु सौभगम् । अतस्त्वां स्नापयिष्यामि तुलसि विष्णुवल्लभे ॥ शान्तिः शान्तिः सुशान्तिर्भवतु॥अमृताभिषेकोऽस्तु ॥ श्रीतुलस्यै नमः अभिषेकं स० । अभिषेकान्ते आचमनं स० ॥ "वस्त्रम्"—क्षीरोदमथनोद्भूते चन्द्रलक्ष्मीसहोदरे । गृह्यतां परिधानार्थमिदं क्षौमाम्बरं शुभे । श्रीतुलस्यै नमः वस्त्रं स० ॥ "कञ्चुकीमुपवस्त्रं च"—कञ्चुकीमुपवस्त्रं च नानारत्नैः समन्वितम् । गृहाण त्वं मया दत्तं तुलसि भयहारिणि ॥ श्रीतुलस्यै नमः कञ्चुकीमुपवस्त्रं च स० ॥ (वस्त्राद्यऽभावे अक्षतान्समर्प्य ।) "कुङ्कुमम्"—केशराऽगरुसंयुक्तं चन्दनादिसमन्वितम् । कस्तूरिकासमायुक्तं कुङ्कुमं प्रतिगृह्यताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः कुङ्कुमं स० ॥ "अक्षतान्"—अक्षतांश्च महादेवि तुलसि सौख्यदायके । अर्पयामि सदा भक्त्या सुखसन्ततिलब्धये । श्रीतुलस्यै नमः अक्षतान् स० ॥ "सौभाग्यद्रव्यम्"—हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलान्वितम् । मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि । श्रीतुलस्यै नमः सौभाग्यद्रव्यं स० ॥ "पुष्पाणि"—माल्यादीनि सुगन्धीनि मालत्यादीनि सत्तमे । मयाहृतानि पूजार्थं पुष्पाणि प्रतिगृह्यताम् । श्रीतुलस्यै नमः पुष्पाणि स० ॥ "धूपम्"—वनस्पतिरसोद्भूतो गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः । आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् । श्रीतुलस्यै

Digitized by Google

नमः धूपं स० ॥ "नीराजनम्"– वैश्वानरप्रज्वलितं घृतकार्पासनिर्मितम् । दीपं भक्त्या गृहाणेमं त्रैलोक्यध्वान्तनाशके । श्रीतुलस्यै नमः नीराजनं दर्शयामि ॥ "नैवेद्यम्"–अन्नं चतुर्विधं स्वादु रसैः षड्भिः समन्वितम् । नैवेद्यार्थेऽर्पयामि त्वां तुलसि माधवप्रिये । प्राणाय नमः । अपानाय नमः । व्यानाय नमः । समानाय नमः । उदानाय नमः । (इति मन्त्रैः ग्रासमुद्राः प्रदर्श्य) श्रीतुलस्यै नमः नैवेद्यं स० ॥ नैवेद्यान्ते आचमनं स०॥ मध्ये पानीयं उत्तरापोशनं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं करोद्वर्त्तनार्थे चन्दनं च स० ॥ [स्त्रीभिरपि स्वस्वभोजनात्प्राक् तुलस्यै सिद्धान्नस्य सोपस्करनैवद्योऽर्पणीयः पूजासमये तु पयोघृतशर्करादिनैवेद्योऽर्पणीयः] "फलम्"–इदं फलं मया देवि स्थापितं पुरतस्तव । तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनिजन्मनि । श्रीतुलस्यै नमः फलं स० "ताम्बूलम्"–पूगीफलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम् । कर्पूरैलासमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् । श्रीतुलस्यै नमः ताम्बूलं स० ॥ "दक्षिणा"–हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्ति प्रयच्छ मे । श्रीतुलस्यै नमः दक्षिणां स० ॥ "कर्पूरारार्तिक्यम्"–नीराजयामि सततं हरिवल्लभे वै कर्पूरवर्तिभिरलं सुखदायके त्वाम् । पादौ भजाम्यविरतं तव देवि मायै वंशाय सौख्यमपि देहि बलं च पूर्णम् । श्रीतुलस्यै नमः कर्पूरारार्त्तिक्यं स० ॥ "मन्त्रपुष्पाञ्जलिम्"–विष्णुप्रियकरे देवि तुलसि सुखदायके । पुष्पाञ्जलिं प्रयच्छामि पतेरायुष्यवर्द्धके । श्रीतुलस्यै नमः मन्त्रपुष्पाञ्जलिं स० ॥ "प्रदक्षिणा"– यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च । तानि सर्वाणि नश्यन्ति प्रदक्षिणपदेपदे ॥ ("प्रदक्षिणामन्त्रः"–नमस्ते गार्हपत्याय नमस्ते दक्षिणाग्नये । नम आहवनीयाय तुलस्यै ते नमो नमः । इति मन्त्रेण स्त्रीभिरष्टोत्तरशतं प्रदक्षिणाः का-

Digitized by Google

र्याः । तत्र सुवासिनीभिःसङ्ख्याज्ञानार्थं स्फटिकधातुमण्यादीनां माला गृहीतव्या । गतभर्तृकाभिस्तु तुलसीकाष्ठमाला ग्राह्या) ॥ श्रीतुलस्यै नमः प्रदक्षिणां स० ॥ "विशेषार्घ्यः"—गन्धप्रसूनसंयुक्तं फलमुद्राविशोभितम् । अर्घ्यं ददामि तुलसि तव प्रीत्यै नमो नमः। श्रीतुलस्यै ननः विशेषार्घ्यं स० ॥ "प्रार्थना"—सौभाग्यं सन्ततिं देवि धनं धान्यं च मे सदा । आरोग्यं शोकशमनं कुरु मे माधवप्रिये । अभीष्टफलसिद्धिं च सदा देहि हरिप्रिये । देवैस्त्वं निर्मिता पूर्वमर्चितासि मुनीश्वरैः । अतो मां सर्वदा भक्त्या कृपादृष्ट्या विलोकय । पतेरायुश्च भाग्यं च सदा देहि हरिप्रिये। पूतनाभयसन्त्रासाद्रक्षितश्च यथा हरिः । तथा संसारसन्त्रासाद्रक्ष मे वंशमुत्तमम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः प्रार्थनां स० ॥ "अर्पणम्." अनेन मया यथाशक्त्या यथामीलितोपचारद्रव्यैः कृतेन पूजनेन श्रीतुलसीदेवता प्रीयतां न मम ॥ इति तुलसीनित्यपूजाप्रयोगः॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयान्हिकसूत्रावल्यां स्त्रीणामान्हिकाचारः समाप्तः ॥

Digitized by Google

॥ श्री ॥

॥ अथ वाजसनेयान्हिकपरिशिष्टम् ॥

१. अथ गणपत्यथर्वशीर्षम्—ॐ नमस्ते गणपतये। त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि। त्वमेव केवलं कर्त्तासि। त्वमेव केवलं धर्त्तासि। त्वमेव केवलं हर्त्तासि। त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मासि। त्वं साक्षादात्मासि नित्यम्। ऋतं वच्मि। सत्यं वच्मि। अव त्वं माम्। अव वक्तारम्। अव श्रोतारम्। अव दातारम्। अव धातारम्। अवानूचानमव शिष्यम्। अव पश्चात्तात्। अव पुरस्तात्। अवोत्तरात्तात्। अव दक्षिणात्तात्। अव चोर्ध्वात्तात्। अवाधरात्तात्। सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात्। त्वं वाङ्मयस्त्वं चिन्मयः। त्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयः। त्वं सच्चिदानन्दाद्वितीयोऽसि। त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वं ज्ञानमयो विज्ञानमयोऽसि। सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते। सर्वं जगदिदं त्वत्तस्तिष्ठति। सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति। सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति। त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नभः। त्वं चत्वारिवाक् परिमितानि पदानि। त्वं गुणत्रयातीतः। त्वं देहत्रयातीतः। त्वं कालत्रयातीतः। त्वं मूलाधारस्थितोसि नित्यम्। त्वं शक्तित्रयात्मकः। त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम्। त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम्। गणादीन्पूर्वमुच्चार्य वर्णादींस्तदनन्तरम्। अनुस्वारः परतरः। अर्धेन्दुलसितम्। तारेण रुद्धम्। एतत्तव मनुस्वरूपम्। गकारः पूर्वरूपम्। अकारो मध्यमरूपम्। अनुस्वारश्चान्त्यरूपम्। बिन्दुरुत्तररूपम्। नादः सन्धान-

Digitized by Google

म् । सꣳहिता सन्धिः । सैषा गणेशविद्या । गणक ऋषिः नि-
चृद्गायत्री छन्दः गणपतिर्देवता ॐ गं गणपतये नमः ।
एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्तिः प्रचोद-
यात् । एकदन्तं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुशधारिणम् । रदञ्च वरदं
हस्तैर्बिभ्राणंमूषकध्वजम् । रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं रक्त-
वाससम् । रक्तगन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् । भक्ता-
नुकम्पिनं देवं जगत्कारणमच्युतम् । आविर्भूतश्च सृष्ट्यादौ प्र-
कृतेः पुरुषात्परम् । एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी योगिनां
वरः । नमो व्रातपतये नमो गणपतये नमः प्रमथपतये नमस्ते-
ऽस्तु लम्बोदरायैकदन्ताय विघ्ननाशिने शिवसुताय वरदमूर्त्तये
नमः । एतदथर्वशीर्षं योधीते । स ब्रह्मभूयाय कल्पते । स
सर्वविघ्नैर्नबाध्यते । स सर्वतः सुखमेधते । स पञ्चमहापापात्प्रमु-
च्यते । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधी-
यानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायम्प्रातः प्रयुञ्जानो अपापो
भवति । सर्वत्राधीयानो अपविघ्नो भवति । धर्ममर्थङ्काममोक्षञ्च
विन्दति । इदमथर्वशीर्षमशिष्याय न देयम् । यो यदि मोहाद्दास्य-
ति । स पापीयान् भवति । सहस्रावर्त्तनात् यं यं काममधीते ।
तं तमनेन साधयेत् । अनेन गणपतिमभिषिञ्चति सवाग्मी भ-
वति । चतुर्थ्यामनश्नञ्जपति । स विद्यावान् भवति । इत्यथर्वण-
वाक्यम् । ब्रह्माद्याचरणं विद्यात् । न बिभेति कदाचनेति ।
यो दूर्वाङ्कुरैर्यजति । स वैश्रवणोपमो भवति । यो लाजैर्यजति ।
स यशोवान् भवति । स मेधावान् भवति । यो मोदकसहस्रेण
यजति । स वांछितफलमवाप्नोति । यः साज्यसमिद्भिर्यजति ।
स सर्वं लभते । स सर्वं लभते । अष्टौ ब्राह्मणान् सम्यग्ग्राहयि-
त्वा । सूर्यवर्चस्वी भवति । सूर्यग्रहणे महानद्यां प्रतिमासन्निधौ
वा जप्त्वा । सिद्धमन्त्रो भवति । महाविघ्नात्प्रमुच्यते । महादो-
षात्प्रमुच्यते । स सर्वविद्भवति स सर्वविद्भवति । य एवं वेद ।

Digitized by Google

इत्युपनिषत् । सहनाववतु । सहनौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु माविद्विषावहै । ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ इति गणपत्यथर्वशीर्षम् ॥

२. "अथ नारायणाथर्वशीर्षम्ः"— अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत । प्रजाः सृजेयेति । नारायणात्प्राणो जायते । मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । नारायणाद्ब्रह्मा जायते । नारायणाद्विष्णुर्जायते । नारायणाद्रुद्रो जायते । नारायणादिन्द्रोजायते । नारायणात्प्रजापतिः प्रजायते । नारायणाद्द्वादशादित्या रुद्रा वसवः सर्वाणि छन्दांसि । नारायणाद्देवाः समुत्पद्यन्ते । नारायणात्प्रवर्तन्ते । नारायणे प्रलीयन्ते । अथादित्यो नारायणः । ब्रह्मा नारायणः । शिवश्च नारायणः । शक्रश्च नारायणः । कालश्च नारायणः । दिशश्च नारायणः । ऊर्ध्वंच नारायणः । अधश्च नारायणः । अन्तर्बहिश्च नारायणः । नारायण एवेदꣳसर्वं यद्भूतं यच्चभाव्यम् । निष्कलो निरञ्जनो निर्विकल्पो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चित् । य एवं वेद । स विष्णुरेव भवति सविष्णुरेव भवति । ॐ इत्यग्रे व्याहरेत् । नम इति पश्चात् । नारायणायेत्युपरिष्टात् । ॐ इत्येकाक्षरम् । नम इति द्वे अक्षरे । नारायणायेति पञ्चाक्षराणि । एतद्वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदं यो ह वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदमध्येति । अनुपब्रतः सर्वमायुरेति । विन्दते प्रजां रायस्पोषं गौपत्यम् ततोऽमृतत्वमश्नुते ततो मृतत्वमश्नुत इति । प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपम् । अकार उकारो मकार इति । तानेकधा संयोज्य तदेव तदोमिति । यमुक्त्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् । ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रोपासकः । वैकुण्ठभुवनं गच्छति । तदिदं परमं पुण्डरीकं विज्ञानघनम् । तस्मात्तडिदाभमात्रम् । ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः । सर्वभूत-

Digitized by Google

स्छमेकं वै नारायणम् । कारणरूपं परब्रह्मकम् । एतदथर्वशीर्षं योऽधीते । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायं प्रातः प्रयुञ्जानो अपापो भवति । मध्यन्दिनमादित्याभिमुखोऽधीयानः सद्यः पञ्चमहापातकोपपातकेभ्यो मुच्यते । सर्व वेदपारायणपुण्यं लभते । श्रीनारायणसायुज्यमवाप्नोति । य एवं वेद । इत्युपनिषत् । इति नारायणाथर्वशीर्षम् ॥

३. अथ शिवाथर्वशीर्षम् (शिरउपनिषत्)— ॐ देवा ह वै स्वर्गलोकमायंस्ते रुद्रमपृच्छन् को भवानिति । सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासोद्वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति । सोऽन्तरादन्तरं प्राविशद्दिशश्चान्तरं प्राविशत्सोऽहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोऽहं दक्षिणाञ्च उदञ्चोऽहमधश्चोर्ध्वश्चाहं दिशश्च प्रतिदिशश्चाहं पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं सावित्र्यहं गायत्र्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्चाहं छन्दोऽहं सत्योऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं गौरहं गौर्यहमृगहं यजुरहं सामाहमथर्वाङ्गिरसोऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोहऽमापोहं तेजोहं गुह्योऽहमरण्योहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्रमहमुग्रश्च बलिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव सर्वेभ्यो मामेव स सर्वः समायो मां वेद स देवान्वेद सर्वांश्च वेदान् साङ्गानपि ब्रह्म ब्राह्मणैश्च गां गोभिर्ब्राह्मणान् ब्राह्मण्येन हविर्हविषा आयुरायुषा सत्यंसत्येन धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा । ततो ह वै ते देवा रुद्रमपृच्छन् ते देवा रुद्रमपश्यन् ते देवा रुद्रमध्यायन् ते देवा ऊर्ध्वबाहवो रुद्रं स्तुवन्ति । १ ॥

ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः ॥१॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै० । २ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दस्तस्मै० । ३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चेन्द्रस्तस्मै० ।४॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाग्निस्तस्मै०॥५॥

Digitized by Google

यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वायुस्तस्मै० । ६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्यस्तस्मै० । ७ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमस्तस्मै० । ८ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् येऽष्टौ ग्रहास्तस्मै० । ९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् येचाष्टौ प्रतिग्रहास्तस्मै० । १० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भूस्तस्मै० ।११॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भुवस्तस्मै० ।१२॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्वस्तस्मै० । १३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च महस्तस्मै० । १४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् या च पृथिवी तस्मै० । १५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चान्तरिक्षं तस्मै० । १६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् या च द्यौस्तस्मै० ।१७॥ यो वै रुद्रः स भगवान् याश्चापस्तस्मै० । १८ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च तेजस्तस्मै० । १९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च कालस्तस्मै० ।२०॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च यमस्तस्मै० । २१ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च मृत्युस्तस्मै० । २२ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चामृतं तस्मै० । २३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चाकाशं तस्मै० । २४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च विश्वं तस्मै० । २५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्थूलं तस्मै० । २६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सूक्ष्मं तस्मै० । २७ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च शुक्लं तस्मै० ।२८॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृष्णं तस्मै० ।२९॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृत्स्नं तस्मै० । ३० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सत्यं तस्मै० । ३१ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सर्वं तस्मै० । ३२ ॥ भूस्ते आदिर्मध्यं भुवस्ते स्वस्ते शीर्षं विश्वरूपोऽसि ब्रह्मैकस्त्वं द्विधा त्रिधा वृद्धिस्त्वं शान्तिस्त्वं पुष्टिस्त्वं हुतमहुतं दत्तमदत्तं सर्वमसर्वं विश्वमविश्वं कृतमकृतं परमपरं परायणञ्च त्वम् अपामसोममृता अभूमागन्मे ज्योतिरविदाम देवान् । किंनूनमस्मान् कृणवदरातिः । किमु-धूर्त्तिरमृतं मर्त्यस्य सोमसूर्यपुरस्तात्सूक्ष्मः पुरुषः । सर्वं जग-

Digitized by Google

द्धितं वा एतदक्षरं प्राजापत्यं सौम्यं सूक्ष्मं पुरुषं ग्राह्यमग्राह्येण भावं भावेन सौम्यं सौम्येन सूक्ष्मं सूक्ष्मेण वायव्यं वायव्येन ग्रसति तस्मै महाग्रासाय वै नमो नमः । हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः । तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ य उत्तरतः स ओङ्कारः य ओङ्कारः स प्रणवः यः प्रणवः स सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽनन्तः योऽनन्तस्तत्तारं यत्तारं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तत्सूक्ष्मं यत्सूक्ष्मं तद्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्म यत् परं ब्रह्म स एकः यः एकः स रुद्रः यो रुद्रः स ईशानः य ईशानः स भगवान् महेश्वरः ।२॥ अथ कस्मादुच्यते ओङ्कारः यस्मादुच्चार्यमाण एव प्राणानूर्ध्वमुत्क्रामयति तस्मादुच्यते ओङ्कारः । अथ कस्मादुच्यते प्रणवः यस्मादुच्चार्यमाण एव ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते प्रणवः । अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी यस्मादुच्चार्यमाण एव यथा स्नेहेन पललपिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिषक्तश्च तस्मादुच्यते सर्वव्यापी । अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तः यस्मादुच्चार्यमाण एव तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽनन्तः । अथ कस्मादुच्यते तारं यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भजन्मव्याधिजरामरणसंसारमहाभयात्तारयति त्रायते च तस्मादुच्यते तारम् । अथ कस्मादुच्यते शुक्लं यस्मादुच्चार्यमाण एव क्लन्दते क्लामयति च तस्मादुच्यते शुक्लम् । अथकस्मादुच्यते सूक्ष्मं यस्मादुच्चार्यमाण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराण्यधितिष्ठति सर्वाणि चाङ्गान्यभिमृश्यति तस्मादुच्यते सूक्ष्मम् । अथ कस्मादुच्यते वैद्युतम् यस्मादुच्चार्यमाण एव व्यक्ते महति तमसि द्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतं अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म यस्मात् परमपरं परायणञ्च बृहद्बृहत्या बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म । अथ कस्मादुच्यते एकः यः सर्वान् प्राणान् संभक्ष्य संभक्षणेनाजः संसृजति विसृजति

Digitized by Google

तीर्थमेके व्रजन्ति तीर्थमेके दक्षिणाः प्रत्यञ्चः उदञ्चः प्राञ्चोऽभिव्रजन्त्येके तेषां सर्वेषामिह सङ्गतिः साकं स एकोऽभूदन्तश्चरति प्रजानां तस्मादुच्यते एकः। अथ कस्मादुच्यते रुद्रः यस्मादृषिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते तस्मादुच्यते रुद्रः। अथ कस्मादुच्यते ईशानः यः सर्वान्देवानीशते ईशानीभिर्जननीभिश्च शक्तिभिः। अभित्वा शूरणो नुमो दुग्धा इव धेनवः। ईशानमस्य जगतः स्वदर्शमीशानमिन्द्र तस्थुष इति तस्मादुच्यते ईशानः। अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः यस्माद्भक्तान् ज्ञानेन भजत्यनुगृह्णाति च वाचं संसृजति विसृजति च सर्वान् भावान्परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः। तदेतद्रुद्रचरितम्। ४॥ एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः। स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः। एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्मै य इमाँल्लोकानीशत ईशानीभिः। प्रत्यङ्जनास्तिष्ठतिचान्तकाले संसृज्य विश्वाभुवनानि गोप्ता॥ यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको येनेदं सर्वं विचरति सर्वम्। तमीशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति। क्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलं बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे। रुद्रमेकत्वमाहुः शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जेण पशवोऽनुनामयन्तम् मृत्युपाशान्। तदेतेनात्मन्नेतेनार्धचतुर्थेन मात्रेण शान्तिं संसृजति पशुपाशविमोक्षणं या सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्ब्रह्मपदम्। या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णवर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं सगच्छेद्वैष्णवं पदं या सा तृतीया मात्रा ईशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं सगच्छेदैशानं पदम्। या सार्धचतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्याऽव्यक्तीभूता खं विचरति शुद्धा स्फटिकसन्निभा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पदमनामयम्। तदेतदुपासीत मुनयो वाग्वदन्ति न तस्य

Digitized by Google

ग्रहणमयं पन्था विहित उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरो येन ऋषयः परमपरं परायणं चेति वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं देवं जातरूपं वरेण्यम् । तमात्मस्थं ये तु पश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिर्भवति नेतरेषां । यस्मिन् क्रोधं याश्चतृष्णां क्षमाश्चाक्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलं बुद्ध्यासञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः रुद्रो हि शाश्वतेन वै पुराणेनेषमूर्जेण तपसा नियन्ताग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि यस्मादव्रतमिदं पाशुपतं यद्भस्म नाङ्गानि संस्पृशेत् तस्मादब्रह्म तदेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षणाय । ९ ॥ योऽग्नौ रुद्रो योऽप्स्वन्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये । यो रुद्रोऽग्नौ योरुद्रोऽप्स्वन्तर्योरुद्र ओषधी वीरुध आविवेश । योरुद्र इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय वै नमो नमः । यो रुद्रोऽप्सु यो रुद्र ओषधीषु यो रुद्रो वनस्पतिषु । येन रुद्रेण जगदूर्ध्वं धारितं पृथिवीं द्विधा त्रिधा धर्त्ता धारिता नागा येन्तरिक्षे तस्मै रुद्राय वै नमो नमः । मूर्धानमस्य संसेव्याप्यथर्वा हृदयञ्च यत् । मस्तिष्कादूर्ध्वं प्रेरयत्यवमानोऽधिशीर्षतः तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुज्झितः । तत् प्राणोऽभिरक्षति शिरोऽन्तमथो मनः । न च दिवो देवजनेन गुप्ता नचान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं तस्मादन्यं न परं किञ्चनास्ति । न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्ति न भूतं नोतभव्यं यदासीत् । सहस्रपादेकमूर्धा व्याप्तं स एवेदमावरीवर्त्ति भूतम् अक्षरात् सञ्जायते कालः कालाद्व्यापक उच्यते व्यापकोहि भगवान् रुद्रो भोगायमानो यदा शेते रुद्रस्तदा संहार्यते प्रजाः । उच्छ्वसिते तमो भवति तमस आपोऽश्वङ्गुल्या मथिते मथितं शिशिरे शिशिरं मथ्यमानं फेनं भवति फेनादण्डं भवत्यण्डादब्रह्मा भवति ब्रह्मणो वायुः वायोरोङ्कारः.ओङ्कारात्सावित्री

Digitized by Google

सावित्र्या गायत्री गायत्र्या लोका भवन्ति । अर्चयन्ति तपः सत्यं मधुरक्षन्ति यद्भुवम् । एतद्धि परमं तपः । आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरों नम इति ॥ ६ ॥ य इदमथर्वशिरो ब्राह्मणोऽधीते अश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति अनुपनीत उपनीतो भवति सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स सूर्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति स सत्यपूतो भवति स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति स सर्ववेदैरनुध्यातो भवति स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति तेन सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति गायत्र्याः षष्टि सहस्राणि जप्तानि भवन्ति प्रणवानामयुतं जप्तं भवति । स चक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति । आसप्तमात् पुरुषयुगान्पुनातीत्याह भगवानथर्वशिरः सकृज्जप्त्वैव शुचिः स पूतः कर्मण्यो भवति । द्वितीयं जप्त्वा गणाधिपत्यमवाप्नोति । तृतीयं जप्त्वैवमेवानुप्रविशत्यों सत्यमों सत्यमों सत्यं । इत्यथर्ववेदे शिवाथर्वशीर्षम् (इति शिरउपनिषत्) ॥

४. अथ सूर्याथर्वशीर्षम्— अथ सूर्याथर्वाङ्गिरसं व्याख्यास्यामः ॥ ब्रह्मा ऋषिः । आदित्यो देवता । गायत्री छन्दः । हंसाद्यग्निनारायणयुक्तं बीजं । हृल्लेखा शक्तिः । द्विपदादि सर्गसंयुक्तं कीलकं धर्मार्थकाममोक्षेषु जपे विनियोगः । षट्स्वरारूढबीजेन षडङ्गं रक्ताम्बुजसंस्थितं सप्ताश्वरथिनं हिरण्यवर्णं चतुर्भुजं पद्मद्वयाभयवरदहस्तं कालचक्रप्रणेतारं च श्रीसूर्यनारायणं यऽएवं वेद स वै ब्राह्मणः ॥ ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यं । ॐ तत्सवि० । परोरजसेसावदोम् । ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःस्वरोम् । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च । सूर्याद्वै खल्विमानि भूतानि जायन्ते । सूर्याद्यज्ञाः पर्जन्योऽन्नमात्मा । नमस्ते आदित्याय त्वमेव केवलं कर्त्तासि । त्वमेव प्रत्यक्षं विष्णुरसि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं रुद्रोऽसि । त्वमेव प्रत्यक्षमृगसि । त्वमेव प्रत्यक्षं यजुरसि । त्वमेव प्रत्यक्षं सामासि । त्वमेव

Digitized by Google

प्रत्यक्षमथर्वासि । त्वमेव सर्वं छन्दोसि । आदित्याद्वायुर्जायते । आदित्याद्भूमिर्जायते । आदित्यादापो जायन्ते । आदित्याज्ज्योतिर्जायते । आदित्याद्व्योम दिशो जायन्ते । आदित्याद्वेदा जायन्ते ।.आदित्याद्देवा जायन्ते । आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति । आसावादित्यो ब्रह्म । आदित्योऽन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताहङ्काराः । आदित्यो वै व्यानसमानोदानापानप्राणाः । आदित्यो वै श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनानासाः । आदित्यो वै वाक्पाणिपादोपस्थपायूनि । आदित्यो वै शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ आदित्यो वै वचनादानगमनानन्दविसर्गाः आनन्दमयो ज्ञानमयो विज्ञानमय आदित्यः । नमो मित्राय भानवे मृत्योर्मा पाहि भ्राजिष्णवे विश्वहेतवे नमः । सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः । सूर्याद्भवन्ति भूतानि । सूर्येण पालितानि तु । सूर्ये लयं प्राप्नुवन्ति । यः सूर्यः सोहमेव च । चक्षुर्नो देवः सविता । चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः । आदित्याय विद्महे सहस्रकराय धीमहि । तन्नः सूर्यः प्रचोदयात् । सविता पश्चात्तात् सविता पुरस्तात् । सवितोत्तरात्तात् । सविताधरात्तात् । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । सवितानो रासतां दीर्घमायुः । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म घृणिरितिद्वे अक्षरे सूर्य इत्यक्षरद्वयम् । आदित्य इति त्रीण्यक्षराणि एतद्वैसूर्यस्याष्टाक्षरं मनुम् । यः सदाहरहर्जपति । सो ब्रह्मण्यो ब्राह्मणो भवति सूर्याभिमुखं जप्त्वा महाव्याधिभयात्प्रमुच्यते । अलक्ष्मीर्नश्यति । अभक्ष्यभक्षणात्पूतो भवति । अपेयपानात्पूतो भवति । अगम्यागमनात्पूतो भवति । व्रात्यसंभाषणात्पूतो भवति । मध्यान्हे सूर्याभिमुखः पठेत् । सद्यः पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते । सैषा सावित्री विद्या न कस्यचित्प्रशंसेत् । एतन्महाभागः प्रातःपठति स भाग्यवान् जायते । पशून् विन्दति । वेदार्थं लभते । त्रिकालं जप्त्वा । क्रतुशतफलं प्राप्नोति । हस्ता-

Digitized by Google

दित्ये जपति स महामृत्युं तरति । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ इति सूर्याथर्वशीर्षम् ॥

९. अथ देव्यथर्वशीर्षम्—ॐ सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः कासि त्वं महादेवी साब्रवीदहं ब्रह्मस्वरूपिणी । मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगत् । शून्यं चाशून्यं च अहमानन्दानानन्दौ अहं विज्ञानाविज्ञाने अहं ब्रह्माब्रह्मणी द्वे ब्रह्मणीवेदितव्ये । इति वाथर्वणी श्रुतिः । अहं पञ्चभूतानि अहं पञ्चतन्मात्राणि अहमखिलं जगत् वेदोहमवेदोहम् विद्याहमविद्याहम् अजाहमनजाहम् अधःश्चोर्ध्वं च तिर्यश्चाहम् अहꣳ रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि अहमादित्ये ऋतविश्वे देवैः अहंमित्रावरुणावुभौ बिभर्मि अहमिन्द्राग्नी अहमश्विना उभौ अहꣳ सोमं त्वष्टारं पूषणं भगं दधामि अहं विष्णुमुरुक्रमम् ब्रह्माणमुत्प्रजापतिं दधामि अहं दधामि द्रविणꣳ हविष्मते सुप्राव्ये यजमानाय सुव्रते अहꣳ राज्ञीसङ्गमनीव वसूनाम् चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् अहꣳ सुवे पितरमस्य मूर्द्धन्मम यो निरस्वात् समुद्रे य एवं वेद सदेवीꣳ संपदमाप्नोति ते देवा अब्रुवन् । नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् । दुर्गां देवीं शरणं प्रपद्यामहेऽसुरान्नाशमित्र्यै ते नमः । देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥ कालरात्रीं ब्रह्मस्तुतां वैष्णवीं स्कन्दमातरम् । सरस्वतीमदितिं दक्षदुहितरं नमामः ॥ पावनां शिवाम् । महालक्ष्म्यै च विद्महे सर्वशक्त्यै च धीमहि । तन्नो देवी प्रचोदयात् । अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्षया दुहिता तव । तां देवा अन्वजायन्ते भद्रा अमृतबन्धवः ॥ कामे योनिः कमला वज्रपाणिर्गुहाहंसा मातलिश्चाभ्रमिन्द्रः । पुनर्गुहा सकला मायया चापृथक्क्लेशा विश्वमाता दिविद्याः ॥ एषात्मशक्तिः । एषा विश्व-

Digitized by Google

मोहिनी पाशाङ्कुशधनुर्बाणधरा । एषा श्री महाविद्या । ए एवं वेद स शोकं तरति नमस्ते भगवति मातरस्मान्पाहि सर्वतः । सैषा वैष्णवा वसवः सैवैकादश रुद्राः सैषा द्वादशादित्याः सैषा विश्वे देवाः सोमपा असोमपाश्च सैषा यातुधाना असुरा रक्षांसि पिशाचयक्षसिद्धाः सैषा सत्वरजस्तमांसि सैषा ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणी सैषा प्रजापतीन्द्रमनवः सैषा ग्रहनक्षत्रज्योतिष्कलाकाष्ठादिविश्वरूपिणी तामहं प्रणौमि नित्यम् । पापापहारिणी देवी भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी । अनन्तां विजयां शुद्धां शरण्यां सर्वदा शिवाम् ॥ वियदाकारसंयुक्तं वीतिहोत्रसमन्वितम् । अर्द्धेन्दुलसितं देव्या बीजं सर्वार्थसाधकम् ॥ एवमेकाक्षरं मन्त्रं यतयः शुद्धचेतसः । ध्यायन्ति परमानन्दमया ज्ञानाम्बुराशयः ॥ वाङ्मया ब्रह्मभूस्तस्मात् षष्ठवक्त्रसमन्वितम् ॥ सूर्योवामश्रोत्रबिन्दुसंयुक्ताष्टतृतीयकम् ॥ नारायणेन संमिश्रो वायुश्चाधारयुक्तयः । विच्च नवार्णकोणस्य महामानन्ददायकः ॥ हृत्पुण्डरीकमध्यस्थां प्रातःसूर्यसमप्रभाम् । पाशाङ्कुशधरां सौम्यां वरदाभयहस्तकाम् ॥ त्रिनेत्रां रक्तवसनां भक्तकामदुहं भजे । भजामि त्वां महादेवि महाभयविनाशिनि ॥ महादारिद्र्यशमनी महाकारुण्यरूपिणी । यस्याः स्वरूपं ब्रह्मादयो न जानन्ति ॥ तस्मादुच्यते अज्ञेया । यस्या अन्तो न लभ्यते तस्मादुच्यते अनन्ता । यस्या लक्षं नोपलक्ष्यते तस्मादुच्यते अलक्षा । यस्या जननं नोपलक्ष्यते तस्मादुच्यते अजा । एकैव सर्वत्र वर्त्तते तस्मादुच्यते एका । एकैव विश्वरूपिणी तस्मादुच्यतेऽनेका । अत एवोच्यतेऽज्ञेयानन्तलक्ष्याजैकानेका । मन्त्राणां मातृका देवी शब्दानां ज्ञानरूपिणी । ज्ञानानां चिन्मयातीता शून्यानां शून्यसाक्षिणी ॥ यस्याः परतरं नास्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्त्तिता । तां दुर्गां दुर्गमां देवीं दुराचारविघातिनीम् ॥ नमामि भवभीतोऽहं संसारार्णवतारिणीम् । इदमथर्वशीर्षं योऽधीते । स पञ्चाथर्वशीर्षफलमाप्नो-

Digitized by Google

ति । इदमथर्वशीर्षमज्ञात्वा योऽर्चां स्थापयति शतलक्षं प्रजप्यापि नार्चा शुद्धिं च विन्दति । शतमष्टोत्तरं चास्य पुरश्चर्याविधिः स्मृतः । दशवारं पठेद्यस्तु सद्यः पापैः प्रमुच्यते । महादुर्गाणि तरति महादेव्याः प्रसादतः ॥ सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायंप्रातः प्रयुञ्जानो अपापो भवति । निशीथे तुरीयसन्ध्यायां जप्त्वा वाक्सिद्धिर्भवति । नूतनायां प्रतिमायां जप्त्वा देवतासान्निध्यं भवति । भौमाश्विन्यां महादेवीसन्निधौ जप्त्वा महामृत्युं तरति स महामृत्युं तरति । य एवं वेद इत्युपनिषत् ॥ इति देव्यथर्वशीर्षम् ॥

६. "अथाथर्ववेदीयलक्ष्मीसूक्तम्"– ॐ हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो मम आवह ॥ १ ॥ तांम ऽआवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् ॥ २ ॥ अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम् । श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवीर्जुषताम् ॥ ३ ॥ कांसोस्मितां हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् । पद्मेस्थितां पद्मवर्णां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥ चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियंलोके देवजुष्टामुदाराम् । तां पद्मनेमिं शरणमहं प्रपद्येऽलक्ष्मीर्मेनश्यतां त्वां वृणोमि ॥ ५ आदित्यवर्णे तपसोधिजातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः । यस्य फलानि तपसानुदंतु मायांतरायाश्च बाह्याऽलक्ष्मीः ॥ ६ ॥ उपैतु मां देवसखः कीर्त्तिश्चमणिना सह । प्रादुर्भूतो सुराष्ट्रेस्मिन्कीर्त्तिं वृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥ क्षुत्पिपासामलाञ्ज्येष्ठा अलक्ष्मीर्नाशयाम्यहम् । अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रीयम् ॥ ९ ॥ मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि । पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥ १० ॥ कर्दमेन प्रजाभूता मयि संभ्रम कर्दम । श्रियं वासय मे कुले

Digitized by Google

मातरं पद्ममालिनीम् ॥ ११ ॥ आपः सृजन्तु स्निग्धानि चिक्लीत वसमे गृहे । नीचदेवींमातरं श्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥ आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं सुवर्णां हेम मालिनीम् । सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह ॥ १३ ॥ आर्द्रां यः करिणीं यष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह ॥ १४ ॥ तामऽआवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं प्रभूतिं गावो दास्योऽश्वान्विन्देयं पुरुषानहम् ॥१५॥ यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् । श्रियः पञ्चदशर्चञ्च श्रीकामः सततं जपेत् ॥ १६ ॥ सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलान्तरे शुभगन्धमाल्यशोभे । भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद मह्यम् ॥ १७ ॥ धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसुः ॥ धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमश्विनौ ॥ १८ ॥ वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रहा ॥ सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं ददातु सोमिनः ॥ १९ ॥ नक्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ॥ भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तनां श्रीसूक्तं जपेत् ॥२० पद्मानने पद्मऊरू पद्माक्षी पद्मसंभवे ॥ तन्मे भजसि पद्माक्षि येन सौख्यं लभाम्यहम् ॥ २१ ॥ विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियाम् । विष्णुप्रियसखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम् ॥ २२ ॥ महालक्ष्मी च विद्महे विष्णुपत्नी च धीमहि ॥ तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ २३ ॥ पद्मानने पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि ॥ विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं मयि सन्निधत्स्व ॥ २४ ॥ आनन्दः कर्दमः श्रीदः श्चिक्लीत इति विश्रुताः । ऋषयः श्रियपुत्राश्च मयि श्रीर्देवी देवता ॥ २५ ॥ ऋणरोगादि दारिद्र्यं पापञ्च अपमृत्यवः । भयशोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा ॥ २६ ॥ श्रीवर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधात्पवमानं महीयते । धनं धान्यं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः॥२७॥

॥ इत्यथर्ववेदीयलक्ष्मीसूक्तम् ॥

Digitized by Google

७. "अथ रुद्राभिषेकविधिः"—आचम्य प्राणानायम्य। देशकालौ सङ्कीर्त्य। "सङ्कल्पः"—अद्यपूर्वोच्चरित एवं गुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं धर्मार्थकाममोक्षसिद्धिद्वारा सर्वव्याधिनिरासपूर्वकं सर्वाभीष्टसिद्ध्यर्थं श्रीभवानीशङ्करमृत्युंजयमहारुद्रदेवताप्रीत्यर्थं अमुकदेवताप्रीत्यर्थं वा रुद्रैकादशिन्यभिषेकयुक्तं सकृदावर्तनाभिषेकयुक्तं वामुकदेवतापूजनमहं करिष्ये। तत्रादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं महागणपतिपूजनं स्मरणं वा करिष्ये इति सङ्कल्प्य। गणपतिपूजां स्मरणं वा कृत्वा षडङ्गादिन्यासोत्तरं ध्यानावाहनादिपूर्वपूजां पञ्चामृतस्नानादियुक्तां विधाय जलदुग्धाद्यविच्छिन्नधारया रुद्राभिषेकं कुर्यात्॥ तद्यथा—

"अथ रुद्रे प्रथमोऽध्यायः"—हरिः ॐ— गणानान्त्वा गणपतिꣳहवामहे प्प्रियाणान्त्वा प्प्रियपतिꣳ हवामहे निधीनान्त्वा निधिपतिꣳ हवामहेव्वसोमम। आहमजानि गर्ब्भधमात्त्वमजासि गर्ब्भधम्। १ $\frac{१९}{२३}$॥ गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्यासह। बृहत्युष्णिहा ककुप्प्सूचीभिः शम्म्यन्तुत्त्वा। २ $\frac{२३}{२३}$॥ द्विपदायाश्चतुष्प्पदा स्त्रिपदायाश्च षट्पदाः। व्विच्छन्दायाश्च सच्छन्दाः सूचीभिः शम्म्यन्तुत्त्वा। ३ $\frac{३४}{२३}$॥ सहस्तोमाःसहच्छन्दसऽआवृत्तः सहप्प्रमाऽऋषयःसप्प्त दैव्व्याः। पूर्व्वेषाम्पन्थामनुदृश्य धीराऽअन्वालेभिरे रत्थ्यो नरश्मीन्। ४ $\frac{४९}{३४}$॥ यज्जाग्ग्रतो दूरमुदैति दैवंतदु सुप्प्तस्यतथैवैति। दूरङ्गमञ्ज्योतिषाञ्ज्योति रेकन्तन्न्मेमनः शिवसङ्कल्प्पमस्तु। ५॥ येनकर्म्माण्यपसो मनीषिणोयज्ञे कृण्वन्तिव्विदथेषु धीराः। यदपूर्व्वंयक्षमन्तःप्प्रजानान्तन्न्मेमनः शिवसंङ्कल्पमस्तु। ६॥ यत्प्रज्ञानमुत्त चेतोधृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतम्प्रजासु। यस्म्मान्नऽऋते किञ्चनकर्म्मक्क्रियते तन्न्मेमनः शिवसंङ्कल्प्पमस्तु। ७॥ येनेदम्भूतम्भुवनम्भविष्यत्परिगृहीत ममृतेनसर्व्वम्। येनयज्ञस्तायते सप्प्तहोता तन्न्मे-

Digitized by Google

मनः शिवसङ्कल्पमस्तु । ८ ॥ यस्मिन्नृचꣳ साम यजूꣳषि य-
स्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मिँश्चित्तꣳ सर्वमोतं
प्रजानान्तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु । ९ ॥ सुषारथिरश्वानिव
यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिनऽइव । हृत्प्रतिष्ठं यद-
जिरञ्जविष्ठन्तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु । १० ॥ इति रुद्रे प्रथ-
मोऽध्यायः ॥ (एते ६ मन्त्राः ३४ अध्यायोक्ताः ५माधाः) ॥

“ अथ रुद्रे द्वितीयोऽध्यायः”—हरिः ॐ—सहस्रशीर्षा पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिꣳ सर्वतस्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुल-
म् । १ ॥ पुरुषऽएवेदꣳ सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उतामृत-
त्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ।२॥ एतावानस्य महिमातो ज्या-
याँश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवि ।३॥
त्रिपादूर्ध्वऽउदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः । ततो विष्वङ् व्य-
क्रामत्साशनानशनेऽअभि । ४ ॥ ततो विराडजायत वि-
राजोऽअधिपूरुषः । स जातोऽअत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पु-
रः ॥ ५ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतम्पृषदाज्यम् । पशूँस्ताँ-
श्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ।६॥ तस्माद्यज्ञात्स-
र्वहुतऽऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दाꣳसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्त-
स्मादजायत । ७ ॥ तस्मादश्वाऽअजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाताऽअजावयः । ८ ॥ तं यज्ञ-
म्बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषञ्जातमग्रतः । तेन देवाऽअयजन्त साध्याऽ
ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥ यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । मु-
खं किमस्यासीत्किम्बाहू किमूरू पादाऽउच्येते । १० ॥ ब्राह्म-
णोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्-
भ्याꣳ शूद्रोऽअजायत । ११ ॥ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो
ऽअजायत । श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत । १२ ॥
नाभ्याऽआसीदन्तरिक्षꣳ शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत । पद्भ्याम्भू-
मिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ२ऽअकल्पयन् । १३ ॥ यत्पुरुषे-

णहविषा देवायज्ञमतन्न्वत । व्वसन्तोस्यासीदाज्ज्यङ्ग्रीष्म्मऽ इध्मः शरद्धविः । १४ ॥ सप्तास्यासन्न्परिधयस्त्रिः । सप्तसमिधः कृताः । देवायद्यज्ञन्तन्न्वानाऽ अबध्नन्न्पुरुषम्पशुम् । १५ ॥ यज्ञेनयज्ञमयजन्तदेवास्तानिधर्म्माणि प्रथमान्न्यासन् । तेह नाकम्महिमानः सचन्तयत्रपूर्वे साद्ध्याःसन्तिदेवाः । १६ ॥ अद्भ्यःसम्भृतः पृथिव्व्यै रसाच्चव्विश्वकर्म्मणः समवर्त्तताग्ग्रे । तस्यत्वष्टा व्विदधद्रूपमेति तन्न्मर्त्यस्स्य देवत्वमाजानमग्ग्रे । १७॥ व्वेदाहमेतम्पुरुषम्महान्तमादित्यवर्णन्तमसःपरस्तात् । तमेवव्विदित्वाति मृत्युमेतिनान्न्यःपन्था व्विद्यतेयनाय । १८ ॥ प्रजापतिश्चरति गर्ब्भेऽअन्तरजायमानो बहुधाव्विजायते । तस्स्ययोनिम्परिपश्यन्तिधीरा स्तस्मिन्न्हतस्थुर्ब्भुवनानि व्विश्वा।१९॥ योदेवेब्भ्यऽआतपतियो देवानाम्पुरोहितः । पूर्व्वोयो देवेब्भ्योजातो नमोरुचायब्ब्राह्मये । २० ॥ रुचम्ब्राह्मञ्जनयन्तो देवाऽअग्ग्रे तदब्ब्रुवन् । यस्त्वैवम्ब्राह्मणो व्विद्यात्तस्य देवाऽअसन्न्वशे । २१ ॥ श्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्यावहोरात्रेपार्श्वे नक्षत्राणिरूपमश्विनौ व्व्यात्तम् ।इष्णन्निषाणामुम्मऽइषाणसर्व्वलोकम्मऽइषाण ।२२॥ इति रुद्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ (एते२२ मन्त्रा ३१दध्यायोक्ताः १माद्याः) ॥

"अथ रुद्रे तृतीयोऽध्यायः"—हरिः ॐ आशुःशिशानो व्वृषभोनभीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् । सङ्क्रन्दनो निमिषऽएकवीरःशतꣳ सेनाऽअजयत्साकमिन्द्रः । १ ॥ सङ्क्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुनायुत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्ष्णुना । तदिन्द्रेण जयततत्सहध्वं य्युधोनरऽइषुहस्तेनव्वृष्ष्णा । २ ॥ सऽइषुहस्तैः सनिषङ्गिभिर्व्वशी सꣳस्रष्टा सयुधऽइन्द्रोगणेन । सꣳसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्द्ध्यूर्ग्ग्रधन्न्वा प्प्रतिहिताभिरस्ता । ३ ॥ बृहस्प्पतेपरि दीयारथेनरक्षोहा मित्राꣳऽअप बाधमानः । प्प्रभञ्जन्त्सेनाःप्प्रमृणो युधाजयन्नस्माकमेद्ध्यविताराथानाम् । ४ ॥

Digitized by Google

बलविज्ञायस्थविरँ प्प्रवीरँसहस्वान्न्वाजी सहमानऽउग्ग्रः। अभिवीरोऽअभिसत्त्वा सहोजाजैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठगोवित्। ५॥ गोत्रभिदङ्गोविदं व्वज्ज्रबाहुञ्जयन्तमज्म प्प्रमृणन्तमोजसा। इमँ सजाताऽअनु वीरयद्ध्वमिन्द्रँ सखायोऽ अनुसँ रभध्वम्।६॥ अभिगोत्राणि सहसागाहमानो दयोव्वीरः शतमन्न्युरिन्द्रः। दुश्च्यवनः पृतनाषाडयुद्ध्योस्माकँ सेनाऽअवतुप्प्रयुत्सु।७॥ इन्द्रऽआसान्नेता बृहस्प्पतिर्द्दक्षिणा यज्ञः पुरऽएतुसोमः। देवसेनानामभिभञ्जतीनाञ्जयन्तीनाम्मरुतोयन्त्वग्ग्रम्।८॥ इन्द्रस्य व्वृष्णो व्वरुणस्यराज्ञऽ आदित्यानाम्मरुताँ शर्धऽउग्ग्रम्। महामनसाम्भुवनच्च्यवानाङ्घोषो देवानाञ्जयतामुदस्त्थात्।९॥ उद्धर्षय। मघवन्नायुधान्न्युत्सत्त्वनाम्मामकानाम्मनाँसि। उद्वृत्रहन्न्वाजिनां व्वाजिनान्न्युद्रथानाञ्जयतांयन्तु घोषाः।१०॥ अस्म्माकमिन्द्रः। समृतेषुध्वजेष्ष्वस्म्माकंयाऽ इषवस्ताजयन्तु। अस्म्माकंव्वीराऽ उत्तरेभवन्त्वस्म्माँ। ऽउदेवाऽअवताहवेषु।११॥ अमीषाञ्चित्तम्प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्न्यप्प्वे परेहि। अभिप्प्रेहि निर्द्दहहृत्सुशोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम्।१२॥ अवसृष्टापरा। पतशरव्व्येब्ब्रह्मसँ शिते। गच्छामित्रान्न्प्रपद्यस्व मामीषाङ्कञ्चनोच्छिषः।१३॥ प्रेत्ताजयतानरऽइन्द्रोवःशर्म्मयच्छतु। उग्ग्रावः सन्तु बाहवोनाधृष्ष्या यथासथ।१४॥ असौया सेना मरुतःपरेषामब्भ्यैतिनऽओजसा स्प्पर्द्धमाना। ताङ्गूहततमसापव्व्रतेन यथामीऽअन्योऽअन्न्यन्नजानन्।१५॥ यत्रबाणाः सम्पतन्ति कुमाराव्विशिखाऽइव। तन्नऽइन्द्रो बृहस्प्पतिरदितिः शर्म्मयच्छतुव्विश्वाहा शर्म्मयच्छतु।१६॥ मर्म्माणिते व्वर्मणाछादयामि सोमस्त्वाराजामृतेनानुवस्ताम्। उरोर्व्वरीयो व्वरुणस्तेकृणोतु जयन्तन्त्वानु देवामदन्तु।१७॥ इति रुद्रे तृतीयोध्यायः॥ (एते १७ मन्त्राः १७ध्यायोक्ताः ३३दाद्याः)॥

Digitized by Google

"अथ रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः"—हरिः ॐ विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यम्मध्वायुर्दधद्यज्ञपता वविहुतम्। वातजूतो योऽ अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा विराजति। १॥ उदु त्यञ्जातवेदसन्देवं वहन्ति केतवः। दृशे विश्वाय सूर्य्यम्। २॥ येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तञ्जनाँ२ ऽ अनु। त्वं वरुण पश्यसि। ३॥ दैव्यावध्वर्य्यूऽ आगतꣳ रथेन सूर्य्यत्वचा। मध्वा यज्ञꣳ समञ्जाथे। तम्प्रत्नथायं वेनश्चित्रन्देवानाम्। ४॥ तम्प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्ज्येष्ठतातिम्बर्हिषदꣳ स्वर्विदम्। प्रतीचीनं वृजनन्दोहसे धुनिमाशुञ्जयन्तमनु यासु वर्द्धसे। ५॥ अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्ज्योतिर्ज्जरायू रजसो विमाने। इममपाꣳ सङ्गमे सूर्य्यस्य शिशुन्न विप्रा मतिभी रिहन्ति। ६॥ चित्रन्देवानामुदगादनीकञ्चक्षुर्म्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा द्यावापृथिवीऽ अन्तरिक्षꣳ सूर्य्यऽआत्मा जगतस्तस्थुषश्च। ७॥ आन ऽइडाभिर्व्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु। अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वञ्जगदभि पित्वे मनीषा। ८॥ यदद्य। कच्च वृत्रहन्नुदगाऽअभि सूर्य्य। सर्व्वन्तदिन्द्र ते वशे। ९॥ तरणिर्व्विश्वदर्शतो ज्ज्योतिष्कृदसि सूर्य्य। विश्वमाभासि रोचनम्। १०॥ तत्सूर्य्यस्य। देवत्वन्तन्महित्वम्मद्ध्या कर्त्तोर्व्विततꣳ सञ्जभार। यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै। ११॥ तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्य्यो रूपङ्कृणुते द्योरुपस्थे। अनन्तमन्न्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्न्यद्धरितः सम्भरन्ति। १२॥ बण्महाँ॥ऽअसि सूर्य्य बडादित्य महाँ॥ऽअसि। महस्ते सतो महिमा पनस्यते द्धा देव महाँ॥ऽअसि। १३॥ बट्सूर्य्य श्रवसा महाँ॥ऽअसि सत्रा देव महाँ॥ऽअसि। मन्हा देवानामसुर्य्यः पुरोहितो विभुज्ज्योतिरदाभ्यम्। १४॥ श्रायन्त ऽइव सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत। वसूनि जाते जनमान ऽओजसा प्रतिभागन्न दीधिम। १५॥ अद्या देवा ऽउदिता सूर्य्यस्य नि-

र९ हसं पिपृतानिरवद्यात् । तन्नोमित्रोव्वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽउतद्यौः । १६ ॥ आकृष्णेनरजसा वर्त्तमानो-निवेशयन्नमृतम्मर्त्यञ्च । हिरण्ययेनसविता रथेनादेवोयाति भुवना-निपश्यन् । १७ ॥ इति रुद्रे चतुर्थोध्यायः ॥ (एते १७ मन्त्राः ३३दध्यायोक्ताः ३०दाद्याः) ॥

"अथ रुद्रे पञ्चमोध्यायः"—हरिः ॐ नमस्तेरुद्र मन्न्यवऽउ-तोतऽइषवेनमः । बाहुब्भ्यामुततेनमः । १ ॥ याते । रुद्रशिवा तनूरघोरापापकाशिनी । तयानस्तन्न्वा शन्तमया गिरिशन्ताभि चाकशीहि । २ ॥ यामिषुङ्गिरिशन्तहस्ते बिभर्ष्यस्तवे । शिवा-ङ्गिरित्रताङ्कुरु माहिᳫ्सीः पुरुषञ्जगत् । ३ ॥ शिवेनव्वचसा । त्वागिरिशाच्छा व्वदामसि । यथानः सर्व्वमिज्जगदयक्ष्मᳫ् सुम-ना ऽअसत् । ४ ॥ अद्ध्यवोचदधिवक्ता प्रथमोदैव्व्योभिषक् । अहींश्चसर्व्वाञ्जम्भयन्त्सर्व्वाश्च यातुधान्न्योधराचीः परासुव । ५ ॥ असौयस्ताम्म्रोऽअरुणऽउत बब्भ्रुःसुमङ्गलः । येचैनᳫ् रुद्रा ऽअभितो दिक्षुश्रिताःसहस्रशो वैषाᳫ् हेडऽईमहे । ६ ॥ अ-सौयोवसर्पति नीलग्ग्रीवो व्विलोहितः । उतैनङ्गोपाऽ अदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्य्यः सदृष्टोमृडयातिनः । ७ ॥ नमोस्तुनीलग्ग्रीवाय सहस्राक्षायमीढुषे । अथोयेऽअस्यसत्त्वानो हन्तेब्भ्योकरन्नमः । ८ ॥ प्रमुञ्चधन्न्वनस्त्वमुभयो रार्त्न्न्योर्ज्ज्याम् । याश्चतेहस्तऽ इषवः परताभगवोव्वप । ९ ॥ विज्ज्यन्धनुः । कपर्दिनो व्वि-शल्ल्योबाणवाँ ॥ उत । अनेशन्नस्ययाऽ इषवऽ आभुरस्य नि-षङ्गधिः । १० ॥ याते । हेतिर्म्मीढुष्टमहस्ते बभूवतेधनुः । त-यास्म्मान्न्विश्श्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज । ११ ॥ परितेधन्न्व-नो हेतिरस्म्मान्न्वृणक्तु व्विश्श्वतः । अथोयऽइषुधिस्तवारेऽ अस्म्मनिधेहितम् । १२ ॥ अवतत्त्यधनुष्ट्वᳫ् सहस्राक्ष शतेषुधे । नशीर्य्यशल्ल्यानाम्मुखा शिवोनः सुमनाभव । १३ ॥ नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे । उभाब्भ्यामुततेनमो बाहुब्भ्यान्त-

व धन्न्वने । १४ ॥ मानोमहान्तमुतमानोऽ अर्भकम्मानऽउक्ष-
न्तमुतमानऽ उक्षितम् । मानोव्वधीःपितरम्मोतमातरम्मानः
प्प्रियास्तन्न्वो रुद्ररीरिषः । १५ ॥ मानस्तोके । तनयेमानऽआयु-
षिमानोगोषु मानोऽअश्श्वेषु रीरिषः । मानोव्वीरान्रुद्र भामि-
नोव्वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वाहवामहे । १६ ॥ नमोहिरण्यबा-
हवे । सेनान्न्येदिशाञ्चपतयेनमोनमोव्वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यःप-
शूनाम्पतये नमोनमः शष्पिञ्जराय त्त्विषीमतेपथीनाम्पतये नमो-
नमोहरिकेशायोपवीतिने पुष्टानाम्पतये नमोनमोबभ्लुशाय ।१७॥
नमोबभ्लुशाय । व्व्याधिनेन्नानाम्पतये नमोनमोभवस्यहेत्यै ज-
गताम्पतये नमोनमोरुद्रायाततायिने क्षेत्राणाम्पतये नमोनमः सू-
तायाहन्त्यैव्वनानाम्पतये नमोनमोरोहिताय । १८ ॥ नमोरोहि-
ताय । स्त्थपतये व्वृक्षाणाम्पतये नमोनमोभुवन्तये व्वारिवस्कृ-
तायौषधीनाम्पतये नमोनमोमन्त्रिणेव्वाणिजाय कक्षाणाम्पतये-
नमोनमऽउच्चैर्घोषायाक्क्रन्दयते पत्तीनाम्पतये नमोनमः कृत्स्ना-
यतया । १९ ॥ नमः कृत्स्नायतया । धावतेसत्त्वनाम्पतये नमो-
नमः सहमानायनिव्याधिनऽआव्व्याधिनीनाम्पतये नमोनमो-
निषङ्गिणे ककुभायस्तेनानाम्पतये नमोनमोनिचेरवे परिचराया-
रण्यानाम्पतये नमोनमोव्वञ्चते । २० ॥ नमोव्वञ्चते । परिवञ्च-
ते स्तायूनाम्पतये नमोनमोनिषङ्गिणऽइषुधिमते तस्कराणाम्पतये
नमोनमः सृकायिभ्यो जिघांसद्भ्योमुष्णताम्पतये नमोनमो-
सिमद्भ्यो नक्तञ्चरद्भ्योविकृन्तानाम्पतयेनमः । २१ ॥ नमः-
ऽउष्ष्णीषिणे । गिरिचरायकुलुञ्चानाम्पतये नमोनमऽइषुम-
द्भ्यो धन्न्वायिभ्यश्श्चवो नमोनमऽआतन्न्वानेभ्यः प्प्रतिद-
धानेभ्यश्श्चवो नमोनमऽआयच्छद्भ्योस्यद्भ्यश्श्चवो नमोनमो-
व्विसृजद्भ्यः । २२ ॥ नमोव्विसृजद्भ्यो व्विद्ध्यद्भ्यश्श्चवो
नमोनमः स्वपद्भ्यो जाग्ग्रद्भ्यश्श्चवो नमोनमःशयानेभ्यऽआ-
सीनेभ्यश्श्चवो नमोनमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्श्चवो नमोनमः

Digitized by Google

सभाभ्यः । २३ ॥ नमः सभाभ्यः । सभापतिभ्यश्चवो नमोनमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्चवो नमोनमऽआव्याधिनीभ्यो विविद्ध्यन्तीभ्यश्चवो नमोनमऽउगणाभ्यस्तृंहतीभ्यश्चवो नमोनमोगणेभ्यः । २४ ॥ नमोगणेभ्यो । गणपतिभ्यश्चवो नमोनमोव्व्रातेभ्यो व्व्रातपतिभ्यश्चवो नमोनमोगृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्चवो नमोनमोविरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्चवो नमोनमः सेनाभ्यः । २५ ॥ नमःसेनाभ्यः । सेनानिभ्यश्चवो नमोनमोरथिभ्यो अरथेभ्यश्चवो नमोनमः क्षत्तृभ्यः सङ्ग्रहीतृभ्यश्चवो नमोनमोमहद्भ्योऽ अर्भकेभ्यश्चवोनमः ।२६॥ नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्चवो नमोनमः कुलालेभ्यः कर्म्मारेभ्यश्चवो नमोनमोनिषादेभ्यः पुञ्जिष्टेभ्यश्चवो नमोनमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्चवो नमोनमः श्वभ्यः । २७ ॥ नमः श्वभ्यः । श्वपतिभ्यश्चवो नमोनमोभवायच रुद्रायच नमः शर्व्वायच पशुपतयेच नमोनीलग्रीवायचशितिकण्ठायच नमःकपर्दिने । २८ ॥ नमःकपर्दिने चव्युप्तकेशायच नमः सहस्राक्षायच शतधन्वनेच नमोगिरिशयायच शिपिविष्टायच नमोमीढुष्टमायचेषुमते चनमोह्रस्वाय । २९ ॥ नमोह्रस्वाय । चव्वामनायच नमोबृहतेच व्वर्षीयसेच नमोव्वृद्धायच सवृधेचनमोग्र्याय चप्रथमायचनमऽआशवे । ३० ॥ नमऽआशवे । चाजिरायच नमः शीघ्र्यायच शीभ्यायच नमऽऊर्म्यायचावस्वन्न्यायच नमोनादेयायच द्वीप्यायच । ३१ ॥नमोज्ज्येष्ठाय । चकनिष्ठायच नमःपूर्व्वजायचापरजायच नमोमद्ध्यमायचापगल्भायच नमोजघन्न्यायच बुध्न्यायच नमः सोभ्याय॥ । ३२ ॥ नमःसोभ्याय । चप्रतिसर्य्यायच नमोयाम्म्यायच क्षेम्म्यायच नमः श्लोक्याय चावसान्न्यायच नमऽउर्व्वर्य्यायच खल्याय च नमोव्वन्न्याय । ३३ ॥ नमोव्वन्न्याय । चकक्ष्यायचनमः श्रवायच प्रतिश्रवायच नमऽआशुषेणायचाशुरथायच

Digitized by Google

नमऽंशूरायचावभेदिने चनमोबिल्मिने । ३४ ॥ नमोबिल्मिने । चकवचिनेच नमोव्वर्म्मिणेच व्वरूथिनेचनमः श्श्रुतायच श्श्रुतसेनायच नमोदुन्दुभ्यायचाहनन्न्यायच नमोधृष्णवे । ३५ ॥ नमोधृष्णवे । चप्प्रमृशायच नमोनिषङ्गिणेचेषुधिमतेच नमस्तीक्ष्णेषवेचायुधिनेच नमः स्वायुधायच सुधन्न्वनच । ३६ ॥ नमऽं स्रुत्याय । चपत्थ्यायच नमऽंकाट्ट्यायच नीप्प्यायचनमऽंकुल्याय च सरस्यायच नमोनादेयायच व्वैशन्तायच नमऽंकूप्प्याय । ३७ ॥ नमऽंकूप्प्याय । चावट्ट्यायच नमोव्वीध्र्यायचातप्प्यायच नमोमेग्घ्यायच व्विद्युत्यायच नमोव्वर्ष्यायचावर्ष्यायच नमोव्वात्याय । ३८ ॥ नमोव्वात्याय । चरेष्म्म्यायच नमोव्वास्तव्व्यायच व्वास्तुपायच नमऽंसोमायच रुद्रायचनमस्ताम्म्रायचारुणायच नमः शङ्गवे । ३९॥ नमः शङ्गवे । चपशुपतयेच नमऽउग्ग्रायच भीमायचनमोग्ग्रेवधायच दूरेवधायच नमोहन्त्रेच हनीयसेच नमोव्वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ।४०॥ नमः शम्भवाय । चमयोभवायच नमः शङ्करायच मयस्करायच नमः शिवायच शिवतरायच । ४१ ॥ नमऽंपार्य्याय । चावार्य्यायच नमः प्प्रतरणायचोत्तरणायच नमस्तीर्त्थ्यायच कूल्ल्यायच नमऽं शष्प्यायच फेन्न्यायच नमः सिकत्याय । ४२॥ नमः सिकत्याय । चप्प्रवाह्यायच नमः किꣳशिलायच क्षयणायच नमः कपर्दिनेच पुलस्तयेच नमऽइरिण्यायच प्प्रपत्थ्यायच नमोव्व्रज्ज्याय । ४३ ॥ नमोव्व्रज्ज्याय । चगोष्ठ्यायच नमस्तल्प्प्याय चगेह्यायच नमोहृदय्यायच निवेष्प्यायच नमऽंकाट्यायच गव्व्हरेष्ठायचनमऽंशुष्क्याय । ४४ ॥ नमऽंशुष्क्याय । चहरित्यायच नमः पाꣳसव्व्यायच रजस्यायच नमोलोप्प्यायचोलप्प्यायच नमऽऊर्व्व्यायच सूर्व्व्यायच नमः पर्णाय । ४५ ॥ नमः पर्णाय । चपर्णशदायच नमऽउद्गुरमाणायचाभिग्घ्नतेच नमऽआखिदतेच प्रखिदतेच नमऽइषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्श्चवो नमोनमोवऽंकिरि-

Digitized by Google

केभ्यो देवानाᳬ हृदयेभ्यो नमो विचिन्न्वत्केभ्यो नमो वि-
क्षिणत्केभ्यो नमऽआनिर्हतेभ्यः । ४६ ॥ द्रापेऽअन्धसस्पते-
दरिद्रनीललोहित । आसाम्प्रजानामेषाम्पशूनाम्माभेर्म्मारो-
ङ्मोच नः किञ्चनाममत् । ४७ ॥ इमारुद्राय । तवसे कपर्दिने क्ष-
यद्वीराय प्प्रभरामहेमतीः । यथाशमसद्विपदे चतुष्प्पदे व्विश्वं-
म्पुष्टङ्गामेऽअस्मिन्ननातुरम् । ४८ ॥ याते । रुद्रशिवातनूः
शिवाव्विश्वाहा भेषजी । शिवारुतस्य भेषजीतयानो मृडजीवसे
। ४९ ॥ परिनोरुद्रस्य हेतिर्व्वृणक्तुपरि त्वेषस्यदुर्म्मतिरघायोः ।
अवस्थिरामघवद्भ्य स्तनुष्ष्वमीढ्व स्तोकायतनयायमृड ।५०॥
मीढुष्टमशिवतम । शिवोनः सुमनाभव । परमेव्वृक्षऽआयुधन्नि-
धाय कृत्तिव्वसानऽआचर पिनाकम्बिभ्रदागहि ।५१ ॥ व्वि-
किरिद्रव्विलोहित । नमस्तेऽअस्तुभगवः । यास्तेसहस्रᳬ हेतयो-
न्न्य मस्म्मन्निवपन्तुताः । ५२ ॥ सहस्राणिसहस्रशोबाह्वोस्त-
वहेतयः । तासामीशानो भगवःपराचीना मुखाकृधि ।५३॥ अ-
सङ्ख्यातासहस्राणि । येरुद्राऽअधिभूम्म्याम् । तेषाᳬ सहस्रयोज-
नेव धन्न्वानितन्न्मसि । ५४ ॥ अस्मिन्न्महत्त्यर्णवेन्तरिक्षेभ-
वाऽअधि । तेषाᳬ सहस्रयोजनेव धन्न्वानितन्न्मसि । ५५ ॥ नी-
लग्ग्रीवाःशितिकण्ठा दिवᳬ रुद्राऽउपश्रिताः । तेषाᳬ सहस्रयो-
जनेव धन्न्वानितन्न्मसि । ५६ ॥ नीलग्ग्रीवाःशितिकण्ठाः ।
शर्व्वाऽअधःक्षमाचराः । तेषाᳬ सहस्रयोजनेव धन्न्वानितन्न्म-
सि । ५७ ॥ येव्वृक्षेषु । शष्पिञ्जरा नीलग्ग्रीवाव्विलोहिताः ।
तेषाᳬ सहस्रयोजनेव धन्न्वानितन्न्मसि । ५८ ॥ येभूतानामधि-
पतयो व्विशिखासः कपर्दिनः । तेषाᳬ सहस्रयोजनेव धन्न्वा-
नितन्न्मसि । ५९ ॥ येपथाम्पथिरक्षयऽऐलबृदाऽआयुर्य्युधः ।
तेषाᳬ सहस्रयोजनेव धन्न्वानितन्न्मसि । ६० ॥ येतीर्थानि ।
प्प्रचरन्ति सृकाहस्तानिषङ्गिणः । तेषाᳬ सहस्रयोजनेव धन्न्वा-
नितन्न्मसि । ६१ ॥ येन्नेषु । व्विविद्ध्यन्ति पात्रेषुपिबतोजनान् ।

Digitized by Google

तेषा॑ᳪ सहस्रयोजनेव॒ धन्न्वा॑नितन्न्मसि । ६२ ॥ यऽएता॒वन्त॑श्श्च भूया॑ᳪ सश्श्च दिशो॑रु॒द्राव्वि॑तस्त्थि॒रे । तेषा॑ᳪ नहस्रयोज॒नेव॒ धन्न्वा॑नितन्न्मसि । ६३ ॥ नमो॑स्तु । रु॒द्रेब्भ्यो॒ये दि॒विये॒षां व्व॒र्षमिष॑वः । तेब्भ्यो॒दश॒प्प्राची॒र्द्दश॒ दक्षि॒णादश॒प्प्रती॒ची॒र्द्दशो॒दी॒ची॒र्द्दश॒ो॒र्द्ध्वाः । तेब्भ्यो॒नमो॒ऽअस्तु॒तेनो॑ वन्तु॒तेनो॑ मृडयन्तु॒तेयन्द्वि॒ष्म्मो यश्श्च॒नो॒द्वे॒ष्टि॒तमे॑षा॒ञ्जम्भे॑दध्ध्मः । ६४ ॥ नमो॑स्तु । रुद्रेब्भ्यो॒येन्तरि॑क्षे येषा॒ंव्वात॒ऽइष॑वः । तेब्भ्यो॒दश॒प्प्राची॒र्द्दश॒ दक्षि॒णादश॒ प्प्रती॒ची॒र्द्दशो॒दी॒ची॒र्द्दश॒ो॒र्ध्वाः । तेब्भ्यो॒नमो॒ऽअस्तु॒तेनो॑ वन्तु॒तेनो॑ मृडयन्तु॒तेयन्द्वि॒ष्म्मोयश्श्च॒ नो॒द्वे॒ष्टि॒तमे॑षा॒ञ्जम्भे॑दध्ध्मः । ६५ ॥ नमो॑स्तु । रु॒द्रेब्भ्यो॒ये पृ॑थि॒व्व्यां॒य्येषा॒मन्न॒मिष॑वः । तेब्भ्यो॒दश॒प्प्राची॒र्द्दश॒ दक्षि॒णादश॒प्प्रती॒ची॒र्द्दशो॒दी॒ची॒र्द्दश॒ो॒र्द्ध्वाः । तेब्भ्यो॒नमो॒अस्तु॒तेनो॑ वन्तु॒तेनो॑ मृडयन्तु॒ते यन्द्वि॒ष्म्मोयश्श्च॒नो॒ द्वे॒ष्टि॒तमे॑षा॒ञ्जम्भे॑दध्ध्मः ।६६॥ इति रुद्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥ (एते ६६ मन्त्राः १६ध्यायोक्ताः १ माया:)

" अथ रुद्रे षष्ठोऽध्यायः "–हरिः ॐ व्वय॒ᳪ सो॑मव्व्र॒ते तव॒मन॒स्त॒नूषु॒ विब्भ्र॑तः । प्र॒जाव॑न्तः॒सचेमहि । १ ॥ ए॒षते॑ रुद्र॒भाग॒ः स॒हस्व॒स्राम्बि॑कया॒ । तञ्जु॒षस्व॒स्वाहै॒षते॑ रुद्र॒भाग॒ऽआ॒खुस्ते॒पशुः॒ ।२। अव॑रु॒द्रम॑दीम॒ह्यव॑ दे॒वन्त्र्य॑म्बकम् । यथा॑नो॒व्वस्य॑ स॒स्क॒र॒द्यथा॑न॒ः श्श्रेय॑स॒स्क॒र॒द्यथा॑नो व्व्यवसा॒यया॑त् । ३ ॥ भे॒ष॒जम॑सि । भे॒ष॒जङ्गवे॒श्श्वा॑य॒ पुरु॑षायभे॒ष॒जम् । सु॒खम्मे॒षाय॒ मे॒ष्ष्यै । ४ ॥ त्र्यम्ब॑कं य्यजामहे सु॒ग॒न्धिम्पु॑ष्टि॒वर्द्ध॑नम् । उ॒र्व्वा॒रु॒कमि॑व॒ बन्ध॑नान्मृ॒त्योर्मु॑क्षीय॒ माऽमृता॑त् । त्र्यम्ब॑कंय्यजामहे सु॒ग॒न्धिम्प॑ति॒वेद॑नम् । उ॒र्व्वा॒रु॒कमि॑व॒ बन्ध॑नादि॒तोमु॑क्षीय॒ मामुतः॑ । ५ ॥ ए॒तत्ते॑ । रु॒द्राव॒सन्ते॒न॒ प॒रोमूज॑व॒तो॒ती॑हि । अव॑ततधन्न्वा॒ पिना॑काव॒सः॒ कृ॒त्ति॑वासाः॒अहि॑ᳪ सन्नः॑ शि॒वोती॑हि । ६ ॥ त्र्या॒यु॒षञ्ज॒मद॑ग्नेः क॒श्यप॑स्य॒त्र्या॒यु॒षम् । यद्दे॒वेषु॑त्र्या॒यु॒षन्तन्नो॒ऽअस्तु त्र्या॒यु॒षम् । ७ ॥ शि॒वोना॑मा॒सि॒ स्वधि॑तिस्ते॒ पि॒तानम॑स्ते॒ऽअस्तु॒मामा॑हि॑ᳪ

Digitized by Google

सीः। निर्वर्त्तयाम्म्यायुषेन्नाद्याय प्प्रजननाय रायस्प्पोषाय सुप्प्रजास्त्वाय सुवीर्य्याय । ८ ॥ इति रुद्र षष्ठोध्यायः ॥ (एते ८ मन्त्राः ३याध्यायोक्ताः ५६दाद्याः) ॥

" अथ रुद्रे सप्तमोध्यायः "–हरिः ॐ उग्ग्रश्श्च । भीमश्श्च ध्वान्तश्श्च धुनिश्श्च सासह्वाँश्श्चाभियुग्ग्वा चव्विक्षिपँस्वाहा । १ ॥ अग्निँ हृदयेनाशनिँ हृदयाग्ग्रेण पशुपतिङ्कृत्स्नहृदयेन भवंय्यक्ना । शर्व्वम्मतस्न्नाभ्यामीशानम्मन्न्युना महादेवमन्तःपर्शव्येनोग्ग्रन्देवं व्वनिष्ठुनाव्वसिष्टहनुः शिङ्गीनिकोश्श्याभ्याम् ।२ ॥ उग्ग्रंल्लोहितेन मित्रँ सौव्व्रत्येन रुद्रन्दौव्व्रत्येनेन्द्रम्प्रक्रीडेन मरुतोबलेन साद्ध्यान्प्प्रमुदा । भवस्यकण्ठ्यँ रुद्रस्यान्तःपार्श्व्यम्महादेवस्य यकृच्छर्व्वस्य व्वनिष्ठुःपशुपतेःपुरीतत् । ३ ॥ लोमभ्यःस्वाहा । लोमभ्यःस्वाहात्वचेस्वाहा त्वचेस्वाहालोहितायस्वाहा लोहितायस्स्वाहा मेदोभ्यःस्वाहा मेदोभ्यःस्वाहा । माँ सेभ्यः स्वाहा माँ सेभ्यःस्वाहा स्नावभ्यःस्वाहा स्नावभ्यःस्वाहा स्त्थभ्यःस्वाहास्त्थभ्यःस्वाहा मज्जभ्यःस्वाहामज्जभ्यःस्वाहा । रेतसेस्वाहापायवेस्वाहा । ४ ॥ आयासायस्वाहा । प्प्रायासायस्वाहा संय्यासायस्स्वाहा व्वियासायस्स्वाहोद्यासायस्वाहा । शुचेस्वाहाशोचतेस्वाहा शोचमानायस्वाहा शोकायस्वाहा ।५॥ तपसेस्स्वाहातप्प्यतेस्स्वाहा । तप्प्यमानायस्स्वाहा तप्तायस्स्वाहाघर्म्मायस्स्वाहा । निष्कृत्यैस्स्वाहा प्प्रायश्चित्त्यैस्वाहा । भेषजायस्स्वाहा । ६ ॥ यमायस्स्वाहा । न्तकायस्स्वाहा मृत्यवेस्स्वाहा । ब्रह्मणेस्स्वाहा ब्रह्महत्यायैस्स्वाहा व्विश्श्वेभ्योदेवेभ्यःस्स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याँ स्स्वाहा । ७ ॥ इति रुद्रे सप्तमोध्यायः ॥ (एते ७ मन्त्राः ३९ दध्यायोक्ताः ७माद्याः) ॥

" अथ रुद्रे अष्टमोध्यायः "–हरिः ॐ–व्वाजश्श्च । मेप्प्रसवश्श्चमेप्प्रयतिश्श्चमे प्प्रसितिश्श्चमे धीतिश्श्चमे क्रतुश्श्चमे स्वरश्श्चमे

श्श्लोकश्श्चमे श्श्रवश्श्चमेश्श्रुतिश्श्चमे ज्ज्योतिश्श्चमेस्स्वश्श्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् ।१॥ प्राणश्श्च । मेपानश्श्चमे व्व्यानश्श्चमेसुश्श्चमे चित्तञ्च मऽआधीतञ्चमे व्वाक्चमेमनश्श्चमे चक्षुश्श्चमेश्श्रोत्रञ्चमे दक्षश्श्चमे बलञ्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । २ ॥ ओजश्श्च । मेसहश्श्चमऽआत्मा चमे तनूश्श्चमे शर्म्मचमेव्वर्म्मच मेङ्गानिचमेस्थीनिचमे परूꣳषिचमे शरीराणिचमऽआयुश्श्चमे जराचमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । ३ ॥ ज्ज्यैष्ठ्यञ्च । मऽ आधिपत्यञ्चमे मन्युश्श्चमे भामश्श्चमेमश्श्चमेम्भश्श्चमे ज्जेमाचमेमहिमाचमे व्वरिमाचमेप्प्रथिमाचमे व्वर्षिमाचमेद्राघिमाचमे व्वृद्धञ्चमेव्वृद्धिश्श्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । ४ ॥ सत्यञ्च मेश्रद्धाचमे जगच्चमेधनञ्चमे व्विश्श्वञ्चमेमहश्श्चमे क्क्रीडाचमेमोदश्श्चमे जातञ्चमेजनिष्यमाणञ्चमे सूक्तञ्चमेसुकृतञ्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । ५ ॥ ऋतञ्चमेमृतञ्चमे यक्ष्मञ्चमेनामयच्चमे जीवातुश्श्चमेदीर्घायुत्वञ्च मेनमित्रञ्चमेभयञ्चमे सुखञ्चमेशयनञ्चमे सूषाश्श्चमेसुदिनञ्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । ६ ॥ यन्ताच । मेधर्ताचमे क्षेमश्श्चमेधृतिश्श्चमे व्विश्श्वञ्चमेमहश्श्चमे संव्विच्चमेज्ञात्रञ्चमे सूश्श्चमेप्रसूश्श्चमे सीरञ्चमेलयश्श्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् ।७॥ शंचमेमयश्श्चमे प्प्रियञ्चमेनुकामश्श्चमे कामश्श्चमेसौमनसश्श्चमे भगश्श्चमे द्राविणञ्चमे भद्रञ्चमे श्श्रेयश्श्चमे व्वसीयश्श्चमेयशश्श्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । ८ ॥ ऊर्क्च । मेसूनृताचमे पयश्श्चमेरसश्श्चमे घृतञ्चमेमधुचमे सग्ग्धिश्श्चमेसपीतिश्श्चमे कृषिश्श्चमेव्वृष्टिश्श्चमे जैत्रञ्चमऽऔद्भिद्यञ्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । ९ ॥ रयिश्श्च । मेरायश्श्चमे पुष्टञ्चमेपुष्टिश्श्चमे व्विभुचमेप्रभुचमे पूर्णञ्चमेपूर्णतरञ्चमे कुयवञ्चमेक्षितञ्चमेन्नञ्चमे क्षुच्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । १० ॥ व्वित्तञ्च । मेव्वेद्यञ्चमे भूतञ्चमेभविष्यच्चमे सुगञ्चमे सुपत्थ्यञ्चमऽऋद्धञ्चमऽऋद्धिश्श्चमे कॢप्तञ्चमेकॢप्तिश्श्चमे मतिश्श्चमेसुमतिश्श्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । ११ ॥ व्व्रीहयश्श्च । मेयवाश्श्चमे माषाश्श्चमेतिलाश्श्चमे मुद्गाश्श्चमेखल्वा-

Digitized by Google

श्चमे प्रियङ्गवश्चमेणवश्चमे श्यामाकाश्चमेनीवाराश्चमे गोधूमा-श्चमेमसूराश्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम्। १२॥ अश्माच। मेमृत्ति-काचमे गिरयश्चमेपर्वताश्चमे सिकताश्चमेवनस्पतयश्चमे हिरण्यञ्चमेयश्चमे श्यामञ्चमेलोहञ्चमे सीसञ्चमेत्रपुचमे यज्ञे-नकल्पन्ताम् ।१३॥ अग्निश्च ।मऽआपश्चमे व्वीरुधश्चमऽओष-धयश्चमे कृष्टपच्याश्चमेकृष्टपच्याश्चमे ग्राम्याश्चमेपशवऽ-आरण्याश्चमे व्वित्तञ्चमेव्वित्तिश्चमे भूतञ्चमेभूतिश्चमे यज्ञेन-कल्पन्ताम् ।१४॥ व्वसुच। मेव्वसतिश्चमे कर्म्मचमे शक्तिश्चमे-र्थश्चमऽएमश्चमऽइत्याचमे गतिश्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम्। १५॥ अग्निश्च ।मऽइन्द्रश्चमे सोमश्चमऽइन्द्रश्चमेसविताचमऽइन्द्र-श्चमे सरस्वतीचमऽइन्द्रश्चमे पूषाचमऽइन्द्रश्चमे बृहस्पतिश्चम-ऽइन्द्रश्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम्।१६॥मित्रश्च। मऽइन्द्रश्चमे व्वरुण-श्चमऽइन्द्रश्चमे धाताचमऽइन्द्रश्चमेत्वष्टाचमऽइन्द्रश्चमे मरुतश्च-मऽइन्द्रश्चमे व्विश्वेचमेदेवाऽइन्द्रश्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् ।१७॥ पृथिवीच। मऽइन्द्रश्चमेन्तरिक्षञ्च मऽइन्द्रश्चमेद्यौश्चमऽइन्द्र-श्चमे समाश्चमऽइन्द्रश्चमे नक्षत्राणिचमऽइन्द्रश्चमे दिशश्चमऽ इन्द्रश्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । १८॥ अꣳशुश्च । मेरश्मिश्च मेदाभ्यश्चमेधिपतिश्च मऽउपाꣳशुश्च मेन्तर्यामश्च मऽऐन्द्र-वायवश्चमे मैत्रावरुणश्चमऽआश्विनश्चमे प्रतिप्रस्थानश्चमे शुक्रश्चमेमन्थीचमे यज्ञेनकल्पन्ताम्।१९॥ आग्रयणश्च। मेव्वै-श्वदेवश्चमे ध्रुवश्चमे व्वैश्वानरश्चमऽऐन्द्राग्नश्चमे महावैश्वदेव श्चमे मरुत्वतीयाश्चमे निष्केवल्यश्चमे सावित्रश्चमेसारस्वतश्च मेपात्नीवतश्चमेहारियोजनश्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम्। २०॥ स्रुचश्च। मेचमसाश्चमे व्वायव्यानिचमे द्रोणकलशश्चमे ग्रावा-णश्चमे धिषवणेचमे पूतभृच्चमऽआधवनीयश्चमे व्वेदिश्चमेबर्हि-श्चमेवभृथश्चमे स्वगाकारश्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम्। २१॥ अ-ग्निश्च। मेघर्म्मश्चमेर्कश्चमे सूर्य्यश्चमे प्राणश्चमेश्वमेधश्चमे

Digitized by Google

पृथिवीचमेदितिश्श्चमेदितिश्श्चमे द्यौश्श्चमेङ्गुलयꣳशक्करयो दिशश्श्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । २२ ॥ व्व्रतञ्च । मऽऋतवश्श्चमे तपश्श्चमेसंव्वत्सरश्श्चमेहोरात्रेऽऊर्व्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरेचमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । २३ ॥ एकाच । मेतिस्रश्श्चमेतिस्रश्श्चमे पञ्चचमेपञ्चचमे सप्तचमेसप्तचमे नवचमेनवचमऽ एकादशचमऽएकादशचमे त्रयोदशचमेत्रयोदशचमे पञ्चदशचमेपञ्चदशचमे सप्तदशचमेसप्तदशचमे नवदशचमेनवदशचमऽ एकविꣳशतिश्श्चमऽएकविꣳशतिश्श्चमे त्रयोविꣳशतिश्श्चमे त्रयोविꣳशतिश्श्चमे पञ्चविꣳशतिश्श्चमे पञ्चविꣳशतिश्श्चमे सप्तविꣳशतिश्श्चमे सप्तविꣳशतिश्श्चमे नवविꣳशतिश्श्चमे नवविꣳशतिश्श्चमऽ एकत्रिꣳशच्चमऽ एकत्रिꣳशच्चमे त्रयस्त्रिꣳशच्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । २४ ॥ चतस्रश्श्च । मेष्टौचमेष्टौचमे द्वादशचमेद्वादशचमे षोडशचमेषोडशचमे व्विꣳशतिश्श्चमेव्विꣳशतिश्श्चमे चतुर्व्विꣳशतिश्श्चमे चतुर्व्विꣳशतिश्श्चमेष्टाविꣳशतिश्श्चमेष्टाविꣳशतिश्श्चमे द्वात्रिꣳशच्चमेद्वात्रिꣳशच्चमे षट्त्रिꣳशच्चमेषट्त्रिꣳशच्चमे चत्वारिꣳशच्चमेचत्वारिꣳशच्चमे चतुश्चत्वारिꣳशच्चमे चतुश्चत्वारिꣳशच्चमे ष्टाचत्वारिꣳशच्चमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । २५ ॥ त्र्यविश्श्च । मेत्र्यवीचमे दित्यवाट्चमेदित्यौहीचमे पञ्चाविश्श्चमेपञ्चावीचमे त्रिवत्सश्श्चमेत्रिवत्साचमे तुर्य्यवाट्चमेतुर्य्यौहीचमे यज्ञेनकल्पन्ताम् । २६ ॥ पष्ठवाट्च । मेपष्ठौहीचमऽउक्षाचमे व्वशाचमऽऋषभश्श्चमे व्वेहच्चमेनड्वाँश्श्चमे धेनुश्श्चमे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २७ ॥ व्वाजायस्वाहा । प्रसवायस्वाहा पिजायस्वाहाक्रतवेस्वाहा व्वसवेस्वाहाहर्प्पतये स्वाहान्हेमुग्धायस्वाहा मुग्धायवैनꣳशिनायस्वाहा व्विनꣳशिनऽआन्त्यायनाय स्वाहान्त्यायभौवनायस्वाहा भुवनस्यपतयेस्वाहाधिपतयेस्वाहा प्रजापतयेस्वाहा । इयन्तेराण्मित्रायं यन्तासियमनऽऊर्ज्जेत्वा व्वृष्ट्यैत्वाप्रजानान्त्वाधिपत्याय । २८ ॥ आयुर्य्यज्ञेनकल्पताम्प्रा-

Digitized by Google

णोयज्ञेन कल्पताञ्चक्षुर्य्यज्ञेन कल्पताᳬ श्रोत्रंयज्ञेन कल्पतां- व्वाग्यज्ञेन कल्पताम्मनोयज्ञेन कल्पतामात्मायज्ञेन कल्प- ताम्ब्रह्मायज्ञेन कल्पताञ्ज्योतिर्य्यज्ञेन कल्पताᳬ स्वर्य्यज्ञेन क- ल्पताम्पृष्ठंय्यज्ञेन कल्पतांयज्ञोयज्ञेन कल्पताम् । स्तोमश्चय- जुश्च ऽऋक्चसामंच बृहच्चरथन्तरञ्च । स्वर्द्देवाऽअगन्मामृताऽ अभूमप्प्रजापतेःप्प्रजाऽ अभूम व्वेट्स्वाहा । २९ ॥ इति रुद्रे अष्टमोध्यायः ॥ (एते २९न्मन्त्राः १८ध्यायोक्ताः १माद्याः)॥

" अथ रुद्रे शान्त्याध्यायः "—हरिः ॐ—ऋचंव्वाचम्प्रपद्ये मनोयजुःप्रपद्ये सामप्प्राणम्प्रपद्ये चक्षुःश्रोत्रंप्रपद्ये । व्वागोजः सहौजो मयिप्प्राणापानौ । १ ॥ यन्मे । छिद्रञ्चक्षुषो हृदय- स्ययमनसो व्वातितृणम्बृहस्पतिर्म्मेतद्दधातु । शन्नोभवतु भुवन- स्ययस्पतिः । २ ॥ भूर्भुवःस्वः । तत्सवितुर्व्वरेण्यम्भर्गो- देवस्यधीमहि । धियोयोनःप्प्रचोदयात् । ३ ॥ कयान । श्चित्रऽआभुवदूती सदावृधःसखा । कयाशचिष्ठयाव्वृता । ४ ॥ कस्त्वा । सत्यो मदानाम्मᳬ हिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढाचिदा- रुजेव्वसु । ५ ॥ अभीषुणः । सखीनामविता जरितृणाम् । शतम्भवास्यूतिभिः । ६ ॥ कयात्वन्नऽऊत्याभिप्प्रमन्दसेवृष- न् । कयास्तोतृभ्यऽआभर । ७ ॥ इन्द्रोव्विश्वस्य । राजति । शन्नोऽअस्तुद्विपदे शञ्चतुष्पदे । ८ ॥ शन्नोमित्रःशंव्वरुणःश- न्नो भवत्वर्य्यमा । शन्नऽइन्द्रोबृहस्पतिःशन्नो व्विष्णुरुरुक्रमः । ९ ॥ शन्नोव्वातः । पवताᳬ शन्नस्तपतु सूर्य्यःशन्नःकनि- क्रदद्देवः पर्ज्जन्योऽअभिवर्षतु । १० ॥ अहानिशम्भवन्तुनः- शᳬ रात्रीः प्प्रतिधीयताम् । शन्नऽइन्द्राग्नीभवतामवोभिः शन्नऽ- इन्द्रावरुणा रातहव्या । शन्नऽइन्द्रापूषणा व्वाजसातौशमिन्द्रा- सोमा सुवितायशंय्योः । ११ । शन्नोदेवीरभिष्टयऽआपो भव- न्तुपीतये । शंय्योरभिस्रवन्तुनः । १२ ॥ स्योनापृथिवि । नोभवानृक्षरा निवेशनी । यच्छानःशर्म्मसप्प्रथाः । १३ ॥ आ-

Digitized by Google

णोहि । ष्टामयोभुवस्तानऽऊर्ज्जे दधातन । महेरणाय चक्षसे ॥ । १४ ॥ योवः शिवतमोरसस्तस्य भाजयतेहनः । उशतीरिव मातरः । १५ ॥ तस्म्माऽअरङ्गमामवो यस्स्यक्षयाय जिन्न्वथ । आपोजनयथाचनः । १६ ॥ द्यौःशान्तिरन्तरिक्षꣳशान्तिः पृथिवीशान्तिरापः शान्तिरोषधयःशान्तिः । व्वनस्पतयःशान्तिर्व्विश्श्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्मशान्तिः सर्व्वꣳशान्तिःशान्तिरेव शान्तिः सामाशान्तिरेधि । १७ ॥ दृतेदृꣳहमा मित्रस्यमा चक्षुषा सर्व्वाणिभूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहञ्चक्षुषा सर्व्वाणि भूतानिसमीक्षे । मित्रस्यचक्षुषा समीक्षामहे । १८ ॥ दृतेदृꣳहमा । ज्योक्तेसन्दृशिजीव्व्यासञ्ज्योक्ते सन्दृशिजीव्व्यासम् । १९ ॥ नमस्तेहरसे शोचिषेनमस्तेऽ अस्त्वर्चिषे । अन्यास्तेऽअस्म्मत्तपन्तुहेतयःपावकोऽअस्म्मभ्यꣳ शिवोभव । २० ॥ नमस्ते । ऽअस्तुव्विद्युते नमस्ते स्तनयित्नवे । नमस्ते भगवन्नस्तुयतः स्वःसमीहसे । २१ ॥ यतोयतःसमीहसे ततोनोऽअभयङ्कुरु । शन्नःकुरुप्प्रजाभ्योभयन्नः पशुभ्यः । २२ ॥ सुमित्रियानऽआपऽ ओषधयः सन्तु दुर्म्मित्रियास्तस्मैसन्तु योस्म्मान्द्वेष्टियञ्चव्वयन्द्विष्म्मः । २३ ॥ तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येमशरदःशतञ्जीवेमशरदः शतꣳ शृणुयामशरदःशतम्प्रब्रवामशरदः शतमदीनाःस्यामशरदः शतम्भूयश्चशरदःशतात् । २४ ॥ इति रुद्रे शान्त्याध्यायः ॥ (एते २४ मन्त्राः ३६दध्यायोक्ताः १माद्याः) ॥

"अथ रुद्रे स्वस्तिप्रार्थनामन्त्राध्यायः"—ॐ स्वस्तिनऽइन्द्रो० । १ ॥ ॐ पयःपृथिव्व्याम्० । २ ॥ ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमो नमः । भवे भवे नाति भवे भवस्व मां भवोद्भवाय नमः । ३ ॥ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः । कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो । ४ ॥ बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः ।

Digitized by Google

सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः । ५ ॥ अघोरेभ्यो थघोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्व्वसर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः । ६ ॥ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । ७ ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम् । ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् । ८ ॥ ॐ सर्वेषां वा एष वेदानाꣳ रसोयत्साम सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानाꣳ रसेनाभिषिञ्चति । ९ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः सुशान्तिर्भवतु । सर्वारिष्टशान्तिर्भवतु ॥ इति रुद्रे स्वस्तिप्रार्थनामन्त्राध्यायः ॥

एवं अभिषेकं कृत्वानन्तरं वस्त्रादिमन्त्रपुष्पपर्यन्तं पूजां समाप्य ॥ "अर्पणम्"— अनेन रुद्राभिषेकयुक्तपूजाकर्मणा श्रीभवानीशङ्करमृत्युञ्जयमहारुद्रोऽमुकदेवता वा प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति रुद्राभिषेकविधिः ॥

८. "अथ यज्ञोपवीतविधिः." पारस्करगृह्यसूत्रे—अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वैकादशवर्षꣳ राजन्यं द्वादशवर्षं वैश्यं यथामङ्गलं वा सर्वेषां ब्राह्मणान् भोजयेत्तञ्च पर्युप्तशिरसमलङ्कृतमानयन्ति । पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति । ब्रह्मचार्यसीति चाथैनं वासः परिधापयति येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधामृतम् । तेन त्वा परिधदाम्यायुषे दीर्गायुत्त्वाय बलाय वर्चस इति मेखलां बध्नीत । इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति ॥ "युवासुवासाः परिवीत आगात्स उश्रेयान्भवति जायमानः ॥ तन्धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त" इति वा तूष्णीं वात्र यज्ञोपवीतपरिधानम् । "यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः [इति मन्त्रं पठितवतो माणवकस्य दक्षिणबाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे व-

Digitized by Google

ज्ञोपवीतं निवेशयति] यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनो पनह्यामि" । इत्यथाजिनं प्रयच्छति मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्विस्थविरᳪ समिद्धम् । अनाहनस्यं वसनं जरिष्णुः परीदं वाज्यजिनं दधेहमिति तूष्णीं वा दण्डं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधिभूम्याम् । तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपेतीति वचनादथास्याद्भिरञ्जलिनाञ्जलिं पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिरथैनᳪ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरित्यथास्य दक्षिणाᳪ समधिहृदयमालभे । मम व्रतं ते हृदये दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमित्यथास्य दक्षिणᳪ हस्तं गृहीत्वाह कोनामासीत्यसावहं भो ॥ ३ ॥ मनुः—ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ॥

९. "यज्ञोपवीतधारणप्रकारः" मतान्तरे— सूतके मृतके चैव गते मासचतुष्टये । नवयज्ञोपवीतानि धृत्वा जीर्णानि संत्यजेत् ॥ कठाः काण्वाश्च चरका विप्रा वाजसेनयकाः । बह्वृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये यजुःशाखिनः । कण्ठादुत्तीर्य सूत्रं तु पुनः संस्कारमर्हति ॥

१०. "यज्ञोपवीतलक्षणम्." पा० गृ० सूत्रे हरिहरभाष्ये— यथोक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—त्रिवृदूर्ध्वं वृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते । वामावर्तं त्रिगुणं कृत्वा- प्रदक्षिणावर्तं नवगुणं विधाय तदेवं त्रिसरं कृत्वा ग्रन्थिमेकं विदध्यात् ॥ तथा—पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं तद्विन्दते कटिम् । तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् । वामस्कन्धे कृतं नाभिहृत्पृष्ठवंशयोर्धृतम् ॥ (कटिपर्यन्तमाप्नोति तावत्परिमाणकं कर्त्तव्यमित्यर्थः) कार्पासक्षौमगोवालशाणवल्कतृणादिकम् । सदा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः । शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके । आवेष्ट्य षण्णवत्या तत्त्रिगुणीकृत्य यत्नतः । अलिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं च तत् । अप्रदक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ।

Digitized by Google

अधः प्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरावेष्टय दृढं बध्वा-
हरिब्रह्मेश्वरान्नमन् । (यज्ञोपवीतं परममिति मन्त्रेण धारयेत् ।) सूत्रं
सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् । सावित्र्या दशकृत्वाद्भिर्म-
न्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् । विच्छिन्नं वाप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ।
स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न धार्यं तत्कथञ्चन । ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य
द्वे बहूनि वा । तृतीयमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिष्यते । ब्रह्मसूत्रेऽप-
सव्येऽसे स्थिते यज्ञोपवीतिता । प्राचीनावीतिता सव्ये कण्ठस्थे तु नि-
वीतिता । ॐकारः प्रथमे तन्तौ द्वितीयेऽग्निस्तथैव च । तृतीये नाग-
दैवत्यं चतुर्थे सोमदेवता । पञ्चमे पितृदैवत्यं षष्ठे चैव प्रजापतिः ।
सप्तमे मारुतश्चैव अष्टमे सूर्य एव च । सर्वे देवास्तु नवम इत्येतास्त-
न्तुदेवताः । ब्रह्मणोत्पादितं सूत्रं विष्णुना त्रिगुणीकृतं । रुद्रेण द-
त्तो ग्रन्थिर्वै सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् । कृते पद्ममयं सूत्रं त्रेतायां
कनकोद्भवम् । द्वापरे राजतं प्रोक्तं कलौ कार्पाससंभवम् । द्वे पवित्रे
सदा धार्ये एकं नैव च धारयेत् । तृतीयं चोत्तरीयं स्याद्वस्त्राभावे वि-
धीयते । विनायज्ञोपवीतेन तोयं यः पिबते द्विजः । उपवासेन चैके-
न पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । विनायज्ञोपवीतेन विण्मूत्रोत्सर्गकृद्यदि ।
उपवासद्वयं कृत्वा दानैर्होमैस्तु शुद्ध्यति ॥ **संग्रहे**– उपाकर्मणि चो-
त्सर्गे गते मासचतुष्टये । नवयज्ञोपवीतानि धृत्वा पूर्वाणि संत्यजेत् । पू-
र्वयज्ञोपवीतानि शिरोमार्गेण संत्यजेदिति ॥

११. **"अथ यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः"**–आचम्य प्राणानायम्य
"सङ्कल्पः"–अद्येत्यादि मम श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं य-
ज्ञोपवीतधारणमहं करिष्ये । **"सूत्रत्रिगुणीकरणम्"**–इदं वि-
ष्णुरिति मेधातिथिर्ऋषि । विष्णुर्देवता । गायत्री छन्दः । सूत्रत्रीगुणी-
करणे विनियोः–ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम् । समूढम-
स्यपाᳪंसुरेस्वाहा । १$\frac{१५}{५}$ ॥ **"प्रक्षालनम्"**–आपोहिष्ठेति तिसृ-
णां सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः । यज्ञोपवीत-
प्रक्षालने विनियोगः– ॐ आपोहिष्ठामयोभुवस्तानऽऊर्ज्जेदधात-
न । महेरणायचक्षसे । २$\frac{१४}{३६}$ ॥ ॐ योवंः शिवतमोरसस्तस्यभा-
जयतेहनंः । उशतीरिवमातरः । २$\frac{१५}{३६}$ ॥ ॐ तस्माऽअरङ्गमाम-

वोधस्यक्षयायजिन्वथ । आपोजनयथाचनः । ४$\frac{११}{३६}$ ॥ ततो यज्ञोपवीतानि प्रक्षाल्यानन्तरं दशगायत्रीमन्त्रैरभिमन्त्र्य ॥ "तन्तुदेवतानामावाहनम्"—प्रणवस्य । ब्रह्मा ऋषिः । परमात्मा देवता गायत्री छन्दः । प्रथमतन्तौ ॐकारावाहने विनियोगः । ॐप्रथमतन्तौ ॐकारमावाहयामि ॥ अग्निं दूतमिति मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । द्वितीयतन्तौ अग्न्यावाहने वि०—ॐ अग्निन्दूतम्पुरोदधेहव्यवाहमुपब्ब्रुवे । देवाँ२ऽआसादयादिह । ५$\frac{१७}{२२}$ ॥ द्वितीयतन्तौ अग्निमा० । नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यस्य । प्रजापतिर्ऋषिः । सर्पा देवताः । अनुष्टुप् छन्दः । तृतीयतन्तौ सर्पावाहने वि०—ॐ नमोस्तुसर्पेभ्योयेकेचपृथिवीमनु । येऽअन्तरिक्षेयेदिवितेभ्यः सर्पेभ्योनमः । ६$\frac{६}{१३}$ ॥ तृतीयतन्तौ सर्पानावा० । वयꣳ सोमेत्यस्य बन्धुर्ऋषिः । सोमो देवता । गायत्री छन्दः । चतुर्थतन्तौ सोमावाहने वि०—ॐ व्वयꣳसोमव्व्रतेतवमनस्तनूषुबिभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ७$\frac{५६}{३}$ ॥ चतुर्थतन्तौ सोमावा० । उदीरतामित्यस्य । शङ्ख ऋषिः । पितरो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । पञ्चमतन्तौ पित्रावाहने वि०— ॐउदीरतामवरऽउत्परासऽउन्मध्यमाः पितरः सोम्म्यासः । असुंयऽईयुरव्वृकाऽऋतज्ञास्तेनोवन्तुपितरोहवेषु । ८$\frac{४९}{१९}$ ॥ पञ्चमतन्तौ पितृनावा० प्रजापतेरित्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । षष्ठतन्तौ प्रजापत्यावाहने वि०—ॐ प्रजापतेन त्वदेतान्न्यन्न्योव्विश्वारूपाणिपरिताबभूव । यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोऽअस्तुव्वयꣳ स्यामपतयोरयीणाम् ।९$\frac{६५}{२३}$॥षष्ठतन्तौ प्रजापतये नमः प्रजापतिमावा० । आनोनियुद्भिरित्यस्य । वसिष्ठ ऋषिः । अनिलो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः।सप्तमतन्तौ अनिलावाहने वि०—ॐ आनोनियुद्भिः शतिनीभिरध्वरꣳ सहस्रिणीभिरुपयाहियज्ञम् । व्वायोऽअस्मिन्त्सवनेमादायस्वयूयम्पातस्वस्तिभिःसदानः । १०$\frac{२८}{२७}$ ॥ सप्तमतन्तौ अनिलाय नमः अनिलमावा० । सुगाव इत्यस्यात्रिर्ऋषिः । गृहपतयो

Digitized by Google

देवता । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । अष्टमतन्तौ यमावाहने वि०—ॐ सुगा-
वोदेवाः॑सदनाऽअकर्म्मयऽआजग्मेद॑ᳪ सवनञ्जुषाणाः । भरमाणा-
व्वहमानाहवी॑ᳪष्यस्म्मेधत्तव्वसव्वो॒व्वसूनिस्वाहा ।११ १८/८॥ अष्ट-
मतन्तौ यमाय नमः यममावा०। विश्वेदेवा सऽआगत इत्यस्य मधुच्छ-
न्दा ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । नवमतन्तौ विश्वेषां
देवानामावाहने वि०— ॐ व्विश्श्वेदेवासऽआगत शृणुतामऽइमᳪ
हवम् । एदम्बर्हिन्निषीदत । * १२ ३४/७ ॥ नवमतन्तौ विश्वेभ्यो-
देवेभ्यो नमः विश्वान्देवाना० ॥ "यज्ञोपवीतग्रन्थिदेवताऽवाह-
नम्"—ब्रह्मयज्ञानमित्यस्य । प्रजापतिर्ऋषिः । ब्रह्मा देवता । गायत्री
छन्दः । ग्रन्थिमध्ये ब्रह्मावाहने वि०— ॐ ब्रह्मयज्ञानम्प्रथमम्पु-
रस्ताद्विसीमतःसुरुचोव्वेनऽआवः । सबुध्न्याऽउपमाऽअस्यव्वि-
ष्ठाःसतश्श्चयोनिमसतश्श्चव्विवः । १३ ३/१३ ॥ इदंविष्णुरित्यस्य ।
मेधातिथिर्ऋषिः । विष्णुर्देवता । गायत्री छन्दः । ग्रन्थिमध्ये वि-
ष्ण्वावाहने वि०— ॐ इदंव्विष्णुर्व्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम् । स-
मूढमस्यपाᳪसुरेस्वाहा । १४ १५/५ ॥ त्र्यम्बकमित्यस्य । वसिष्ठ ऋषिः ।
रुद्रो देवता । विराट् ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः। ग्रन्थिमध्ये रुद्रावाहने वि-
नियोगः—ॐ त्र्यम्बकंयजामहेसुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् । उर्व्वारुक-
मिवबन्धनान्मृत्योर्म्मुक्षीयमामृतात् । * १५ ६०/३ ॥ यज्ञोपवी-
तग्रन्थिदेवताभ्यो नमः ग्रन्थिदेवताः आवाहयामि ॥ प्रणवा-
द्यावाहितदेवताभ्यो नमः यथास्थानमहं न्यसामि । मानसोप-
चारैः संपूज्य ॥ "अथ ध्यानम्"—प्रजापतेर्यत्सहजं पवित्रं कार्पा-
ससूत्रोद्भवं ब्रह्मसूत्रम् । ब्रह्मत्वसिद्ध्यै च यशप्रकाशं जपस्य
सिद्धिं कुरु ब्रह्मसूत्रम् ॥ ॐ युवासुवासाः परिवीत आगात्स
उश्रेयान्भवति जायमानः । तन्धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो
मनसा देवयन्तः । "यज्ञोपवीतधारणम्"—यज्ञोपवीतमिति म-
न्त्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । यज्ञोप-
वीतधारणे वि०— ॐ यज्ञोपवीतम्परमम्पवित्रम्प्रजापतेर्यत्सहज-

Digitized by Google

म्पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यम्प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतम्बलमस्तु-तेजः ॥ यज्ञोपवीतिमसयज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामि ॥ अनेन मन्त्रेण यज्ञोपवीतानां पृथक् पृथक् धारणं कुर्यात् । प्रतियज्ञोपवीत धारणस्याद्यन्तयोराचमनम् । धारणान्ते "जीर्णसूत्रत्यागमन्त्रं पठेत् तद्यथा"—एतावद्दिनपर्यन्तं ब्रह्म त्वं धारितं मया । जीर्णत्वात्त्वत्परित्यागो गच्छ सूत्र यथासुखम् ॥ इति मन्त्रेण जीर्णयज्ञोपवीतं शिरोमार्गेण निःसार्य भूमौ त्यजेत्॥ पश्चाद्यथाशक्ति गायत्री-मन्त्रजपं कुर्यात् ॥ "अर्पणम्"—अनेन नवयज्ञोपवीतधारणार्थे कृतेन यथाशक्ति गायत्रीजपकर्मणा श्रीसविता देवता प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ यस्य० ॥ इति यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ॥

१२ "अथ संक्षेपतो यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः"—यज्ञोपवीतान्युदकेन प्रक्षाल्यानन्तरमाचम्य प्राणानायम्य ॥ "सङ्कल्पः"—अद्येत्यादि मम श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं अमुककर्माङ्गत्वेन नवीनयज्ञोपवीतधारणमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य यज्ञोपवीतानि करसम्पुटे दशगायत्रीमन्त्रैः अभिमन्त्रयेत् । तदनन्तरं ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ ॐ यज्ञोपवीतमसियज्ञस्यत्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामि ॥ इति मन्त्रौ पठित्वा पृथक् पृथक् यज्ञोपवीतानि सव्यहस्तद्वारा धार्याणि । प्रतियज्ञोपवीतधारणान्ते आचम्य । पश्चात् यथाशक्ति गायत्रीजपेत् ॥ ततो जीर्णयज्ञोपवीतत्यागः कार्यः ॥ "अर्पणम्"— अनेन नवयज्ञोपवीतधारणार्थे कृतेन यथाशक्ति गायत्रीजपाख्येन कर्मणा श्री सूर्यनारायणः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्र० ॥ इति संक्षेपतो यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ॥

१३."अथ संक्षेपतः सन्ध्याप्रयोगः" "भस्मधारणम्"—ॐ त्र्यायुषञ्जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नोऽअ-

स्तुत्र्यायुषम् ॥ "शिखाबन्धनम्"–ॐ मानस्तोकेतनये मानऽ आयुषि मानो गोषु मानोऽअश्वेषु रीरिषः । मानोव्वीरान्रुद्रभामिनोव्वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे ॥ " आचमनानि "–ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माधवाय नमः स्वाहा ॥ "हस्तादिप्रक्षालनम्"–ॐ गोविन्दाय नमः । ॐ विष्णवे नमः । ॐ मधुसूदनाय नमः । ॐ त्रिविक्रमाय नमः । ॐ वामनाय नमः । ॐ श्रीधराय नमः । ॐ हृषीकेशाय नमः । ॐ पद्मनाभाय नमः । ॐ दामोदराय नमः । ॐ सङ्कर्षणाय नमः । ॐ वासुदेवाय नमः । ॐ प्रद्युम्नाय नमः । ॐ अनिरुद्धाय नमः । ॐ पुरुषोत्तमाय नमः । ॐ अधोक्षजाय नमः । ॐ नारसिंहाय नमः । ॐ अच्युताय नमः । ॐ जनार्द्दनाय नमः । ॐ उपेन्द्राय नमः । ॐ हरये नमः । ॐ श्रीकृष्णाय नमः ॥ " प्राणायामः "–ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवि० । "हृदिपवित्रकरणम्"–ॐ विष्णुर्विष्णुः । ॐ वाग्वाक् । ॐ प्राणः प्राणः । ॐ चक्षुश्चक्षुः । ॐ श्रोत्रं श्रोत्रं । ॐ नाभिः । ॐ हृदयं । ॐ कण्ठः । ॐ मुखं । ॐ शिरः । ॐ शिखा । ॐ बाहुभ्यां यशोबलं ॥ अपवित्रः पवित्रेत्यस्य वामदेव ऋषिः । विष्णुर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । मुखे हृदि पवित्रकरणे विनियोगः– ॐ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वाऽवस्थाङ्गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ " सङ्कल्पः"–ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःसन्ध्योपासनमहङ्करिष्ये । "भूप्रार्थना"–पृथिवीत्यस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः । कूर्मो देवता । सुतलं छन्दः । आसने विनियोगः–ॐ पृथिवि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ " अभिषेकः "– ॐ भूः पुनातु । ॐ भुवः पुनातु । ॐ स्वः पुनातु । ॐ महः पुनातु । ॐ जनः पुनातु । ॐ तपः पुनातु । ॐ सत्यं पुनातु । ॐ

Digitized by Google

गायत्रीमन्त्रेण सर्वं पुनातु ॥ "अम्बुप्राशनम्"– सूर्यश्चमेति नारायण ऋषिः । सूर्यो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । अम्बुप्राशने विनियोगः–ॐ सूर्यश्चमामन्न्युश्च मन्न्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्राऽया पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चिदुरितं मयि इदमहं मामृतयोनौ सूर्य्येज्ज्योतिषिजुहोमि स्वाहा॥ ततो द्विराचमनम् ॥ "मार्जनम्"– आपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्विप ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः । मार्जने विनियोगः– ॐ आपोहिष्ठामयोभुवस्तानऽऊर्ज्जे दधातन । महेरणाय चक्षसे। ॐ योवः शिवतमो रसस्तस्यभाजयतेहनः । उशतीरिवमातरः । ॐ तस्माऽअरंङ्गमामवो यस्यक्षयायजिन्वथ । आपोजनयथाचनः ॥ "जलावग्रहणम्"– सुमित्रियादुर्म्मित्रियाइतिद्वयोः प्रजापतिर्ऋषिः । आपो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । जलावग्रहणे विनियोगः– ॐ सुमित्रियानऽआप ओषधयःसन्तु दुर्म्मित्रियास्तस्मै सन्तुयोस्मान्द्वेष्टियञ्चवयंद्विष्मः । "अघमर्षणम्"– द्रुपदादिवेत्यस्य कोकिलराजपुत्र ऋषिः । आपो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । अघमर्षणे विनियोगः–ॐ द्रुपदादिव मुमुचानः । स्विन्नःस्नातोमलादिव । पूतंपवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ "पापपुरुषनिरसनम्"– ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः । समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणिविदधद्विश्वस्य मिषतोवशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् । दिवंचपृथिवींचान्तरिक्षमथोस्वः॥ "अर्घ्यम्"– गायत्रीमन्त्रेणार्घ्यत्रयं दद्यात् ॥ "सूर्योपस्थानम्"– उद्वयमुदुत्यमितिद्वयोः प्रस्कण्व ऋषिः । सूर्यो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । चित्रन्देवानामित्यस्य कुत्साङ्गिरस ऋषिः । सूर्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । तच्चक्षुरित्यस्य दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः । सूर्यो देवता । उष्णिक् छन्दः । सूर्योपस्थाने विनियोगः– ॐ

Digitized by Google

उद्वयं तमसस्प्परिस्वः पश्यन्तऽउत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्न्मज्ज्योतिरुत्तमम् । १ ॥ ॐ उदुत्यञ्जातवेदसन्देवं वहन्ति केतवः । दृशेव्विश्श्वाय सूर्य्यम् । २ ॥ ॐ चित्रं देवानामुदगादनीकञ्चक्षुर्म्मित्रस्यव्वरुणस्याग्नेः । आप्प्राद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्ष॑ सूर्य्य ऽआत्माजगतस्तस्थुषश्श्च । ३ ॥ ॐ तच्चक्षुर्द्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येमशरदः शतं जीवेमशरदः शत॑ शृणुयाम शरदः शतम्प्प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्यामशरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ "गायत्र्यावाहनम्"– तेजोसीत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः । आज्यं देवता । जगती छन्दः । गायत्र्यावाहने विनियोगः– ॐ तेजोसिशुक्रमस्यमृतमसिधामनामासि । प्रियन्देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ "गायत्र्युपस्थानम्"– तुरीयपदस्य विमल ऋषिः । परमात्मा देवता । गायत्री छन्दः । गायत्र्युपस्थाने विनियोगः– ॐ गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसिनहिपद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे सावदोम् ॥ "गायत्रीजपः"–ॐ भूर्भुवः स्वः ॐतत्स° ॥ "जपान्ते षडङ्गन्यासाः"– ॐ अङ्गुष्ठाग्रेतु गोविन्दं ॥ ॐ तर्जन्यां तु महीधरम् । ॐ मध्यमायां हृषीकेशं । ॐ अनामिक्यां त्रिविक्रमम् । ॐ कनिष्ठिक्यां न्यसेद्विष्णुम् ॥ ॐ करमध्ये तु माधवम् ॥ "प्रदक्षिणा"– व्विश्वतश्चक्षुरिति विश्वकर्मा भौवन ऋषिः । विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । प्रदक्षिणायां विनियोगः ॥ ॐ विश्वतश्चक्षुरुतव्विश्श्वतो मुखोव्विश्श्वतोबाहुरुतव्विश्श्वतस्प्पात् । सम्बाहुभ्यांधमतिसंपतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्देवऽएकः ॥ "जपनिवेदनम्"–देवागातुविद इत्यस्य मनसस्पतिर्ऋषिः । वातो देवता । विराट् छन्दः । जपनिवेदने विनियोगः– ॐ देवागातुविदोगातुंवित्वागातुमित । मनसस्प्पतऽइमन्देवयज्ञ॑स्वाहा वातेधाः ॥ "अर्पणम्"– अनेनयथाशक्तिसङ्ख्याकेन प्रातःसन्ध्याङ्गभूतगायत्रीमन्त्रजपाख्येन कर्मणा श्रीसूर्यनारायणः प्रीयतां न म-

Digitized by Google

म ॥ गोत्रादिनामोच्चारः कर्त्तव्यः । इति संक्षेपतः सन्ध्याप्रयोगः॥

१४. "अथ संक्षेपतो भोजनप्रयोगः"–यथोक्तमण्डलोपरि पात्रं निधाय तस्मिन् घृतादियुतमन्नं परिवेष्यानन्तरं तदन्नं गायत्रीमन्त्रेण संप्रोक्ष्य ततः (सत्यन्त्वर्त्तेन परिषिञ्चामि इति मन्त्रेण दिवा ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि इति मन्त्रेण रात्रौ) पात्रसमन्तात्पङ्क्तिवारणार्थं जलधारां कुर्यात् । ततः पात्राद्दक्षिणे भूमौ ॐ भूपतये स्वाहा नमः ॐ भुवनपतये स्वाहा नमः। ॐ भूतानांपतये स्वाहा नमः। इति त्रीन्वलीन्दद्यात् । हस्तपादमुखार्द्रे आपोशनार्थं जलं गृहीत्वा पश्चात् । अन्नं ब्रह्मरसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः । एवं ध्यात्वा द्विजो भुङ्क्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्यते । एवं स्तुत्वा वामकरेण पात्रमालभ्य ॐ अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा। इति मन्त्रेण आपोशनोदकमर्धं पीत्वा अर्धं बल्याहुतिस्थलेऽर्पयेत् ॥ तदनन्तरं मौनी स्यात्। ॐ प्राणाय स्वाहा। ॐ अपानाय स्वाहा। ॐ व्यानाय स्वाहा। ॐ समानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । (क्वचित् ब्रह्मणे नमः) इति पञ्चाहुतयः सघृताः सक्षीरा वा सर्वग्रासान् ग्रसन् मुखे जुहुयात्। पश्चात् पात्रलम्भनं मौनत्यागः। शिखाभुक्तिं नेत्रयोरुदकस्पर्शं च कृत्वा यथेच्छं भुञ्जीत ॥ भोजनोत्तरं शेषान्नस्य पात्रवामभागे एकां चित्राहुतिं दद्यात्। ततः ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा इति मन्त्रेण उत्तरापोशनस्य अर्धमुदकं पिबेत् अर्धं चित्राहुतिष्वर्पयेत्। शिखां बध्वा। उत्थाय मुखहस्तोच्छिष्टं सम्यक् प्रक्षालयेत् ॥ आचम्य । इति संक्षेपतो भोजनप्रयोगः ॥

१५. "अथ महामृत्युञ्जयमन्त्रजपः." सङ्कल्पः–अद्येत्यादिपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं यजमानस्य शरीरेऽमुकपीडानिरासद्वारा सद्यः आरोग्यप्राप्त्यर्थं श्रीमहामृत्युञ्जयदेवताप्रीत्यर्थं श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रजपमहं करिष्ये–ॐ अस्य श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रस्य वसिष्ठ ऋषिः । श्रीमृत्युञ्जयरुद्रो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । हौं बीजम् । जूंशक्तिः । सः कीलकम् । मृत्युञ्जयप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः–" न्यासाः"– वसिष्ठ ऋषये नमः शिर-

Digitized by Google

सि । अनुष्टुप्छन्दसे नमः मुखे । श्रीमहामृत्युञ्जयरुद्रदेवतायै नमः हृदये । ह्रौं बीजाय नमः गुह्ये । जूं शक्तये नमः पादयोः । सः कीलकाय नमः सर्वाङ्गेषु । ॐ त्र्यबकं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ यजामहे तर्जनीभ्यां नमः । ॐ सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ उर्व्वारुकमिवबन्धनात् अनामिकाभ्यां नमः । ॐ मृत्योर्मुक्षीय कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ मामृतात् करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ एवं हृदयादि ॥ "ध्यानम्"– चन्द्रोद्भासितमूर्धजं सुरपतिं पीयूषपात्रं महद्धस्ताब्जेन दधन्सुदिव्यममलं हास्यास्यपङ्केरुहम् । सूर्येन्द्वग्निविलोकनं करतलैः पाशाक्षसूत्राङ्कुशाम्भोजं बिभ्रतमक्षयं पशुपतिं मृत्युञ्जयं तं स्मरे ॥ १ ॥ मानसोपचारैः संपूज्य ॥ ॐ लं पृथिव्यात्मकंगन्धं समर्पयामि । ॐ हं आकाशात्मकं पुष्पं स० । ॐ यं वाय्वात्मकं धूपं स० । ॐ रं तेजात्मकं दीपं स० । ॐ वं अमृतात्मकं नैवेद्यं स० । ॐ सं सर्वात्मकं मन्त्रपुष्पं स० ॥ "मन्त्रोद्धारः"– ॐ ह्रौं ॐ जूं ॐ सः ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ त्र्यम्बकं यजामहे ॐ स्वः ॐ भुवः ॐ भूः ॐ सः ॐ जूं ॐ ह्रौं ॐ । उत्तरन्यासं कृत्वा ॥ गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् । सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ मृत्युञ्जय महारुद्र त्राहि मां शरणागतम् । जन्ममृत्युजरारोगैः पीडितं कर्मबन्धनैः ॥ "अर्पणम्"– अनेन महामृत्युञ्जयजपाख्येन कर्मणा श्रीमहामृत्युञ्जयः प्रीयतां न मम।

१६. "अथ षट्प्रणवयुक्तमृत्युञ्जयमहा मन्त्रः"– सङ्कल्पः पूर्ववत् ॥ ॐ ह्रौं जूं सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ त्र्यम्बकं यजामहेसुगन्धिं म्पुष्टिवर्द्धनम् । उर्व्वारुकमिवबन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॥ अर्पणम् पूर्ववत् ॥ इति षट्प्रणवयुक्तमृत्युञ्जयमहामन्त्रः ॥ एवं जपानन्तरं देवपूजनं कृत्वा ॥ "प्रार्थना"–मृत्युञ्जय महादेव त्राहि मां शरणागतम् । जन्ममृत्युजरारोगैः पीडितं कर्मबन्धनैः ॥

Digitized by Google

तावकस्त्वद्गतप्राणः स्त्वच्चित्तोऽहं सदा मृड । इति विज्ञाप्य देवेशं जपेन्मन्त्रं तु त्र्यम्बकम् ॥ "जपनिवेदनम्"– जपसाङ्गतासिद्ध्यर्थं यथाकामनया द्रव्येण दशांशहोमतर्पणमार्जनब्राह्मणभोजनानि कुर्यात् ॥ "होमद्रव्याणि"–पुत्रार्थे शालिबीजेन धनार्थे बिल्वपत्रकैः । दूर्वाभिरायुष्कामस्तु पुष्टिकामस्तु वेतसैः । कन्याकामस्तु लाजाभिः पशुकामो घृतेन तु । विद्याकामस्तु पालाशैर्दशांशेन तु होमयेत् । धान्यकामो यवैश्चैव गुग्गुलेन रिपुक्षये । तिलैरारोग्यकामस्तु व्रीहिभिः सुखमश्नुते ॥ "अथजपप्रकारः"–शान्तः स्वरात्तसंयुक्तो बिन्दुभूषितमस्तकः । प्रसादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कल्पभूरुहः । मनः संवरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् । अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसंपत्तिहेतवः । धीरो धृतव्रतो मौनी जितक्रोधो जितेन्द्रियः । धौतवासाः स्त्वधःशायी रुद्रलोके महीयते । गृहे चैकगुणः प्रोक्तो गोष्ठे दशगुणः स्मृतः । अयुतं पर्वते पुण्ये नद्यां लक्षगुणो जपः । कोटि देवालये प्राप्ते अनन्तः शिवसन्निधौ । एवं यः प्रत्यहं कुर्याच्छिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ यस्मिन् स्थाने जपं कृत्वा शक्रो हरति तज्जपम् । तन्मृदा लक्ष्म कुर्वीत ललाटे तिलकाकृति ॥ इतिमृत्युञ्जयमन्त्रजपविधिः ॥

१७. "अथ वेदोक्तं सबीजं नवग्रहस्तोत्रम्"— आचम्य प्राणानायम्य । "सङ्कल्पः"–अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम जन्मराशेः सकाशाद्विरुद्धचतुर्थाष्टमद्वादशादिस्थानस्थितामुकग्रहपीडापरिहारद्वाराएकादशस्थानस्थितवदुत्तमफलप्राप्त्यर्थं अमुकग्रहस्य स्तुतिं जपं वा करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपादि कुर्यात् । "तत्रादित्यमन्त्रः"–आकृष्णेति मन्त्रस्य हिरण्यस्तूपाङ्गिरस ऋषिः । सूर्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । सूर्यमन्त्रजपे विनियोगः–ॐ ह्राँ ह्रीँ ह्रौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ आकृष्णेनरजे सावर्त्तमानोनिवेशयंन्नमृतम्मर्त्यंञ्च । हिरण्ययेनसवितारथेनादेवोयातिभुवनानिपश्यन् । ॐ स्वः भुवः भूः ॐ

Digitized by Google

सः ह्रौं ह्रीं ह्रां ॐ सूर्याय नमः । १$\frac{४३}{३३}$ ॥ "सोममन्त्रः"—
इमन्देवा इति मन्त्रस्य वरुण ऋषिः । अग्निर्देवता । सोममन्त्रजपे वि-
नियोगः— ॐ श्रां श्रीं श्रौं सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ इमन्दे-
वाऽअसपत्नꣳ सुवद्ध्वम्महतेक्षत्रायमहतेज्ज्यैष्ठ्यायमहतेजानरा-
ज्ज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इममुष्ष्यपुत्रममुष्ष्यैपुत्रमस्यैव्विशऽए-
षवोमीराजासोमोस्म्माकम्ब्राह्मणानाꣳराजा । ॐ स्वः भुवः भूः
ॐ सः श्रौं श्रीं श्रां ॐ सोमाय नमः । २$\frac{४०}{१०}$ ॥ "भौममन्त्रः"—
अग्निमूर्धा इति मन्त्रस्य विरूपाङ्गिरस ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री
छन्दः । भौममन्त्रजपे विनियोगः—ॐ क्रां क्रीं क्रौं सः ॐ भूर्भुवः
स्वः ॐ अग्निर्मूर्द्धादिवꣳककुत्पतिः पृथिव्व्याऽ अयं । अपाꣳ
रेताꣳसि जिन्न्वति । ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः क्रौं क्रीं क्रां
ॐ भौमाय नमः । ३$\frac{१२}{३}$ ॥ "सौम्यमन्त्रः"—उद्बुध्य इति मन्त्रस्य
परमेष्ठी ऋषिः । बुधो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । सौम्यमन्त्रजपे विनियो-
गः— ॐ ब्रां ब्रीं ब्रौं सः ॐ भुर्भूवः स्वः ॐ उद्बुद्ध्यस्वा-
ग्नेप्प्रतिजागृहित्वमिष्टापूर्त्तेसꣳसृजेथामयञ्च । अस्मिन्त्सधस्त्थेऽ
अद्ध्युत्तरस्म्मिन्निवश्श्वेदेवायजमानश्चसीदत । ॐ स्वः भुवः भूः
ॐ सः ब्रौं ब्रीं ब्रां ॐ सौम्याय नमः । ४$\frac{६१}{१८}$ ॥ "बृहस्पतिम-
न्त्रः"— बृहस्पत इति मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः । ब्रह्मा देवता ।
त्रिष्टुप् छन्दः । बार्हस्पत्यमन्त्रजपे विनियोगः— ॐ ह्रां ह्रीं ह्रौं
सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ बृहस्प्पतेऽअतियदर्य्योऽअर्हाद्युमद्विभा-
तिक्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवसऽऋतप्प्रजाततदस्म्मासुद्रविणन्धे-
हिचित्रम् । ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः ह्रौं ह्रीं ह्रां ॐ
बृहस्पतये नमः । ५$\frac{३}{२६}$ ॥ "शुक्रमन्त्रः"— अन्नात्परिस्रुत इति
मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः । जगती
छन्दः । शुक्रमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ द्रां द्रीं द्रौं सः ॐ भूर्भुवः
स्वः ॐ अन्नात्परिस्रुतोरसम्ब्रह्मणाव्व्यपिबत्क्षत्रम्पयःसोमम्प्र-
जापतिः । ऋतेनसत्त्यमिन्द्रियंव्विपानꣳशुक्रमन्धसऽइन्द्रस्येन्द्रि-

Digitized by Google

यमिदम्पयोमृतम्मधु। ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः द्रौँ द्रीँ द्राँ ॐ शुक्रायनमः। ६ ७५/१९ ॥ "शनिमन्त्रः"—शन्नोदेवी इति मन्त्रस्य दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः। आपो देवता। गायत्री छन्दः। शनिमन्त्रजपे विनियोगः— ॐ खाँ खीँ खौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ शन्नोदेवीरभिष्टयऽआपोभवन्तुपीतये। शंय्योरभिस्स्रवन्तुनः। ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः खौँ खीँ खाँ ॐ शनैश्वराय नमः। ७ १२/३७ ॥ "राहुमन्त्रः"—कयानश्चित्र इति मन्त्रस्य वामदेव ऋषिः। राहुर्देवता। गायत्रीछन्दः। राहुमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ भ्राँ भ्रीँ भ्रौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ कयानश्चित्रऽआभुवदूतीसदावृधस्सखा। कयाशचिष्ठयावृता। ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः भ्रौँ भ्रीँ भ्राँ ॐ राहवे नमः। ८ ४/३६ ॥"केतुमन्त्रः"—केतुं कृण्वन्निति मन्त्रस्य मधुच्छन्दा ऋषिः। केतुर्देवता। गायत्री छन्दः। केतुमन्त्रजपे विनियोगः— ॐ प्राँ प्रीँ प्रौँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ केतुङ्कृण्वन्नकेतवेपेशोमर्य्याऽअपेशसे। समुषद्भिरजायथाः। ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः प्रौँ प्रीँ प्राँ ॐ केतवे नमः। ९ ३७/२९ "अर्पणम्"— अनेन अमुकग्रहमन्त्रजपकर्मणाऽमुकग्रहरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॥ इति वेदोक्तं सबीजंनवग्रहस्तोत्रम् ॥

१८. "अथ नवग्रहमङ्गलाष्टकानि"— भास्वान्काश्यपगोत्रजोऽरुणरुचिर्यः सिंहराशीश्वरः षट्त्रिस्थो दशशोभनो गुरुशशीभौमेषु मित्रं सदा। शुक्रोमन्दरिपुः कलिङ्गजनितश्चाग्नीश्वरो देवता मध्येवर्तुलपूर्वदिग्दिनकरः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ सुलग्न सावधान् । १ ॥ चन्द्रः कर्कटकप्रभुः सितनिभश्चात्रेयगोत्रोद्भवश्चाग्नेयश्चतुरस्रवारुणमुखश्चापोऽप्युमाधीश्वरः। षट्सप्ताग्निदशैकशोभनफलो ज्ञोरिगुरोर्कप्रियः स्वामी यामुनदेशजो हिमकरः कुर्या०। २ ॥ भौमो दक्षिणदिक्त्रिकोणयमदिक् विघ्नेश्वरो रक्तभः स्वामी वृश्चिकमेषयोः सुरगुरुश्चार्कः शशीसौहृदः। ज्ञोरी षट्त्रिफलप्रदश्च वसुधास्कन्दौ क्रमाद्देवते भारद्वाजकुलोद्भवः क्षितिसुतः कुर्या० । ३ ॥ सौम्योदङ्मुखपीतवर्णमगध-

Digitized by Google

श्चात्रेयगोत्रोद्भवो बाणेशानदिशः सुहृच्छनिभृगुः शत्रुः सदा शीतगुः। कन्यायुग्मपतिर्दशाष्टचतुरः षण्नेत्रकः शोभनो विष्णुः पौरुषदेवते शशिसुतः कुर्या० । ४ ॥ जीवश्चाङ्गिरगोत्रजोत्तरमुखो दीर्घोत्तरासंस्थितः पीताश्वत्थसमिच्चसिन्धुजनितश्चापोथ मीनाधिपः । सूर्येन्दुक्षितिजप्रियो बुधसितौ शत्रू समाश्चापरे सप्ताङ्कद्विभवः शुभः सुरगुरुः कुर्या० । ५ ॥ शुक्रो भार्गवगोत्रजः सितनिभः प्राचीमुखः पूर्वदिक्पञ्चाङ्को वृषभस्तुलाधिपमहाराष्ट्राधिपोदुम्बरः । इन्द्राणीमघवानुभौ बुधशनी मित्रार्कचन्द्रौ रिपू षष्ठोद्विर्दशवर्जितो भृगुसुतः कुर्या० । ६ ॥ मन्दः कृष्णनिभस्तु पश्चिममुखः सौराष्ट्रकः काश्यपः स्वामी मकरकुम्भयोर्बुधसितौ मित्रे समश्चाङ्गिराः ॥ स्थानं पश्चिमदिक्प्रजापतियमौ देवौ धनुष्यासनः षट्त्रिस्थः शुभकृच्छनीरविसुतः कुर्या० ।७॥ राहुः सिंहलदेशजश्च निर्ऋतिः कृष्णाङ्गशूर्पासनो यः पैठीनसिगोत्रसम्भवसमिद्दूर्वामुखो दक्षिणः। यः सर्पाद्यधिदेवते च निर्ऋतिः प्रत्याधिदेवः सदा षट्त्रिस्थः शुभकृच्चसिंहिकसुतः कुर्या० । ८ ॥ केतुर्जैमिनिगोत्रजः कुशसमिद्वायव्यकोणे स्थितश्चित्राङ्गध्वजलाञ्छनोहिमगुहा यो दक्षिणाशामुखः । ब्रह्मा चैव सचित्रचित्रसहितः प्रत्याधिदेवः सदा षट्त्रिस्थः शुभकृच्च बर्बरपतिः कुर्या० । ९ ॥ इत्येतद्ग्रहमङ्गलाष्टनवकं लोकोपकारप्रदं पापौघप्रशमं महच्छुभकरं सौभाग्यसंवर्धनम् । यः प्रातः शृणुयात्पठत्यनुदिनं श्रीकालिदासोदितं स्तोत्रं मङ्गलदायकं शुभकरं प्राप्नोत्यभीष्टं फलम् । इति नवग्रहमङ्गलाष्टकानि॥

१९ "अथ हेमाद्रिकृतः स्नान*संङ्कल्पः"— आचम्य प्राणानायम्य। श्रीमन्महागणाधिपतयेनमः। श्रीगुरुभ्योनमः। श्रीसर०। वेदाय०। वेदपु०। इष्टदेवताभ्यो०। कुलदे०। स्था०। ग्रामदेवताभ्यो०। वास्तुदेवताभ्यो०। एतत्कर्मप्रधानदेवताभ्यो०। सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमोनमः । अविघ्नमस्तु । सुमुखश्चैकदं० । धूम्रकेतुर्गणा० द्वादशै० ॥ सङ्ग्रामे० ॥ प्रसन्न० ॥ सर्ववि० ॥ वक्रतुण्डमहाकायसूर्यकोटिसमप्रभ । अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु

---

* **टीप—**अयं **संङ्कल्पः** तीर्थस्नानादौ श्रावण्यादि नैमित्तिकस्नानादौ च स्वतः कुर्वन्ति तीर्थोपाध्याया यजमानतः कारयन्ति च ॥

Digitized by Google

सर्वदा ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यन्नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ गणनाथं नमस्कृत्य नमस्कृत्य पितामहम् । विष्णुं रुद्रं श्रियं देवीं वन्दे भक्त्या सरस्वतीम् ॥ स्थानं क्षेत्रं नमस्कृत्य दिननाथं निशाकरम् । धरणीगर्भसंभूतं शशिपुत्रं बृहस्पतिम् ॥ दैत्याचार्यं नमस्कृत्य सूर्यपुत्रं शनैश्चरम् । राहुं केतुं नमस्कृत्य यज्ञारम्भे विशेषतः ॥ शक्रादिदेवताः सर्वानृषींश्चैव तपोधनान् । गर्गं मुनिं नमस्कृत्य नारदं पर्वतं तथा ।वसिष्ठं मुनिशार्दूलं विश्वामित्रं च गोभिलम् ॥ अगस्त्यं च पुलस्त्यं च दक्षमित्रं पराशरम् । भरद्वाजं च माण्डव्यं याज्ञवल्क्यं च गालवम् । अन्ये विप्रास्तपोयुक्ता वेदशास्त्रविचक्षणाः ॥ तान्सर्वान् प्रणिपत्याहं शुभकर्म समारभे ॥ लाभस्ते० ॥अग्रतः श्रीनृसिंहश्च पृष्ठतो देवकीसुतः । रक्षतां पार्श्वयोर्देवौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ॐ स्वस्तिश्रीमुकुन्दसच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोऽनिर्वाच्यमायाशक्तिविजृम्भिताविद्यायोगात् कालकर्मस्वभावाविर्भूतमहत्तत्वोदिताहङ्कारोद्भूतवियदादिपञ्चमहाभूतेन्द्रियदेवतानिर्मितेऽण्डकटाहे, चतुर्दशलोकात्मके, लीलया तन्मध्यवर्त्तिभगवतः श्रीनारायणस्य नाभिकमलोद्भूतसकललोकपितामहस्य ब्रह्मणः सृष्टिं कुर्वतस्तदुद्धरणाय प्रजापतिप्रार्थितस्य समस्तजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणस्य जगद्रक्षाशिक्षाविचक्षणस्य प्रणतपारिजातस्य अच्युतानन्तवीर्यस्य श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य अचिन्त्यापरिमितशक्त्या ध्येयमानस्य महाजलौघमध्ये परिभ्रममाणानामनेककोटिब्रह्माण्डानामेकतमेऽव्यक्तमहदहङ्कारपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाद्यावरणैरावृते, अस्मिन्महति ब्रह्माण्डखण्डे, आधारशक्तिश्रीमदादिवाराहदंष्ट्राग्रविराजिते, कूर्मानन्तवासुकितक्षककुलिककर्कोटकपद्ममहापद्मशङ्खाद्यष्टमहानागैर्ध्रियमाणे ऐरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीकाष्टदिग्गजप्रतिष्ठितानामतलवितलसुतलतलातलरसातलमहातलपाताललोका-

Digitized by Google

नामुपरिभागे, भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोक जनोलोकतपोलोकसत्यलोकाख्यसप्तलोकानामधोभागे चक्रवालशैलमहावलयनागमध्यवर्तिनो महाकालमहाफणिराजशेषस्य सहस्रफणानां मणिमण्डलमण्डिते,दिक्दन्तिशुण्डोत्तम्भिते,अमरावत्यशोकवतीभोगवतीसिद्धवतीगान्धर्ववतीकाञ्च्यावन्त्यलकावतीयशोवतीतिपुण्यपुरीप्रतिष्ठिते इन्द्राग्नि यमनिर्ऋतिवरुणवायुकुबेरेशानेष्टदिग्पालप्रतिष्ठिते, वरध्रुवाधरसोमपाप्रभञ्जनानलप्रत्यूषप्रभासाख्याष्टवसुभिर्विराजिते, हरत्र्यम्बकरुद्रमृगव्याधापराजितकपालीभैरवशम्भुकपर्दिवृषाकपीबहुरूपाख्यैकादशरुद्रैः संशोभिते,रुद्रोपेन्द्रसवितृधातृत्वष्टृर्यमेन्द्रेशानभगमित्रपूषाख्यद्वादशादित्यप्रकाशिते, यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्यष्टाङ्गनिरतवसिष्ठवालखिल्यविश्वामित्रदक्षकात्यायनकौण्डिण्यगौतमाङ्गिरसपाराशर्यव्यासवाल्मिकशुकशौनकभरद्वाजसनकसनन्दनसनातनसनत्कुमारनारादादिमुख्यमुनिभिः पवित्रिते, लोकालोकाचलवलयिते, लवणेक्षुरससुरासर्पिदधिक्षीरोदकयुक्तसप्तार्णवपरिवृते, जम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्कराख्यसप्तद्वीपयुते, इन्द्रकांस्यताम्रगभस्तिनागसौम्यगन्धर्वचारणभारतेति नवखण्डमण्डिते, सुवर्णगिरिकर्णिकोपेतमहासरोरुहाकारपञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णभूमण्डले, अयोध्यामथुरामायाकाशीकाञ्च्यवन्तिकाद्वारावतीतिसप्तपुरीप्रतिष्ठिते, महामुक्तिप्रदस्थले, शालग्रामशम्भलनन्दिग्रामेति ग्रामत्रयविराजिते,चम्पकारण्यबदरिकारण्यदण्डकारण्यार्बुदारण्यधर्मारण्यपद्मारण्यगुह्यारण्यजम्बुकारण्यविन्ध्यारण्यद्राक्षारण्यनहुषारण्यकाम्यकारण्यद्वैतारण्यनैमिषारण्यादीनां मध्ये सुमेरुनिषधकूटशुभ्रकूटश्रीकूटहेमकूटरजतकूटचित्रकूटत्रिकूटकिष्किन्धश्वेताद्रिकूटहिमविन्ध्याचलानांहरिवर्षकिम्पुरुषवर्षयोश्च दक्षिणे, नवसहस्रयोजनविस्तीर्णे, भरतखण्डे मलयाचलसह्याचलविन्ध्याचलानामुत्तरेण स्वर्णप्रस्थचण्डप्रस्थसूक्तिक आवन्त-

Digitized by Google

करमणकमहारमणकपाञ्चजन्यासिंहललङ्काऽशोकवत्सलकावतीसि-
द्धवतीगान्धर्ववत्यादिपुण्यपुरीविराजिते नवखण्डोपद्वीपमण्डिते,
दक्षिणावस्थितरेणुकाद्वयसूकरकाशीकाञ्चीकालिकालवटेश्वरका-
लञ्जरमहाकालेतिनवोखरयुते,द्वादशज्योतिर्लिङ्गगङ्गा (भागीरथी)
गोदा (गौतमी) क्षिप्रायमुनासरस्वतीनर्मदातापीपयोष्णीचंद्रभा-
गाकावेरीमन्दाकिनीप्रवराकृष्णावेण्याभीमरथीतुङ्गभद्रामलापहा-
कृतमालाताम्रपर्णीविशालाक्षीवञ्जुलाचर्मण्वतीवेत्रवतीभोगावती-
विशोकाकौशिकीगण्डकीवासिष्ठीप्रमदाविश्वामित्रीफल्गुनीचि-
त्रकाश्यपीसरयूसर्वपापहारिणीकरतोयाप्रणीतावञ्जावक्रगामिनी-
सुवर्णरेखाशोणाभवनाशिनीशीघ्रगाकुशावर्त्तिनीब्रह्मानन्दा महि-
तनयेत्यनेकपुण्यनदीभिर्विलसिते, ब्रह्मपुत्रसिन्धुनदादिपरमप-
वित्रजलविराजिते,हिमवन्मेरुगोवर्धनक्रौञ्चचित्रकूटहेमकूटमहेन्द्र-
मलयसह्येंद्रकीलपारियात्राद्यनेकपर्वतसमन्विते, मतङ्गमाल्यकि-
ष्किन्धऋष्यशृङ्गेतिमहानगसमन्विते, अङ्गवङ्गकलिङ्गकाश्मीरकां-
बोजसौवीरसौराष्ट्रमहाराष्ट्रमगधनेपालकेरलचोरलपाञ्चालगौड-
मालवमलयसिंहलद्रविडकर्नाटकलाटकरहाटवरहाटपानाटपा-
ण्ड्यनिषधमागधआन्ध्रदशार्णभोजकुरुगान्धारविदर्भविदेहबा-
ल्हीकबर्बरकैकेयकोसलविराटशूरसेनकोङ्कणकैकटमत्स्यमद्रपार-
सिकखर्जूरयावनम्लेच्छजालन्धरेतिसिद्धवत्यन्यदेशविशेषभा-
षाभूमिपालविचित्रिते, इलावृतकुरुभद्राश्वकेतुमालकिंपुरुषरमण-
कहिरण्मयादिनववर्षाणां मध्ये, भरतखण्डे, बकुलचम्पकपाटला-
ब्जपुन्नागजातिकरवीररसालकल्हारकेतक्यादिनानाविधकुसुम-
स्तबकविराजिते, कोकन्तहिरण्यशृङ्गकुब्जाबुदमणिकर्णीवटशा-
लग्रामसूकरमथुरागयानिष्क्रमणलोहार्गलपोतस्वामिप्रभासबदरी-
ति चतुर्दशगुह्यविलसिते, जम्बुद्वीपे कुरुक्षेत्रादिसमभूमध्यरेखायाः
पश्चिमदिग्भागे,कुलमेरोर्दक्षिणदिग्भागे विन्ध्यस्य दक्षिणे देशे श्री-
शैलस्य वायव्यदेशे, कृष्णावेण्योर्मध्यदेशे, मत्स्यकूर्मवराहनृसिंहवा-

Digitized by Google

मनपरशुरामरामकृष्णबुद्धकल्किरितिदशावताराणांमध्ये बौद्धावतारे गङ्गादिसरिद्भिः पाविते, एवं नवसहस्रयोजनविस्तीर्णभारतवर्षे, निखिलजनपावनपरमभागवतोत्तमशौनकादिनिवासिते, नैमिषारण्ये, आर्यावर्तान्तर्गतब्रह्मावर्तैकदेशे सूर्यान्वयभूभृत्प्रतिष्ठिते, श्रीमन्नारायणनाभिकमलोद्भूतसकलजगत्स्रष्टुः परार्द्धद्वयजीविनो ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे एकपञ्चाशत्तमे वर्षे, प्रथममासे प्रथमपक्षे, प्रथमदिवसे, अन्हो द्वितीये यामे, तृतीये मुहूर्त्ते, रथन्तरादिद्वात्रिंशत्कल्पानां मध्ये अष्टमे श्वेतवाराहकल्पे, स्वायम्भुवादिमन्वन्तराणां मध्ये सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे कृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानां चतुर्णां युगानां मध्ये वर्तमाने अष्टाविंशतितमे कलियुगे, तत्प्रथमे विभागे, (पादे) श्रीमन्नृपविक्रमार्कात् श्रीमन्नृपशालीवाहनाद्वा यथा संख्यागमेन चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रादिप्रकारेणागतानां प्रभवादिषष्टिसंवत्सराणां मध्ये अमुक नाम्नि संवत्सरे, उत्तरगोलावलम्बिनि श्रीमार्तण्डमण्डले, अमुकर्तौ, अमुकमासे, अमुकपक्षे, अमुकतिथौ, अमुकवासरे, अमुकनक्षत्रे, अमुकयोगे, अमुककरणे, अमुकराशिस्थे चन्द्रे, अमुकस्थे सूर्ये, अमुकस्थिते देवगुरौ, शेषेषु ग्रहेषु, यथायथास्थानस्थितेषु सत्सु, एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ, अमुकशर्मणः (भार्यया सहाधिकृतस्य) मम इह जन्मनि जन्मान्तरे वा बाल्ययौवनवार्द्धक्यावस्थासु वाक्पाणिपादपायूपस्थघ्राणरसनाचक्षुःस्पर्शनश्रोत्रमनोभिचरित–ज्ञाताज्ञातकामाकाममहापातकोपपातकादिसञ्चितानां पापानां, ब्रह्महननसुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पगमनतत्संसर्गरूपमहापातकानां बुद्धिपूर्वकाणां मनोवाक्कायकृतानां बहुकालाभ्यस्तानां उपपातकानां च, स्पृष्टास्पृष्टसङ्कलीकरण मलिनीकरणापात्रीकरणजातिभ्रंशकरणविहिताकरणकर्मलोपजनितानां, रसविक्रयकन्याविक्रयहयविक्रयगोविक्रयखरोष्ट्रविक्रयदासीविक्रयअजादिपशुविक्रयस्वगृह-

Digitized by Google

विक्रयनीलीविक्रयअक्रेयविक्रयपण्यविक्रयजलचरादिजन्तुविक्रयस्थलचरादिविक्रयखेचरादिविक्रयसंभूतानां, निरर्थकवृक्षच्छेदनऋणानपाकरणब्रह्मस्वापहरणदेवस्वापहरणराजस्वापहरणपरद्रव्यापहरण तैलादिद्रव्यापहरणफलाहरणलोहादिहरणनानावस्तुहरणरूपाणां, ब्राह्मणनिन्दागुरुनिन्दावेदनिन्दाशास्त्रनिन्दापरनिन्दाभक्ष्यभक्षणाभोज्यभोजनाचोष्यचोषणालेह्यलेहनापेयापेयास्पृश्यस्पर्शनाश्राव्यश्रवणाहिंस्यहिंसनावन्द्यवन्दनाचिन्त्यचिन्तनायाज्ययाजनापूज्यपूजनरूपाणां, मातृपितृतिरस्कारस्त्रीपुरुषप्रीतिभेदनपरस्त्रीगमनविधवागमनवेश्यागमनदासीगमनचाण्डालादिहीनजातिगमनगुदगमनरजस्वलागमनपश्वादिगमन रूपाणां, कूटसाक्षित्वपैशून्यवादमिथ्यापवादम्लेच्छसंभाषणब्रह्मद्वेषकरणब्रह्मवृत्तिहरणवृत्तिछेदनपरवृत्तिहरणरूपाणां, मित्रवञ्चनगुरुवञ्चनस्वामिवञ्चनासत्यभाषणगर्भपातनपथि ताम्बूलचर्वणहीनजातिसेवनपरान्नभोजनगणान्नभोजनलशुनपलाण्डुगृञ्जनभक्षणतालवृक्षफलभक्षणोच्छिष्टभक्षणमार्जारोच्छिष्टभक्षणपर्युषितान्नभक्षणरूपाणां, पङ्क्तिभेदकरणभ्रूणहिंसापशुहिंसाबालहिंसाद्यनेकहिंसोद्भूतानां, शौचत्यागस्नानत्यागसन्ध्यात्यागौपासनाग्नित्यागवैश्वदेवत्यागरूपाणां, निषिद्धाचरणकुग्रामवासब्रह्मद्रोहगुरुद्रोहपितृमातृद्रोहपरद्रोहपरनिन्दात्मस्तुतिदुष्टप्रतिग्रहदुर्जनसंसर्गरूपाणां, गोयानवृषभयानमहिषीयानगर्दभयानोष्ट्रयानाजयानभृत्याभरणस्वग्रामत्यागगोत्रत्यागकुलत्यागदूरस्थमन्त्रणविप्राशाभेदनावन्दिताशीर्वादग्रहणपतितसंभाषणरूपाणां, पतितजनपङ्क्तिभोजनाहःसङ्गमवृथामनोरथादिपापानां तथा—

"महापापोपपापाभ्यां नानायोनिषु यत्कृतम् । बालभावेन यत्पापं क्षुतृडर्थे च यत्कृतम् ॥ आत्मार्थं चैव यत्पापं परार्थे चैव यत्कृतम् । तीर्थेषु चैव यत्पापं गुर्ववज्ञाकृतं च यत् ॥ रागद्वेषादिजनितं कामक्रोधेन यत्कृतम् । हिंसानिद्रादिजं पापं भेदद-

ष्टया च यन्मया ॥ देहाभिमानजं पापं सर्वदा यन्मया कृतम् । भूतं भव्यं च यत्पापं भविष्यं चैव गौतमि ॥ शुष्कमार्द्रं च यत्पापं जानताजानताकृतम् । महल्लघु च यत्पापं तन्मे नाशय जाह्नवि ॥ ब्रह्महा मद्यपः स्तेयी तथैव गुरुतल्पगः । महापापानि चत्वारि तत्संसर्गी तु पञ्चमः ॥ अतिपातकमन्यच्च तन्यूनमुपपातकम् । गोवधो व्रात्यता स्तेयं ऋणानां चानपक्रियाः ॥ अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम् । इन्धनार्थे द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधिजीवनम् ॥ हिंसायात्राविधानं च भृतकाध्यापनं तथा । प्रथमाश्रममारभ्य यत्किञ्चित्किल्बिषं कृतम् ॥ कृमिकीटादिहननं यत्किञ्चित्प्राणिहिंसनम् । मातापित्रोरशुश्रूषा तद्वाक्याकरणं तथा । अपूज्यपूजनं चैव पूज्यानां च व्यतिक्रमः ॥ अनाश्रमस्थताग्न्यादिदेवाशुश्रूषणं तथा । परकार्यापहरणं परद्रव्योपजीवनम् ॥ ततोऽज्ञानकृतं वापि कायिकं वाचिकं तथा । मानसं त्रिविधं पापं प्रायश्चित्तैरनाशितम् ॥ तस्मादशेषपापेभ्यस्त्राहि त्रैलोक्यपावनि । निष्पापोऽस्म्यधुना देवि प्रसादात्तव नान्यथा ॥ "स्त्रीणां विशेषः"— पाणिग्रहणमारभ्य स्वकर्मापरिपालनम् । इन्द्रियाभिरतिः पुंस्सु नानायोनिषु या भवेत् । कृमिकीटादिहननं पङ्क्तिभेदादिकं तथा । स्पृष्टास्पृष्टमनाचारं मनसा दोषकल्पनम् ॥ तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं गंगे त्वं यात्रयानया ॥ इत्यादिप्रकीर्णपातकानां एतत्कालपर्यन्तं सञ्चितानां लघुस्थूलसूक्ष्माणां च निःशेषपरिहारार्थं दशावरान् दशापरान् आत्मनासहितान् एकविंशति पुरुषानुद्धर्तुं ब्रह्मलोकावधि पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णेऽस्मिन्भूमण्डले सप्तर्षिमण्डलपर्यन्तं वालुकाभिः कृतराशेः वर्षसहस्रावसाने एकैकवालुकापकर्षक्रमेण सर्वराश्यपकर्षसंमितकालपर्यन्तं ब्रह्मलोके ब्रह्मसायुज्यताप्राप्त्यर्थं कुरुक्षेत्रादिसर्वतीर्थेषु स्नानपूर्वकं सहस्रगोदानजन्यफलप्राप्त्यर्थं तथा मम समस्तपितॄणां आत्मनश्च विष्णवादिलोकप्राप्तये, अधी-

Digitized by Google

तानामध्येष्यमाणानां चाध्यायानां स्थापनविच्छेदक्रोशघोषण-दन्तविघ्टतिदुर्घृत्तद्रुतोच्चारितवर्णानां पूर्वसवर्णानां गलोपलम्बितविघ्टतोच्चारितवर्णानां, श्लिष्टास्पष्टवर्णविघट्टनादिभिः पठितानां श्रुतीनां, यद्यातयामत्वं तत्परिहारार्थं, अष्टत्रिंशदनध्यायाध्ययने, रथ्यासञ्चरतः शूद्रस्य शृण्वतोऽध्ययने, म्लेच्छान्त्यजादेः शृण्वतोऽध्ययने, अशुचि देशेऽध्ययने, आत्मनोशुचित्वेऽध्ययने, अक्षरस्वरानुस्वारपदच्छेदकण्डिकाव्यञ्जनह्रस्वदीर्घप्लुतकण्ठताल्वमूर्द्धन्योष्ठ्यदन्त्यनासिकानुनासिकरेफजिह्वामूलीयोपध्मानीयोदात्तानुदात्तस्वरितादीनां व्यत्ययेनोच्चारे, माधुर्याक्षरव्यक्तिहीनत्वाद्यनेकप्रत्यवायपरिहारपूर्वकं, सर्वस्य वेदस्य सवीर्यत्वसंपादनद्वारा यथावत्फलप्राप्त्यर्थं, श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं देवब्राह्मणसवितासूर्यनारायणसंनिधौ गङ्गाभागीरथ्यां अमुकतीर्थे वा प्रवाहाभिमुखं स्नानमहङ्करिष्ये ॥ इति सङ्कल्प्य स्नायात् ॥ (यदि यजमानो वेदाधिकारी न स्यात्तर्हि तेनायं सङ्कल्पः पुराणोक्तविधिना कार्यः उपाध्यायेन तत्करतः कारयितव्यश्च) ॥ इति हेमाद्रिकृतः सङ्कल्पप्रयोगः ॥

२०. अथ वाजसनेयब्राह्मणानां शान्तिसूक्तपाठः"—स च अस्या बालसहितायाः प्रसूतिकाया आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिद्वारा सर्वारिष्टशान्त्यर्थं नूतनदेवप्रतिष्ठावास्तुकर्मानन्तरं वा दीपकाले यजमानेन ब्राह्मणद्वारा पाठयितव्यः । तत्र सूतिकाबालकयोः सर्वारिष्टशान्त्यर्थं प्रथमदिवसमारभ्य दशमदिनपर्यन्तं प्रदोषकाले दीपस्थापनोत्तरं शुचिर्भूतो ब्राह्मणः सूतिकायाः श्रवणपथगं पाठं पठित्वा तदभिमन्त्रितं भस्म सूतिकाबालकयोर्धारणार्थं दद्यात् । तत्रादौ हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य प्राणानायम्य । "सङ्कल्पः"—अद्य मम अमुक शर्मणो यजमानस्य प्रसूताया बालसहिताया अस्याः स्त्रिया आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिद्वारा सकलारिष्टशान्त्यर्थं आराध्यदेवताप्रीत्यर्थं प्रजापतिदेवताप्रीत्यर्थं च शान्तिसूक्तपाठमहं करिष्ये ॥

Digitized by Google

इति सङ्कल्प्य शान्तिसूक्तपाठं कुर्यात् । तद्यथा— हरिः ॐ रक्षो-
हणंव्वलगहनं व्वैष्णवीमिदमहन्तं व्वलगमुत्किरामि यम्मेनिष्ट्-
योयममात्यो निचखानेदमहन्तं वलगमुत्किरामि यम्मे समानोयम-
समानो निचखानेदमहन्तं व्वलगमुत्किरामि यम्मेसबन्धुर्य्यमस-
बन्धुर्न्निच खानेदमहन्तं व्वलगमुत्किरामि यम्मेसजातोयमसजा-
तो निचखानोत्कृत्याङ्किरामि । १ २३/५ ॥ रक्षोहणोवो व्वलगहनं
प्प्रोक्षामि व्वैष्णवान्रक्षोहणोवो व्वलगहनोवनयामि वैष्णवा-
वान्रक्षोहणोवो व्वलगहनोवस्तृणामि व्वैष्णवान्रक्षोहणौवां
व्वलगहनाऽउपदधामि व्वैष्णवीरक्षोहणौवां व्वलगहनौ प-
र्य्यूहामिव्वैष्णवी व्वैष्णवमसि व्वैष्णवास्स्थ । २ २५/५ ॥ रक्ष-
साम्भागोसि निरस्तᳬरक्षऽइदमहᳬ रक्षोभितिष्ठामीदमहᳬ रक्षो-
वबाध ऽइदमहᳬ रक्षोधमन्तमो नयामि । घृतेनद्यावापृथिवी प्प्रो-
र्णुवाथां व्वायोव्येस्तोकानामग्निराज्ज्यस्य व्वेतुस्वाहास्वाहा कृ-
तेऽऊर्ध्वनभसम्मारुतङ्गच्छतम् । ३ १६/६ ॥ रक्षोहाव्विश्वचर्षणि र-
भियोनिमयोहते । द्रोणेसधस्थमासदत् । ४ २६/२६ ॥ (अपसर्प्पन्तु
ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शि-
वाज्ञया) ॥ ॐ गणानान्त्वा० । ४ १५/२३ ॥ श्रीश्चतेलक्ष्मी०
। ५ १९/२३ ॥ आकृष्णेनरजसा० । ६ ४२/३३ ॥ इमन्देवाऽअसपत्नᳬसुवध्व
म्महतेक्षत्राय महतेज्ज्यैष्ठ्याय महतेजानराज्ज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।
इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै व्विशऽएषवोमीराजा सोमो-
स्म्माकं म्ब्राह्मणानाᳬ राजा । ७ ४०/१० ॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवᳬ ककु-
त्पतिᳬ पृथिव्व्याअयम् । अपाᳬ रेताᳬ सिजिन्वति *
। ८ १४/१३ ॥ उद्बुद्ध्यस्वाग्नेप्प्रातिं जागृहित्वमिष्टापूर्तेसᳬसृजेथाम-
यञ्च । अस्मिन्त्सधस्थेऽ अद्ध्युत्तरस्मिन्निव्विश्वेदेवा यजमान-
श्च सीदत । ९ ६१/१८ ॥ बृहस्प्पतेऽअति यदर्य्योऽअर्हाद्युमद्विभाति
क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवसऽऋतप्रजा तदस्म्मासु द्रविणन्धे-
हिचित्रम् । * १० ३/२६ ॥ अन्नात्परिस्रुतो रसम्ब्रह्मणाव्व्यपि-

क्षत्रम्पयꣳसोमम्प्रजापतिꣳ। ऋतेनसत्त्यमिन्द्रियं व्विपानꣳ शुक्र-
मन्धसऽ इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ।११ ७५/१८ ॥ शन्नोदे-
वीर०।१२ १२/१६ ॥ कयानश्चित्र०।१३ ४/३६ ॥ केतुङ्कृणवन्नके-
तवे पेशोमर्य्याऽअपेशसे। समुषद्भिरजायथाꣳ।१४ ३७/२८ ॥ त्र्यं-
म्बकंयय०।१५ ६०/३ ॥ सजोषाऽइन्द्रसगणो मरुद्भिꣳसोमम्पिबव्वृ-
त्रहा शूरव्विद्वान्। जहिशत्रूँ १ रपमृधो नुदस्वाथाभयङ्कृणुहि
व्विश्वतोनꣳ। * ।१६ ३७/७ ॥ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रꣳ
हवेहवे सुहवꣳ शूरमिन्द्रम्। व्हयामि शक्रम्पुरुहूतमिन्द्रꣳ स्व-
स्तिनो मघवाधात्विन्द्रः।१७ ५०/२० ॥ त्वन्नोऽअग्नेतव देवपायु-
भिर्मघोनो रक्षतन्न्वश्चव्वन्द्य। त्रातातोकस्यतनये गवामस्यानि-
मेषꣳ रक्षमाणस्तवव्व्रते।१८ १३/३४ ॥ यमायत्वाङ्गिरस्वते पितृमते-
स्स्वाहा। स्वाहाघर्म्मायस्स्वाहा घर्मꣳपित्रे । * ।१९ ९/३८ ॥
असुन्न्वन्तमयजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्न्विहितस्करस्य।अन्न्य-
मस्म्मदिच्छसातऽइत्त्यानमो देविनिर्ऋतेतुभ्यमस्तु।२० ६२/१२ ॥ त-
त्वायामिब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानोहविर्भिः। अ-
हेडमानो व्वरुणेहबोध्युरुशꣳ समानऽ आयुꣳप्रमोषीꣳ।२१ ४९/२८ ॥
आनोनियुद्भिःशतिनीभिरध्वरꣳ सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम्।
व्वायोऽअस्मिन्मन्त्सवने मादयस्वयूयम्पात स्वस्तिभिꣳसदानꣳ
।२२ २८/२७ ॥ वयꣳ सोमव्र०।२३ ५६/३ ॥ तमीशानञ्जगतस्तस्त्युष-
स्प्पतिन्धियञ्जिन्न्वमवसे हूमहेव्वयम्। पूषानोयथाव्वेदसा म-
सद्वृधेरक्षिता पायुरदब्धःꣳस्वस्तये।२४ १८/२५ ॥ अस्म्मेरुद्रा मेह-
नापर्व्वतासो व्वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाꣳ। यꣳशꣳ संतेस्तुवते
धायिपज्ज्रऽइन्द्रज्ज्येष्ठाऽ अस्म्माꣳऽअवन्तुदेवाः। २५ ५०/३३ ।
स्योनापृथिवि०।२६ १३/३६ ॥ आनोभद्राःक्रतवो यन्तुव्विश्वतो-
दब्धासोऽ अपरीतासऽउद्भिदः। देवानोयथा सदमिद्वृधेऽअस-
न्नप्प्रायुवो रक्षितारोदिवेदिवे।२७ १४/२५ ॥ देवानाम्भद्रा सुमति-
र्ऋजूयतान्देवानाꣳ रातिरभिनोनिवर्त्तताम्। देवानाꣳ सख्यमु-

Digitized by Google

पसेदिमाव्वय न्देवानऽआयुंष्प्रतिरन्तुजीवसे । २८ १५/२५ ॥ तान्पू
र्व्वयानिविदा हूमहेव्वयम्भगम्मित्रमदितिन्दक्षमस्रिधम् । अ-
र्य्यमणंव्वरुणꣳसोममश्विना सरस्वतीनः सुभगामयस्करत् ।
२९ १६/२५ ॥ तन्नोव्वातो मयोभुव्वातुभेषजन्तन्माता पृथिवीतत्पि-
ताद्यौः । तद्ग्रावाणःसोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतन्धि-
ष्ण्यायुवम् । ३० १७/२५ ॥ तमीशानञ्जगतस्त० ।३१ १८/२५॥ स्वस्तिन-
ऽइन्द्रोव्वृ० । ३२ १९/२५ ॥ पृषदश्वामरुतः पृश्निमातरः शुभंय्या-
वानो व्विदथेषुजग्ग्मयः । अग्निजिह्वा मनवःसूरचक्षसो व्वि-
श्वेनोदेवाऽ अवसागमन्निह । ३३ २०/२५ ॥ भद्रङ्कर्णेभिः शृ० ।
३४ २१/२५ शतमिन्नुशरदोऽ अन्तिदेवायत्रानश्चक्रा जरसन्तनूनाम् ।
पुत्रासोयत्रपितरो भवन्तिमानो मध्यारीरिषतायुर्गन्तोः । ३५ २२/२५॥
अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता सपितासपुत्रः । व्वि-
श्वेदेवाऽ अदितिःपञ्चजनाऽ अदितिर्ज्जातमदितिर्ज्जनित्वम् ।
३६ २३/२५ ॥ ऋचं वाचं । ३७ १/३६ ॥ यन्मेछि० । ३८ २/३६ ॥ क-
यानश्चित्र० । ३९ ४/३६ ॥ कस्त्वासत्यो० ।४० ५/३६॥ अभीषुणः स०
।४१ ६/३६॥ कयात्वन्नऽऊ० । ४२ ७/३६ ॥ इन्द्रोव्विश्वस्यरा० ।
४३ ८/३६॥ शन्नोमित्रः शं० । ४४ ९/३६ ॥ शन्नो व्वातः प० । ४५ १०/३६ ॥
अहानिश० । ४६ ११/३६॥ शन्नोदेवीरभि० । ४७ १२/३६॥ स्योनापृथि० ।
४८ १३/३६ ॥ आपोहिष्ठा० । ४९ १४/३६ ॥ योवः शिव० । ५० १५/३६ त-
स्म्माऽअ० । ५१ १६/३६ द्यौःशान्तिरन्त० । ५२ १७/३६ ॥ दृतेदृꣳहमा-
मित्र० । ५३ १८/३६ ॥ दृतेदृꣳहमाज्यो० । ५४ १९/३६ ॥ नमस्तेहरसे०
। ५५ २०/३६ ॥ नमस्तेऽअस्तु० । ५६ २१/३६ ॥ यतोयतःसमि० । ५७ २२/३६ ॥
सुमित्रियानऽआ० । ५८ २३/३६ ॥ तच्चक्षुर्देवहि० । ५९ २४/३६ ॥ अ-
भिधाऽअसि भुवनमसि यन्तासिधर्त्ता । सत्वमग्निंव्वैश्वानरꣳ
सप्प्रथसङ्गच्छस्वाहा कृतः । ६० ३/२२ ॥ स्वगात्वादेवेभ्यः प्रजा-
पतये ब्रह्मन्नश्वम्भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेनराद्ध्यास-
म् । तम्वधानदेवेभ्यः प्रजापतये तेनराध्नुहि । ६१ ४/२२ ॥ प्र-

Digitized by Google

जापतयेत्वा जुष्टम्प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यान्त्वा जुष्टम्प्रोक्षामिव्वायवे-
त्वा जुष्टम्प्रोक्षामिव्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्योजुष्टम्प्रोक्षामि सर्व्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्योजुष्टम्प्रोक्षामि । योऽअर्व्वन्तञ्जिघांꣳ सतित-
मभ्यमीति व्वरुणः । परोमर्त्तः परश्श्वा । ६२$\frac{५}{२२}$ अग्नयेस्वा-
हा सोमायस्वाहा पाम्मोदायस्वाहा सवित्रेस्वाहा व्वायवेस्वाहा
व्विष्णवे स्वाहेन्द्रायस्वाहा बृहस्पतयेस्वाहा मित्रायस्वाहा व्व-
रुणायस्वाहा । ६३$\frac{६}{२२}$ ॥ हिङ्कारायस्वाहा हिङ्कृतायस्वाहा
क्रन्दतेस्वाहा वक्रन्दायस्वाहा प्प्रोथतेस्वाहाप्प्रप्रोथायस्वाहा ग-
न्धायस्वाहा घ्रातायस्वाहा निविष्टायस्वाहोपविष्टायस्वाहा । स-
न्दितायस्वाहा व्वल्गतेस्वाहा सीनायस्वाहा शयानायस्वाहा स्वप-
ते स्वाहा जाग्रतेस्वाहा कूजतेस्वाहा प्प्रबुद्धायस्वाहा व्विजृम्भ-
माणायस्वाहा व्विचृतायस्वाहा सꣳ हानायस्वाहोपस्थितायस्वा-
हा यनायस्वाहा प्प्रायणायस्वाहा । ६४$\frac{७}{२२}$ ॥ यतेस्वाहा धावते
स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुतायस्वाहा शूकारायस्वाहा शूकृतायस्वाहा
निषणायस्वाहोत्थितायस्वाहा जवायस्वाहा बलायस्वाहा व्विव-
र्तमानायस्वाहा व्विवृत्तायस्वाहा व्विधुन्वानायस्वाहा व्विधूता-
यस्वाहा शुश्रूषमाणायस्वाहा शृण्वते स्वाहेक्षमाणायस्वाहेक्षिता-
य स्वाहा व्वीक्षितायस्वाहा निमेषायस्वाहा यदत्तितस्मैस्वाहा
यत्पिबतितस्मैस्वाहा यन्मूत्रङ्करोतितस्मैस्वाहा कुर्व्वतेस्वाहा ।
कृतायस्वाहा । ६५$\frac{८}{२२}$ ॥ आशुःशि० । ६६$\frac{३३}{१७}$ ॥ सङ्क्रन्दनेना० ।
६७$\frac{३४}{१७}$ ॥ सऽइषुहस्तैः । ६८$\frac{३५}{१७}$ ॥ बृहस्पतेपरि० । ६९$\frac{३६}{१७}$ ॥
बलविज्ञाय० । ७०$\frac{३७}{१७}$ ॥ गोत्रभिदं० । ७१$\frac{३८}{१७}$ ॥ अभिगोत्रा० ।
७२$\frac{३९}{१७}$ ॥ इन्द्रऽआसान्ने० । ७३$\frac{४०}{१७}$ ॥ इन्द्रस्यव्वृ० । ७४$\frac{४१}{१७}$ ॥
उर्द्धर्षयमघ० । ७५$\frac{४२}{१७}$ ॥ अस्माकमिन्द्रःस० । ७६$\frac{४३}{१७}$ ॥ अमी-
षांश्चि० । ७७$\frac{४४}{१७}$ ॥ अवसृष्टाप० । ७८$\frac{४५}{१७}$ ॥ प्रेताजय० । ७९$\frac{४६}{१७}$
असौयासे० । ८०$\frac{४७}{१७}$ ॥ यत्रबाणाःस० । ८१$\frac{४८}{१७}$ ॥ मर्म्माणिते-
व्व० । ८२$\frac{४९}{१७}$ ॥ नमोस्तु सर्प्पेभ्यो येकेचपृथिवीमनु । येऽअ-

न्तरिक्षेये दिवितेब्भ्यः सर्प्पेब्भ्योनमः । ८३ ६/१३ ॥ याऽइषवो-
यातुधानानां य्येवाव्वनस्प्पतीँ२ । रनु । येवावटेषुशेरते तेब्भ्यः
सर्प्पेब्भ्योनमः । ८४ ७/१३ ॥ येवामीरोचनेदिवोयेवा सूर्य्यस्यर-
श्मिमषु । येषामप्प्सुसदस्कृतन्तेब्भ्यः सर्प्पेब्भ्योनमः । ८५ ८/१३ ॥
यद्देवादेवहेडनन्देवासश्चकृमाव्वयम् । अग्निर्मातस्म्मादेनसो
व्विश्श्वान्मुञ्चत्वँ२ हसः । ८६ १४/२० ॥ यदिदिवा यदिनक्तमे-
नाँ२ सिचकृमा व्वयम् । व्वायुर्मातस्म्मादेनसो व्विश्श्वा-
न्मुञ्चन्त्वँ२ हसः । ८७ १५/२० ॥ यदिजाग्रद्यदि स्वप्नऽएनाँ२ सि-
चकृमाव्वयम् । सूर्य्योमातस्म्मादेनसो व्विश्श्वान्मुञ्चन्त्वँ२ हसः
। ८८ १६/२० ॥ देवस्यत्वा । सवितुः प्प्रसवेऽश्विनोर्ब्बाहुब्भ्याम्पू-
ष्णो हस्ताब्भ्याम् । सरस्वत्यैव्वाचो यन्तुर्यन्त्रियेदधामि ब्बृह-
स्प्पतेष्ट्वा साम्म्राज्ज्येनाभिषिञ्चाम्म्यसौ । ८९ ३०/९ ॥ देवस्यत्वा ।
सवितुः प्प्रसवेऽश्विनोर्ब्बाहुब्भ्याम्पूष्णो हस्ताब्भ्याम् । सरस्व-
त्यैव्वाचो यन्तुर्य्यन्त्रेणाग्नेः साम्म्राज्ज्येनाभिषिञ्चामि । ९० ३७/१८ ॥
देवस्यत्वा । सवितुः प्प्रसवेऽश्विनोर्ब्बाहुब्भ्याम्पूष्णो हस्ता-
ब्भ्याम् । अश्विनोर्ब्भैषज्ज्येन तेजसेब्ब्रह्मवर्च्चसायाभिषिञ्चामि
सरस्वत्यैभैषज्ज्येन व्वीर्य्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेण
बलायश्श्रियैयशसे भिषिञ्चामि । ९१ ३/२० ॥ अग्निर्देवताव्वा ।
तोदेवतासूर्य्योदेवता चन्द्रमादेवताव्वसवोदेवता रुद्रादेवतादि-
त्यादेवता मरुतोदेवताव्विश्श्वेदेवादेवता बृहस्प्पतिर्देवतेन्द्रोदेवता
व्वरुणोदेवता । ९२ २०/१४ ॥ दीर्घायुस्तऽओषधे खनितायस्म्मैचत्वा
खनाम्म्यहम् । अथोत्वन्दीर्घायुर्ब्भूत्वा शतवल्शा व्विरोहतात् ।
९३ १००/१२ ॥ "अथ ब्राह्मणम्" — ॐ अथैनाऽआप्यानवतीभ्या मभि-
मृशतिदमेवैतद्रेतः सिक्तमाप्यायति तस्माद्योनौरेतः सिक्तमाप्या-
यते सौमीभ्याम्प्राणोवै सोमः प्राणन्तद्रेतसि दधातितस्माद्रेतः सि-
क्तं प्राणमभिसम्भवति पूर्येद्धयद्रेतः प्राणात्सम्भवेदेषोहैवात्र सूद-
दोहः प्राणोवैसोमः प्राणः सूददोहः । १ ॥ आप्यायस्वसमेतुते वि-

Digitized by Google

श्वतꣳसोमवृष्णमिति रेतोवैव्वृष्णमाप्यायस्वसमेतुते सर्वतꣳसो-
मरेतऽइत्येतद्भवाव्वाजस्य संगथऽइत्यन्नंवैवाजो भवान्नस्यसंग-
थऽइत्येतत्सन्तेपयाꣳसि समुजंतुवाजाऽइति रसोवैपयोन्नंव्वाजाꣳ
सन्तेरसः समुजंत्वन्नानीत्येतत्सव्वृष्ण्यान्यभिमातिषाहऽ इति
सꣳरेताꣳसिपाप्मासहऽ इत्येतदाप्यायमानोऽ अमृतायसोमेति प्र-
जात्यान्तदमृतंदधाति तस्मात् प्रजातिरमृता दिविश्रवाꣳस्युत्तमा-
निधिष्वेति चन्द्रमावाऽअस्य दिविश्रवऽउत्तमꣳ सह्येनममुष्मिँल्लोके
श्रावयतिद्वाभ्यामाप्याययति गायत्र्याचत्रिष्टुभाच तस्योक्तोबन्धुः
। २ ॥ “अथातꣳसम्पदेव”— चतस्रो लोगेष्टकाऽउपदधाति
षड्ऋचेननिवपति द्वाभ्यामाप्याययति द्वादशद्वादशमासाꣳ संव-
त्सरꣳसंवत्सरोग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य । मात्रातावत्तद्भवति
।३॥ “अथ सामगायति”—क्षत्रं वैसामक्षत्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चत्यथो
साम्राज्यंवैसामसाम्राज्येणैवैनꣳ साम्राज्यंगमयति सर्वेषांवाऽएष-
वेदानाꣳ रसोयत्सामसर्व्वेषामेवैनमेतद्वेदानाꣳ रसेनाभिषिञ्चति
।४॥ “बृहत्यांगायति”—बृहत्यां वाऽआसावादित्यꣳ श्रियांप्रतिष्ठा-
यां प्रतिष्ठितस्तपति बृहत्यामेवैनमेतच्छ्रियांप्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति
। ५ ॥ “ऐन्द्रयांबृहत्यांगायति”—ऐन्द्रोवाऽएषयज्ञो यत्सौत्राम-
णीन्द्रायतनऽएषऽएतर्हियोयजते स्वऽएवैनमेतदायतने भिषिञ्चति
।६॥ अथयस्मात्सꣳशानानि नामैतवैसामभिर्द्देवाऽइन्द्रमिन्द्रियाय
वीर्य्यायसमश्यंस्तथोऽएवैतमृत्विजो जमानमेतैरेवसामभिरिन्द्रि-
याय वीर्य्यायसꣳ स्यंति सꣳ श्रवसेविश्रवसे सत्यश्रवसेश्रवसऽइति
सामानिभवन्त्येष्वेवैनमेतंलोकेषुश्रावयन्ति चतुर्न्निधनंभवति चत-
स्रोवैदिशꣳसर्वास्वेवैनमेतद्दिक्षुप्रतिष्ठापयन्ति सर्वेनिधनमुपावयन्ति
संविदानऽएवास्मिंस्तच्छ्रियंदधाति ।७॥ “तदाहुः”—तदाहुर्य्यदेत-
त्सामगीयतेथक्वैतस्यसाम्नऽउक्थमेकाप्रतिष्ठा व्यजद्धꣳ हितद्य-
स्तुतमननुशस्तमिति । ८॥ त्रयाहिदेवाऽएकादशेत्येतद्वाऽएतस्य-
साम्नऽउक्थमेषा प्रतिष्ठाव्यजद्धꣳ हितद्यस्तुतमननुशस्तमिति

Digitized by Google

।९।। "त्र्ययाहिदेवाऽएकादशेति"–त्रयस्त्रिꣳशग्रहंजुहोति त्रयाहि-
देवाऽएकादश त्रयस्त्रिꣳशाꣳसुराधसऽइति त्रयस्त्रिꣳशद्धिदेवा
बृहस्पतिपुरोहिताऽइति ब्रह्मवैबृहस्पतिर्ब्रह्मपुरोहिताऽइत्येवैतदा-
ह देवस्यसवितुꣳसवऽइति देवेनसवित्राप्रसूताऽइत्येवैतदाह देवा-
देवैरवन्तुमेति देवाह्येतंदेवैरभिषिञ्चन्ति । १० ।। "प्रथमाद्वि-
तीयैरिति"– प्रथमाह्येतंद्वितीयैरभिषिञ्चन्ति द्वितीयास्तृतीयैरि-
ति द्वितीयाह्येतंतृतीयैरभिषिञ्चन्ति तृतीयाꣳसत्येनेति तृतीयाह्ये
तꣳसत्येनाभिषिञ्चन्ति सत्यंयज्ञेनेतिसत्यꣳ ह्येतंयज्ञेनाभिषिञ्चति
यज्ञोयजुर्भिरिति यज्ञोह्येतंयजुर्भिरभिषिञ्चन्ति यजूꣳषिसाम-
भिरिति यजूꣳषिह्येतꣳ सामभिरभिषिञ्चन्ति सामान्यृग्भिरि-
ति सामानिह्येतमृग्भिरभिषिञ्चन्त्यृचꣳपुरोनुवाक्याभिरित्यृचो-
ह्येतंपुरोनुवाक्यायाज्याभिरिति पुरोनुवाक्याह्येतंयाज्याभिरभि-
षिञ्चन्ति याज्यावषट्कारैरिति याज्याह्येतंवषट्कारैरभिषिञ्चन्ति
वषट्काराऽआहुतिभिरिति वषट्काराह्येतमाहुतिभिरभिषिञ्च-
न्त्याहुतयो मेकामान्समर्द्धयन्तुभूꣳस्वाहेति तदेनमेताभिर्देवताभिꣳ
परोवरमभिषिञ्च्याथास्माऽआहुतिभिꣳ सर्वान्कामान्समर्द्धय-
न्त्यथर्त्विक्षूपहवमिष्ट्वा भक्षयत्यृतवोवाऽऋत्विजऽऋतुष्वेवैतदुपह-
वमिच्छते । ११ ।। " सभक्षयति "–लोमानिप्रयतिर्ममत्वङ्मऽ
आनतिरागतिꣳ । माꣳसम्मऽउपनतिर्वस्त्वस्थिमज्जामऽआनति-
रिति ह्येववाऽएषलोकाꣳश्चदेवताश्च विशतियꣳसौत्रामण्याभिषिच्य-
ते तदेतद्धांतरामात्मानमुꣳहयते तथाकृत्स्नऽएवसर्वतनुꣳसाङ्गःस-
म्भवति । १२ ।। "चित्रावसोस्वस्ति "– तेपारमशीयेति । त्रिरे-
तज्जपति रात्रिर्वैचित्रावसुꣳसाहीयꣳ संगृह्येवचित्राणिवसति त-
स्मान्नारकाचित्रंददृशꣳ । १३ ।। एतेनहस्मावाऽऋषयꣳ । तद्वाऽ
अग्नयऽइति क्रियतेग्निर्वैसदेवतस्यैतानि नामानिशर्वऽइतियथाप्रा-
च्याऽआचक्षतेभवऽइति यथाबाहीकाꣳपशूनांपतीरुद्रोग्निरिति
तान्यस्याशान्तान्येवैतराणि नामान्यग्निरित्येवशान्ततमंतस्माद-

Digitized by Google

ग्नयऽइति क्रियतेस्विष्टकृतऽइति । १४ ॥ ता१ँ हैतांगौतमोराहू-
गणोविदाञ्चकार साहजनकंवैदेहं प्रत्युत्ससादता१ँ हांगजिब्रा-
ह्मणेष्वन्विवेषतामुह याज्ञवल्क्यविवेदसहोवाच सहस्रंभोयाज्ञव-
ल्क्यदद्मो यस्मिन्वयंत्वयिमित्रविन्दामन्वविदामेति विन्दतेमि-
त्र१ँ राष्ट्रमस्यभवत्यपपुनर्मृत्युंजयति सर्वमायुरेतियऽएवंविद्वानेतऽ
येष्ट्या यजतेयोवैतदेवंवेद । १५ ॥ "तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्त-
म्"—चत्वारिवाक्परिमितापदानि तानिविदुर्ब्राह्मणायेमनी-
षिणः गुहात्रीणिनिहितानेङ्गयन्ति तुरीयंवाचोमनुष्यावदन्ति
। १६ ॥ "अथातःस्वाध्यायप्रश१ँसा"—प्रियेस्वाध्यायप्रवचने
भवतोयुक्तमनाभवत्यपराधीनोहरहरर्थान्साधयतेसुख१ँ स्वपिति
परमचिकित्सकऽआत्मनो भवतीन्द्रियसंयमश्चैकारामताच प्रज्ञा-
वृद्धिर्यशोलोकपक्तिःप्रज्ञावर्द्धमानाचतुरो धर्मान्ब्राह्मणमभिनि-
ष्पादयति ब्राह्मण्यंप्रतिरूपचर्य्यां यशोलोकपक्तिर्लोकः प-
च्यमानश्चतुर्भिर्धर्म्मैर्ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चयाचदानेनचाज्येयतयाचा-
वध्यतयाच । १७ ॥ "येहवैकेचश्रमाः"—सऽउद्दीक्षते स्वयम्भू-
रसि श्रेष्ठोरश्मिरित्येषवैश्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तस्मादाहस्वयम्भूर-
सि श्रेष्ठोरश्मिरितिवर्चोदाऽअसि वर्चोमेदेहीतित्वेवाहंब्रवीमी-
ति हस्माहयाज्ञवल्क्यस्तद्धेवब्राह्मणेनैष्टव्यं यद्ब्रह्मवर्चसी स्यादि-
त्युतोह स्माहौपोदितेयऽएषवावमह्यंगादास्यति गोदागामेदेही
त्येवंयंकामंकामयते सोस्मैकामःसमृध्यते । १८ ॥ "एषवाऽआ-
शीर्जीवेयम्"—प्रजामेस्याच्छ्रियंगच्छेयमिति तद्यत्पशुनाशास्ते त-
च्छ्रियमाशास्ते श्रीर्हिपशवस्तदेताभ्यामेवैतदाशीर्भ्या१ँ सर्वमाप्तं त-
स्माद्वाऽएतेऽअत्रद्वेऽआशिषौ क्रियेते । १९ ॥ "तदेषश्लोकोभ-
वति"—विद्ययाचहारोहन्ति यत्रकामाःपरागताः नतत्रदक्षिणा-
यन्ति नाविद्वा१ँ सस्तपस्विनऽइति नहैवतंलोकंदक्षिणाभिर्नतपसा-
नेवं विदश्नुतएवंविदा१ँ हैवासालोकोभ्रंपुरीषम् ।२०॥ "तदेत-
दृचाभ्युक्तम्"—विभक्तार१ँ हवामहेवसोश्चित्रस्य राधसःसविता-

Digitized by Google

रंनृचक्षसमिति तदेतत्सर्वमायुर्दीर्घमनन्तꣳ हितद्यदिदमाहुर्दीर्घंऽ आयुरस्तुसर्वमायुरेहीत्येषुते लोकऽएतत्तेस्त्विति हैवैतत्पश्यन्ती-वाग्वदति । २१ ॥ अथवꣳ शꣳसमानमासाञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवि-पुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्म्माण्डव्यान्माण्डव्यꣳ कौत्सा-त्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणोवात्स्याद्वा-त्स्यꣳशाण्डिल्याच्छाण्डिल्यꣳकुश्रेꣳकुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बाय-नाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरꣳ कावषेयꣳप्रजाप-तेꣳ प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भूः ब्रह्मणेनमः । २२ ॥ सुशा-न्तिर्भवतु । यजमानस्य सूतिकाबालकयोः आयुष्याभिवृद्धिर-स्तु ॥ "अर्पणम्"—अनेन शान्तिपाठाख्येन कर्मणा श्रीआ-राध्यदेवता प्रजापतिदेवता च प्रीयतां न मम । (अस्मिन्पाठे संक्षेपतो दर्शिता मन्त्रा रुद्राध्याये द्रष्टव्याः) ॥ इति वाजसनेय-ब्राह्मणानां शान्तिसूक्तपाठः ॥

२१ "अथ श्रावणीपद्धतिः"—पारस्करगृह्यसूत्रे—पौषस्य रो-हिण्यां मध्यमायां वाष्टकायामध्यायानुत्सृजेयुरुदकान्तं गत्वाद्भि-र्देवाञ्छन्दाꣳसिवेदानृषीन्पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान् संवत्सरञ्च सावयवं पितॄनाचार्यान् स्वांश्च तर्पयेयुः । सावित्रीं चतुरनुद्रुत्य विरताःस्म इति प्रब्रूयुः क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् । १९ ॥ "तत्रैव"— अर्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुरर्धसप्तमासा-न्वाथेमामृचं जपत्युभाकवीयुवा योनो धर्मः परापतत् । परिस-ख्यानि धर्मिणो विसृजामह इति त्रिरात्रꣳ सहोपविश्य प्रतिष्ठेरन् । १४ ॥ "तथा च"—अथातोऽध्यायोपाकर्मौषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याꣳ श्रावणस्य पञ्चम्याꣳ हस्तेन वा-ज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति इति । १२ ॥ याज्ञवल्क्यः—अधीत-वेदोपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन च । हस्तेनौषध्यभावे वा पञ्चम्यां श्रा-वणस्य तु । पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा । जलान्ते छ-न्दसां कुर्यात्तदुत्सर्गविधिं बहिः । त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गु-

Digitized by Google

रुबन्धुषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते ॥ **रेणुकदीक्षितः**—पौषमासस्य रोहिण्यां कृष्णाष्टम्यामथापि वा । उदकान्तं समासाद्य वेदस्योत्सर्जनं बहिः ॥ **मनुः**—पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः । माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाण्हे प्रथमेऽहनि ॥ **कात्यायनः**—उत्सर्गश्च तदा तिष्ये कुर्यात्प्रोष्ठपदेऽथवा ॥ **खादिरगृह्ये**—पुण्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवा ॥ **कार्ष्णाजिनिः**—उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च । ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥ संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः । उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् । शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते ॥ **स्मृतिमहार्णवे**—संक्रान्तिग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपाकृतिस्तु पञ्चम्या कार्या वाजसनेयिभिः ॥ (**वाचस्पतिः**) ॥ नित्ये नैमित्तिके जाप्ये होमे यज्ञक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहदोषो न विद्यते ॥ "**वर्ज्यकालः**"—रेणुकदीक्षितकारिकायाम्—संक्रान्तौ ग्रहणे चैव सूतके मृतकेऽपि वा । गणस्नानं न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥ (**गणस्नानशब्देनोत्सर्गाख्यं कर्म**) ॥ "**पूजनार्हा ऋषयः**"—**कश्यपोऽथ भरद्वाज अङ्गिरा गौतमो मुनिः । वत्सः पराशरश्चेति माण्डव्यः सप्तमस्तथा ॥** अरुन्धतीं चावाहेदिति केचित् । (**याज्ञवल्क्यमृषिं स्वगोत्रप्रवर्तकमृषिं च** केचित्पूजयन्ति) ॥ **कात्यायनः**— कश्यपादीनृषीन्सप्त कृत्वा दर्भमयान् शुभान् । पूजयित्वा विधानेन तर्पयेच्छन्दसां गणमिति॥**अन्यच्च**। अपामार्गसमिश्राणां कुशादीनां त्रिभिस्त्रिभिः। कुर्यात्सप्त ऋषींश्चैव पूजयेच्च यथाक्रमम् ॥ "**रेणुकदीक्षितकारिकायाम्**"—प्रतिष्ठावाहनं चैव कालज्ञानं भवेत्ततः । पूजोपवीतदानं स्यात्प्राचीनावीतिपूर्वकम् । उत्सर्गः पितृतृप्तिश्चाचमनं वंशकीर्तनम् । तत्सवितुरित्यारभ्य गायत्र्या ब्रुवणं चतुः । विरताः स्मेति च सकृदध्यायादीन्पठेत्ततः । पुनस्तस्या ऋचः पाठो नमस्कारो विसर्जनम् । समुद्रेति जलं प्राश्य आचान्तोऽपि गृहं व्रजेत् ॥ "**उपाकर्मफलम्**" **कात्यायनः**—प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः । क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥ अस्थानोच्छ्वासविच्छेदघोषणाध्यापनादिकम् । प्रामादिकं श्रुतौ यत्स्याद्यातयामत्वकारितात् ॥ अयातयामैश्छ-

Digitized by Google

न्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः । क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥ **मिताक्षरायाम्**—यथा शास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः । विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥ **प्रयोगपारिजाते**—उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते । धारणाध्यापनांगत्वाद्गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥

२२. "**नूतनोपाकर्मविचारः**"—नूतनोपाकर्मकारिणा स्नातकेन भद्रादिकुयोगरहिते उपाकर्मकाले स्नानसन्ध्यादि नित्यकर्म विधायाचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य । **मया अध्येष्यमाणानां छंदसां यातयामतानिरासेनाप्यायनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं छन्दसामुपाकर्म करिष्य** इति सङ्कल्प्य । तदङ्गत्वेन गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च कृत्वाग्निस्थापनानन्तरं तीर्थादिनिकटे गुरोः सकाशाद्वेदोपाकर्म कुर्यात् ॥

२३. "**अथ श्रावणीप्रयोगः**"—तत्र श्रावणस्य पूर्णिमादिकाले प्रातः स्नानसन्ध्यादि नित्यकर्म विधाय गुरुः शिष्यगणैः सह ग्रामाद्बहिः प्राच्यामुदीच्यां वा नद्यादि रम्यंजलाशयं गत्वा तत्तीरे शुभ्रां यथादेशसंभवां वा मृदमार्द्रं गोमयं भस्म कुशान् तिलाक्षतान् सुरभीणि पुष्पाणि दूर्वाङ्कुरापामार्गयज्ञोपवीतादि सर्वां श्रावणीसामग्रीं संपाद्य ऋषिस्थापनार्थं पीठं (श्वेतवस्त्रं) पूजनार्थं गन्धपुष्पादिपूजासंभारं च संपाद्य मृल्लेपनपूर्वकं प्रक्षालितहस्तपादः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा सपवित्रकरो गुरुः कृतपच्छौचादियुक्तैः शिष्यैः सहाचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य सर्वैः सह सङ्कल्पं कुर्यात् । तद्यथा—**अधीतानामध्येष्यमाणानां चाध्यायानां स्थापनविच्छेदक्रोशघोषण दन्तविष्टतिदुष्टत्वद्रुतोच्चारितवर्णानां पूर्वसवर्णानां गलोपलम्बितविष्टतोच्चारितवर्णानां, श्लिष्टास्पष्टवर्णविघट्टनादिभिः पठितानां श्रुतीनां, यथातयामत्वं तत्परिहारार्थं अष्टत्रिंशदनध्यायाध्ययने, रथ्यासञ्चरतः शूद्रस्य शृण्वतोऽध्ययने, म्लेच्छान्त्यजादेः शृण्वतोऽध्ययने, अशुचि देशेऽध्ययने, आत्मनोशुचित्वेऽध्य-**

* **गर्गः**—उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते इति वचनादुपाकर्मादौ नदीनां रजोदोषो नास्तीतिबोध्यम् ॥

Digitized by Google

यने, अक्षरस्वरानुस्वारपदच्छेदकण्डिकाव्यञ्जनह्रस्वदीर्घप्लुतकण्ठताल्वोष्ठ्यमूर्द्धन्योष्ठ्यदन्त्यनासिकानुनासिकरेफजिह्वामूलीयोदात्तानुदात्तस्वरितादीनां व्यत्ययेनोच्चारे, माधुर्याक्षरव्यक्तिहीनत्वाद्यनेकप्रत्यवायपरिहारपूर्वकं सर्वस्य वेदस्य सवीर्यत्वसंपादनद्वारा यथावत्फलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सशिष्योऽहं शुक्लयजुर्वेदोत्सर्गोपाकरणमहं *करिष्ये इति सङ्कल्प्य । गुरुः शिष्यैः सहेभाकवीत्युच्चैः पठेत् ॥ तद्यथा– ॐउभाकवीयुवा यो नो धर्मः परापतत् । परिसख्यानि धर्मिणो विसख्यानि विसृजामहे ॥ इति मन्त्रं पठित्वा यथाक्रमेण सर्वे गुरोरभिवादनं कुर्युः । पुनश्च देशकालौ स्मृत्वा सङ्कल्पयेद्यथा–अध्यायोत्सर्गोपाकर्मनिमित्तं गणस्नानमहं करिष्ये ॥ पुनश्च इषेत्वादि ॐखं ब्रह्मान्तेषु याः क्रियास्तत्र विवस्वान् ऋषिः । सर्वाणि यजूꣳषि सर्वाणि छन्दाꣳसि प्रजापतिर्लिङ्गोक्ता देवता स्नानादि सर्वकर्मसु विनियोगः ॥ इत्युक्त्वा स्नानानुज्ञां प्रार्थयेत्– नमोऽस्तु देवदेवाय शितिकण्ठाय वेधसे । रुद्राय चापहस्ताय दण्डिने चक्रिणे नमः ॥ सरस्वती च गायत्री वेदमाता गरीयसी । सन्निधात्री भव त्वं च सर्वपापप्रणाशिनी ॥ यद्वा सागरनिर्घोष दण्डहस्त सुरान्तक । जगत्स्रष्टुर्जगन्मित्र नमामि त्वां सुरान्तक ॥ तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम । भैरवाय नमस्तुभ्यं अनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ नमामि गङ्गे० ॥ इमं मन्त्रं समुच्चार्य तीर्थस्नानं समाचरेत् । अन्यथा तत्फलस्यार्धं तीर्थेशो हरति ध्रुवम् ॥ उत्तिष्ठन्तु महाभूता ये भूता भूमिवासिनः ॥ भूतानामविरोधेन स्नानकर्म समारभे ॥ अपसर्पंतु ते भूता ये भूतास्तीर्थदूषकाः । ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥ पुष्कराद्यानि० ॥ अपामधिपति० ॥ अधिष्ठात्र्यश्च० ॥ गङ्गे च यमुने० ॥ "ततः"–ॐउरुꣳ हिराजा व्वरुणश्चकार इति मन्त्रेण तोयमभिमन्त्रयेत् ॥ शेषः स्नानविधिः पूर्वोक्तप्रातःस्नानप्रयोगवत्कर्त्तव्यः ॥

* अत्रावसरे केचित् हेमाद्रिकृतं स्नानसङ्कल्पं कुर्वन्ति ॥

Digitized by Google

स च (३२ पृष्ठे) इत्यादौ द्रष्टव्यः ॥ ततः धौतवाससी परिधाय द-र्भासनादौ प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्य भस्मगोपीचन्दनादि धृत्वा पवित्र-पाणिराचम्य **माध्यान्हसन्ध्यां** कुर्यात् । ततः **सूर्योपस्थानं** तच्च (१५० पृष्ठे) इत्यादौ द्रष्टव्यम् । ततः **ब्रह्मयज्ञं देवर्षिमनुष्य-पितृतर्पणं** च कुर्यात् । तच्च (१५७–१६६ पृष्ठे) द्रष्टव्यम् ।

"**अथ ऋषिपूजनम्**"–तत्रादौ ऋचंवाचमिति सूक्तं सर्वैः पठनी-यम् । (इदं सूक्तं रुद्रे शान्त्याध्याये (३० पृष्ठे) द्रष्टव्यम् । अ-पामार्गमिश्रितैस्त्रिभिस्त्रिभिः कुशैः पृथक् पृथक् गायत्रीं पठित्वा ब्र-ह्मग्रन्थियुक्ताः सप्तर्षयः कार्याः । ते च पीठे नवं सदशं धौतं वस्त्रं प्रसार्य तस्मिन्प्रागग्रा उदगग्रा वा स्थापनीयाः) ॥ तद्यथा–**आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं उत्सर्जना-ङ्गत्वेन अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तर्षिपूजनमहं करिष्ये । तत्रादौ-निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं महागणपतिपूजनमहं करिष्य** इति सङ्कल्प्य । गणपतिपूजां कृत्वा ऋषीनावाहयेत् । तच्च–**ॐभूर्भुवःस्वः कश्य-पाय नमः कश्यपं आवाहयामि । भोकश्यप इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । १ ॥ ॐभूर्भुवः स्वः भरद्वाजाय नमः भरद्वाजं आवाहयामि । भोभरद्वाज इहा० । २ ॥ ॐभूर्भुवःस्वः अङ्गिरसे नमः अङ्गिरसं आवा० । भो अङ्गिरः इहाग० । ३ ॥ ॐभूर्भुवःस्वः गौतमाय नमः गौतमं आवा० । भोगौतम इहा० । ४ ॥ ॐभूर्भुवःस्वः वत्साय नमः वत्सं आवाह० । भो वत्स इहा० । ५ ॥ ॐभूर्भुवः स्वः पराश-राय नमः पराशरं आवा० । भोपराशर इहा० । ६ ॥ ॐभूर्भुवः स्वः माण्डव्याय नमः माण्डव्यमावा० । भो माण्डव्य इहा० । ७ ॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरुन्धत्यै नमः । अरुन्धतीमावा० । भो अरुन्धति इहा० इहतिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखा सुप्रसन्ना वरदा भव । ८ ॥ ॐभूर्भुवःस्वः याज्ञवल्क्याय नमः याज्ञवल्क्यमावाहयामि । भोयाज्ञवल्क्य इहा० । ९ ॥**-इत्यावाह्य । **ॐमनो जूतिर्जुषता-**

Digitized by Google

माज्ज्यस्य बृहस्पतिर्य्यज्ञमिमन्तनो त्वरिष्टंय्यज्ञꣳ समिमन्दधातु । व्विश्वे देवासऽइहमादयन्ता मोऽम्प्रतिष्ठ । १ 13/2 ॥ इति मन्त्रेण ऋष्युपरि अक्षतान् निक्षिपेत् । "ऋषिप्रार्थना"—इमावेव गौतमभरद्वाजा वयमेव गौतमोऽयं भारद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव व्वसिष्ठकश्यपा वयमेव व्वसिष्ठोऽयं कश्यपो व्वागेवात्रिर्व्वाचा ह्युन्नमद्यतेत्तिर्हवैनामैतद्यदत्रिरिति सर्व्वस्यात्ता भवति सर्व्वस्यान्नम्भवति य एवं वेद । २ ॥ "ध्यानम्"— ॐसप्तऽ ऋषयꣳ प्रतिहिताꣳ शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । सप्तापꣳ स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतोऽअस्वप्नजौसत्रसदौ च देवौ । ३ 55/34 ॥ ॐइदं व्विष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम् । समूढमस्यपाꣳसुरे स्वाहा । ४ 15/5 ॥ ॐसहस्रशी० । ५ 1/31 ॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिऋषिभ्यो नमः ध्यानं समर्पयामि ॥ "आसनम्"— सुवर्णघटितं दिव्यं नानारत्नसमान्वितम् । आसनं रुचिरं यच्च गृह्यतां भो मुनीश्वराः ॥ ॐपुरुषए० । ६ 2/31 ॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरुन्ध० नमः आसनं समर्पयामि ॥ "पाद्यम्"— गङ्गाजलं समानीतं गन्धद्रव्येण संयुतम् । पाद्यार्थं प्रतिगृह्णन्तु कश्यपाद्या महर्षयः ॥ ॐएतावान० । ७ 3/31 ॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरु० नमः पाद्यं समर्पयामि ॥ "अर्घ्यम्"— सुवर्णपात्रसंयुक्तं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् । सप्तर्षयः प्रगृह्णन्तु इदमर्घ्यं मयार्पितम् । ॐत्रिपादू० । ८ 4/31 ॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरु० नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥ "आचमनम्"— कर्पूरवासितं तोयं सुवर्णकलशे स्थितम् । दत्तमाचमनीयं च ऋषीणां प्रीतये सदा ॥ ॐततो व्वि० । ९ 5/31 ॥ ॐभूर्भुवःस्वः० अरु० नमः आचमनीयं समर्पयामि ॥ "पञ्चामृतस्नानम्"— पयो दधि घृतं चैव मधु च शर्करान्वितम् । पञ्चामृतं मयानीतं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐपञ्चन० । १० 11/34 ॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरु० नमः पञ्चामृतस्नानं समर्पयामि ॥ "गन्धोदकस्नानम्"— ॐगन्धद्वारांदु० ॥ ॐभूर्भुवः

Digitized by Google

स्वः अरु० गन्धस्नानं समर्पयामि । "शुद्धोदकस्नानम्"—सुगन्धद्रव्यसंयुक्तं पवित्रं मङ्गलं जलम् । स्नानार्थं वः समानीतं मुनीनां प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐआपोहि० । ॐयोवः० । ॐतस्मा० ।११$\frac{५०}{११}$। १२$\frac{५१}{११}$। १३$\frac{५२}{११}$॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरु० नमः शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि ॥ पूर्वपूजां समाप्य । पुरुषसूक्तेनाभिषेकं कुर्यात् ॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरु० नमः महाभिषेकस्नानं समर्पयामि ॥ "वस्त्रम्"—सूक्ष्माण्यतीव शुभ्राणि वस्त्राणि विविधानि च । ऋषयः प्रतिगृह्णन्तु उष्णशीतनिवारणे ॥ ॐतस्माद्य० । १४$\frac{७}{३१}$॥ ॐभूर्भुवः स्वः अरु० नमः वस्त्रं समर्पयामि ॥ "यज्ञोपवीतम्"—नानामन्त्रैः समुद्भूतं त्रिवृतं ब्रह्मसूत्रकम् । प्रत्येकं दीयते स्वच्छं ऋषयः प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐतस्मादश्वा० । १५$\frac{८}{३१}$॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरु० नमः यज्ञोपवीतानि समर्पयामि ॥ "गन्धम्" —आत्मसन्तापहारं च सुगन्धद्रव्यसंयुतम् । चन्दनं तत्प्रयच्छामि ऋषीणां प्रीतिहेतवे ॥ ॐतंयज्ञ०। १६$\frac{९}{३१}$॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरु० नमः गन्धं समर्पयामि ॥ "अक्षताः" —शुभ्रतन्दुलजाः शुक्लाः शङ्खशुभ्रा मनोरमाः । अक्षतान्संप्रयच्छामि गृह्णन्तु मुनिपुङ्गवाः ॥ ॐ अक्षन्नमी० ।१७$\frac{५१}{३}$॥ ॐभूर्भुवः स्वः अरु० नमः अक्षतान् समर्पयामि ॥ हरिद्रां कुङ्कुमं चैव कज्जलं भूषणानि च ॥ कङ्कणं कण्ठसूत्रं च गृहण परमेश्वरि । ॐ अहिरि० । १८$\frac{५१}{२९}$॥ ॐभूर्भु० अरु० हरिद्राकुङ्कुमादिद्रव्याणि समर्पयामि । "पुष्पाणि"—माल्यादीनि सुगन्धीनि मालत्यादीनि सत्तमाः। मयार्पितानि पुष्पाणि गृह्णन्तु मुनिपुङ्गवाः ॥ ॐयत्पुरुषं० ।१९$\frac{१०}{३१}$॥ ॐभूर्भु० अरु० कालोद्भवपुष्पाणि सम० । (तुलसीदलानि बिल्वपत्राणि कमलानि च ऋषिभ्यो विशेषतः समर्प्य ।) "धूपम्"—कृष्णागुरुसमुद्भूतो धूपोऽयं च दशाङ्गकः । सुगन्धः कश्यपादिभ्य ऋषिभ्यो दीयतेऽधुना ॥ ॐब्राह्मणोस्य० । २०$\frac{११}{३१}$॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरु० नमः धूपं समर्पयामि ॥ "दीपम्"-पञ्चवर्त्तिसमायुक्तः सर्वमङ्गलशोभनः । मया निवेदितो भक्त्या दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐचन्द्रमाम० ।

Digitized by Google

२१$\frac{१२}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरु० नमः दीपं समर्पयामि ॥ "नैवेद्यम्"— फलमूलसमायुक्तं नानाशाकसमन्वितम् । शर्कराघृतसंयुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐनाभ्याऽ आ० ।२२$\frac{१३}{३१}$॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरु० नमः नैवेद्यं समर्पयामि ॥ नैवेद्यमध्ये पानीयं समर्पयामि । उत्तरापोशनं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं करोद्वर्तनार्थे चन्दनं च समर्पयामि ॥ "फलम्" —नारिकेलं च कूष्माण्डं कदलीकर्कटीफलम् । ऋतुकालोद्भवं चान्यद्दीयतेऽद्य मुनीश्वराः ॥ ॐयाः फलि० । २३$\frac{८९}{१२}$ ॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरु० नमः फलानि समर्पयामि ॥ "ताम्बूलम्"— पूगीफलं सकर्पूरं नागवल्लीदलैर्युतम् । एलालवङ्गसंयुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐयत्पुरुषे० । २४$\frac{१४}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरु० नमः ताम्बूलं समर्पयामि ॥ "दक्षिणा"— हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्ति प्रयच्छ मे ॥ ॐ हिरण्यगर्भ० ।२५$\frac{५७}{२३}$॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरु० नमः दक्षिणां समर्पयामि ॥ "कर्पूरारार्त्तिक्यम्"— ब्राह्मिष्ठा ब्रह्मरूपाश्च कश्यपाद्या महर्षयः । ब्रह्मप्रज्ञादिदातारः सन्तु मे कीर्तिकर्माणि ॥ ॐ इद ँ ह० । २६$\frac{४८}{१८}$ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरु० नमः कर्पूरारार्त्तिक्यं समर्पयामि ॥ "प्रदक्षिणा"— यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च । तानि तानि विनश्यन्ति प्रदक्षिणपदे-पदे । ॐ सप्तास्यां० ।२७$\frac{१५}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भु० अरु० प्रदक्षिणां समर्पयामि । "नमस्कारः"— शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणाः रक्षन्तु मुनयः सर्वे मामद्य शरणागतम् । ॐ भूर्भु० अरु० नमस्कारान् सम० ॥ "मन्त्रपुष्पम्"— सप्तर्षयः शुभाः श्रेष्ठाः सर्वेषां च शुभप्रदाः । पुष्पाञ्जलिं मया दत्तं गृह्णन्तु मुनिसत्तमाः । ॐ यज्ञेनयज्ञ० । २८$\frac{१६}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भु० अरु० मन्त्रपुष्पाञ्जलिं समर्पयामि ॥ "प्रार्थना"— मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं मुनीश्वराः । यत्पूजितं मया सर्वं परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ॐ भूर्भु० अरु० प्रार्थनां सम० ॥ अनेन मया वेदोत्सर्जनाङ्गत्वेन कृतेन ध्यानावाहनादि षोड-

Digitized by Google

शोपचारैः पूजनेन अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तर्षयः प्रीयंतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

ततः "**स्वपितृभ्यो यज्ञोपवीतदानम्**"—प्राचीनावीति दक्षिणाभिमुखाः सर्वे कुशोदकं गृहीत्वा पुरतो यज्ञोपवितानि निधाय **अमुकगोत्रेभ्यः अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः** । तथा द्वितीयं— **अमुकगोत्रेभ्यः अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यः** । तृतीयं—**कव्यवाडनलादि दिव्यपितृभ्यः इमानि यज्ञोपवीतानि स्वधा सम्पद्यन्ताम्** इति समर्पयेत् । जीवत्पितृकैरपि पितुः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च यज्ञोपवीतानि देयानि । ततः सव्यं कृत्वा सर्वान्ब्राह्मणान्गन्धादिना संपूज्य तेभ्यो यज्ञोपवीतानि दत्वा सर्वैः स्वयमपि धार्याणि । स यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः (३४ पृष्ठे) द्रष्टव्यः । ततः जीर्णयज्ञोपवीतानि शिरोमार्गेण निःसारयेत् । "**अथोत्सर्गतर्पणम्** " —आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य छन्दसां क्वचिदनध्यायादिकाले पठनादनधिकारिभिः श्रवणाच्च प्राप्तमालिन्यस्य निरासार्थमुत्सर्गाख्यतर्पणमहं करिष्य इति सङ्कल्प्य । दक्षिणजान्वाच्येशानाभिमुखः सव्येन प्रागग्रैर्दर्भैर्देवतीर्थेन देवानामञ्जलित्रयं दद्यात् । **तद्यथा—ॐ व्विश्वे देवास ऽआगतश्शृणुताम्मऽइमꣳ हवम् । एदम्बर्हिर्निषीदत** * । २९$\frac{३४}{७}$ ॥ **ॐ व्विश्वे देवाः शृणुतेमꣳ हवम्मेये ऽअन्तरिक्षेय ऽउपद्यविष्ठ । ये ऽअग्निजिह्वाऽ उतवायजत्राऽ आसद्यास्मिन्नबर्हिषिमादयध्वम् ।** ३०$\frac{५३}{३३}$ ॥ इति मन्त्राभ्यां देवानावाह्य । **ॐ देवास्तृप्यन्तु । ॐ छन्दाꣳसि तृप्यन्तु । ॐ वेदास्तृप्यन्तु । ॐ ऋषयस्तृप्यन्तु । ॐ पुराणाचार्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्ताम् । ॐ इतराचार्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्यताम्** । [केचित्संवत्सरावयवान्पृथक्त्वेन तर्पयन्ति । तद्यथा— **ॐ अहोरात्रास्तृप्यन्ताम् । ॐ अर्धमासास्तृप्यन्ताम् । ॐ मासास्तृप्यन्ताम् ॐ ऋतवस्तृप्यन्ताम् । ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्यताम्** ।] **ॐ पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐ आचार्या-**

Digitized by Google

स्तृप्यन्ताम् ॥ ततः सव्यं जान्वाच्य दक्षिणाभिमुखोऽपसव्येन तिलमिश्रितं जलमञ्जलौ गृहीत्वा अमुकगोत्राः अस्मत्पितरः अमुकशर्माणो वसुरूपास्तृप्यध्वं स्वधा नमः । अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहाः अमुकशर्माणो रुद्ररूपास्तृप्यध्वं स्वधा नमः ॥ अन्ये तु आभिरद्भिः उदीरतामित्यादिनोक्ततर्पणविधिना अहरहः क्रियमाणेन सर्वान् पितॄन् तर्पयन्ति ॥ जीवत्पितृकैः पुत्रैः शिष्यैश्चाचार्यपितृतर्पणं कार्यम् ॥ तच्च—अमुकगोत्राः अस्मदाचार्यस्य पितरः अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं स्वधा ॥ एवमाचार्यस्य पितामहप्रपितामहानां । एवं तर्पणं कृत्वा यज्ञोपवीतानि धृत्वाचम्य सर्वे ऋष्यभिमुखाः सन्तः वंशानां श्रुवणं तर्पणं च कुर्युः । “ वंशानां श्रुवणम् ”—अथव॒ꣳशः॑ समान॒मासा॒ञ्जीवीपु॒त्रात्सा॒ञ्जीवीपु॒त्रो मा॒ण्डूकायने॒र्मा॒ण्डूकायनि॒र्मा॒ण्डव्या॒न्मा॒ण्डव्यः॒ कौ॒त्सात्कौ॒त्सो मा॒हित्थे॒र्मा॒हित्थि॒र्वा॒मकक्षायणा॒द्वा॒मकक्षायणो वा॒त्स्या॒द्वा॒त्स्यः॒ शा॒ण्डिल्या॒च्छा॒ण्डिल्यः॒ कु॒श्रेः॑ कु॒श्रिर्य॒ज्ञवचसो राजस्तम्बा॒यनाद्य॒ज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तु॒रात्का॒वषेया॒त्तु॒रः॒का॒वषेयः॒ प्र॒जाप॑तेः॒ प्र॒जाप॑तिर्ब्र॒ह्मणो ब्र॒ह्म स्वयम्भु ब्र॒ह्मणे नमः॒ । १ ॥ वंशोक्ताऽ ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ अ॒थव॒ꣳशस्त॒दि॒दं व्वय॒ꣳ शौ॒र्पणाय्या॒च्छौ॒र्पणाय्यो गौ॒तमा॒द्गौ॒तमो व्वा॒त्स्या॒द्वा॒त्स्यो व्वा॒त्स्या॒च्च पाराशर्य्या॒च्च पा॒राशर्य्यः॒ सा॒ङ्कृत्या॒च्च भा॒रद्वाजा॒च्च भा॒रद्वाज ऽऔ॒दवाहे॒श्च शा॒ण्डिल्या॒च्च शा॒ण्डिल्यो वै॒जवापा॒च्च गौ॒तमा॒च्च गौ॒तमो वै॒जवापायना॒च्च व्वै॒ष्टपुरेया॒च्च व्वै॒ष्टपुरेयः॒ शा॒ण्डिल्या॒च्च रौ॒हिणायना॒च्च रौ॒हिणायनः शौ॒नका॒च्चात्रेया॒च्च रैभ्या॒च्च रैभ्यः॒ पौतिमाष्यायणा॒च्च कौ॒ण्डिन्यायना॒च्च कौ॒ण्डिन्यायनः॒ कौ॒ण्डिन्या॒त्कौ॒ण्डिन्यः कौ॒ण्डिन्या॒त्कौ॒ण्डिन्यः कौ॒ण्डिन्या॒च्चाग्निवेश्या॒च्च । २ ॥ आग्निवेश्यः॒ सै॒तवात् सै॒तवः॒ पा॒राशर्य्या॒त्पा॒राशर्य्यो जा॒तूकर्ण्या॒ज्जा॒तूकर्ण्यो भा॒रद्वाजा॒द्भा॒रद्वाजो भारद्वा॒जा॒च्चासुरायणा॒च्च गौ॒तमा॒च्च गौ॒तमो भा॒रद्वाजा॒द्भा॒रद्वाजो वैजपायना॒द्वै॒जवापायन॒ः कौ॒शिकायन॒ः कौ॒शिकायनि॒र्घृत-

Digitized by Google

कौशिकाद्भूतकौशिकः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज ऽआत्रेयात् । ३ ॥ आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो व्वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्य्यात्काप्यात्कैशोर्य्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो व्वत्सनपातोबाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथःसौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽ आङ्गिरस ऽआभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीचाथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्व्वणो दैवादथर्व्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्राध्वꣳसनात्प्राध्वꣳसनऽ एकर्षेरेकर्षिर्विप्रजित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भु ब्रह्मणे नमः । ४ ॥ वंशोक्ताः० ॥ अथवꣳशस्तदिदं व्वयꣳ शौर्पणाय्याच्छौर्पणाय्यो गौतमाद्गौतमो व्वात्स्याद्वात्स्यो व्वात्स्याच्चपाराशर्य्याच्चपाराशर्य्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च व्वैष्टपुरेयाच्च व्वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्यां कौण्डिन्य ऽऔर्णवाभेभ्य ऽऔर्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौडिन्याच्चाग्निवेश्याच्च । ५ ॥ आग्निवेश्यः सैतवात्सैतवः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजोबलाकाकौशिकाद्बलाका कौशिकः काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकराण-

स्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽआत्रेयात् । ६ ॥ आत्रेयादात्रेयोमाण्टेर्माण्टि० ब्रह्मणे नमः ॥ ७ ॥ वंशोक्ता० ॥ अथ वꣳशस्तदिदंव्वयं भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो व्वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो बाडेयीपुत्राद्बाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रः । ८ ॥ काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात्काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्राद्बौधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽआत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो व्वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो व्वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रऽआर्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः । ९ । आलम्बीपुत्रादालम्बिपुत्र ऽआलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः । १० ॥ प्राश्नीपुत्रादासुरिवा-

सिनः। प्राश्नीपुत्रऽआसुरायणादासुरायणऽआसुरेरासुरिर्य्याज्ञ-वल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽ उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुणऽ उपवेशेरुप-वेशिः कुश्रेः कुश्रिर्व्वाजश्रवसो व्वाजश्रवा जिह्वावतो ब्बा-ध्योगाज्जिह्वावान्बाध्योगो ऽसिताद्वार्षगणादसितो व्वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपोनैध्रुविर्व्वाचो वागंभिण्या ऽअम्भिण्या-दित्यादादित्यादिमानि शुक्लानि यजूꣳषि व्वाजसेनेयेन याज्ञ-वल्क्येनाख्यायन्ते । ११ ॥ वंशोक्ता० ॥ ॐ तत्सवितुरिति च-तुर्वारं गायत्रीं पठेत् ॥ इति प्रतिवंशवंशोक्तानामृषीणां तर्पणम् ॥

ततः "अयं पुरः पञ्चभिः"– ॐ अयं पुरो भुवस्तस्य प्रा-णो भौवायनो व्वसन्तः प्राणायनोगायत्री व्वासन्ती गायत्र्यै गायत्रङ्गायत्रादुपाꣳशुरुपाꣳशोस्त्रिवृत्त्रिवृतो रथन्तरं व्वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणङ्गृह्णामि प्रजाभ्यः ।१॥ अयं दक्षिणाव्विश्वकर्मातस्य मनो व्वैश्वकर्म्मणङ्ग्रीष्मोमानसस्त्रिष्टुब्ग्रै-ष्मी त्रिष्टुभः स्वारꣳ स्वारादन्तर्यामोंतर्यामात्पञ्चदशः पञ्चद-शाद्बृहद्भरद्वाजऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया मनो गृह्णामि प्रजाभ्यः ।२॥ अयं पश्चात् अयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य चक्षुर्व्वैश्वव्यचसंवर्षाश्चाक्षुष्यो जगतीव्वार्षीजगत्या ऽऋक्सम-मृक्समाच्छुक्रः शुक्रात्सप्तदशः सप्तदशाद्वैरूपं जमदग्निर्ऋषिः प्र-जापतिगृहीतयात्वयाचक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ।३॥ इदमुत्तरा त्स्वस्तस्यश्रोत्रꣳ सौवꣳ शरच्छ्रो अनुष्टुप् शारद्यनुष्टुभ ऽऐडमै-डान्मन्थीमन्थिन ऽएकविꣳश ऽएकविꣳशाद्वै राजं व्विश्वामि-त्रऋषिः प्रजापतिगृहीतयात्वयाश्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः। ४ ॥ इयमुपरि । मतिस्तस्यैव्वाङ्मात्याहेमन्तोव्वाच्यः पङ्क्तिर्हैमन्ती पं-क्त्यै निधनवन्निधनवत ऽआग्रयण ऽआग्रयणात्रिणवत्रयस्त्रिꣳ-शौत्रिणवस्त्रयस्त्रिꣳशाभ्याꣳशाक्वररैवते व्विश्वकर्मऽऋषिःप्रजाप-तिगृहीतयात्वयाव्वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यो लोकन्ता ऽइन्द्रम्।५॥

मूर्द्धाव्वयः प्रजापतिश्छन्दः क्षत्रं व्वयो मयन्दं छन्दो विष्टम्भो व्वयोऽधिपतिश्छन्दो विश्वकर्म्मा व्वयः परमेष्ठी छन्दो वस्तो व्वयो विवलं छन्दो व्वृष्णिर्व्वयो विशालं छन्दः पुरुषो व्वयस्तन्द्रं छन्दो व्याघ्रो व्वयो नाधृष्टं छन्दः सिꣳहो व्वयश्छदिश्छन्दः पष्ठवाड्वयो बृहती छन्द उक्षा व्वयः ककुप्छन्द ऽऋषभो व्वयः सतोबृहती छन्दः ॥ ६ ॥ अनड्वान्वयः पङ्क्तिश्छन्दो धेनुर्व्वयो जगती छन्दस्त्र्यविर्व्वयस्त्रिष्टुप् छन्दो दित्यवाड्वयो विराट्छन्दः पञ्चाविर्व्वयो गायत्री छन्दस्त्रिवत्सो व्वयऽउष्णिक्छन्दस्तुर्य्यवाड्वयो ऽनुष्टुप्छन्दो लोकं ता ऽइन्द्रम् ॥ ७ ॥ मा छन्दः प्रमा छन्दः प्रतिमा छन्दो ऽअस्रीवयश्छन्दः पङ्क्तिश्छन्द ऽउष्णिक्छन्दो बृहती छन्दो नुष्टुप्छन्दो विराट्छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप् छन्दो जगती छन्दः पृथिवी छन्दः ॥ ८ ॥ पृथिवी छन्दोन्तरिक्षं छन्दो द्यौश्छन्दः समाश्छन्दो नक्षत्राणि छन्दो व्वाक्छन्दो ऽमनश्छन्दः कृषिश्छन्दो हिरण्यं छन्दो गौश्छन्दोजाश्छन्दो ऽश्वश्छन्दः ॥ ९ ॥ ॐ अग्निर्देवता व्वातो देवता सूर्य्यो देवता चन्द्रमा देवता व्वसवो देवता रुद्रो देवतादित्या देवता मरुतो देवता विश्वे देवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता व्वरुणो देवता ॥ १०$\frac{२०}{१४}$ ॥ इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमो ऽयं भारद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रो ऽयं जमदग्निरिमावेव व्वसिष्ठकश्यपावयमेव व्वसिष्ठो ऽयं कश्यपो व्वागेवात्रिर्व्वाचा ह्यन्नमद्यतेत्तिर्हवै नामैतद्यदत्रिरिति सर्व्वस्यात्ता भवति सर्व्वस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥२॥

एभिर्मन्त्रैस्तर्पयेत् ॥ ततः ॐ भूर्भुव० तत्सवितुर्व० सावित्र्याश्चतुः कृत्वानुब्रुवणम् । सर्वेषां तदन्ते ॐ विरतास्म इति सकृदुच्चैर्ब्रूयात् । ततो मन्त्रब्राह्मणयोरध्ययनादि । अन्त्यकण्डिकाफक्किकापर्यन्तं पठणं सर्वेषाम् । तदेतदृचाभ्युक्तमित्यन्तस्य च । तत्रादौ मन्त्रस्य " अध्यायाः "– इषेत्वा । १ ॥ कृष्णोसि । २ ॥ समि-

धाग्निम् । ३ ॥ एदम् । ४ ॥ अग्नेस्तनूं । ५ ॥ देवस्यत्वा ।६॥ व्वाचस्पतये । ७॥ उपयामगृहीतोसि । ८ ॥ देवसवितः । ९ ॥ अपोदेवां । १० ॥ युञ्जानं प्रथमम् । ११ ॥ इशानोरुक्मं।१२॥ मयिगृह्णामि । १३.॥ ध्रुवाक्षितिर्ध्रुवयोनिं । १४ ॥ अग्नेजातान् । १५ ॥ नमस्ते । १६ ॥ अश्मन्नुर्ज्जम् । १७ ॥ व्वाजश्च । १८ ॥ स्वादींत्वा । १९ ॥ क्षत्रस्य योनिः । २० ॥ इमम्मे । २१ ॥ तेजोसि । २२ ॥ हिरण्यगर्भं सम् । २३ ॥ अश्वस्तूपरं । २४ ॥ शादंन्दद्भिं । २५ ॥ अग्निश्च । २६ ॥ समास्त्वा । २७ ॥ होतायक्षत् । २८ ॥ समिद्धो अञ्जन् । २९ ॥ देवसवितं । ३० ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषं । ३१ ॥ तदेव । ३२ ॥ अस्याजरासः । ३३ ॥ यज्जाग्रतं । ३४ ॥ अपेतं । ३५ ॥ ऋचंवाचम् । ३६ ॥ देवस्यत्वा । ३७ ॥ देवस्य । ३८ ॥ स्वाहा प्राणेभ्यः । ३९ ॥ ईशाव्वास्यम् । ४० ॥ ॐ हिरण्मयेन पात्रेण । सत्यस्यापिहितम्मुखम् । योसावादित्ये पुरुषं सोऽसावहम् । $\frac{१७}{४०}$ ॥ ॐ ३ म् ॥ ॐ खम्ब्रह्म । अध्यायोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ।

"अथ शतानि"— ॐ इषेत्वा । १ । परिते । २ । अग्नेनय । ३ । उपयामगृहीतोसि सुशर्म्मासि । ४ । प्रथमावाम् । ५ । सोमस्यत्विषि ।६। परस्याअधि ।७। अन्यावः ।८। राज्ञसि।९। नमोहिरण्यबाहवे । १० । इन्द्रेमम् । ११ । इमौते । १२ । अन्नात्परिस्रुतः । १३ । अश्विनातेजसा । १४ । पृथिव्यैस्वाहा । १५ । प्रजापतये च ।१६। तेऽस्य ।१७। तनूनपात्पथं ।१८। अयमिह । १९ । अनुनं । २० । इयत्यग्रे । २१ । शेषं पञ्चसप्ततिः । हिरण्मयेन पात्रेण० । ॐ खम्ब्रह्म ॥"अथ कण्डिकाः"— व्रतमुपैष्यन् । १ । सवैकपालान्येवान्यतर उपदधाति । २ । सवैस्रुचं संमार्ष्टि । ३ । हिङ्कृत्यान्वाह । ४ । सवैप्रवरायाश्रावयति । ५ । ऋतवोहवै देवेषु यज्ञेभागमीषिरे । ६ । सवैपर्ण-

Digitized by Google

शाखयाग्वत्सानपाकरोति । ७ । मनवेहवैमातर्ं । ८ । सबत्रा ह । ९ । ससयद्वाइतश्चेतश्च सम्भरति । १० । उद्धृत्याहवनीयम्पूर्णाहुतिं जुहोति । ११ । सूर्य्योहवाऽअग्निहोत्रम् । १२ । अथ हुतेग्निहोत्रमुपतिष्ठते । १३ । प्रजापतिर्हवा इदमग्र एकएवास । १४ । पित्रा महाःहविषाहवैदेवा व्वृत्रं जघ्नुः । १५ । देवयजनं जोषयन्ते । १६ । दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिनेउपस्तृणाति । १७ । सप्तपदान्यनुनिक्रामति । १८ । शिरोवैयज्ञस्यातिथ्यं बाहुप्रायणीयोदयनीयौ । १९ । तद्य एष पूर्वार्ध्यो व्वर्षिष्ठ स्थूणराजो भवति । २० । उदरमेवास्यसदः । २१ । अग्निमादत्ते । २२ । तद्यत्रैतत्प्रवृतो होताहोतृषदन उपविशति । २३ । प्रजापतिर्वै प्राजाः ससृजानो रिरिचान इवामन्यत । २४ । प्राणोहवा अस्योपांशुः । २५ । चक्षुषीहवा अस्य शुक्रामन्थिनौ । २६ । भक्षयित्वा समुपहूताः स्थ इत्युक्त्वोत्तिष्ठति । २७ । मनोहवा अस्य सविता । २८ । आदित्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति । २९ । प्रजापतिर्व्वा एषसदंशुः । ३० । देवाश्च वा असुराश्च । ३१ । अथ स्रुवञ्चाज्यविलापनींचादाय । ३२ । अरण्योरग्नी समारोह्य । ३३ । केशवस्य पुरुषस्य । ३४ । आग्नेयोष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । ३५ । असद्वा इदमग्र आसीत् । ३६ । प्रजापतिरग्निं रूपाण्यभ्यध्यायत् । ३७ । द्वितीयमेतद्धै देवा अब्रुवन् । ३८ । अथैनमतः खनत्येव । ३९ । पर्णकषाय निष्पक्वा एता आपो भवन्ति । ४० । भूयांꣳसि हवीꣳषि भवन्ति । ४१ । रुक्मम्प्रतिमुच्यबिभर्त्ति । ४२ । व्वनीवाह्येताग्निं बिभ्रदित्याहुः । ४३ । गार्हपत्यंचेष्यन्पलाशशाखया व्युदूहति । ४४ । अथातो नैर्ऋतीर्हरन्ति । ४५ । चितोगार्हपत्यो भवति । ४६ । आत्मन्नग्निं गृह्णीतेचेष्यन् । ४७ । कूर्म्ममुपदधाति । ४८ । प्राणभृतउपदधाति । ४९ । द्वितीयां चितिमुपदधाति । ५० । तृतीयां चितिमुपदधाति ।

। ५१ । चतुर्थीञ्चितिमुपदधाति । ५२ । पञ्चमीञ्चितिमुपदधा-
ति । ५३ । नाकसद उपदधाति । ५४ । ऋतव्या उपदधाति
। ५५ । अथातः शतरुद्रियं जुहोति । ५६ । उपवसथीये हन्
मातरुदित आदित्ये । ५७ । अथातो व्वैश्वानरं जुहोति । ५८ ।
अथातो राष्ट्रभृतो जुहोति । ५९ । अथातं पयो व्रततायै । ६० ।
अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । ६१ । प्रजापतिः स्वर्गँल्लोकमजिगाᳬं-
सत् । ६२ । प्राणो गायत्री । ६३ । प्रजापतिं विस्रस्तम् । ६४ ।
तस्य वा एतस्याग्नेः । ६५ । अथ हैतेरुणे । ६६ । संवत्सरो वै
यज्ञं प्रजापतिः । ६७ । त्रिर्हवै पुरुषो जायते । ६८ । व्वाग्
घवा एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । ६९ । उद्दालको हारुणिं ।
। ७० । उर्वशीहाप्सराः । ७१ । भृगुर्हवै व्वारुणिः । ७२ । प-
शुबन्धेन यजते । ७३ । तद्यथा हवै । ७४ । अयं वै यज्ञो योयं
पवते । ७५ । समुद्रं वा एते प्रचरन्ति । ७६ । यद्वालोके । ७७ ।
दीर्घसत्रᳬं हवा एत उपयन्ति । ७८ । तदाहुर्यदेष दीर्घसत्री ।
। ७९ । सोमो वै राजा यज्ञं प्रजापतिं । ८० । व्विश्वरूपं वै
त्वाष्ट्रमिन्द्रो हन् । ८१ । इन्द्रस्य वै यत्र । ८२ । एतस्माद्वै सं-
ज्ञात्पुरुषो जायते । ८३ । ब्रह्मौदनं पचति । ८४ । प्रजापति-
र्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत् । ८५ । प्रजापते रक्षस्ययत् । ८६ ।
उत्तमं प्रजापतिरकामयत । ८७ । अथ प्रातर्गोतमस्य । ८८ ।
पुरुषो ह नारायणो कामयत । ८९ । ब्रह्मवै स्वयम्भु तपो तप्य-
त । ९० । अथास्मै श्मशानं कुर्वन्ति द्यौः शांतिः । ९१ । दे-
वा हवै सत्रं निषेदुं । ९२ । अथातो रौहिणौ जुहोति । ९३ ।
सवै तृतीये हन् । ९४ । द्व्याह प्राजापत्याः । ९५ । दृप्तबाला-
किर्हानूचानो गार्ग्य आस । ९६ । जनकोह व्वैदेहः । ९७ ।
जनकᳬं हव्वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । ९८ । पूर्णमदं पूर्णमि-
दं । ९९ । श्वेतकेतुर्हवाआरुणेयं । १०० । प्राश्नीपुत्रादासुरि-

Digitized by Google

वासिनः ॥ इति ब्राह्मणाध्यायाः ॥ चतुर्दशकाण्डेष्वध्यायोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥

"अथ शतस्थानानि"—व्रतमुपैष्यन्।१। तद्यदेवं पिनष्टि।२। अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् ।३। बृहच्छोचायविष्ट्येति ।४। व्वसूना ऽ रातौस्याम।५। अग्निर्वैदेवानामद्धातमाम्। ६। तद्यथायोनौरेतः सिञ्चेत्।७। तांवै प्राश्नन्त्येव।८। अथ वेदपत्नी व्विस्त्र ऽ सयति।९। अयं वै यज्ञो योऽयं पवते ।१०। अथ यदस्तमेति ।११। रेवतीरमध्वमिति।१२। सवा आग्नेयोष्टा कपाल ऽ पुरोडाशो भवति।१३। तद्ये सोमेनेजानाः।१४। अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति ।१५। अथोल्लिखति ।१६। सावा बभ्रु ऽ पिङ्गाक्षी सा सोमक्रयणीस्यात् ।१७। प्रथमं ते देवा ऽ ।१८। इन्द्रघोष ऽ प्रोक्षणीरध्वर्य्युरादत्ते ।१९। साहाकब्रूरुवाच।२०। तद्य एत उच्छ्रिता देवा हवै यज्ञन्तन्वानाः।२१। अथ पार्श्वेनवासिना वाप्रयौति।२२। सजुहोति शृणोत्वग्निः समिधा हवंम इति। २३ । इय ऽ हवा उपा ऽ शु ऽ ।२४। तस्यासावैव ध्रुव आयुः ।२५। यत्र द्यावापृथिव्य ऽ शस्यते ।२६। सआज्यस्योपस्तीर्य्य द्विश्वरोरवद्यति ।२७। इन्द्रो हवै षोडशी।२८। तासां द्वादश गर्भाः।२९। द्वितीया तद्ये हस्म पुराव्वाजपेयेन यजन्ते।३०। अथ दिशोनुवीक्षमाणो जपति।३१। सवै दीक्षते ।३२। अथै तमभिषेकम् कृष्णविषाणया नुविमृष्टे।३३। षडेवोत्तरेचरवः।३४। अथो आहु ऽ प्रजापतिरेव विस्रस्त ऽ ।३५। अमावास्यायां दीक्षते ।३६। अश्वस्य पदे जुहोति।३७। अथैनां धूपयति।३८। तमुपरिणाभि बिभर्ति।३९। अथोषान्निवपति।४०। द्वितीया चतस्रः सीता यजुषा कृषति ।४१। तं प्रत्यश्वयन्तम्।४२। अपाक्रम्भत्सीदेति ।४३। तस्य मनोव्वैश्वकर्मणमिति।४४। तद्यैषा मध्यमा स्वयमातृष्णा ।४५। एकादशभिरस्तुवतेति

Digitized by Google

। ४६ । तावा एताः विराडेषा । ४७ । अथ स्वयमातृण्णामुप- दधाति । ४८ । अथोत्तरार्धेन प्राक् । ४९ । सयः स वैश्वा- नरइमेसलोकाः । ५० । यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचः । ५१ । ना- म कृत्वा थैनमुपतिष्ठते । ५२ । सावा इयंवेदिः सप्तविधस्य । ५३ । अयमेवाकाशोजूर्योयमन्तरात्मन्नाकाशः । ५४ । सोऽयमात्मा त्रेधाविहित एव । ५५ अथवं शः । ५६ । अथ यामेतामाहुतिं जुहोति । ५७ । अथ यदनुवाक्यामनूच्य । ५८ । ब्रह्मचार्यसीत्याह । ५९ । सयत्पशुबन्धे न यजतेऽग्नीनेवैतत्पुन- र्नवान्कुरुते । ६० । दशेति होवाच । ६१ । अथ यत्रस्कन्नं स्यात् । ६२ । अथ यदि प्रस्तुतं । ६३ । सर्वे अश्विना भवन्ति । ६४ । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । ६५ । किम्वा वपनं महदिति । ६६ । अथ योस्य निष्कः प्रतिमुक्तो भवति । ६७ । एतेन हेन्द्रो तो दैवा पः शौनकः । ६८ । चतस्रः सीता यजुषा कृ- षति । ६९ । अथोत्तरतः सिकता उपकीर्णा भवन्ति । ७० । अथ रौहिणौ जुहोति । ७१ । ते देवा अब्रुवन् तावद्वाऽइदं सर्वयदन्नम् । ७२ । तानि यद्वा गृह्णाति । ७३ । सोऽग्नौतिष्ठन् । ७४ । कतम आत्मेति । ७५ । अथ हैनं मनुष्या ऊचुः । ७६ । अथ यामिच्छेद्गर्भन्दधीतेति । ७७ । सप्तसहस्रं षट्शतं शेषं चतुर्विंशतिः । ७८ । प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनः । ७९ । इति शतस्थानानि ॥ चतुर्दश काण्डेषु शतोक्ता ऋषय- स्तृप्यन्ताम् ॥

अथ प्रपाठकाः— व्रतमुपैष्यन् । १ । चतुर्धा विहितो हवाऽ अग्रेग्निरास । २ । तेवा आर्द्राः स्युः । ३ । सस्रुचोत्तरमाघा- रमाघारयिष्यन् । ४ । यज्ञेन वै देवाः । ५ । यज्ञेन वै देवादि- वमपोदक्रामन् । ६ । सवै स्रुचौ व्यूहति । ७ । स यद्वा इतश्चे तश्च सम्भरति । ८ । वरुणो हैनद्राज्यकाम आदधे । ९ । यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे । १० । प्रजापतिर्हवा एतेनाग्रे य-

ज्ञेनेजे । ११ । महाहविषा हवै देवा वृत्रं जघ्नुः । १२ । देवय-जनं जोषयन्ते । १३ । वाचं यच्छति । १४ । नीडे कृष्णा-जिनमास्तृणाति । १५ । तद्य एष पूर्वोर्ध्यो वर्षिष्ठस्थूणाराजो भवति । १६ । विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः । १७ । पाशं कृ-त्वा प्रतिमुञ्चति । १८ । सोऽत्युप यजति । १९ । प्राणो हवा-अस्योपाᳬशुः । २० । आत्मा हवा अस्याग्रयणः । २१ । घ्न-न्ति वा एतद्यज्ञम् । २२ । स वा अवभृथमभ्यवैति । २३ । तद्य-त्रैतद्द्वादशाहेन व्यूढश्छन्दसा यजते । २४ । देवाश्च वा असुरा-श्च । २५ । बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । २६ । स वा अपः सम्भरति । २७ । मैत्रावरुण्यापयस्यया प्रचरति । २८ । अस-द्वा इद मग्र आसीत् । २९ । प्राजापत्यश्चरका आलम्भन्ते ।३०। प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति । ३१ । तस्या एतस्या आषाढां पूर्वां करोति । ३२ रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्ति । ३३ । गार्हपत्यञ्चेष्यन् पलाशशाखया व्युदूहति । ३४ । अथ दर्भस्तम्भमुपदधाति । । ३५ । आत्मन्नग्निं गृण्हीतेचेष्यन् । ३६ । कूर्ममुपदधाति ।३७। प्राणभृत उपदधाति । ३८ । अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । । ३९ । अथातोऽव्रतम् । ४० । गार्हपत्यमुपदधाति । ४१ । अ-थातः शतरुद्रियं जुहोति । ४२ । प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन् । ४३ । अथैतान्यज्ञक्रतून्जुहोति । ४४ । अथ प्रातः प्रातरनुवाकमुपा-करिष्यन् । ४५ । अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । ४६ । अथातश्च य-नस्यैव । ४७ । संवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः । ४८ । नेव वा-इदमग्रे ऽसदासीन्नेव सदासीत् । ४९ । संवत्सरो वै यज्ञः प्रजा-पतिः । ५० । अपि हवा एतर्हि ।५१ । प्रजापतिर्वै प्रजाः सृ-जमानोऽतप्यत । ५२ । अथातः स्वाध्यायप्रशᳬसा । ५३ । अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । ५४ । पुरुषᳬह नारायणं प्रजापति-रुवाच । ५५ । सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । ५६ । प्रजाप-तिर्यज्ञमसृजत । ५७ । ब्रह्मौदनं पचति । ५८ । नियुक्तेषु प-

Digitized by Google

शुषु । ५९ । प्रमुच्याश्वं दक्षिणेन व्वेदिम् । ६० । पुरुषो ह ना-
रायणो कामयत । ६१ । देवा हवै सत्रन्निषेदुः । ६२ । स य-
त्रैताऽ होतान्वाह । ६३ । द्वयाहप्राजापत्याः । ६४ । दृप्त बा-
लाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । ६५ । अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः
पप्रच्छ । ६६ । जनकऽ हव्वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । ६७ ।
भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति । ६८ । प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः ।६९।
इति चतुर्दशकाण्डे प्रपाठोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् । इति प्रपाठकाः॥
“ अथ अध्यायादिपदात्काण्डान्त्यकण्डिकाद्यन्ता अप्युच्यन्ते”—
अथ व्रतं विसृजते । १ । स यस्मिन्हर्त्ता वमुँल्लोकमेति । २ ।
अथ निग्राभ्याभ्योग्रहान्विगृण्हते । ३ । अथ गृहपतिः सुब्रह्म-
ण्यामाह्वयति । ४ तावा एताः । ५ । तानि दशा भवन्ति । ६ ।
ता ऽएता ऽअङ्गुलयः । ७ । मध्यमेव तृतीया चितिः । ८ । स-
होवाच । ९ । अथव्वऽ शः । १० । तस्मा उहैतदुवाच । ११ ।
स वा एष ऽआत्मैवयत्सौत्रामणी । १२ । मर्यादाया ऽएव लो-
ष्टमाहृत्य । १३ । प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः । १४ । अन्त्यक-
ण्डिकोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ एवं व्रतं विसृजेत् । १ । परमा-
ङ्गतिङ्गच्छतीति । २ । तस्माद्धोतृचमसात् । ३ । तस्मिन्समुप-
हवमिष्ट्वा समिधोऽभ्यादधति । ४ । द्वादश वा त्रयोदश वा द-
क्षिणा भवन्ति । ५ । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भव-
ति । ६ । तस्मात्समानसंबन्धनाः । ७ । तस्मादिमे प्राणा उ-
परिष्टादसञ्छन्नाः । ८ । संवादेनैवर्त्विजो लोक ऽइति । ९ ।
ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भु ब्रह्मणे नमः । १० कैशिनीरेवेमा आप्येत-
र्हि प्रजा जायन्ते । ११ । तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू ।१२।
तस्मादुहैतज्जीवाश्च पितरश्च न संदृश्यन्ते । १३ । व्वाजसनेये-
न याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते । १४ । चतुर्दशकाण्डे अन्त्यकण्डि-
कोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ “नमस्कारः”— ततः तदेतदृचाभ्य-
क्तं नमृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा ऽइति नहैवैवं विदुषः किञ्चन-

Digitized by Google

मृषाश्रान्तं भवति तथो हास्यैतत्सर्वे देवाऽ अवन्ति । १ । इति नमस्कारः । "विसर्जनम्"— ॐ उत्तिष्ठब्ब्रह्मणस्पते देवयन्तं-स्त्वेमहे । उपप्प्रयन्तुमरुतं÷ सुदानव ऽइन्द्रप्प्राशूर्भवासचा १ । ५६/३४ स्वस्वप्रवरान्विसर्जयेत् ॥ "जले प्रास्यन्"— ॐ समुद्रङ्गच्छ-स्वाहान्तरिक्षङ्गच्छस्वाहा देवᳬ सवितारङ्गच्छ स्वाहा मित्रावरु-णौ गच्छस्वाहाहोरात्रे गच्छस्वाहा छन्दाᳬसिगच्छस्वाहा द्या-वापृथिवी गच्छस्वाहा यज्ञङ्गच्छ स्वाहा सोमङ्गच्छ स्वाहा दि-व्व्यन्नभो गच्छस्वाहाग्निर्वैश्वानरङ्गच्छस्वाहा मनोमेहार्दियच्छ-दिवन्ते धूमोगच्छंतुस्वर्ज्ज्योतिं÷ पृथिवीम्भस्म्मना पृणस्वाहा । । २ २१/६ ॥ ततो द्विराचमनं कुर्युः । आचार्यादि ब्राह्मणपूजनं कृत्वा तेभ्यो दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणाशिषो गृण्हीयात् । कृतस्योत्स-र्गोपाकर्मकर्मणः सांगतासिद्ध्यर्थं यथावकाशेन यथाशक्ति ब्रह्मणा-न्भोजयिष्य इति सङ्कल्प्य । "अर्पणम्" । अनेनाध्यायोत्सर्गोपा-कर्माङ्गत्वेन कृतेन ऋषिपूजनतर्पणादिकर्मणा श्रीभगवान्परमे-श्वरः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति श्रावणी-प्रयोगः ॥

२४."अध्यायोपाकर्म". पा० गृ०सूत्रे—अथातोध्यायोपाकर्मौष-धीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याᳬ श्रावणस्य प-ञ्चम्याᳬ हस्तेन वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति । पृथिव्या अ-ग्नय इत्यृग्वेदेऽन्तरिक्षाय वायव इति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सा-मवेदे दिग्भ्यश्चन्द्रमस इत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र प्रजापतये देवेभ्यो ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमतय इति चैतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिः सर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुम्बर्यस्तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्युरार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन शन्नो भवत्वित्यक्षतधाना अखादन्तः प्राश्नीयुर्दधिक्राव्ण इति दधि भ-क्षेयुः स यावन्तं गणमिच्छेत्तावन्तस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुया-

Digitized by Google

त्सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य ॐकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयादृषिमुखानि बह्वृचानां पर्वाणि छन्दोगानाꣳ सूक्तान्याथर्वणानाꣳ सर्वे जपन्ति सह नोऽस्तु सह नोऽवतु सह न इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह इति त्रिरात्रं नाधीयीरँल्लोमनखानामनिकृन्तनमेके प्रागुत्सर्गात् ॥ १३ ॥

२५. "अथोपाकर्मप्रयोगः"—गुरुः हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्यावसथ्याग्नेर्लौकिकाग्नेर्वा पश्चाच्छिष्यैः सह प्राङ्मुख उपविश्य प्राणायामत्रयं कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अध्यायोपाकर्मणि पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निस्थापनमहं करिष्य इति सङ्कल्प्य पञ्च भूसंस्कारान्कुर्यात् ॥ ते च—१ दर्भैः परिसमुह्य । २ गोमयोदकेनोपलिप्य । ३ स्रुवेणोल्लिख्य । ४ अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामुद्धृत्य । ५ उदकेनाभ्युक्ष्य ॥ ततः अग्निं प्रतिष्ठाप्य पात्रस्थापनादि कुर्यात् । तत्र पूर्वेण ब्रह्मणो गमनम् । अग्नेरुत्तरतः पात्रासादनम् । द्वे पवित्रे ताम्रमयी आज्यस्थाली । पालाश्यः समिधः । प्राज्ञावाघारौ । समिद्धतमे आज्यभागौ । तिलहोमः सावित्रीमन्त्रेण । पूर्णपात्रं दक्षिणा । त्रिरात्रं लोमनखानामनिकृन्तनम् । "ऋषिच्छन्ददेवतास्मरणम्"—इषेत्वेत्यादिकस्य खम्ब्रह्मान्तस्य माध्यन्दिनीयस्य वाजसनेयकस्य यजुर्वेदाम्नायस्य विवस्वानृषिः । वायुर्देवता । गायत्र्यादीनि सर्वाणि छन्दांसि । अध्यायोपाकर्मणि विनियोगः—"देवताभिध्यानम्" । तत्र— प्रजापतिम् । इन्द्रम् । अग्निम् । सोमम् । पृथ्वीम् । अग्निम् । ब्रह्माणम् । छन्दाꣳसि । अन्तरिक्षम् । वायुम् । ब्रह्माणम् । छन्दाꣳसि । दिवम् । सूर्य्यम् । ब्रह्माणम् । छन्दाꣳसि । दिशः । चन्द्रमसम् । ब्रह्माणम् । छन्दाꣳसि । प्रजापतिम् । देवान् । ऋषीन् । श्रद्धाम् । मेधाम् । सदसस्पतिम् । अनुमतिम् ॥ एताः प्रधानदेवता आज्येन। सदसस्पतिम् धानाभिः। सवितारं तिलैः । अग्निं स्विष्टकृतं धानाशेषेण । अग्निम् । वायुम् । सूर्य्यम् ।

Digitized by Google

अग्नीवरुणौ । अग्नीवरुणौ । अग्निम् । वरुणम् । सवितारम् । विष्णुम् । विश्वान्देवान् । मरुतः । स्वर्कान् । वरुणम् । प्रजापतिम् । एता अङ्गप्रधानार्था देवता अस्मिन्कर्मण्यहं यक्ष्ये । ब्रह्मवरणम्—दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य । अमुकशर्मन् अस्मिन्कर्मणि त्वं ब्रह्मा भव । भवामीति प्रतिवचनम् । ब्रह्मा तूष्णीं आसनावलोकनं आसनात्तृणनिरसनश्च कृत्वा उपविशेत् । अग्नेरुत्तरतः प्रणीतार्थमासनद्वयं निधाय । प्रणीताचमसं वामहस्ते कृत्वा आत्माभिमुखं जलेनापूर्य प्रथमासने निधाय चमसदण्डमालभ्य ब्रह्माणमवलोक्य तेन सङ्केतादिना ऽनुज्ञातः प्रणीयोत्तरासने निदध्यात् । तत उदगग्रैः प्रागग्रैः कुशैरग्निं परिस्तीर्य । अर्थवदासाद्य । अग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा । पात्रासादनम् । पवित्रच्छेदनार्थं दर्भास्त्रयः । पवित्रे द्वे । प्रोक्षणीपात्रम् । आज्यस्थाली । सम्मार्जनकुशास्त्रिप्रभृतयः । उपयमनकुशाः सप्तप्रभृतयः । समिधस्त्रिप्रभृतयः । स्रुवः । आज्यम् । धानाः । पूर्णपात्रं च ॥ “ अथोपकल्पनीयानि ”— प्रतिशिष्यं नव नव समिध आर्द्राः सपत्रा औदुम्बरस्य । दधि भक्षणार्थं । लौकिका धानाः । बाहुमात्रमौदुम्बरकाष्ठं तिलस्थापनस्थाने सर्पफणाकारमाकर्षफलकम् । (औदुम्बरस्य या शाखा फलकद्वयसंयुता । आकर्षफलकं नाम याज्ञिकैः परिकल्पितम्) । तिलाश्चेति । पवित्रकरणम् । द्वयोरुपरि त्रीणि निधाय द्विमूलेन द्वौ कुशौ प्रदक्षिणीकृत्य सर्वान्युगपद्धृत्वानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां च्छित्वा तानुत्तरतः प्रक्षिपेत् । प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतोत्तरतो निधाय । प्रोक्षणीपात्रे पात्रान्तरेण प्रणीताद्भिस्तासां प्रोक्षणम् । सपवित्रहस्तेनोत्तानेन पात्रप्रोक्षणम् । आज्यस्थाल्याः प्रोक्षणम् । सम्मार्गकुशानां प्रोक्षणम् । उपयमनकुशानां प्रोक्षणम् । समिधां प्रोक्षणम् । स्रुवस्य प्रोक्षणम् । आज्यस्य प्रोक्षणम् । धानानां प्रोक्षणम् । पूर्णपात्रस्य प्रोक्षणम् । प्रणीताग्न्योर्मध्येऽसञ्चरे प्रोक्षणीं निधाय । कुशोपग्रहेण आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः । आज्याधिश्रयणम् । ततो ज्वलदुल्मुकेन पर्यग्निकरणम् । इतरथावृत्तिः । अर्धश्रिते स्रुवं प्रतप्य । सं-

Digitized by Google

मार्गकुशैः संमृज्य । अग्रैर्मूलादारभ्याग्रपर्यन्तं मूलैरग्रादारभ्य मूलपर्यन्तं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य । पुनः प्रतप्य । दक्षिणतो निदध्यात् । आज्यमुद्वास्य । उत्तरतो निधाय । ततोऽग्नेः पश्चिमतो निदध्यात् ।पवित्राभ्यामाज्यमुत्पूय । प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुत्पूय । आज्यमवेक्ष्य । अपद्रव्यनिरसनम् । उपयमनन्कुशानादाय । तिष्ठन् समिधोऽभ्याधाय । प्रोक्षण्युदकशेषेण सपवित्रेण हस्तेनेशानमारभ्येशानपर्यन्तं प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्य । इतरथावृत्तिः । पवित्रयोः प्रणीतासु निधानम् । सोपग्रहं सव्यहस्तमुत्तानं हृदि निधाय दक्षिणजानुनिपातः ब्रह्मणोन्वारम्भः । दक्षिणहस्तेन स्रुवेण होमः । मनसा—ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम ॥ त्यागान्ते द्रव्यप्रक्षेपः । प्रोक्षणीपात्रे संस्रवधारणम् ॥ ॐ इन्द्राय स्वाहा । इदं इन्द्राय न मम ॥ ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय न मम ॥१ ऋग्वेदे ॥ ॐ पृथिव्यै स्वाहा इदं पृथिव्यै न मम । ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम ॥ ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ २ यजुर्वेदे ॥ ॐ अन्तरिक्षाय स्वाहा इदमन्तरिक्षाय न मम ॥ ॐ वायवे स्वाहा इदं वायवे न मम ॥ ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम ॥ ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ ३ सामवेदे ॥ ॐ दिवे स्वाहा इदं दिवे न मन ॥ ॐ सूर्य्याय स्वाहा इदं सूर्य्याय न मम ॥ ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम ॥ ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ ४ अथर्वणवेदे ॥ ॐदिग्भ्यः स्वाहा इदं दिग्भ्यो न मम ॥ ॐ चन्द्रमसे स्वाहा इदं चन्द्रमसे न मम ॥ ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम ॥ ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम ॥ ॐ देवेभ्यः स्वाहा इदं देवेभ्यो न मम ॥ ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा इदं ऋषिभ्यो न मम ॥ ॐ श्रद्धायै स्वाहा इदं श्रद्धायै न मम ॥ ॐ मेधाय

Digitized by Google

स्वाहा इदं मेधायै न मम ॥ ॐ सदसस्पतये स्वाहा इदं सदसस्पतये न मम ॥ ॐ अनुमतये स्वाहा इदं अनुमतये न मम । एताः सप्तविंशत्याहुतयः आज्येन ॥ ततः प्रोक्षितधानाभिधारणम् । स्रुवेण धाना अवदाय । सदसस्पतिमद्भुतमित्यनेन मन्त्रेण जुहुयात् ॥ ॐ सदसस्पतिमद्भुतम्प्रियमिन्द्रस्य काम्म्यम् । सनिम्मेधामयासिषᳪं स्वाहा । इदं सदसस्पतये न मम । १ $\frac{13}{32}$ ॥ इमं मन्त्रं गुरुणा पठ्यमानं शिष्या अपि सहानुपठेयुः । तत उदुम्बरसमिन्त्रितयमभिघार्य हस्ते गृहीत्वा उत्थाय प्राङ्मुखास्तिष्ठन्तः ॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि । धियो योनः प्रचोदयात् । २ $\frac{2}{30}$ ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ इत्युच्चार्य एकां समिधमादध्युः । एवं मन्त्रेण द्वितीयां तथा तृतीयाम् । ततः सर्वे उपविशेयुः । आचार्यः पुनः स्रुवेण धाना अवदाय । द्वितीयां धानाहुतिं पूर्ववत्—ॐ तत्सवितु० । ३ $\frac{2}{30}$ ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ ततास्तिस्रोऽपराः समिधो घृतेनाभ्यज्य । उत्थाय प्राङ्मुखास्तिष्ठन्तः—ॐ तत्सवितु० । ४ $\frac{2}{30}$ ॥ स्वाहा । इदमग्नये न मम ॥ इत्युच्चार्य एकां समिधमादध्युः । पुनः ॐ तत्सवितु० । ५ $\frac{2}{30}$ ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम । एवं द्वितीयां । पुनः ॐ तत्सवितु० । ६ $\frac{2}{30}$ ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ एवं तृतीयां हुत्वाचार्यो धानाहुतिं जुहुयात् ॐ सदस्प० । ७ $\frac{13}{32}$ ॥ स्वाहा इदं सदसस्पतये न मम ॥ मन्त्रानुपठनं शिष्याणामपि ॥ समिधत्रयं पूर्ववज्जुहुयात्— ॐ तत्सवितु० । ८ $\frac{2}{30}$ ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ एवं द्वितीयां तथा तृतीयां । ब्रह्मचारी तु । शिष्योऽहरहरग्निकार्यक्रमेण समिदाधानं कुर्यात् । न सावित्र्या अन्यत्सर्वं समानम् ॥ "धानाभक्षणम्"—ततो या उपकल्पिता धानास्तिस्रस्तिस्रो गृहीत्वा ॐ शन्नो भवन्तु व्वाजिनोहवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोहिं व्वृकᳪं रक्षाᳪंसि सनेम्यस्मद्यु यवन्नमीवाः । ९ $\frac{16}{9}$ ॥ इति मन्त्रेण दन्तैरखादन्तः प्राश्नीयुः ॥ द्विराचमनम् ॥ " दधिभक्षणम्"— ॐ दधिक्राव्णो अका-

Digitized by Google

रिषञ्जिष्णोऽरश्वस्यव्वाजिनः । सुरभिनो मुखाकरत्प्रणऽआयूंषितारिषत् । १० $\frac{३२}{२३}$ ॥ इति मन्त्रेण दधि भक्षेयुः ॥ द्विराचमनम् ॥ तत आचार्यो यावन्तं शिष्यगणं आत्मन इच्छेत्तावतास्तिलान् गणयित्वा आकर्षफलकेनावदाय ॐ शुक्रज्योतिश्च । चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माँश्च । शुक्रश्च ऽऋतपाश्चात्यंहाः । ११ $\frac{८०}{१७}$ ॥ इत्याद्यनुवाकेन सावित्र्या वा जुहुयात् ॐ तत्सवितु० । १२ $\frac{२}{३०}$ ॥ स्वाहा इदं सवित्रे न मम ॥ संस्रवप्रक्षेपः । ततो धानाभ्यः स्विष्टकृत्— ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ॥ "भूराद्या नवाहुतयः"—आज्येन जुहुयात् । सर्वत्र त्यागान्ते द्रव्यप्रक्षेपः । तद्यथा— १ ॐ भूःस्वाहा इदमग्नये न मम ॥ २ ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे न मम ॥ ३ ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय न मम । ४ । ॐ त्वन्नो ऽअग्ने व्वरुणस्य व्विद्वान् देवस्य हेडो ऽअवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो व्वह्नितमः शोशुचानो व्विश्वाद्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा । १३ $\frac{३}{२१}$ ॥ इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम । ५ । ॐ सत्वन्नो ऽअग्नेवमोभवोती नेदिष्ठो ऽअस्या ऽउषसो व्युष्टौ । अवयक्ष्वनो व्वरुणं रराणो वीहिमृडीकं सुहवोन ऽएधि स्वाहा । १४ $\frac{४}{२१}$ । इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम । ६ । ॐ अयाश्चाग्ने शनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयानो यज्ञंवहास्ययानोधेहि भेषजं स्वाहा । सौत्रमन्त्रः । इदमायाय न मम । (इदमग्नये अयसे न मम इति केचित्) । ७ । ॐ येते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो ऽअद्य सवितो तव्विष्णुर्व्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । सौत्रमन्त्रः । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम । ८ । ॐ उदुत्तमं । व्वरुणपाशमस्मदवाधमं व्विमध्यमं श्रथाय । अथावयमादित्यव्व्रते तवानागसो अदितयेस्याम स्वाहा । १५ $\frac{१२}{१२}$ । इदमादित्यायादितये न मम । ९ ॐ (उपांशु) प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न म-

Digitized by Google

म ॥ संस्रवप्राशनम् । आचमनम् । पवित्राभ्यां मार्जनम् । अग्नौ पवित्रप्रतिपत्तिः "ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्" "तद्यथा"– ब्रह्मन् अस्योपाकर्मणोऽगतया विहितं पूर्णपात्रं प्रतिगृह्यताम्। ॐ द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृण्हातु इति मन्त्रस्य ब्रह्मा जपं कुर्यात् । प्रणीताविमोकः । ततोऽग्निमुत्तरेण कुशेषु प्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुख ऽआचार्यः ओङ्कारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमनुब्रूयात् । यथा– ॐ तत्सवि॰ दयात् । $\frac{२}{३२}$ । इति त्रिः । इषेत्वादि ईशावास्यान्तम् । व्रतमुपैष्यन्नित्यादि सर्वमन्त्रब्राह्मणयोरध्यायादि प्रब्रूयात् । बह्वृचां ऋषिमुखानि । पर्वाणि छन्दोगानाम् । सूक्तान्यथर्वणानाम् । एवं सर्वं पठित्वा गुरुः शिष्याश्च जपन्ति ॥ ॐ सहनोऽस्तु सहनोऽवतु सहनऽइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेदयेन यथा न विद्विषामहे ॥ इति मन्त्रं जपित्वा त्रिरात्रमध्ययनं लोमनखानामनिकृन्तनमवपनञ्च करिष्यामहे ॥ इति सर्वेषां सङ्कल्पः ॥ प्रागुत्सर्गाद्वानियमो लोमनखनिकृन्तनम् । उत्सर्गावधि लोमनखानामकृन्तनमहं करिष्ये इति । छन्दसामुत्सर्गात्प्राङ्मन्त्रब्राह्मणयोरध्ययनम् ॥ इत्युपाकर्मप्रयोगः ॥

२६. "अथ ऋषिश्राद्धम्"– कृतप्राणायामो देशकालौ सङ्कीर्त्य ॥ "सङ्कल्पः"—उत्सर्गाङ्गभूतमृषिश्राद्धमहंकरिष्ये ॥ ॐ इदं विष्णुर्वि॰–॥ इति मन्त्रेण दिग्बन्धः । ऋषिश्राद्धस्योपहाराः शुचयो भवन्तु ॥ इत्युपहारप्रोक्षणम् । देशकालपात्रसम्पदस्तु ॥ अरुन्धतीसहितकश्यपादिऋषीणामिदमासनम् यथायथाविभागं वः स्वाहा । अरुन्धतीसहितकाश्यपादिऋषयः यथादत्तं गन्धाद्यर्चनं यथायथा विभागं वः स्वाहा । इति गन्धादिदानम् । ऋषिश्राद्धसाङ्गतासिद्ध्यर्थं सप्तसङ्ख्याकान् ब्राह्मणान् यथाकाले यथासंपन्नान्नेन तर्पयिष्ये तेन अरुन्धतीसहितकश्यपादिऋषयः प्रीयन्ताम् । ऋषिश्राद्धसाङ्गतासिद्ध्यर्थं हिरण्यनिष्क्रयभूतां दक्षिणां आचार्याय तुभ्यमहं संप्रददे । आचार्यः ॐ कोदात्क-

स्म्मा ऽअदात्कामोदात्कामायादात् । कामोदाताकामं प्रति-
ग्ग्रहीता कामैतत्ते । ४८/७ ॥ इति मन्त्रं पठेत् । उपविष्टेषु ब्राह्मणे-
षूदकादिदानम् ॥ तद्यथा—ॐ शिवा आपः सन्तु । सौमनस्यमस्तु ।
अक्षतं चारिष्टं चास्तु । अघोरा ऋषयः सन्तु । सर्वत्र सन्त्विति विप्राः
प्रतिवचनं दद्युः । उत्सर्गकर्मणो न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थं
नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणां संप्रददे ॥
"प्रार्थना"—उत्सर्गाङ्गभूतं ऋषिश्राद्धं परिपूर्णमस्तु ॥ अस्तु परिपू-
र्णमिति आचार्यादयः प्रतिवचनं दद्युः । ततः सहनोऽस्तु सहनोऽ-
वतु सहनऽइदं वीर्य्यवदस्तु ब्रह्म इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्वि-
षामह इति ॥ पश्चात्—उभाकवी॰ इति मन्त्रं पठेत् ॥ इति ऋषि*-
श्राद्धम् ॥ इति श्रावाणीपद्धतिः ॥

२७."अथ ईशावास्यम्—ॐ ईशाव्वास्यमिद४ सर्व्वंय्यत्कि-
ञ्चजगत्याञ्जगत् । तेनत्त्यक्तेनभुञ्जीथामागृधः कस्यस्विद्धनं-
म् । १ ॥ कुर्व्वन्नेवेहकर्म्माणिजिजीविषेच्छत४ समाः । एवन्त्वयि-
नान्यथेतोस्तिनकर्म्मलिप्यतेनरे । २ ॥ असूर्य्यानामतेलोकाऽ
अन्धेनतमसावृताः । ताँस्तेप्रेत्यापिगच्छन्तियेकेचात्महनोज-
नाः । ३ ॥ अनेजदेकम्मनसोजवीयोनैनद्देवाऽआप्नुवन्पूर्व्वम-
र्शत् । तद्धावतोन्यानत्त्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपोमातरिश्वादधाति ।
। ४ ॥ तदेजतितन्नैजतितद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्यसर्व्वस्य-
तदुसर्व्वस्यास्यबाह्यतः । ५ ॥ यस्तुसर्व्वाणिभूतान्यात्मन्येवा-
नुपश्यति । सर्व्वभूतेषुचात्मानंततोनविचिकित्सति । ६ ॥
यस्मिन्सर्व्वाणिभूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्रकोमोहः कः
शोकऽएकत्वमनुपश्यतः । ७ ॥ सपर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रणम-
स्नाविर४ शुद्धमपापविद्धम् । कविर्म्मनीषीपरिभूःस्वयम्भूर्य्या-
थातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः । ८ ॥ अ-
न्धन्तमः प्रविशन्तियेसम्भूतिमुपासते । ततोभूयऽइवतेतमोयऽ

* इदं ऋषिश्राद्धं गुर्जराः कुर्वन्ति न दाक्षिणात्याः ॥

Digitized by Google

उसम्भूत्याᳪं रताः । ९ ॥ अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् । इतिशुश्रुमधीराणांय्येनस्तद्विचचक्षिरे । १० ॥ सम्भूतिञ्च विनाशञ्चयस्तद्वेदोभयᳪं सह । विनाशेनमृत्युन्तीर्त्वासम्भूत्यामृतमश्नुते । ११ ॥ अन्धन्तमः प्रविशन्तियेविद्यामुपासते । ततोभूयऽइवतेतमोयऽउविद्यायाᳪं रताः । १२ ॥ अन्यदेवाहुर्व्विद्यायाऽअन्यदाहुरविद्यायाः । इति शुश्रुमधीराणांय्येनस्तद्विचचक्षिरे । १३ ॥ विद्याञ्चाविद्याञ्चयस्तद्वेदोभयᳪं सह । अविद्ययामृत्युन्तीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुते । १४ ॥ व्वायुरनिलममृतमथेदम्भस्मान्तᳪं शरीरम् । ओ३म् । क्रतो स्मर । क्लिबे स्मर । कृतᳪं स्मर । १५ ॥ अग्नेनयसुपथारायेऽअस्मान्विश्वानिदेवव्वयुनानिव्विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनोभूयिष्ठान्तेनमऽउक्तिंव्विधेम । १६ ॥ हिरण्मयेनपात्रेणसत्यस्यापिहितम्मुखम् । योसावादित्येपुरुषः सोसावहम् । १७ ॥ ओ३म् । ओं खम्ब्रह्म ॥ इति वाजसनेयसᳪंहितायांदीर्घपाठे चत्वारिᳪंशत्तमोऽध्यायः ॥ इममध्यायं रात्रौ न पठन्तीति साम्प्रदायो वर्तते ॥

॥ श्रीयाज्ञवल्क्यचरित्रम् ॥

“सदाचारं शुद्धं निखिलमुनिमान्यं समदिशत्तथा राज्ञां नीतिमसुलभपदप्राप्यविषयाम् । मुमुक्षूणां ज्ञानं परमसुलभं यः समतनोदतो योगीशोऽभूत्परमपदभाग्वै त्रिजगति” ॥

१. यस्याः शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनवाजसनेयशाखाया अध्येतारो वयं जातास्तस्याः प्रवक्ता याज्ञवल्क्यो महर्षिरासीत् । स पुण्यकीर्तिर्योगीश्वरो यशोधवलीकृतत्रैलोक्यो मिथिलायामवसत्तस्य जनिस्त्रेतायां वाजसनेयनाम्नो महर्षेरासीत्तस्यान्ववायो विस्तरेण श्रीबृहदारण्योपनिषदि द्रष्टव्यः । अतो दिगन्तकीर्त्तेस्तस्योदन्तो वेदशिरोभागेषूपनिषत्सु तथा महाभारतादीतिहासेषु प्रसिद्धः सोऽत्र समासेन विशदीक्रियते ॥

२. याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । प्रथमा **मैत्रेयी** द्वितीया भरद्वाजकन्या **कात्यायनी** च । तत्र मैत्रेय्यनपत्या सा याज्ञवल्क्याज्ज्ञानोपदेशं लब्ध्वा गार्हस्थ्यमनुभूयान्ते कैवल्यपदमगमत् । कात्यायन्याश्चन्द्रकान्तमहामेघविजययनामानस्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥

३. याज्ञवल्क्याशिष्यपरम्परायां द्वापरे पुत्रत्वेन दत्तः **कात्यायनो** नाम ऋषिरभवत् । तेन च वाजसनेयशाखिनां श्रौताग्निकर्मसाधनपद्धतिदर्शकानि सूत्राणि कल्पसूत्रं अष्टादश परिशिष्टसूत्राणि च कृतानि तदनुरोधेनैवेदानींतनानां वाजसनेयिनामाधानादि श्रौतं कर्म प्रवर्त्तते । तथा कात्यायनशिष्यानुयायी **पारस्कर**नामा परमर्षिः कलेरारम्भकाले जातः । तेन स्मार्त्ताग्निकर्मपद्धतिनिदर्शकानि सूत्राण्युपनिबद्धानि तदनुरोधेनैवेदानीं वाजसनेयिनां गर्भाधानादि षोडशसंस्कारकर्माणि प्रवर्त्तन्ते ॥

४. याज्ञवल्क्यो वैशम्पायनर्षेर्भागिनेयः । तं च वैशम्पायनो यजुःशाखामध्यापयामास । तां च याज्ञवल्क्य उत्सृष्टवान् तत्कारणं त्वेकदा सर्वैऋषिभिः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ऐकमत्यार्थं मेरुपर्वते एकत्र गन्तव्यमिति निश्चयं कृत्वा तत्र कश्चिदृषिर्यदि न गच्छेत्तर्हि स सप्तरात्रं वाचिकब्रह्महत्यापातकेन लिप्तो भवेदिति नियमः कृतः । तदनुसारेण तत्समाजे सर्वेऽप्यृषयो मिलिताः । याज्ञवल्क्यगुरोर्वैशम्पायनस्य तु तद्दिने पितुः श्राद्धतिथिः । अतो वैशम्पायनस्तद्दिने त्वरया नित्यकर्म समाप्य श्राद्धविधिं च कृत्वा तत्समाजे गन्तव्यमिति निश्चित्य प्रत्यूष उत्थाय सर्वतस्तमोव्याप्तायां रात्रावेव स्नानार्थं प्रस्थितः । तदा तद्गृहकोणे निद्राणस्य बालस्योपरि तत्पादः पतितः । तेन च स बालः पञ्चत्वमगमत् । तज्ज्ञात्वा तच्छोकव्याकुलस्यर्षेर्वैशम्पायनस्य तद्दि-

Digitized by Google

ने सभागमनावकाशो न जातः । उत च बालहत्या जाता । तेन तस्य वाचिकब्रह्महत्यापातकं बालहत्यापातकं च प्राप्तम् । ततो वैशम्पायन आत्मनो हत्याद्वयपातकस्य निरासार्थं शिष्यानाहूय प्रायश्चितार्थं नियुङ्क्त । नियुक्तास्ते च ओमित्यूचुः । तेषु याज्ञवल्क्यो युवा सदृढ आचारसम्पन्नो मेधावी सर्वेषु वरीयानहमित्यात्मानं भावयमानो गुरुमुवाच । हे भगवन् सर्वेऽप्येते बालाः प्रायश्चितं कर्तुमसमर्था अतोऽहमेक एव पातकद्वयनिवृत्तये उद्युक्तो भवामि । भवद्भिर्निश्चिन्ततया स्थातव्यम् । तस्यैतत्सप्रश्रयमपि वाक्यमितरापमानकारीत्याकलय्य उत च जनकदत्तस्य गोसहस्रस्य सर्वर्ष्यवज्ञापूर्वककृतप्रतिग्रहेण तद्विषयकृतस्वाज्ञोल्लङ्घनेन च परमक्रुद्धो वैशम्पायनो गुरुस्तच्छिक्षार्थमवदत् अरे विप्रावमन्ता गर्विष्ठस्त्वमसि अतो मदधीतां यजुःशाखां मह्यं प्रत्यर्प्य त्वया यथेष्टं गन्तव्यम् । एवं कुपितस्य गुरोर्वाक्यं श्रुत्वाप्यभीतो याज्ञवल्क्यो गुरोरधीतां यजुःशाखां तत्याज । तां च वमितान्नरूपां शाखां वेदलुब्धा ब्राह्मणास्तित्तिरिणः पक्षिविशेषा भूत्वा भक्षितवन्तः । तदध्येतारस्ते कृष्णयजुःसंज्ञका इति प्रसिद्धाः ॥ " तथा च स्मृत्यन्तरे "– शुक्लकृष्ण इति द्वेधा यजुश्च समुदाहृतम् । शुक्लं वाजसनेयं तत्कृष्णं स्यात्तैत्तिरीयकम् ॥

४. पश्चाद्खेदरहितो दुःखितो याज्ञवल्क्यो मानुषं गुरुं नैव करोमीति निश्चित्य भगवन्तमादित्यमाराध्य प्रसन्नात्तस्मान्मनुष्यैरज्ञातां प्रत्यग्रां " अयातयामां शुक्लयजुःशाखां माध्यन्दिनवाजसनेय " नाम्नीमध्यगात् ॥ ततः पुनः स्वतपःसन्तोषितसरस्वतीप्रसादाद्याज्ञवल्क्यः शतपथब्राह्मणं सखिलं सरहस्यं प्रकटयामास । ततश्च पुनस्तपसा प्रसन्नात्सूर्यादृग्वेदादिकान्वेदान् लब्धवान् । अतो याज्ञवल्क्यश्चतुर्वेदाध्यायी ॥

६. एतच्छ्रुत्वा सर्वैर्ऋषिभिः सह गुरुर्वैशम्पायनो विस्मयमगात् । ततः कृतार्थो योगीश्वरः स्वशिष्येभ्यस्तां शाखामध्यापयदित्युदन्तो महाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशोत्तरत्रिशततमेऽध्यायेऽस्ति तत्रत्यावेतौ श्लोकौ– ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं स संग्रहम् । चक्रे स परिशेषं च हर्षेण परमेण ह । १६ ॥ कृत्वा चाध्ययनं तेषां शि-

---

*एतच्च बृहदारण्यभाष्ये शङ्कराचार्यैर्जनकाद्गोसहस्रानयनप्रकरणे स्पष्टीकृतमस्ति ॥

Digitized by Google

ष्याणां शतमुत्तमम् । विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः । १७ ॥ एतदारभ्य तस्य महर्षेर्याज्ञवल्क्यस्य कीर्तिस्त्रिजगत्प्रकाशिकासीत् ॥

७ कदाचिज्जनकतातेन यज्ञः प्रारब्धः । तत्र प्रधाना ऋत्विजो होत्राध्वर्यूद्गातृब्रह्माणः पैलवैश्यम्पायनजैमिनिसुमन्तवः । अप्रधाना ऋत्विजस्तु तच्छिष्याः । तत्र यज्ञे **कात्यायन**सहितो **याज्ञवल्क्यश्च** गतः । गत्वा च सशिष्यं स्वमातुलं वैशम्पायनमाध्वर्यवकर्मविषयककर्तव्यप्रायश्चित्ताद्यकरणेन यज्ञस्य वैगुण्योद्भावनेन तिरश्चक्रे । ततो वैशम्पायनसहितेन जनकेन संप्रार्थितो याज्ञवल्क्यः स्ववेदप्रसिद्धप्रायश्चित्तकरणद्वारा यज्ञस्य साद्गुण्यमजीजनत् । ततो जनकेन वैशम्पायनाय कर्मसाद्गुण्याय दक्षिणा दत्ता । तस्मिन्समये वैशम्पायनोपष्टम्भकस्य पश्यतो देवलस्य पुरस्तात्स्ववेददक्षिणानिमित्तं सशिष्येण स्वमातुलेन वैशम्पायनेन कलहं चक्रे । अध्वर्यूद्देशकत्वेन दीयमाना सर्वापि दक्षिणा मह्यमेव देया । यतो मयैव यज्ञस्य स्ववेदेन साद्गुण्यं संपादितमिति । ततो देवलसंमत्या दक्षिणार्द्धं गृह्णन् जनकतातेन संमोदितः संप्रार्थितश्च ॥ पश्चाद्याज्ञवल्क्य आत्मनः कृतकृत्यताममन्यत ॥ ततः कदाचित्सामवेदधुरन्धरो धनञ्जयश्रेष्ठो यज्ञमकार्षीत् तत्र **याज्ञवल्क्याय** ब्राह्मिष्ठायाध्वर्यवं दत्तं ॥ एकदा मुक्तिप्रदे गङ्गातीरे जनकोऽश्वमेधं चक्रे । तत्र स्वयं भगवान् **याज्ञवल्क्यो** याजको बभूव ॥ तद्गङ्गातीरं जनकयज्ञस्थानत्वाज्जनस्थानं (नासिकं) इति गीयते ॥ कदाचिद्वसिष्ठप्रार्थनया **याज्ञवल्क्य**स्तस्य पुत्रस्य पाराशरस्य विवाहं स्वसंपादितायातयामवेदबोधितविधिना कारयामास ॥ पुनरेकदा पुण्यस्तम्भक्षेत्रे (पुणताम्बें इति ख्याते) गोदावरीतीरे चन्द्रपुष्करिणीजलसमीपे चन्द्रग्रहणे चन्द्र आत्मनो यक्ष्मरोगपापनिवृत्तये आदित्यदेवताकं यागं **याज्ञवल्क्येन** ऋत्विजा सह कृत्वा चन्द्रो यक्ष्मरोगाद्विमुक्तोऽभूत् ॥ पुनश्च नर्मदातीरे सूर्यपुष्करणीजलसमीपे मित्रविन्दाख्ये पुरे सूर्यग्रहणे कात्यायनीयसूत्रोक्तप्रकारेण देवा यागं चक्रिरे ॥ अपि च परीक्षित्पुत्रं शतानीकं **याज्ञवल्क्यः** स्वकीयं वेदमध्यापयामास ॥ एकदा श्रीकाञ्च्यां श्रीविष्णुप्रीतये चतुर्मुखो ब्रह्माश्वमेधं चिकीर्षुर्**याज्ञवल्क्यं** सर्वेषामृत्विजामध्यक्षत्वेन वरयामास ॥

Digitized by Google

८. जनकस्य राज्ञ एवं सङ्कल्पः किलासीत् । कमपि ब्रह्मनिष्ठं परीक्ष्य तस्माद्ब्रह्मविद्योपदेशो ग्राह्य इति गूढाभिसन्धि कृत्वा यज्ञव्याजेन याज्ञवल्क्येन सह सर्वर्षीन् निमन्त्रयामास तथा सर्वेषु ब्रह्मर्षिषु सम्प्राप्तेषु स राजा सवत्सं गोसहस्रं सौवर्णं निर्माय एवमुद्घोषयत् यः कश्चिद्ब्रह्मनिष्ठो भवेत्तेनैताः सजीवाः कृत्वा स्वीकार्याः । एतच्छ्रुत्वा सर्वेषामृषीणामेवं सङ्कल्पो मनस्यभवत् । सर्वे वयं ब्रह्मनिष्ठास्तथापि प्रथममेवाहं यद्युत्तिष्ठामि तदात्मन एव ब्रह्मनिष्ठत्वप्रदर्शनेनान्येषामवज्ञा कृता स्यात् इति कृत्वा प्रथमाभ्युत्थाने कस्यापि धैर्यं नाऽभवत् । तदा **याज्ञवल्क्यः** प्रोक्तकारिनामानं शिष्यमाहूय गोनयनार्थं समादिशत् । तस्य गुरोराज्ञया गा नयतः सतः सर्वेषामृषीणां महान्कोलाहलः समजनि । तदा **योगीश्वरयाज्ञवल्क्येन** सह **गार्ग्या** अन्येषां च महर्षीणां प्रत्येकस्य वादः समभवत् । तान्सर्वानपि यथार्थं परिभाव्य पुनः शिष्यमित्थमादिदेश त्वमित्थमुच्चैर्घोषय ब्रह्मनिष्ठत्वाद्**याज्ञवल्क्यो** गा हरति । इत्युद्घोष्य ता गृहीत्वावश्यं प्रयाहीति । तथा कृते **योगीश्वर**प्रभावात् सजीवाः सञ्जाता गा गृहीत्वा स शिष्यो गुरुगृहमगमत् । एवमवलोक्य वैदेहेन प्रशस्यमानो याज्ञवल्क्य आत्मविद्यां तस्मै दत्वा स्वाश्रमं जगाम । –"**स एवमनुशास्तस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता । प्रीतिमानभवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा**" ॥

९. एवमुपरि दर्शितक्रमेण जनकगृहे इतरेषामृषीणां तथा **गार्ग्याश्च** संवादोऽभूत् । तस्मिन्**याज्ञवल्क्यः** सर्वान्यथा जिगायेति **बृहदारण्ये** प्रदर्शितं तस्मात्सारवद्यत्किञ्चिदुद्धृत्यात्र प्रदर्श्यते । **तद्यथा**– चतुर्दशाध्याये मधुकाण्डे–"अथ हैनं **भुज्युर्लाह्यायनिः** पप्रछ–**याज्ञल्क्येतिहोवाच** मद्रेषु चरकाः पर्य्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन् स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्यः क्व पारिक्षिता अभवन्निति । १ ॥ स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्वन्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिꣳशतं वै देवरथान्ह्यान्ययं लोकस्तꣳ समन्तं पृथिवी

Digitized by Google

द्विस्तावत्पर्येति ताꣳ समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशꣳस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम"॥ २ ॥ "अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति इन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गी ! मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यन्ये वै देवतामतिपृच्छासि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम" ॥ १ ॥ षष्ठब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

१०. 'एवं कहोड ऋगाश्वलायनशाखायाः प्रवक्ता शाकल्यो भरद्वाजो राजा जनकश्च इत्यादीनां प्रत्येकं योगीश्वरेण संवादः समभूत् तस्मिन्सर्वानपि जिग्ये तदद्भुतशक्तिविस्मिता गार्गी तं शरणीभूय तं स्तुवाना स्वालयमगात् तेन विमनाः शाकल्यो याज्ञवल्क्योपहासमकरोत् तव द्वेष्टुः शिरःपातो भवेदिति याज्ञवल्क्याय सूर्येण वरो दत्तस्तेन शाकल्यस्य शिरोऽपतत् । अनन्तरं जनकस्तस्मादनुग्रहं सम्पाद्य योगसिद्ध्यै राज्यविरक्तो वनं जगाम । अतो देहातीतात्मज्ञानलाभाद्वैदेह इत्यभिधामाप एवं सर्वेषां जयेन धवलीकृतदिङ्मुखस्त्रैलोक्योद्दीपको यशोद्विजराज उदियाय तेनैव योगीश्वरो याज्ञवल्क्य इत्यनन्यलभ्यं पदमाससाद । तत्प्रतिपादितसिद्धान्त इत्थम्— ॐ

Digitized by Google

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ओ३म् खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम् । ४ ॥

११. श्रीमता **याज्ञवल्क्येन** कृतं ग्रन्थचतुष्टयं मुख्यत्वेनेह जगत्युपलभ्यते । तत्रैका—**याज्ञवल्क्यशिक्षा** । तत्र माध्यन्दिनवाजसनेयैः स्ववेदाध्ययनाध्यापनादिकं कथं कर्तव्यमिति निर्णयो वर्तते ॥ द्वितीयं—**प्रतिज्ञासूत्रं** । तत्र केन प्रकारेण मन्त्राणां स्वरा वेदितव्या इति निरूपणम् ॥ तृतीया—**याज्ञवल्क्यस्मृतिः** । तत्र ब्राह्मणक्षत्रविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः । निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः॥ व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह । धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान्नृपेण तु । सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ इत्यादि प्रकारो वर्तते । अनयैव स्मृत्येदानींतनराजपरिषद्यपि **दायविभागादि** न्यायप्रकरणे सिद्धान्तनिर्णयो भवति ॥ चतुर्थं— **शतपथब्राह्मणम्** । तत्र पञ्चदशशाखाविभागो वर्तते ॥

१२. इदानीं "**स्वशाखावर्णम्**"• तत्त्वनिरूपणे—यजुर्वेदमहाकल्पतरोरेकोत्तरं शतम् । शाखास्तत्र शिखाकारा दशपञ्चाथ शुक्लगाः । तत्रापि मुख्या विज्ञेया शाखा माध्यन्दिनी यजुरिति ॥ पूर्वोक्तराङ्गसहितब्राह्मविद्यासुबोधकम् । बुद्धिनैर्मल्यहेतुर्यत्तद्यजुः शुक्लमीर्यते ॥ श्रीवेदव्यासस्य चतुर्णां वेदानामध्येतारश्चत्वारः शिष्यास्तेषु "**साङ्गयजुषां**" अध्येता **वैशम्पायन**स्तेन स्ववेदस्य षडशीति शाखाः कृत्वा प्रत्येकशिष्यमेकैकामध्यापयामास । **मुक्तिकोपनिषदि तु**— यजुषो नवाधिकशततमाः शाखाः प्रतिपादिताः ॥ **चरणव्यूहमते**—यजुर्वेदस्य षडशीति भेदा भवन्ति । तत्र वाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति । ते—**जाबालाः बौधेयाः** (बहुधेयाः) **काण्वाः माध्यन्दिनाः शापेयाः**

Digitized by Google

(शापीयाः) स्थापायनीयाः कपोलाः (कापालाः) पाण्डरवत्साः (पौण्ड्रवत्साः) आवटिकाः परमावटिकाः पाराशराः (पाराशर्याः) वैणेयाः वैधेयाः (वैद्येयाः) वैनतेयाः (वैन्धेयाः) वैजवाश्चेति ॥"मन्त्रब्राह्मणकल्पानामङ्गानां यजुषामृचाम् । षण्णां यः प्रतिभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृत्स्न उच्यते" । इति याज्ञवल्क्यमतेन। भारते शान्तिपर्वणि । " मुनिमध्यापयामास प्रथमः सविता स्वयम् । तेन प्रथमदत्तेन वाजे विप्रे नरो मनुः" ॥ केषांचिन्मते वाजसनेयानां सप्तदश भेदा भवन्ति ।यथा-जाबालाः गौधेयाः (औधयाः) काण्वाः माध्यन्दिनाः श्यामाः श्यामयनीयाः कपोलाः पिङ्गलाः वत्साः पौण्डरवत्साः आवटिकाः रमावटिकाः पाराशर्याः वैणेयाः बौधेयाः गालवाः कात्यायनीयाश्चेति । इति सप्तदश ॥ तथा च होलिर्भाष्ये-यथाह स्मृतिः-आदित्येनाधायित्वादादित्यान्युच्यन्ते । वाज इत्यन्नस्य नामधेयम् । अन्नं वै वाज इति श्रुतेः । वाजस्य सनिर्दानं यस्य महर्षेरस्ति सोऽयं वाजसनिः । तस्य पुत्रो वाजसनेयस्तस्य याज्ञवल्क्येति नामधेयम् । तेन याज्ञवल्क्येन तानि यजूंषि महर्षिभ्यः पञ्चदश समर्पितानि ॥ एवमेतद्याज्ञवल्क्यस्य स्वशाखीयानां च " शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेया " इति नामप्रवृत्तौ निदानम् । माध्यन्दिनेन महर्षिणा याज्ञवल्क्याल्लब्धः शाखाविशेषो "माध्यन्दिनः" । वाजसनेयस्यर्षेः पुत्रस्य याज्ञवल्क्यस्य प्रवर्तकत्वात्सा शाखापि "वाजसेनयी" एवं च तच्छाखाध्ययनकर्तारः " शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाः" प्रसिद्धाः ॥ तस्मात्-प्रत्यग्रवेदेन गिरां मलं यो विधूय योगेन च चित्तजातम् । ज्ञानेन तत्त्वंपदलक्ष्यमाप तं याज्ञवल्क्यं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ इति श्रीयाज्ञवल्क्यचरित्रं शुभम् ॥

१३. "सूचना ग्रन्थार्पणं च."-नाहं वैदिकमार्गज्ञो न शास्त्रज्ञो न कर्मठः । तथापि स्वीयशाखायाः कर्मज्ञाने समुत्सुकः । १ ॥ अभवं प्राक्ततो विद्वत्साहाय्येन पुरातनान् । ग्रन्थान्सङ्गृह्य तद्वाक्यान्येकीकृत्य

Digitized by Google

क्रमादयम् । २ ॥ सङ्गृहीतो मयाचारः शुद्धो वाजसनेयिनाम् । अस्मिन्प्रोक्तानि कर्माणि भक्तियुक्तः समाचरन् । ३ ॥ पुमाँल्लब्ध्वेह धमार्थकामाख्यं तत्फलं महत् ॥ चित्तशुद्ध्या ततो ज्ञानं मोक्षं चैवाधिगच्छतु । ४ ॥ याज्ञवल्क्यादि सूत्राणि प्रमाणानीह मुख्यतः । सन्त्यतः स्थापितं नाम सूत्रावलिरिति स्फुटम् । ५ ॥ श्रीगौतमीतटस्थं पुण्यस्तम्भाख्यमस्ति यत्क्षेत्रम् । तत्राभूद्गौतमकुलविख्यातो यः पुरन्दरोपाह्वः । ६ ॥ विठ्ठल इति स च वैद्यककरणाद्वैद्योपनामतां प्राप्तः । तत्तनयो नारायणनामाहं रचितवानिमं ग्रन्थम् ।७॥ स्थूलाक्षरैर्वचनमन्त्रततिर्व्यलेखि कार्या स्वकण्ठभुवि सा त्वथ मध्यवर्णैः। सा दर्शिता खलु यथावसरं विधेया सूक्ष्माक्षरैस्तु लिखितं मननोपयोगि । ८ ॥ शुचौ शुक्लपक्षे विधोर्वासरे वै तिथौ रुद्रसंख्यायुतायां सुभानौ । शरानन्तवस्वब्जयुक्ते शकेऽगात्समाप्तिं द्वितीयाह्निकावृत्तिरेषा । ९ ॥ यन्न्यूनमधिकं चात्र सङ्गृहीतं प्रमादतः । तत्समीकृत्य विद्वद्भिर्ग्राह्यं तत्त्वविवेचकैः । १० ॥ अनेन प्रीयतां देवो भगवान् हरिरव्ययः । आचारं कुर्वतां चेमं भुक्तिं मुक्तिं च यच्छतु । ११ ॥

शुक्लोपाह्वो महानन्दतनयो देवशङ्करः । श्रौतस्मार्तक्रियावेत्ता मम साहाय्यकृन्महान् । १ ॥ काकात्मजो ब्रह्मगिरिनामा देवकुटे इति । उपाह्वस्त्र्यम्बकक्षेत्रवासस्त्र स्वरदर्शनः । २ ॥ पुण्यस्तम्भनिवासी बापूतनयश्च बालकृष्णाख्यः । इहभास्करोपनामाङ्कितदलशुद्ध्यर्थमातनोद्यत्नम्।३॥ ज्योतिषी च सखारामनामा गोपालनन्दनः ॥ श्रौतस्मार्ताग्निहोत्राणां प्रयोगान्समशोधयत् । ४ ॥ गोरे इत्युपनामकनारायणतनयविठ्ठलःशास्त्री । निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रगृहे शोधनेऽकरोद्यत्नम् । ५ ॥

इतिश्री पुरन्दरोपाह्वविठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयाह्निकसूत्रावल्यां परिशिष्टप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

Digitized by Google

Digitized by Google

प्रथमावृत्तिकालेऽस्य ग्राहकेभ्यः समागता ।
पत्रद्वारा प्रशस्तिः सा संक्षेपेणात्र लिख्यते । १ ॥

१. मुम्बासंस्थ पुरन्दरोपपद हे नारायणाव्ह त्वया नुन्नेयं ह्यन्नमान्हिकमहासूत्रावलिर्नूतना । मामुद्दिश्य समागता च मम सान्निध्यं समालोच्य यां सन्तुष्टोऽस्म्यतिभट्टभानुरधिकं वाच्यते किं मया । १ ॥ श्रीमन्नारायणा यूयं धन्या भुवि यतो महान् । प्रयत्नोऽयं समुद्धर्तुं मज्जतां पङ्कसागरे । २ ॥ भुवि भूसुरोपकर्त्री निगमागमविहितधर्मसंभर्त्री । कलुषव्रजसंहर्त्री सूत्रावलिरियं चिरं जीयात् । ३ ॥...... शुक्लोपाभिध **रामचन्द्र**निकटे सूत्रावलिः प्रेषिता तन्नाम्ना च पुराणवाक्यसहिताऽतः सप्रमाणा सदा । ... ... नव्येयं द्विजधर्मपालनहितेछातस्त्वया कारिता ॥ **रामचन्द्र** विश्वनाथ शुक्ल. गणदेवी– वैशाख व० १४ शके १८०४.

२. स्वस्ति श्रीमदित्यादि.........पुरन्दरोपाभिधनारायणशास्त्रिषु मम नतयः समुल्लसन्तु । भवद्भिरभिनवप्रकाशितशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयान्हिकसूत्रावलिपुस्तकनिबन्धनस्यातिरमणीयताऽस्ति ... ... अयं निबन्धश्चारुतरश्चास्ति .... ज्येष्ठ शुक्ल ५ म्यां शके १८०४. श्रीकाशीपुरनिवासी व्यासोपाख्यो **रामशङ्करशास्त्री.**

३. स्वस्ति श्रीमत्सकलगुणगणालंकृत.........मुम्बापुरीकृताधिवसतिभ्यः श्रीपुरन्दरोपाव्हवैद्यश्रीविठ्ठलात्मजनारायणेभ्य उद्दिश्य श्रीकान्तिकान्तारविदाख्य (भावनगर) पत्तनाधिवासिनाग्निहोत्रिचातुर्मास्ययाजिना द्विवेदीत्यवलम्बितावटङ्केन किकात्मजेन प्रागजित्केन कृताः कोटिशो नतिततयः समुल्लसन्तु । ....अन्यच्च वेदवेदकर्मप्रवृत्तिसमुत्सुकैर्मतिमद्वरिष्ठैः श्रीमद्भिर्भवद्भिः श्रुतिधर्मावनाय स्वैरं मुद्रालयेऽकापिताः कतिचन ग्रन्था द्विजेभ्यो दत्तास्तत्र शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयान्हिकसूत्रावलिः कृपया मह्यमर्पिता साऽतिहर्षभरेण मया यज्ञमूर्तिरिव परमादरेण छत्रमिव स्वीकृताऽतः श्लोक उपजातिवृत्तम् । भवतामिमामुपकृतिं न विस्मरन् विगतांतरोऽनुसवनं हविषा । प्रजुहोमि विश्वभुजमन्वहं समादृतभूसुरो नतिकरो भवते ॥ ... ... सुज्ञेषु किमधिकलेखनाडम्बरेण । **यज्ञेश्वरे**णाभिहितो नमस्कारो भवेद्धि वः । प्रागजित्केन विभुना भवतामनुसेवने । ... ... संवत्सरेऽकगुणरन्ध्रधरामिते च पक्षे सिते शुचिभवेऽवनिजस्य वारे । **यज्ञेश्वरेण** लिखितं नतिपत्रमेतद्यत्तत्क्षमध्वमसदर्थनमत्रमेंऽग ॥

४. श्रीमदनवद्यवन्द्यवेदविद्या ... ... नारायणशास्त्रिषु मम्नतयः समुल्लसन्तुतराम् । भवद्भिः "श्रीशुक्लयजुर्वेदीय माध्यन्दिनवाजसनेयान्हिकसूत्रावलि" नामको ग्रन्थः कृतस्तेन सर्वेषां ब्रह्मवृन्दानां उपकारः कृतः किञ्च येषां ब्रह्मवृन्दानां अनेकग्रन्थानां ज्ञानं एकसमयावच्छेदेन न भवेत् तज्ज्ञानं भवद्भिरनेकग्रन्थानवलो-

Digitized by Google

क्यैकस्मिन्ग्रन्थे प्रकटीकृतं । एतत्समीचीनं कृतं ... ... ग्रन्थस्थान्विषयानवलोक्य मम ब्रह्मानन्दो बभूव । सही—वटोदर राजधानी (बडोदें) निवासी **बाळकृष्ण** (हरिशङ्कर) शास्त्री वैद्य. भाद्रपद शु० १३ शके १८०४.

५. श्रीवेदशास्त्रप्रणीतस्वधर्माचारशीलवर्तनेन । .... मुंबापुर्यां विराजमानपुरन्दरेत्युपाव्हयविठ्ठलात्मजनारायणनाम्ना प्रसिद्धिर्येषां तेभ्यः सकुटुंबेभ्यः ... ... श्रीमदलंका (आळंदी) पुरीस्थपुराणिकेत्युपनामकनारायणतनय**हरि**शर्माहं साष्टांगं नौमि । ... ...युष्मद्भिः स्वशाखीयधर्माचरणाभिवृद्ध्यर्थे सर्वग्रंथसंमतवर्तनानुकूलोऽसंशयान्हिकविधिः ... ... धर्मानुकूल्यमूलका निर्णयसिंध्वाद्यनेका ये ग्रन्थाः सन्ति ते ग्रंथा आचाराद्यनुकूलाः । तेषांमध्येऽस्मच्छाखीयाचारोंऽगत्वेन गृहीतः । अतः संशयितः ।। इदानीं युष्मद्भिर्यो ग्रंथः कृतः स तु प्राधान्येनैव । अतोऽसंशयितः ।। युष्मद्भिः नूतनग्रंथव्यक्तयः अस्मिन्पत्तने तथाच सुक्षेत्रे बहवः प्रेषिताः ।। युक्तं चैतत् ।। ... ... इति पुण्यपत्तनेसदाशिवपीठिकायां भागवतानामालयेयः कश्चिद्**हरि**शास्त्री ।। आश्विन वद्य ११ इन्दौ शके १८०४.

६. स्वस्तिश्रीमदखिलश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानपरायणेषु सकलवेदशास्त्ररत्नाकराधिगततत्त्वबोधेषु समस्तानवद्यवंद्यविद्याविस्तारवित्सु बुधेषु अगणितगुणगणकीर्तिकर्पूरसुवासितदिङ्मण्डलेषु राजश्रिया विराजमानेषु राजमान्येषु पुरन्दरोपाख्येषु विठ्ठलात्मजश्रीनारायणेषु श्रीमद्गोदावरीतीरपरिसरालङ्करणीभूतश्रीमन्नासिकक्षेत्रस्थस्य शौचे इत्युपनामकस्य आबाजीशर्मणः सूनो**र्गोविन्द**स्य सविनयसाष्टांगप्रणतयो विलसन्तु।लेखनकारणन्तु । अद्यास्मिन्काले सकलनृपजनवन्द्यपदारविन्दायां न्यायसुखविद्यामृतदानपरायणायां भारतवर्षीयानामस्माकमुपरि साम्राज्यं कुर्वत्यां आङ्ग्लभौमराज्ञां राज्यभारं दधत्यां सत्यां सकलानवद्यविद्याविस्तारार्कोदयप्रकाशेनाज्ञानान्धकारनाशोऽभवत् । इदञ्च बव्हानन्दकारणम् । परञ्च दुःखकारणमेवास्माकमेकम् । यूरोपखण्डीयाङ्ग्लभौमविद्याविस्तारारम्भेऽस्माकं भरतखण्डीयसमस्तविद्यालोपो राजाश्रयाभावादभवत् । इदञ्च बहुशोचनीयम् । अस्माकं धर्ममूलाग्रन्था गीर्वाणभाषायां प्रवर्तन्ते । तल्लोपे जाते सति धर्मच्युतिरस्माकं खलु भविष्यति । केचिज्जना आङ्ग्लभौमविद्याभारगर्विष्ठबुद्धयः केचिदालस्यदारिद्र्यादिदोषात् केचिद्योग्यपुस्तकाभावाद् वेदोक्तकर्मानुष्ठानपराङ्मुखा जाताः । अल्पायासेन योग्यपुस्तकलाभो भवेदिति मनसि कृत्वा भवद्भिर्लोकोपकारबुद्ध्या वेदोक्तकर्मसिद्ध्यर्थं श्रीमद्वाजसनेयमाध्यन्दिनान्हिकसूत्रावलिर्नाम ग्रन्थो नानाविधग्रन्थशोधनावलोकनैर्विरचितः ... ... तत्र केषांचिद्विषयानामवलोकनेनात्यानन्दावृतमानसोऽहं जातः । समग्रग्रन्थावलोकनोत्साहः पुस्तकाभावेन न तृप्तिमायातः । भवतामयं लोकोपकारार्थे प्रयत्नः सम्यग्रीत्या फलितः । किन्तु सर्वेषां माध्यन्दिनयजुषामिदं पुस्तकं बहूपयुक्तं भविष्यति । इति मे प्रतिभाति । अस्य ग्रन्थस्य सङ्ग्रहोऽवश्यं कार्यं इति विचारः कृतः । प-

Digitized by Google

रञ्च तन्मूल्यं नजाने तदुपरि न लिखितं च। अतःकारणादस्य पुस्तकस्य किं मूल्यं कस्मिन्पुस्तकक्रयालये लभ्यमिदमिति सविस्तरं यदि भवन्तो मे प्रतिपत्रद्वारा कथयिष्यन्ति तर्हि ममोपरि भवतां बहूपकारश्रेणिर्भविष्यति। पत्रोत्तरलेखनादिर्व्यर्थः परिश्रमो भवद्भ्यो मया दत्तः सोऽवश्यं क्षन्तव्य इति सविनयं मे प्रार्थना। शुक्लपक्षोदयिचन्द्रवद्भवतां ममोपरि लोभः सदा वृद्धिङ्गतोऽपेक्ष्यते। विद्वद्वर्येषु बहुलेखनेनालं इति साष्टाङ्गप्रणतयः। एतद्ग्रन्थसंबन्धि बहु किं लेखनीयं। अस्य ग्रन्थस्योत्कर्षार्थमहोरात्रमियं मे परमेश्वरस्य प्रार्थनास्ति॥ श्लोकः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं। श्रीमद्वाजसनेयशुक्लयजुषां माध्यन्दिनानामियं शास्त्रोक्ताखिलनित्यकर्मरचना योग्या च सूत्रावलिः। नानाशास्त्रपुराणभाष्यनिगमस्मृत्याश्रयान्निर्मिता। श्रीनारायण वैद्यवर्यरचिता प्रीत्यै सतामस्त्विह॥ कार्तिके सिततरे पक्षे चैकादश्यां तिथौ सौम्यवासरे शके १८०४। ... ... सही. **गोविन्द** आबाजी शौचे.

७. श्रीमदनवद्यवन्यवेदविद्यानिरन्तर......पुरन्दरोपाव्हविठ्ठलात्मजवैद्यनारायणशास्त्रिषु सङ्गमनेरस्थ**वामन**शास्त्रिणो नतयः समुल्लसन्तुतराम्। युष्माभिः "श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवासनेयान्हिकसूत्रावलि" नामको ग्रन्थः कृतः तेन सर्वेषां ब्रह्मवृन्दानामुपर्युपकृतिः कृता। किञ्च—येषां ब्रह्मवृन्दानामनेकग्रन्थज्ञानमेकसमयावच्छेदेन न भवेत् तज्ज्ञानं युष्माभिरनेकग्रन्थानवलोक्यैकस्मिन्ग्रन्थे प्रकटीकृतं एतत्समीचीनं कृतं ... ... अस्तु—सर्वान्ग्रन्थस्थान्विषयानवलोक्य मम ब्रह्मानन्दः समुल्लसतितराम्॥ सङ्गमनेर—**वामन** श्रीधर शास्त्री मुळे। माघ शुद्ध ९ म्यां शके १८०४.

८. वे. शा. सं. रा. रा. नारायण विठ्ठल वैद्यपुरन्दरे यांशीं **अण्णा**शास्त्री जोशी मु० बडोदें नमस्कार वि. मी वैशाख शु० १० गुरुवार पावेतों सुखरूप असों वि० आपणांकडून "श्री शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयान्हिकसूत्रावलि" नामक पुस्तक पाठविल्याप्रमाणें सदक्षिण पावलें. अशाच स्वशाखोत्तेजक गोष्टी आपण कराल अशी आशा पूर्ण धरून आहों, तरी शाखेला उत्तेजन येईल तें करावें. आमचे पित्याचें नांव सीताराम जोशी, आडनांव जोशी, नाशिककर— गोत्र भारद्वाज कळावें. मि० शके १८०४. पुस्तक सदक्षिण डाकमार्गें पाठविल्याप्रमाणें पावलें. सही. **अण्णा** शास्त्री जोशी नाशिककर.

९. ...... झाला माधवराव पुत्र पहिला जी अन्नपूर्णा तिला। श्रीनारायण हा दुजा शुभमती वैद्याग्रणी त्या तिला। ज्याणें वाजसनेय सूत्र सगळें नित्यान्हिकीं गोंविलें। केला यत्न भगीरथासम अहो मुक्तामणी ओंविले॥ ... ... त्याणें शुक्लयजूंत जन्म धरुनी सूत्रावली ग्रन्थ हा। केला सादर याज्ञवल्क्य करुणें नित्यान्हिक श्री महा॥सही. **राघोगणेश** तानपाठक त्र्यंबककर. माघ शु० ५ शके १८०४.

१०. श्रीमन्त रा. रा. नारायण विठ्ठल वैद्य पुरन्दरे मु. मुंबई यांशीं रा.

Digitized by Google

रघुनाथ बापाजी गायधनी यांचा नमस्कार .... आपणांकडील १३ पुस्तकें पोंचलीं. पुस्तकें पाहून मण्डळी बहुत आनन्द मानीत आहे. आपल्या सूत्रावलीची बहुत स्तुति केली ती वर्णन करवत नाहीं. सूज्ञांस ब० हे नमस्कार. नाशिक, वैशाख शुद्ध १३ सोमवार शके १८०४.

११. वेदशास्त्र सं. रा. रा. नारायण विठ्ठल वैद्य पुरन्दरे मु. मुंबई यांशीं बाळशास्त्री सङ्गमनेरकर मु. बडोदें कृतानेक नमस्कार. वि. वि. आपलें " शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयान्हिकसूत्रावलि " नामक पुस्तक वैशाखमासीं आलें तें पावलें. त्याबद्दल मी तर मोठा आभारी आहेंच, परन्तु आपली स्वशाखीय जितकी वाजसनेय मण्डळी आहे तितक्यांनीं आपले आभार अवश्यमेव मानिलेच पाहिजेत; कारण, असें जगदुपयोगार्थ सत्कर्म त्याविषयीं पुरस्कर्ते होऊन शरीर कष्टोन व शक्त्यनुसार द्रव्यानें लोकोपकार करणें हें जे खरे उत्तम पुरुष आहेत त्यांच्या हल्लीच्या कालमानामुळें फार वैरल्य दृष्टिगोचर होत आहे; असें असून स्वशाखाभिमानानें ही सत्कृत्याची सरणी तयार करून स्वशाखीय ब्रह्मवृन्दास सादर केली त्यामुळें माझे ठिकाणीं संतोष कितपत झालेला आहे, तें मी पत्रीं लिहूं शकत नाहीं. ... ... माझे एका विद्वान् मित्रानें आपली सूत्रावलि पाहून तिजविषयीं त्यानें आपलें चांगलें मत प्रदर्शित केलें. .... माझें गोत्र कौशिक, पित्याचें नांव यशवन्त शास्त्री. प्रवर—कौशिक, विश्वामित्र, अघमर्षण. **बाळशास्त्री** सङ्गमनेरकर. ज्येष्ठ शुद्ध १२ सोमवार शके १८०४.

अन्यान्यपि बहूनि पत्राणि सन्ति तथापि तानि ग्रन्थविस्तरभयान्नात्र लिखितानि ॥

Digitized by Google

आश्रयदात्यांचीं नांवें.

अमळनेर. (खानदेश.)

रावजी रामचन्द्र शास्त्री उपासने.

अलिबाग.

रामचन्द्र नारायण गुर्जर.

अहमदाबाद.

गोस्वामी व्रजभूषण लालजी महाराज.

अहमदनगर. (राहुरी.)

बाळाजी सदाशिव क्षीरसागर.

आगाशी. (अघनाशिनी.)

गोपाळ सदाशिव गद्रे.
चिन्तामण शिवराम आचार्य.
दादा भास्कर वैद्य पुरन्दरे.
दामोदर धोण्डजोशी पुरन्दरे.
पाण्डुरङ्ग वामन पण्डित.
मोरेश्वर शिवराम शास्त्री आचार्य.
लक्ष्मण गोविन्द जोशी पुरन्दरे.
विठ्ठल नीलकण्ठ जोशी पुरन्दरे.
विष्णु लक्ष्मण दांतीर महाजन.

इन्दूर.

नारायण बिन भटंभट गवळी पुराणिक.

उमरखेड. (वऱ्हाड.)

रावजी रघुनाथ (आपा) शास्त्री पाध्ये.७
शार्ङ्गधर शास्त्री योगी मुनावरकर.

कालगांव. (सातारा.)

शामाचार्य नारायणाचार्य शास्त्री खुपेरकर.

कोचीन. (मलबार.)

अनन्त नारायण शास्त्री गोरे.

काशी. (वाराणशी.)

गोविन्द विनायक भट्ट वैद्य.
चिन्तामण भिकम्भट्ट जावजे.
चिन्तामण पुरुषोत्तम भट्ट पाठक कावळे.
जगन्नाथभट्ट सप्तर्षि.
बाळम्बभट्ट सखारामभट्ट पुराणिक.
मङ्गळेश्वर सखारामभट्ट पाठक पञ्चानने.
मनूजी गदाधरभट्ट गणूरकर.
महादेव आत्मारामभट्ट वाजपे.
रामशङ्कर शास्त्री व्यास.
विश्वनाथभट्ट पाठक कावळे.
वैजनाथ वेणीराम पुराणिक.

केळवें. (कर्दलीग्राम.)

अनन्त कृष्ण शास्त्री पाठक पञ्चानने.
पुरुषोत्तम कृष्णाचार्य.
मुकुन्द नारायण पाठक पञ्चानने.
रामकृष्ण सखाराम पुरन्दरे.
हरीभाऊ शामराव पुरन्दरे.

केळवें माहीम. (महिकावती.)

काशिनाथ विठ्ठल पण्डित.
गोपाळ रामराव दाण्डेकर.
दिनकर रामचन्द्र आचार्य.
नाना चिन्तामण शासनकर.
नारायण अनन्त पण्डित.
परशुराम आपा कीर्तने.
परशुराम अनन्त उपाध्ये.
बाळाजी पाण्डुरङ्ग कोशे.
भिकम्भट्ट सदाशिव पाराशरे.
यशवन्त अमृत आचार्य.
वासुदेव चिन्तामण आचार्य.
विश्वनाथ दामोदर आचार्य वैद्य.
हरिश्चन्द्र चिन्तामण शासनकर.

कोल्हापूर. (करवीर.)

श्री० बाबामहाराज रावजी महाराज राजगुरु.

गणदेवी. (गुणदेवी.)

नरोत्तम गौरीशङ्कर शुक्ल.
मणिशङ्कर हरिशङ्कर शुक्ल.
रामचन्द्र विश्वनाथ शुक्ल.

गया.

भिकम्भट्ट मेघश्यामभट्ट यजुर्वेदी.
राजारामभट्ट चिमूटे.
विनायकभट्ट दीक्षित.

ग्वाल्हेर. (लश्कर.)

गङ्गाधर बाबावैद्य नगरकर रामदासी.

चिञ्चणी. (तारापुर.)

गङ्गाधर तुकाराम शासनकर.

Digitized by Google

जयशंकर आबा जोशी बाबरे
प्रभाकर जगन्नाथ जोशी बाबरे.
हरीभाऊ रावजी बाबरे.

चिखलठाण.

सखाराम गोपाळ जोशी अग्निहोत्री.

चेम्भूर. (साष्टी.)

रामचन्द्र दाजीबा देव.

जुन्नर. (जीर्णापूर.)

चिन्तो बल्लाळ नाकिल अग्निहोत्री.
विष्णु गोपाळ उपासने.
शङ्कर दाजी नाकिल.

जुनागड. (कांठेवाड.)

आनन्द्राम द्वारकादास वैष्णव.
मूळशंकर मयाराम व्यास.

जूं (साष्टी.)

पुण्डलिक जगन्नाथ देव.
बालकृष्ण रामचन्द्र वैद्य देव.

ठाणें. (अहनिलवाडा.)

आपाजी बाजी उपाध्ये क्षीरसागर.
गोपाळ महादेव छत्रे.
दाजी रामचन्द्र उपाध्ये क्षीरसागर. २
बळवन्तराव बाजी उपाध्ये क्षीरसागर.
बाबा भाऊ कावळे.
शेवकराम भूदेवभट्ट पुजारी.

त्र्यम्बक.

अनन्त विष्णु सुन्दरपाठक.
आबा रामचन्द्र दीक्षित.
गोविन्द रामचन्द्रभट्ट ढेरें.
चिन्तामण मोरेश्वर शुक्ल.
नारायण बाबा शास्त्री धारणे.
नारायण त्र्यम्बक दीक्षित.
ब्रह्मदेव काकाभट्ट देवकुटे २
बाबाभट्ट भाऊभट्ट तानपाठक.
बाळम्भट्ट गणेश कण्व.
राघो गणेश हरदास तानपाठक.
वामन रामचन्द्र वाडेकर.
वामन बाळम्भट्ट कण्व.
वासुदेव गणेश दीक्षित. २
साम्भ अनन्त शौचे.

द्वारका.

त्रिकमजी प्रागजी पुरोहित.

नान्दगांव. (नन्दिग्राम.)

रघुनाथ महादेव पण्डित मुद्गल.

नरसोबाची वाडी.

श्रीरघुनाथस्वामी खेबवडेकर.

नागपूर.

गोपिनाथ बाबा हरदास.
महादेव शास्त्री दहासहस्र.
बाबाभट्ट आङ्गोळे.

नासिक. (जनस्थान.)

गङ्गाधर बापू पञ्चाक्षरी.
गोविन्द आबा शौचे.
रघुनाथ बिन बापाजी गायधनी. २
सदाशिव सिद्धेश्वर दीक्षित शौचे.

नाळें (पञ्चक्रोशी.)

जगन्नाथ प्राणशङ्कर शुक्ल.
लक्ष्मण गोविन्द जोशी पुरन्दरे.

पनवेल.

भवानराव बाबुराव आचार्य.

प्रवरासंगम.

दामोदर नानाजी जोशी.

प्रयाग. (अलाहाबाद.)

एकनाथ विठ्ठलभट्ट पैठणकर.
काशिनाथभट्ट शिरसालकर.

पुणें. (पुण्यपत्तन.)

अनन्त बाळकृष्ण मोहळे.
गोपाळ ब्रह्माजी निजामपूरकर.
रामचन्द्र केशव लिमये वकील.
रामचन्द्र सदाशिव.
श्री. वासुदेव महाराज पण्डित.
रा. ब. गोपाळराव हरी देशमुख.
सदाशिवभट्ट बिन हरभट्ट माधवी.
हरि नारायण शास्त्री पुराणिक.
हरिश्चन्द्र सुन्दर पण्डित चामरे.

पुणताम्बें. (पुण्यस्तम्भ.)

जनार्दन ब्रह्मगिरी गोऱ्हे पुराणिक.
यादव जनार्दन शास्त्री लुमपाठक.

Digitized by Google

आश्रयदात्यांचीं नांवें.

वडोदें. (वटोदरपत्तन.)

बालकृष्ण हरिशङ्कर शास्त्री.
बाळशास्त्री यशवन्तशास्त्री सङ्गमनेरकर.

ब्रह्मपुरी. (कोपरगांव.)

विनायक नारायणशास्त्री जोशी.

वाणकोट.

रामचन्द्र बळवन्त पाठक पञ्चानने.

वोळिंज. (विरार.)

पाण्डुरङ्ग बापु पारायणे.
बळवन्त जगन्नाथ जोशी.

भडोच.

खुशालभाई रणछोडजी देसाई.
गणपतराम गौरीशङ्कर शास्त्री. २
चन्द्रशेखर ललिताराम दिवाणजी.
छबिलराम दौलतराम दीक्षित.

भावनगर. (कान्तिकान्तार.)

प्रागजित्त किकाचातुर्मास्ययाज्यग्निहोत्री.

भिवण्डी. (भीमापुरी.)

अमृतराव सखाराम आचार्य.
काशिनाथ सखाराम आचार्य.
दाजिबा नारायण आचार्य.
बळवन्तराव बाबुराव आचार्य.
बाळकृष्ण विश्वनाथ आचार्य.

माण्डवी. (सुरत.)

उमाशङ्कर लक्ष्मीशङ्कर शुक्ल.
बाबा वल्लभदास गुरु द्वारकादास.
भवानी शङ्कर शिवशङ्करभट्ट.
मणिभाई अम्बाराम देसाई.
मनछुकराम फकीरभाई जानी.
मयाशंकर प्रभाशंकर व्यास.
वजेराम प्रभाशंकर व्यास.
रामचन्द्र दिनकर जोशी.

मुडेटी. (इदर.)

देवशङ्कर महानन्दशास्त्री शुक्ल.
हरिशङ्कर देवशंकर शुक्ल.

मुम्बई.

अनन्त भगवन्त पुजारी रबडे.
अबाजी विश्वनाथ कोल्हटकर.
अमृत नारायण वैद्य पुरन्दरे.
आत्माराम सखाराम जोशी बाबरे.
आत्माराम वामन पण्डित मुद्गल.
कल्याणजी भगवान व्यास प्रभासकर.
कृष्ण गङ्गारामभट्ट.
केरोबावासुदेवभट्ट देवधर.
केशव नीलकण्ठ शासनकर.
गङ्गाधर भास्कराचार्य.
गट्टुलालजी घनश्यामजी पण्डितराज.
गणेश भवानीशंकर जोशी बाबरे.
चतुर्भुज जयरामभट्ट.
जगन्नाथ भास्कर पाटिल स्मार्त.
ज्वालादत्त देवीदत्त वैद्य जोशी.
जेठाराम मुकुन्दजी पण्डित.
दामोदर रघुनाथ वैद्य पुरन्दरे.
दिनकर नारायण वैद्य पुरन्दरे.
दिनकर प्रभाकर छत्रे.
नारायण दाजीबा स्मार्त.
नीलकण्ठ अनन्त वैद्य पुरन्दरे.
परशुराम नारायण वैद्य पुरन्दरे.
पद्मनाभ भास्कर जोशी स्मार्त.
पुरुषोत्तम बाळकृष्ण जोशी स्मार्त.
पेलाद दौलतराम.
बळवन्त सखाराम शास्त्री शासनकर.
बाळकृष्ण बापू आचार्य.
बाळकृष्ण दुल्लभराम उपाध्याय.
भास्कर अनन्त शास्त्री तामनकर.
भास्कर चिन्तामणाचार्य.
भास्कर बापु जोशी भानुशे.
भिमभाई जिवजी नायक.
महादेव अनन्ताचार्य.
महादेव सखाराम राजगुरु मटकर.
मोरेश्वर अनन्त वैद्य पुरन्दरे.
मोतिराम रलयातराम मेता.
मूलशंकर कृपाशंकर शुक्ल. २
यशवन्त रामचन्द्र भानुशे.
यशवन्तराव हरिश्चन्द्र शासनकर.
रामकृष्ण मोरेश्वरभट्ट पाठक पञ्चानने.
लक्ष्मण विनायक पण्डित मुद्गल.
वसनजी हिरजी जोशी. २
वामन विठ्ठल देवधर.

Digitized by Google

आश्रयदात्यांचीं नांवें.

विनायक जनार्दन देवधर.
विठ्ठल नारायण शास्त्री गोरे.
विनायक बापू जोशी भातुशे.
विनायक नारायण जोशी बाबरे.
विश्वनाथ महादेव जोशी बाबरे.
शिवजी भाग्यचन्द्र.
सखाराम रघुनाथ वैद्य पुरन्दरे.
सुरजराम कामेश्वर जोशी पण्ड्या.
सुब्रह्मण्य शास्त्री.
सोमेश्वर कृपाराम दवे.
सोमेश्वर हरीशंकर दवे.
हरिश्चन्द्र कृष्ण जोशी शासनकर. २
हरिश्चन्द्र लक्ष्मण पण्डित मुद्गल.

मुम्बई माहीम.

अण्णा चिन्तामणि जावळे काशीकर.
काशिनाथ हेरम्बोपाध्याय क्षीरसागर.
चिन्तामण बाळम्भट्ट जावळे काशीकर.
नीलकण्ठ विठ्ठल शास्त्री क्षीरसागर
भास्कर दाजिबाभट्ट जावळे काशीकर.
महादेव काशिनाथभट्ट जावळे.
रावजी रामचन्द्रभट्ट जावळे काशीकर.
वामनराघोबा जावळे.

येडवन.

मदन विष्णु पुरोहित.

रामगड.

जालीराम पृथ्वीराज लाटा.

रान्देर.

पुरुषोत्तम यादवराव वैद्य देवधर. २
पुरुषोत्तम हरिनारायण शास्त्री.

लोणी. (पुणें.)

गणेश अनन्त जोशी पुणताम्बेकर.
बळवन्त गोपाळ दिनकर.
भालचन्द्र चिन्तामण जुन्नरकर.
हरिव्यंकटेश महाजन.

वसई. (बाजीपूर.)

चिन्तामण पुरुषोत्तम शास्त्री पुरन्दरे.
दाजी रघुनाथ देवधर.
देवराव यादवराव देवधर.
बळवन्तराव काशिनाथ भट्ट जावळे.
बाबाजी बापु पण्डित.
भास्कर बाबाभट्ट पुरन्दरे.
यादवराव विठ्ठल वैद्य देवधर.
राघोबा भास्कर वैद्य पुरन्दरे.
रामचन्द्र विठ्ठल वासळईकर.
लक्ष्मण बाबाभट्ट पुरन्दरे.
लक्ष्मण विठ्ठल वैद्य देवधर.

वांई. (वैराटपुरी.)

नीलकण्ठ प्रभाकर जोशी.
प्रभाकर दाजी जोशी.

वारी. (नगर.)

मार्तण्ड राजारामभट्ट जोशी.

विटें. (सातारा.)

महादेव नारायण पाटणकर.

वालिम. (विसनगर.)

वल्लभराम आदित्यराम जोशी.

शिरगांव. (श्रीग्राम.)

गङ्गाधर विठ्ठल मोगरे पाटील.
जनार्दन लक्ष्मण वारे काशीकर.

शुक्लतीर्थ.

भवानीशंकर देवशंकर शुक्ल.

सङ्गमनेर.

वामन श्रीधर शास्त्री मुळे.

सातारा.

सदाशिव नथोबा भुजङ्ग.

सिद्धपूर (मातृगया.)

महादेवतीर्थ नारायणतीर्थ स्वामी.
रघुनाथ बाळाशंकर शुक्ल.

सुरत. (सौराष्ट्र.)

मोतिराम दुलभराम शुक्ल.

हिन्दळें. (देवगड.)

गणेशभट्ट अनन्तभट्ट मेहेन्दळे.

Digitized by Google

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठं.	पंक्तिः.	अशुद्धं.	शुद्धं.
२	२७	भित्युक्तम्.	मित्युक्तम्,
५	५	वजिने.	वाजिने.
८	३०	यजुर्वद.	यजुर्वेद.
३०	२५	नमदे.	नर्मदे.
३२	टीप	ग्रायश्चित्ते.	प्रायश्चित्ते.
३८	१८	ब्रुवन्तं.	नृवन्तं.
३९	२	सुवर्चा.	पुरूचि.
६१	१२	पपित्रे.	पवित्रे.
,,	,,	वैष्णव्यौ.	वैष्णव्यौ.
६४	१४	द्विष्मदे.	द्विष्मदे.
६५	२६	यजगा.	यजुर्गा.
७३	१८	दीविहि.	दीदिहि.
९१	२४	सुयोद्धव्यू.	सुयोद्धव्यू.
९५	९-१२	भूर्भव:	भूर्भुव:
१२१	१५	हेर्म्बं.	हेरम्बं.
,,	१८	वुष्पं.	पुष्पं.
१२३	२१	न्ममय.	न्मय.
१२४	२	स्तृता.	स्मृता.
१३५	४	गावो.	गावो.
,,	९	मुखमासा.	मुखमासी.
,,	,,	राजन्यं.	राजन्यु.
,,	१४	सज्ञ.	स्रज्ञ.
,,	२०	शान्तिरो.	शान्तिरो.
,,	२१	शान्तिर्ब्रह्म.	शान्तिर्ब्रह्म
,,	,,	विश्वे.	विश्वे.
१३७	१४	इष्ण.	इष्ण.
१४३	४	नरक्षेत्रं.	नरक्षैत्रं.
१४९	१०	रम्य.	रभ्य.
१५८	१३	आप्य्यं.	आप्यां.
१६९	१९	धानमं÷.	धानमं÷.
१७०	७	गर्भे.	गर्भे.
१७२	२	इदं.	इदं.
,,	८	इश्रुधी.	इश्रुधी.
,,	११	ब्भ्राजा.	ब्भ्राजा.
,,	१३	र्म्मनुष्ये.	र्म्मनुष्ये.
१७३	३	गातुं.	गातुं.
,,	,,	मित.	मित.
,,	४	स्वाहा.	स्वाहा.
१८३	९	मृहे.	गृहे.
१८४	५	पूर्व्वोह.	पूर्व्वो ह.
,,	,,	उगर्भे.	उगर्भे.
,,	१९	आत्म.	आत्म.
,,	२०	सऽएनसो.	सऽ एनसो.
१८८	२९	त्तुर्वलं.	वर्त्तुलं.
१८९	२८	त्वदेता.	त्वदेता.
२०३	१४	प्राङ्खो.	प्राङ्मुखो.
२०४	७	षतिघ्नी.	पतिघ्नी.
२०८	२८	व्वाजिनीं.	व्वाजिनी.

परिशिष्टम् ।

पृष्ठं.	पंक्तिः.	अशुद्धं.	शुद्धं.
२	२२	सस्रेण.	सहस्रेण.
७	६	शूरणो.	शूरनो.
१४	६	आवं.	आवह.
१५	२१	दुरङ्गम.	दुरङ्गम.
१६	२०	र्म्बर्हिषि.	र्म्बर्हिषि.

Digitized by Google

पृष्ठं.	पंक्तिः.	अशुद्धं.	शुद्धं.	पृष्ठं.	पंक्तिः.	अशुद्धं.	शुद्धं.
१७	१६	इषाणस्व.	इषाणस.	,,	१७	द्विश्व.	द्विश्व.
१८	११·१२	उदवृं.	उदवृं.	,,	२१	च्छोअनु.	च्छौत्यनु.
२५	२	नहस्र.	सहस्र.	,,	२४	इयमुपरि.	इयमुपरि.
२६	१३	मेदाभ्य.	मेदोभ्य.	,,	,,	वाङ्मायाहे.	वाङ्मायाहै
२८		चमेत्वष्टा.	चमेत्वष्टा.	,,	,,	व्वाच्यऽ.	व्वाच्यऽ.
३०	५	जुंश्च.	जुंश्च.	७४	२४	हैमन्ती.	हैमन्ती.
३१	३	यस्स्य.	यस्स्य.	७५	३	छन्दं	छन्दं.
३२	१३	तत्सद्भाह्मा.	तत्सद्ब्रह्मा.	,,	४	स्तद्रं.	स्तन्द्रं.
३६	२	वोदेवा.	वोदेवा.	,,	,,	संच्छन्द÷.	संश्छदि-श्छन्दं÷.
३९	१४	सन्तुस्रो.	सन्तुस्रो.				
४०	२७	श्रीसूय.	श्रीसूर्य.	,,	६	बृहती.	बृहती.
४५	१४	कृण्व.	कृण्व.	,,	७	छन्दस्त्य,	छन्दस्त्य-
५४	३	निचषाने.	निचषाने.	,,	,,	छन्दोदित्य.	छन्दोदित्य
,,	२४	न्तसधस्थे.	न्तसधस्थे.	,,	८	राट् छन्दं.	राट् छन्दं
,,	२५	द्विभाति.	द्विभाति.	,,	,,	गायत्री.	गायत्री.
५५	६	शत्रूँ.	शत्रूँ.	,,	१३	श्छन्दो.	श्छन्दो.
,,	१८	यूयम्पात.	यूयम्पात.	७६	१	एदम्.	एदम्.
५६	३	व्वरुण.	व्वरुण.	,,	४	अग्नेजाता.	अग्नेजाता.
५८	२	धानानां.	धानानां.	,,	१४	पात्रेण.	पात्रेण.
,,	४	तन्तेभ्य÷	तन्तेभ्य÷	,,	,,	पुरुषदंसोऽ.	पुरुषदंसोऽ-
,,	११	येन्त्रिये.	यन्त्रिये.	,,	१५	खम्ब्रह्म.	खम्ब्रह्म.
,,	१२	स्पतेष्ट्वा.	स्पतेष्ट्वा.	८७	२६	म्यस्मद्यु.	म्यस्मद्यु.
,,	१४	त्रेणा.	त्रेणा.	,,	,,	दधि.	दधि.
६२	२१	धर्मिणो.	धर्मिणोवि-सख्यानि.	८८	१	रिषाञ्जि.	रिषाञ्जि.
				,,	४	स.	स.
६७	९	स्वषतोलो.	स्वपतोलो.	,,	१३	सीष्ठाई.	सीष्ठाई.
६८	२५	णास्ये.	णोस्य.	९०	१५	असुर्य्या.	असुर्य्या.
७०	२०	म्बार्हि.	म्बार्हि.	,,	२०	तदुसर्व्वे.	तदुसर्व्वे.
७२	२७	कराण.	करायण.	९२	११	विजयय.	विजय.
७४	१२	रथन्तरं.	रथन्तरं.	९३	१८	४.	५.

Digitized by Google

Digitized by Google

समाप्त.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google